नं: ४ख - च

काशिका वृत्तिः टीका

पत्राणि १६२

(व्याकरणम्)

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नं०४-

काशिकावृत्तिः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वि:प्र-प्र. श्रीगणेशायनमः समर्थःपदविधिः विधिरितिकोयमिमिनिभाव्यस्यनसहपप्रश्नेतात्पर्य [illegible] सात इत्यनेनाभि
प्रायमाह अर्थेतिकोयमित्यस्य किमर्थकोयमित्यर्थः शब्दार्थयोरभेदादित्यभावः किंभावेति करणाधिकरणसाधनस्त्वत्रन
वितत्वात्प्रयोजनाभावाच्चनोल्लिखितः विधीयमानत्वादितिवस्तुसाद्विधिविधावितिशेषः इत्तरं त्रितिकर्मसाधने इत्यर्थः अर्थभेदा
च्छब्दाभेद इतिमतेप्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः तद्भेदपिशब्दैकोन्तकः शाब्द इत्यनुपपन्नमतआहनचेति श्रोणादिकनितिइगुपधात्कि

श्रीगणेशायनमः समर्थपदविधिः विधिरितिकोयं शब्द इति अर्थानिश्चयात्संदेहे सतिप्रश्नः किंभावसाधना इत्तकर्मसा
धनः तत्रभावसाधनेपदानांविधीयमानत्वात्कर्मणिषष्ठी इतरशेषषष्ठीप्रयोगासमर्थभेदाच्छब्दभेद इतिदर्शनंसदृष्टानि
वंधनात्प्रत्यभिज्ञानदर्शनेकइतिप्रश्नो विशिष्टशब्दनिर्धारणाययेनार्थभेदेपिशब्दस्यकामिकं तितत्समर्थःर्थभे

श्रीगणेशायनमः समर्थःपदविधिः विधिरितिकोयंशब्दः विहर्वादित्वजकर्मसाधनइकारः विधीयतेवि
धिरितिकिंपुनर्विधीयते २ ॥

भेदाच्छब्दभेदमारोप्यकइतिप्रश्नः विहर्वादितिविधविधानइत्यस्मोणादिकेत्यस्यां
तस्यनिवृत्त्यार्थंविहर्वंकारइत्युक्ते स्वरेवानयोभेदः इत्यस्यांतस्याद्युदात्तत्वात्किमत्यांतस्यांतोदात्तत्वात्सेवप्रयोग
दर्शनमुत्तरेहेतः कर्मसाधनइतिएतद्भावसाधननिवृत्त्यर्थमुक्तंविधीयतइतिवाक्यप्रदर्शनंतस्यप्रतिपत्त्यर्थम्
किंपुनरितिकार्यविशेषस्यह्यनिर्दृष्टत्वात्प्रश्नः ॥ ३ ॥

दित्यनेनेतिभावः स्वरेचेतिवहुलग्रहणादौणादिकस्यापि
कर्मणिसंभवइतिभावः प्रयोगदर्शनमितिचेत्सर्वेणछात्राणांपादादिहवेदेलोकेचेतिशेषः पतद्भावेतितथासतिप्र
वपदकर्मकेविधानेइत्यर्थापत्तोसमासाधसंग्रहः स्याद्वस्तसाधदृशाविधीवातिप्रसंगः स्यादितिभावः इहतत्रे ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इत्यत्र इति प्रकरणपर्यालोचनयेति भावः समासपदं हि निमात्रोपलक्षणं समुदायेति समस्यमानपदानां कार्यः समूहस्यावयवा तिरिक्तत्वाया अपि प्रकारादिति भावः विभक्त्यन्तस्य पदत्वात् विभक्तिविधानस्य कथं पदोद्देशकत्वमित्याशंक्याह विभक्तीति एवं ही ति विहितानां नियमस्य विधिनाय तत्प्रासेन तर विभक्त्यन्तानां निर्दिष्टत्वस्याश्रयणेन समानिर्दिष्टत्वम् प्रदेशोद्देशिपदेनार्थः केचित्तु पदो द्देशक पदव्यासंगाकाम्यवैपि पदसंबंधित्वात्पदविधिरेवेति वदंति तन्न किं विधीयत इति प्रश्ने विभक्तिविधानमित्युत्तरत्य युक्त

इति रोवसाभागम्नकार्यविशेषानर्पोना हस समासइति ग्रंतेनस्मापि पदांगवद्भावसामान्यविषयत्वादानन्दरतन्निमित्तग्रह णं इति प्रसंगनिरासस्य सिद्धत्वात्तस्य प्रयोजनत्वाभावात्साक्षान्निर्देशः कृतः तत्र समासशब्देन संज्ञाचोच्यते समुदायो वा स मो विभक्ति विधानशब्देनासाभास्ना विहितानां विभक्तीनां कर्मणि द्वितीयत्यादिनाप्यानियमः स उच्यते एवं हि पदविधिर्भवति ग्र हणेकवाक्यताश्रयेणेन विभक्तीनां तथाणयदंतितरुसंबंधेन पाताविभक्तीनां विधानमंतराशानरणयुक्त इति तिङ्भक्ती नानेविंग्राइतितदाश्रयेण पदविधित्वस्य वतथा वाक्यानिरापिपदं विशिरपि पदमिति तत्र विभक्त्यंभवक्ति त्वनादिशत्रू वि

समासोविभक्ति विधानं पराणवद्भावश्च किं पुनरयमधिकारः अहो स्वित्परिभाषा कः पुनरधिकारपरिभाषयोर्विशे

धानेकर्मसामान्याविधानक्रियायाभवतिपथोक्तंसामान्यपुर्षेरवयवपुषिकेनेतिकार्यविशेषाणिदेशा (पृः ६॥)

दस्य पारार्थ्यात्मकत्वात्परार्थं पुरुषवद्यं दृष्टयुक्ता इति किं पुनरितितन्वधिकारेस्मिन्मदविधिग्रहणमनर्थकं उत्तरेषां पदवि धित्वाव्यभिचारात्तत्सामान्यादवाधात् ग्रहणान्परिभाषात्वानिश्चयात्पश्चात् नपपत्तिः एवं तीहि युक्तायुक्तत्वापत्तावप्य यः त नयधिकारपक्षस्य युक्तत्वात्तदानाकर्तव्यं पदविधिग्रहणं परिभाषायायुक्तमेव कर्तव्यं अधिकारपक्षेऽपि विस्पष्ट त्वाभविष्यति कः पुनरिति अन्यो त्र पृष्टविज्ञेयः अन्येन तत्तदशेषज्ञानं भवितव्यं अन्यथा किं पुनरपकायेका इति

विधानतत्कर्मत्वाभावादत आह तत्र विभक्त्येवेति एवं च सामान्याविशेषभावेनावयइतिभावः (प्रश्नोनापपद्यते ॥)

क्रियाविशेषणानां च कर्मत्वरूपद्वयमिति यद्यपि संज्ञात्वमपि तत्र तथापि तद्व्यपानयाशास्त्रव्यवहाराभावत्तदोक्तं अत्रेतिह वे पदिणसिद्धितिनाचेत्यर्थः आये नेति पाठे किं पुनरिति संदेहकत्वे त्यर्थः अन्यथा धि[illegible]स्मिमायो[illegible]शोषाज्ञाने २॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वि:प्र.प्र.

2

फलाख्यानं तस्य निर्देशार्था इत्येतत्तस्वरूपे योगे योगे ऽपस्थिति रूपं लिंगोपादानेनेति स्वरू[illegible]मात्रप्रयु[illegible]कोरणेन रवतस्या दोपस्थितिः अधिकारांतरं दृष्टव्याख्यानाद्वा निवृत्तिः परिभाषापास्तु लिंगवतिसर्वत्र तेषां सर्वमात्रोपस्थित्या परिभाषायावान्नाक्षे पस्थित्या स्वार्थोपस्थिति द्वारा व्याप्तिरिति भावः इदं च षष्ठी स्थाने इति सूत्रे निरूपितं तदुक्तामेकदेशस्थिता शक्याभावने यातिदोपं तायरितो व्याप्तताभावाय परिभाषा श्च चद्वान्ते प्रदेशान्तरेष्विति षष्ठी स्थाने इति सूत्रे अयं निपातनापकाजानादिः तात्र चास्मिंत त्र च

अधिकारः प्रतियोगमितिसूत्रे पेष्टे दृष्टफलाख्यानं तद्वारेण मस्वरूपावबोधार्थो अधिक्रियमाणस्य प्रतियोगमुपस्थाने सति तदनिर्देशः फलं समयाते परिभाषा पुनरिति लिंगोपादानेन परिभाषा क्रियमाणा यत्र यत्र लिंगोपलभनं तयार्थेति इत्या र्थः शादेशांतरे षु परार्थोता सामान्यादधिकार पदि मायायोरभेदेन व्यवहारो भावकारस्याधिकारोयेनोमन्त्रिप्रकार इतिन्न याद्वयोः परिभाषायोस्साधकाश्रयोः समुपस्थितायोरिति कः पुनरत्रेति कस्मिन् देय नवल सलाधवं भवति कस्मिन्नागौर

प्रदीपः प्रज्वलितः एकदेशस्थः कृत्स्नं वेश्माभिज्वलयति कः पुनरत्र प्रयत्न विशेषः अधिकारे सति स्वरपितवंपरि भाषायात सर्वमपेक्षाया अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे ऽपेक्षितेप्त परिभाषा पुनरेकदेशस्थाः स तीकृत्स्नं शास्त्रमभिज्वलयति प्रदीपवत् यथा ॥

एवमितिमुत्रस्वरपितमिति स्वरितगुणयुक्त समर्थ ग्रहणं पठितव्यमित्यर्थः तत्र स्वरितो गुणक्रियाह येण स्वरपितमिति निर्दिष्टः यथा श्वेतो गुणोश्वेतः तेनियद्विधि ग्रहणं वा त्रपठ्येत नक्तं व्यमित्यर्था इक्तंभवति सर्वमपेक्ष्यमिति यच्चं तिपादा कार्याणि तानि सर्वाण्ययेस्य पदविधिशा द्वोपा दानेन परिभाषाकर्तव्येत्यर्थः अस्मात्स्यापि परिभाषा लपलिंगमुपादेयेनेत लिंगयुक्तापेक्षा क्रियेत ॥३॥

(पारार्थ्यसामान्या दतिदेशसंज्ञायोः परिभाषत्वेन व्यवहार इति बोध्यं स्वरितगुणयुक्तमिति सूत्रस्वत्वाहाद्वा नर्थेणि चिमतोर्लुकि दिलोपाभावे संग वृत्त परिभाषषय वृद्ध्याभावे आहृश्या रूपमिति भावः यद्वा आर्शआयं जातं स्वरक्ताद्वा स्मि चिद्दं रूपं पावंनी निभाष्ये सर्वमित्यः

सलिंगवत्सर्वं शास्त्रमित्यर्थः तानि सर्वाणि पदविधिः श्याद्येपा
८ दानेन सामान्यतः पदविधित्वेनापेक्षानूर्येत्यर्थः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वयोर्भावो द्वितेति कोऽर्थः द्वयोः सत्येव संशयो द्वयात्मकत्वाभावः संदेह इति भावः द्विविषयनिश्चयस्यापि द्वित्वभवत्वादाह अथवेति विरुद्धत्वा॰
ङ्गिनाथास्वर्तिना प्रकारद्वयेन युक्तमित्यन्वयः परस्परविरुद्धधर्मद्वयवत्त्वमित्यर्थः अनेकार्थस्यैकार्थसामैकार्थीभाव इति शाहृश॰
क्तिमत्त्वात् अजहत्स्वार्था जहत्स्वार्थयोरस्त्वं दर्शयति पिपत्तादावजहत्स्वार्थायां तं दर्शयति यत्र पदानीति उपसर्जनपदानीत्यर्थः तदेवं यत्र यत्रा॰
हउपसर्जनभूतस्वार्थानीति इतरविशेषणभूतस्वार्थोपस्थापकानीत्यर्थः न तत्स्वार्थस्वार्थोपस्थापकानीति तात्पर्यं एवं चतत्पुरुषादौ प॰
कं पदं तादृशं बहुव्रीहौ द्वन्द्वे च पदद्वयमपीति बोध्यं जहत्स्वार्थायामाह निवृत्तस्वार्थानि चेति उभयत्रापि हेतुः प्रधानार्थोपादानादिति प्रा॰
येप्रधानार्थेनेतरोपस्थितिकाले एव उपसर्जनपदार्थस्य विशेषणतयोपादानादित्यर्थः अन्ये प्रधानेन पदेन तदर्थस्योपपदानादि॰
त्यर्थः बहुव्रीहौ तु प्रधानपदं समुदाय इति बोध्यं एवं द्वन्द्वेऽपि प्रधानपदसमुदायोपस्थितेर्नासाहित्येन विशेषणतयाथावायर्थस्यो

द्वैतमिति द्वयोर्भावो द्विता तत्र भवं द्वैतं संशयपुरःसरं ज्ञानमुच्यते अथवा द्वाभ्यामितं प्रकारद्वयेन विरुद्धत्वाङ्गिनाथा स्ववर्तिना
पुंसः क्वचिद्देवतत्र भवं द्वैतं तदेव संशयत्वात्तन्न एकार्थीभाव इति यत्र पदान्युपसर्जनीभूतस्वार्थानि निवृत्तस्वार्थानि वा॰
तथेदमयं द्वैतं भवति एकार्थीभावो वा सामर्थ्यं स्यादपेक्षा वेति ॥

प्रधानार्थोपादानात् स्वार्थान्स्वार्थानामभिधानेन वा स एकार्थीभावः परस्पराकांक्षारूपा व्यपेक्षा ॥ ॥ ॥

पादानादुपसर्जनभूतस्वार्थानि पदानि विशिष्टसहितोपस्थापकतया प्रधानेन समुदायेनैव प्रधानार्थस्यापि उपादानान्निवृत्तस॰
स्वार्थानि वेति तत्राप्यपरमेकार्थीभावः समाहारे तु तेन द्वयोर्गायोरपि सहितस्य विशेष्यं अथ चेन्नद्भुतावयवमेदं मन्तोऽद्भुतावयवा
भेदस्मिन्नेव तयोर्भेदद्बुद्धिर्बोध्यं व्यर्थीनीति सन्निहितत्वान्निवृत्तस्वार्थानि इत्येतत्सर्योदान्वपि अभिप्रायेणाह अर्थानेरिति अर्थान्तराचित
स्वार्थाभिधानेनेत्यर्थः प्रत्येकशक्तिसहकृतसमुदायशक्त्या विशिष्टार्थप्रतिपादकानीति भावः पदानीति बहुवचनं तु बहुव्री॰
ह्यभिप्रायेण सा एकार्थीभाव इति यावद् एकीभूतायामिलितार्थानेत्यर्थः तत्र मिलनमेतरस्यकांक्षानात् द्वयोरपि सम
र्थीनं तत्पुरुषादौ अन्येषां गदपदार्थयोरेकपदार्थता प्राप्तिरित्यर्थः परस्परेति शब्द [illegible] इति भावः ॥२३॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वि॰ म॰ प्र॰ तत्रैवैकार्थीभावस्येति तदुक्तं व्याकरणमध्ये तत्रैवेत्यर्थः व्यपेक्षासहिताधिकारत्वेऽधिका[illegible]कदे[illegible]भाष्यमत्रावल
णेति एकार्थीभावसहिताधिकारत्वेऽधिकारत्वमयुक्तो दोषस्तमध्येपादाद्वयेनिहृतिन्तृतीयाध्यायपादावेवं संबंधो बोध्यः एतेना
धिकारत्वसहितोभयविधसामर्थ्याश्रयणेयत्नोपि निरस्तः उभयविधेइति अधिकारत्वे परिभाषात्वेचेत्यर्थः भेदोवैरूप्यल

3 समासएकइति तत्रैवैकार्थीभावस्यसङ्गत्वात् तेनेतिएकार्थीभावात्सामर्थ्यमधिकारद्वत्येकः पक्षः व्यपेक्षासामर्थ्यमस
धिकारइति द्वितीयाः द्विविधंसामर्थ्यमधिकारइतिन्तृतीयः एवंपरिभाषायामपित्रयः पक्षा इतिषट्पक्षपक्षोस

तत्रैकार्थीभावे सामर्थ्येऽधिकारेचसतिसमासएकः सापहीतोभवति विभक्तिविधानेपरांगवद्भावश्चासंह
हीतः व्यापेक्षायांपुनः सामर्थ्येऽधिकारेचसति विभक्तिविधानापरांगवद्भावाश्च संगृहीतोभवति सामा
सस्त्वेकोऽसंगृहीतः अस्मात्र स्वल्पापिसमर्थाग्रहणेनियुक्तव्याहारणानिवक्तव्यानिभावति कान्यात्र उक्तत्वात्
सामर्थ्यानचवाहाहेवयुक्तेइतिव्याख्यायांपुनः सामर्थ्यपारिभाषाणेचसत्यपावात् व्याकरणेपदगंधः सम्पव
संगृहीतोभावतिसमासश्चैकोऽसंगृहीतः तत्रैकार्थीभावः सामर्थ्यपरिभाषाचेत्येवसूत्रमभिमतनरकंभवति
एवमपिकचिदकर्तव्यांसमर्थाग्रहणंक्रियते कचिच्चकर्तव्यंनक्रियतेऽकर्तव्यानावक्रियंते ॥ ॥ ॥

भव एकार्थीभावः परिभाषाचेतिनिर्णयः आभिन्नतरकंभवतीति उभयविधेसामर्थ्याश्रीयमाणे अर्थस्यभेदात्स
त्रस्यभेदः स्यादिन्नेनसामर्थ्यग्रहणभिन्नभवाक्यैकदेशपस्मानात् ॥

व्यत्ए: २ ॥ २॥

© Dharmartha Trust J&K: Digitized by eGangotri

ननु पराङ्गवद्भावविधाना संग्रहो दोषो न ग्रहणं नेति व्यपेक्षाविनाभावित्वादिति तदर्थः। एवं चैतदुपस्थितिं विनापि तत्र न दोषः क्रियाकारकयोरेकार्थीभावासंभवस्त्विति भावः। अत्र क्रियाकारकयोर्विभक्त्या प्रकृत्यर्थाविमर्शे त्वर्थयोः सर्वथा व्यपेक्षाभावो दर्शितः। इदानीमेकार्थीभावसहितपरिभाषा यत्तु कृत्प्रकर्षयोगमुपपादयति सुप्सु प्रभृतिपरत्वेऽपि नाधिकारवैरान्तदं संग्रहो दोषः इति ध्वनितं। अमनुयुक्तग्रहणमिति तथा च तदेवात्र कार्यार्थीभावासामर्थ्याश्रयणे लिङ्गमिति भावः। समर्थानां प्रथमादि सूत्रसमर्थाः पदसमर्थे सन्धिकार्यार्थाकारमाजानान ग्रहणमपि कृद्विधिरिति लिङ्गादिति इति लिङ्गमलकाकत्वितरिति सूत्रभाष्ये

व्यपेक्षायामेव सामर्थ्यं यद्यपि सूत्रमभिन्नं भवति तथाप्येकार्थीभावे सामर्थ्ये दोषाभावात् कर्षयोगादभिन्नलक्षमिति अतेनत्र पराङ्गवद्भावेन त्रिमितग्रहणे दोषाभावः विभक्तिविधानेऽपि कारभक्तियुक्तिया कारकयोर्व्यपेक्षाविनाभावित्वात्तु पदविभक्तिषु युक्तयोगग्रहणे सद्भावात् द्वितीययायोगसादौ पदेऽनपेक्षाने पि न दोषः परिभाषायोः चतथ्यान्नप्रभृतयः संगृहीता भवन्ति एकार्थीभावे चेहाश्रितेऽसमन्वायुक्तग्रहणे समर्थग्रहणे वक्तव्यमेव तत्र ज्ञापितं दो

समर्थानां प्रथमादित्यकर्तव्यं वचनं क्रियते कर्मणि एणसमर्थादेति ॥

षः। सामर्थानामिति यत्कालत्तेन पुकलनान्तः सत्त्वविधानाल्लिङ्गादिभक्तं तान्तद्धिताः स्यात्तेन इति पदविधित्वादेतत्परिभाषोपस्थानादासामर्थ्ये प्रत्ययाप्रसंगात् कर्मण्येणोति पञ्चकप्रातिपदिकार्थे प्रचो प्रातिपदिके नैव कर्मण्युपादानान्नासोपदविधिर्नेक्रिकादिं पञ्चविभक्तिव्याख्यानात् कर्मणः पदविधित्वादेतत्परिभाषोपस्थाना

न्नास्ति दोषः ॥

कन्यायादिस्वार्थः कृत्सन्धिकार्यत्वार्थाकस्मपि तत्र तदर्थं सोऽस्यितावंतरङ्गत्वेनैवेवर्षे सन्धिकार्यं
प्रवृत्तौ विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् पञ्चके निरहं विसंनत्संचापि तदर्थी येन कतया विभक्तेण्व श्रपकत्वात् भाष्ये पूर्ववत्स्याश्रयत्वे वं पदविधिश्चेन पदोद्देशकविधिग्रहणं एवं च सत्त्वात् पदोद्देशकसमाससनद्धित्वादावे वसन्नत्र अत्र हि मासात्वात् कृद्देश्योद्यात् न संपदे विधानारणोकर्मचोपपादसंज्ञामिति सत्रार्थात्तन्नियोगशिष्टमायेन तत्र सति प्रत्यय इति न तत्र हेश्रुपकः पत्नापविधि उपपदासंज्ञायामुक्तु हं [illegible] चेपि [illegible] र्थीभावयोगा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वि.प्र.

देवदत्तस्य कुंभकारो तिसादौ प्रत्ययनिवृत्तये समर्थग्रहणमसामर्थ्ये सकत्वात्किमुच्यते गम्यते [illegible] र्थो [illegible] त आह यदीति प
कृत्यनामिदमवाख्यानं लोकप्रयुक्तानां साधोरेवनिवर्त्तकमिति न दोष इति भावः आद्य इत्यनेनेहीनिहितत्वर्थः यथासामासादयश्च
शास्त्रपाठापि तदेव पर्यासात्प्रयुक्ताप्रयुक्तत्वविवेकरहितानामर्थे इहैव तत्रापि कर्त्तव्यमित्यर्थः समासः संज्ञायाश्च सज्ञास
त्रस्य तत्र ग्रहणम् स्येव तमपि वोध्यं यथाकष्टं विसदृशं वधिविपरीत ग्रहणमिति भावः न विधेयश्चेत इति एवं चेन न तस्य सम
थानत्वमिति भावः सामर्थ्यापरस्थानं समर्थपदोपस्थानमयस्य देवदत्तकष्टमिति कष्टपदार्थमाह श्रित इति नन्वसत्यपि
ननु चैतिपदिकं कुंभकारश्चाह समर्थाभिधायो चासमर्थाभिधायो च सात्त्वतो सामर्थ्याभिधायापि प्रयोगनिवृत्तिस्तर्यो
पालाकात्यावाः स्यात् न तानसाध्यो तिभावः स एव तावदिति नाथ्यासमासाधयो समर्थानामाश्रविति सेव समर्थाभिदेव
चनं क्रियते तद्यापि समर्थग्रहणमसामर्थ्यप्रत्यया निवृत्यर्थं कर्त्तव्यमित्यर्थः प्रतिविधानं तत्संज्ञान तादृशा
कृतानानोक्तं पत उपपदमितिमाह समासः संज्ञायाः करणं प्रत्ययस्य पदाश्रयत्वे सतिसमार्थपरिभाषा व्यापास्य
तार्थमेव स्यादेति प्रधानपर्यन्नपोगहारेण तत्रस्मैवाहापः यद्यप्यनेन सामर्थ्यं न विधीयते नेहि सत्त्वतो समर्थस्य सा
मार्थ्यवचनेन कर्त्तव्यार्थता तथापि पदविधौ सामर्थ्यापरस्थापत्वादस्य समर्थपदस्याश्रयाः समस्यन्ते समस्तत इ
ननु च गम्यते तत्र सामर्थ्यं कुंभकारो न गरकार इति समगम्यते उभयेन प्रत्ययेस एव तावत्समर्थोऽसमायः शायसमर्था
ग्रहणं किमर्थं वक्तव्यमिति दितोपाध्यीनादिभिः समस्यते कष्टश्रितो नरकश्रितः समर्थग्रहणं किमर्थं पश्यदेवदत्तक
तियद्यपि समाससंज्ञामात्रं विधीयते तथाप्युवोधनापभिन्नयोः शब्दयोः संक्षेपः ॥ कष्टश्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुले ॥
प्रक्रियायां क्रियत इति समस्तान इत्युक्तरूपेणतिष्ठासतितत्त्वे द्वितीयान्तमात्रं श्रितादिभिः सामर्थ्येनाविरोधात्रैकार्थ्यो
भावाभावेपि वचनात्समाससंज्ञास्यात् अनर्थकसापिसमासस्य वचनाच्चातिपदिकसंज्ञास्यात् विध्यर्थत्वात्संभवे च
समासग्रहणस्य नियामार्थत्वात् उपपादनाठाकाप्रसमातिपदिकसंज्ञानिषेधः कर्त्तव्यः एवमस्मात् एकार्थ्याभावाभावेपि
चान्तरपदार्थस्य वाक्यसंबंधेनप्रतियोपपत्त्वाहा नाह्निमाक्रियः स्मरेद्वा ॥ १ ॥ ॥ समर्थाग्रहणे एकार्थीभावाभावेनर्थकत्वे
न प्रातिपदिकसंज्ञाप्रवृत्तेः फलाभावात् समासोपि नासामान्यत्वं तत एकार्थीभाववति च रितार्थमित्यत आह यत्सतीति इत्ये इति नचैका
र्थीभावविषय एव समासः शिष्टो प्रयुज्यते इति कथमेतदृत्त ग्रहवचनादिति लक्षणमात्राश्रयणं प्रति सूत्रारंभ इति भवः तत्र ४
फलाभावात आह वचनादिति कृतनाह्निनेति वचनादित्यर्थः वासंसंवधिनमिति विस्रमित्रादयो वासंसर्वधिनाः ॥ १ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भाष्ये उपादानविकल इति उपादानेन कृतो विकल इत्यर्थः । तिष्ठन्त्वामितिति ष्ठत्वं कं ष्टं लयानप्रयोजनं उ शकलेन कृतः खंडो था
वतीत्यर्थः । शंकालयेति सहयोगे तृतीयमपि कष्टश्रितेहे विस्मृभिन्नं शंकुलपा किं कारिष्यसि उपलेन कृतः खंड इति द्वि
तीयार्थः नन्वाखंडस्य प्रकृतत्वतृतीयार्थकृतत्वं नास्ति इत्यत आह तृतीयान्तार्थेति न कृदेनतृतीयान्तमात्रं परामृश्यते तेन घात्रावं
डनस्य करणस्य साध्यत्वावश्यंभावाद् व्यसमस्त्रेवानिभावः प्रमासंतिनीष्टीयत इति भिप्रायः द्वाके भ्य इत्यस्य समाभेषीति

खंडो धावतीति तृतीयान्तार्थकृतो नेत्वा भेक्षास्तीति समासाः स्यात् माहकष्टमिति अस्त्येवात्र श्रयणक्रियाया

ताथ्यात्तृतीयान्तार्थेन गुणवचनेन उपादानविकालः शंकुलाखांडः किरिकाणः समर्थाग्रहणं किम
र्थीत्वामितिष्ठ शंकुलापरखंडो धावति मलेन कित्वकरिष्यसि शंकुलायाः खंडो विलस मित्र उपलेन चिन्त
यातदर्थार्थबलिहितस्य लरत्तिने गोहितः वृषभहिताः गोहितं अश्वहितं समर्थाग्रहणं किमथास्य
लगोभ्यो हितं देवदत्ताय पचमेभयेन वृकभयं दस्युभयं चोरभयं समर्थग्रहणं किमर्थं गच्छ त्वामाद्
कभ्यो भयं देवदत्ताय शादत्तस्य षष्ठी सुवंतेन समस्तेत राजापुरुषः ब्राह्मणकंबलः समर्थाग्रहणं किम
र्थभार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्य सप्तमीशौण्डैः अक्षशौण्डः समार्थग्रहणं किमर्थं शालौ देवदत्तो तेषु
शौण्डः पिबति पानागारे अश्रयक्रियमाणे पि समर्थग्रहणे इह कस्मान्न भवति सहकष्टश्रित इति २ ॥

सामर्थ्यमिति प्रश्नः ॥

क्रियां प्रत्युपादानत्वं यत्राहदत्तो देवदत्तो तत् श्रपरद्रा इति मार्गे संभावितमपि द्राकभयं त्यक्ता तद्द्वाणार्थत्वगच्छेतिवाक
य अस्त्येवात्रेति सर्वेषां कारककारकाणां साक्षात्परम्परया वा क्रियायामन्वयादिति भावः भाष्ये इह कस्मान्नेति समास इति
शेषः माहाकष्टं श्रित इति ये देवं वाक्यं न दासामासेन महाकष्टश्रित इति भवतीत्य[illegible]ति समासेन

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वि.प्र.

5

नञ्पदिसामर्थ्यमस्ति यस्तत्समासः कोदायइत्यत आह पपवेति तदा महत्कष्टश्रितमहदि [illegible] कपद [illegible] ष्टश्रित इतिप
तद्विग्रहके समासे पराबाहीनेद्वितीयेत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरेष्टकाराकारउदात्तस्त्रिपदसमासे वा तरतत्पुरुषेतस्य स
मासस्योदात्तत्वेपि सप्रवेत्यवेत्यर्थः समासस्यान्तेनेति यवान्तरतत्पुरुषनिमित्तके न समर्थः घाथादिस्वरइति समतार्प
कारउदात्त इत्यर्थः तेनान्तोदात्तविदानात् यथा तित्र हि त्रिपदे बहुव्रीहो यवान्तरतत्पुरुषेनेहिताघेत्यनेन जाते
सति शिष्टत्वाद वान्तरतात्पुरुषप्रयुक्तः स्वर इत्यर्थः परे तु महादेवदत्तः प्रियो यस्येति त्रिपदबाहुव्रीहौ महादेवादत्तपे
यइत्यासाभावाया माहदेवदत्तप्रिय इत्यस्य सिद्धये त्रिपदसमासे वातरपदयोः सन्महदिति समासाप्रवृत्तिः

यद्यत्रकष्टश्रिताशब्दयोः समासः स्यात्तदा माहाकष्टश्रित इति स्यात् यथा पित्र्याणां पदानां समासः स्यात्तथाप्यु
त्तरपदे विधीयमानानामन्तमध्यमपदे स्यात् यथा पित्र्याणां पदानां समासे कृते सन्महदिति द्वयोस्समासः
मध्यवचमाहाकष्टश्रितो माहाकष्टश्रित इत्यात्राहीने द्वितीयेति स्वरस्य भवति सप्रवृत्तसमासेत्यनेन तथापि माहाराण
तोताद्यात्र स्वरोभिधीयते महाराणमतीति द्विपदे समासे कृते तथा घाथादिस्वरः त्रिपदे तत्समासे कृते सन्महदितिह
योत्सात्कृतेस्सति माहाराणप्रशङ्कः समासस्वरेणान्तोदात्तः स्यात् पदयथा पूर्वशालाप्रियः शालाप्रियशाला शङ्खदाताः
प्रसोताकुः त्रयाणां समासकृते प्रधानार्थाभिधायिता सन्महत्कष्टेपोः परस्परसंबंधाभावात् उपमानं विशेषणवि
शेष्यत्वे च नास्तीति समासो न स्यात् ग्रहो न द्वितीयेतिमहत्कृदस्य प्रकृतिस्वरः प्रसज्येत ।।

वकूलग्रहणादिति

महत्कष्टष्टश्रित इत्येवैकपद्ये नैकस्वरः स्याच्चतल्लेष्यन्तरुतिभाष्या शिशयः विशेषणं विशेष्येणेत्यस्या त्रिपदे समासे वा
न्तरपदयोरप्रवृत्तिरिति स्वत्र शेषवद्गुतानात्यपचश्रुतानां पूर्वनिपातनियमार्थानां चतन्नाप्रवृत्तिरुक्तमापैवेत्ताकुः अपरस्य
रसंबंधाभावादिति इष्यागेकार्थीभावाभावादित्यर्थः पूज्यमानत्वामिति कष्टेन महत्वास्याचयाभावादिति भावः वि
शेषणविशेष्यत्वं चेति अस्यैनेकार्थारंभावादेवपरस्य तत्त्वाभावादित्यर्थः समासो न स्यादिति सावान्तरतत्पुरु
षेण स्यादित्यर्थः स्वरश्चेप्रसज्येतेति सो वरीणां सप्तमीणां तदंसप्तमीत्वाद हीनवाविक्रांतो न रपदान्तस्य समासस्यांत

र्थीभावाभावेपि न त्वतिरिति ।। ।।

वंधि द्वितीयं तत्सर्वपदं प्रकृत्या समर्थादिति भावाः अत्राहुवि
८ वीजं त्रयाणामेकार्थीभावे द्वयोरोयस्तो समवप्तुयेगेका

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सामान्येति प्रत्ययैकपदस्य समासाभावेन एकवचननिर्देशो संगतः स्यादिति भावः तत्फलं दर्शयति पदद्वयात्मकस्येति सवि
स्येनेन सूत्रेण तत्समुदायग्रहणेन महासंख्याया इति अनियतसंख्यावच्छिन्नस्य संज्ञिनेः व्यवस्थापनेऽत्र द्विशब्दाकोन्तपाक्

नवाभवतीति यथा भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येत्यत्रासंगतत्वसमासेनैव मिहेति भावः भवतियेत्येति श्रितमनयेर
माणयोः परस्परापेक्षायां महान्कष्टयोः समासे तत्त्वः श्रितशब्दो न समासः कस्मात्स्यादिति सामान्यनिर्देशः प
दद्वयात्मकस्य पदत्रयात्मकस्य वा समुदायस्य प्रदर्शनार्थः वहूनां कस्मान्न भवतीति द्वयोरपि श्रितापेक्षया कर्मत्वे

नवाभवति महाकष्टश्रिता इति भवतिपदेन द्वाकं भवति महान्कष्टं महाकष्टं श्रिती महाकष्टश्रित इ
तियादान्वित द्वाक्ता भवति महान्कष्टं श्रित इति तादानभावितत्वात्ताद्वचयाति तदा कस्मान्न भवति क
स्य कस्मान्न भवति किं द्वयोरेव होस्वित् वहूनां वहूनां कस्मान्न भवति स्वरूपेति वर्ततेऽनेन न चभोः श्राद्धा
तोश्चणस्य प्राणिप्रवर्तनेऽत यथा प्रातिप, दिकादिति वर्तमानेऽन्यस्याङ्ग्यादस्मात्त्वशाति पदिका वड
स्यातिर्भवति सत्यमेवमेतत् ॥

८ श्रितेन सामर्थ्यं ययोरत्यल्पिकष्टस्यैव वा कर्मत्वात द्वारेण महतो
पि श्रितेन सामर्थ्यमस्तीति भावः स्वरूपेति वर्तत इति संख्याया विवक्षितत्वादेकस्यैव वहुवचनस्यैकेनैव स्वरूपे
तेनं संसमासस्ततो वहूनां न भवति स्यार्थः पापमुनायतेते स्वनेकस्य प्राप्तो वहुपादानाभावस्त्वथ्ये द्वापि ननु
वभोऽइति यथा व्राह्मणेन हन्तव्याइति सर्वव्राह्मणस्य हननिषृति षेधस्त्वथ्ये द्वापि वहूनां समासेन भाव्यमिति भा

पात संख्यैव विवक्षात इत्याशयेन दृष्टान्तमाह यथा पशुनेति यथा कतोऽप्रवर्तमानस्य प्रत्यस्यापि तदाश्रय वहुषति
युगपदेव प्रवर्तिनेदृष्टेन्याशेपकाह यथा व्राह्मण इति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वि॰ प्र॰ एकैकस्यामिति तस्यामेवेत्यर्थः प्रत्ययाद्यभिधाने तिङन्तव्यवहारे स्वार्थः तथा त्वं तद्धि [illegible] ग्रहणं परिमाय
यात् स्यात् त्वं तत्वात् त्वं तत्समुदायस्याविवक्षितेकत्वमुच्छेदनवक्र मशक्यत्वादिति भावः चिकीर्षितत्वं विधेयत्वं संचिस्मे
प्यसे त्वयादः भूषणाद्यर्थाभावात्सम्ये प्रासे समानयायोगो वेति दोषः गुणान्तप्रातिपदिकस्येति प्रथानगता संख्यावि

6 शाकृतिस्त्विति एकैकस्यां व्यक्तौ जातिनिमित्तप्रत्ययाभिधानसद्भावात् तत्र यथा प्रातिपदिकसमुदायस्य
प्रातिपदिकत्वात् ततो विभक्तिर्नामत्रुत्पत्तिस्तथास्त्वं तत्समुदायस्य त्वं स्यात् श्रितेनास्य मात्रावाच्यत्वा
यस्मात्त्वं तत्समुदायस्य च चिकीर्ष्यस्य प्राधान्यात् गुणेनत्वाश्च प्रातिपदिकस्यावयवयोश्च त्वं तयोराधार

शाकृतिस्त्वशास्मेकं चैतन्त्यारिसमाप्यते न समुदायेषु एवमिहापि यावत् तत्परिसमाप्यते तस्य श्रेयेया
वात्सेतत्परिसमाप्यते प्रातिपदिकादिति नावतत् उत्पत्तिर्भवति तस्य प्रत्येकं चैतन्त्यारिसमाप्यते न समु
ये एवमिहापि यावत्से तत्परिसमाप्यते त्वस्येयेति तावतः सामासेन भवित व्यहयोश्च तत्परिसमा
प्यते न वहुषु ॥

गतापाराकत्वसंख्याया अविवक्षणात् ब्राह्मणस्य समुदायस्यातहननेशास्त्रार्थेतिक्रान्त एव भवतीति ब्राह्मणे
न हंतव्य इत्यादौ निषेधे संख्यानविवक्षने ॥

वचनेत्इति यथा रक्तं श्रार्थप्राधान्यमादाय बोध्याः श्राधरगत्तायाइति जातावधारइत्यगता संख्याविवक्षने इत्य
र्थः नन्वेवं ब्राह्मणो न हंतव्य इत्यत्रापि जात्याश्रयसंख्याया अविवक्षायां तस्यापि गुणत्वात् आनश्राहब्राह्मणसमु ६
दायस्येति शास्त्रार्थतिक्रान्त इति न्यायेनैवं शास्त्रार्थान्तिकस्यातिक्रम इति चिंत्यं ॥ ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

परेण सह समासोपेति वर्तते इति भाष्यासांगत्‌ निरुक्तप्रतीके समासाख्य इति वक्ष्यमाणाशयात्‌ भाष्याशयः इतरस्तु एकत्वाविवक्षायैकवचनं सैक
वचनेन समासाः इत्युक्तामिति मन्वाशंकते तेन नन्वेभो इति शाहकृत्ताविति प्रवृत्तिनिमित्ततात्रयसर्वपक्षका विन्यर्थः अमयाध्यक्ति
वादेपि विनिगमनाविरहाद्वयाख्यानमप्यनसर्वत्र कार्यप्रवृत्तैत दुक्तिर संगतास्यादेवं चैकत्वविवक्षाकत्वमशक्येतिभावः ।
सिद्धान्तोस्त्वाशये प्रकाशायं प्रकाशावपतिशाह्काभिलिति शहप्रवृत्तिनिमित्तन्विमर्थस्तदेवाहयावेत्यतन्त्समाप्यते प्राति प
दितिएतत्पदप्रवृत्तिनिमित्तं प्रातिपदिकत्वादोन्यर्थः द्वयाश्रितिपदद्वयप्रवृत्तिनिमित्तेप्रत्येकद्वेपोरित्यर्थः अथवैकंभावेयथा
सागत्वाजानपादायादेः प्रत्येकासमाह्यासागस्समुदायजनपदसमुदाययोनसांगजवयदग्रहणेनग्रहणंसयाप्राकृति
पिन च सागादिप्पदादवत्येकात्वाविवक्षायार्दर्थलाभः तत्रैकत्वसात्वावाचकाप्रत्ययप्रकृत्यर्थवाचकशाहूप्वि
तेनेपि सांगो न न्वितत्वेनैकसागवाचकादिसर्थीनाभात्‌ एकेयः सांगवाचकेः शदाइत्येनावतएवनतोलाभात्‌ ॥
एवंचोदेशएगत्ता संख्याव्यवाहतेनैवेति मोभांसकसिद्धान्तविधोपि न किंच प्रातिपदिक
समुदायात द्वित्वशंकायांतत्समाधानपरेमतत्प्रत्रस्थेभाष्येनकैयटोक्तप्रका
रोनाय्युः तत्राशाप्यातिपदिकात्‌ इत्यसमसत्वेन समासेसंख्यायाऋ
भावेनैकत्वस्याभानात्‌ श्रूयमाणविभक्त्यर्थैकेत्वं तुसमासाहारात्व
र्यांतिवोध्यं नचतस्यापाय्युपिकरणैरनैकेः समासादिवा ॥
रएार्थंसास्त्रीभीटगीतादेः स्त्रीप्रतिन्ययांत समुदाय
दायतेस्तवापिसत्वात्‌ यथाचतत्रावहुवचनसत्वे
प्येकैकस्त्रीप्रत्ययांतादेवप्रत्ययस्तथा न्यत्रा
पीत्याहुः ॥ ॥
।वेम

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वि·प्र·

7

प्रधानार्थाभिधायिनेति प्रधानार्थविशेषणीभूतस्यार्थोपस्थापकेनेत्यर्थः प्राधान्यं स्वार्थमात्रोपस्थापकत्वं कथमेकार्थीभावश्चे
ति कथमस्य विशेषणत्वेनैवोपस्थितिरित्यर्थः इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्य स्वविशेषणाकांक्षाभाव इति भावः प्रधानस्य सापे
क्षत्वेपि वृत्तावुपपत्तिमाह प्रधानादेवेति तन्त्वेवं राजपुरुषोभार्याया इत्यापि स्यादत आह सामान्ये त्वादित्युपात्तविशेषणविजाती
यविशेषणयोगः प्रधानस्य भवतीति ज्ञापनात इति भावः यद्यपि समासे विशिष्टस्यैवावय इति प्रधानस्य न सापेक्षत्वं तथापि दर्शनी
यत्वाय च ये पुरुषत्वमेव विशेष्यतावच्छेदकं न राजसंबंधोपीत्याशयेन न क्षोक्ति रिति बोध्यं आभासेत्सर्वं गुरुकुलमिति गुरुसंबंध

सापेक्षमसमर्थं भवतीति सापेक्षं वृत्तौ स्वोपसर्जनभूतपदेन प्रधानार्थाभिधायिना भावस्य विशेषणापेक्षायां च न समा
धानमिति कथमेकस्मैकदा प्राधान्ये कार्थीभाव अत्रास्मात् इतरस्त्ववचनमेतदिति मत्वा चोदयति यद्विसापेक्षमि तिम
वतिवेति प्राधान्यादेवानेकेनोपकारकेणोपकार्यत्वाविरोधात्सामान्यप्रयोग इति लिंगदर्शनाच्च समुदायापेक्षेति गु

रुपोस्तर्हि कस्मान्न भवति असामर्थ्यात् कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसामर्थ्यं भवतीति यद्वि सापेक्षमसमार्थं भवती
त्युच्यते राजपुरुषोभिरूपः राजपुरुषो दर्शनीयः अत्र वृत्तिर्न प्राप्नोतीति नैष दोषः प्रधानमत्र सापेक्षं भवति च वृत्तिः
प्रधानस्य सापेक्षत्वस्यापि मान्यः यद्वा तर्हि प्रधानं सापेक्षं भवति तत्रास्त्वेनेति न प्राप्नोति देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्त
स्य गुरुपुत्रः देवदत्तस्य दासभार्येति अत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति नैष दोषः समुदायापेक्षात्र षष्ठी सर्वं गुरुकुलमपेक्षते ॥

रुकुलादिना समुपजनितेत्यतिरेके देवदत्तस्येति षष्ठी अवयवद्वारका देवदत्तस्य समुदायेन संबंध इति सामर्थ्यादव
यवमपि विशेषणं स्पृशतीति तदुक्तं समुदायेन संबंधो येषां गुरुकुलादिना संस्पृश्यावयवास्ते न युज्यन्ते तद्वतास्सह इति ३॥

विशिष्टं कुलं सर्वमपेक्षते नेन तत्र नत्वयवो गुरुरित्यर्थः तदाह गुरुकुलादिनेति तन्त्वेवं गुरोर्देवदत्तसंबंधित्वं न लभ्येतेत्यत आह ॥
सामर्थ्याद् वयवमपीति येषामर्थानां गुरुकुलादिरूपसमुदायं न संबंधः सोर्थो वा अवयवान्संस्पृश्य संबध्यते तद्वतां युज्यन्त इति
नात्र पत्यवयवानां तत्संबंधालाभ इत्यर्थः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

किमः पर्यन्तायेत्यन्वयमुपपादयति केयमिति शालीनामिति नतु शालीनां कीदृश ओदन इत्यर्थ इति भावः लकलमाश्रमशालयः शाली यानां
मध्ये सक्वाटकमित्यर्थः अनेनाह शाकपूणीयानां सक्तूनामिति इत्यर्थे उपपत्तिमाह अनेकत्वादिति एकत्वेपि तस्याहतदयवानां वेति सामीप्या
देरपीति सामीप्यादिति इह पितसंबंधस्सामीप्यर्थः अवयवावयविकसंबंधस्य वाचकात्तमित्यत्र नियामकाभावादिति भावः भाष्ये नैषा समुदायात्
येह्येति एवं वाप्रधानस्यापि सापेक्षत्वेहृति दर्शनात्सापेक्षमसमर्थमिति वक्ष्यमाणमिति भावः गमकत्वादत्रेहृति रिति वक्ष्यमाणं शाला
यस्येति एवं वाप्रधानस्यापि सापेक्षविषये शाका त्वाथा आशान्तस्यागमन्यापविषयाभावात्सामर्थ्यमिति भावः प्रयुज्यत इति समस्तात्वेन
हसंबंधिशब्दे चेति नित्यसापेक्षविषये आका त्वाथा आशान्तस्यागमनापविषयाभावात्तत्सामर्थ्यमिति भावः प्रयुज्यत इति समस्तात्वेन
किमोदन इति केषां शालीनां किं कलमानां यथा रक्तशालीनामन्येषां वौदन इति प्रश्नः सक्वाटकमिति आपणीयानां सक्तूनां आरक
नित्यार्थः कर्तोभवानिति कस्मान्माटलिपुत्रादागतवान् आगत इत्यर्थः अनेकत्वान्माटलिपुत्रस्य तदवयवो मभ्यः आचार्योपि गतो आचा
मितित दित इतिनेन प्राप्नोति इहापीति समुदायसंबंधे सति सामोप्यादेरपि प्रतिपत्तिप्रसंग इत्यर्थः नेषेति गुणवपेक्षा च षष्ठ्यासं
बंधिशब्दैनाच स्वार्थवदपत्यायाहितावयहानाञ्जावसेवक्ष्यति इत्यर्थः सापेक्षमिति नित्यसापेक्षः प्रयुज्यते स्वार्थवत्सायाये
यत्र न हि न समुदायापेक्षवाष्ट्येन नेह नप्राप्नोति किमोदनः शालीनां सक्वाटकामापणीयानां कुतो भवान्माटलि-
पुत्रक इति इहचापि देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रो देवदत्तस्य दासभार्येति यथैवात्र समुदायापेक्षा षष्ठीस्या-
त्वनेन नियोगतो गम्येन देवदत्तस्य योगकुलस्य पुत्र इति आसस्यापि गुरुपुत्रदेवस्य किं विदितो योग्येनयत
न्तस्तत्व नियोगतो देवदत्तस्य योगरुत्वस्य पुत्र इत्येषोर्थो गम्यते अतो मन्यामहे नैषा समुदायापेक्षा षष्ठीति अ-
नस्तत्वपि समर्थग्रहणीयापेक्षस्यापि कार्यं भवति कथं तत्र इत्यतो सामर्थ्याश्रयलक्षणस्य साधिकवेतीति तत्सक्कलं
वक्तृसापेक्षाममसमर्थो भवतीति इति तस्माद्धि कस्यात्रभवति महत्कष्टं श्रित इति सविशेषणानं प्रयुज्यत इति सविशेषणानां
तासत्त्वात्तावपि न हीयत इति अन्यत्रेति तातोन वृत्त्यवान्सापेक्षमसमर्थं भवतीति वाचनिके त्वसामर्थ्यं यथा सर्पिकामिति यत्नेना
भवति समानाधिकरणसमर्थवदिति वचनात् एवं बाह्यरणसर्पिकरोति इत्यत्रापि न स्यात् सप्वाहव्ते तिस्व हि कस्यादिति
स विशेषणानामिति इति नेति वचनात् वृत्त्यादि भवत्येव पूर्वोक्त्यानुसारेणयमपि न्यायाय वोक्तः ॥ ॥ ॥
त्वर्थः स्वार्थवदिति स्वार्थ इव स्वार्थवत् स्वार्थश्च शाह्यो भावप्रधानः स्वार्थमाश्रयाया पाकवाक्यारकत्वादशाया मिवहित्व वपीत्यर्थः वि
मोदन इत्यादयस्सामर्थ्यमपि भावप्रकारमभोगादेवस्यापवइति बोधात्सापेक्षमसमर्थमितस्य वाचनिकत्वेदषणान्तरमाहभाष्ये
मत्र त्वपीति आनयाप्रेक्षकेयदोक्तमायस्य एकार्थीभवति षयत्वात्र समस्तेरितत्रव्यपेक्ष ... मसमर्थ ... इत्यहादसंगतिः स्ये

[right margin, vertical:] समानयतेनतस्यावकाशविशेषणेति मत्वेतत्समर्थः ॥ ... समानाधिकरणं विभावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वि॰प॰प्र॰ भाष्यकारेणायं दर्शयति अगमकत्वादित्यादिना क्रियाविशेषणं वेति महद्यथा भवति तथा यादि [illegible] स्य थः इत्यभावः न कष्टं विशेषामि
ति तास्यापादार्थैकदेशत्वादिति भावः न चैवं कष्टं श्रितः इत्यस्यापि विमहत्त्वं न स्यात् न त्वसमासस्यामानाकारापरावोपास्थितेः एते
न हि विग्रहयोः समानविषयकत्वात् उचितं विशेषणं समभिव्याहारे तु तदनन्वयापकर्षादेर्विशेषणत्वानाक्रान्तविशेष्यतयोपा

न वक्तव्यमिति न्यायसिद्धत्वात् इह समानार्थानेति वाक्येनाभिधाने प्राप्ते समासः आरभ्यमाणस्तत्समानार्थाद्वाक्यात्स्यात्:
माहात्कष्टं श्रितः इति या कष्टं श्रितः समाहकार्मा करोतीत्यादि प्रतीयते क्रियाविशेषणं वा महत्त्वं प्रतीयते न तु कष्टवि

यादि सविशेषणानां वृत्तिर्न प्रवृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते इत्यत्र व्यक्ति देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रो देव
दत्तस्य दासभार्येत्यत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति अगुरुपुत्रादीनामिति वक्तव्यं तत्र हि वाक्यं सविशेषणानां वृत्ति
र्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते अगुरुभार्यादीनामिति न वक्तव्यं वृत्तिः स्याद्धि कस्मान्न भवति अगमकत्वात् इह समा
नार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन न च पक्षे हार्थो वाक्येन गम्यते महत् कष्टं श्रितः इति नासौ जातु चित्समासेन ग
म्यते महत्कष्टं श्रित इति एतस्मादेतोऽयमगमकत्वादिति नयमोऽपशब्दः स्यादिति यत्र च गमको भवति तत्र वृत्ति
: तद्यथा देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रो दासवदत्तस्य भार्येति यत्र गमकत्वं हेतु तीर्थग्रहणेनासौ
जातु चित्समासेन गम्यते भार्या राजपुरुषो देवदत्तस्येति तस्मानर्थसमर्थग्रहणं न ॥ ॥

शेषाणमयं तु क्रम इति लोके प्रयुज्यमानस्य साधुत्वमसाधुत्वं च विचार्यते गोगादिशब्दवन्महत्कष्टं श्रितस्यैव महत्का
ष्टं श्रित इत्येतद्वाक्यार्थे नैव प्रयुज्यते प्रयुक्तानां चेदमाख्यानमतो नात्र समासो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ॥ ॥

स्थितिरावयोः कीर्तितयोः समानार्थात्वभंगः इदमेव पादार्थः पदार्थो नित्यवृत्तेर्मूलमिति दिक्माष्यप्रतस्मादेतेनैमा
इत्यादि अगमकत्वादित्येतस्माद्धेतोः सापेक्षमसमार्थमित्यादिकमः न तु सम्भाविताप्रशस्तसाधुत्वानिरूपयेन द्वाय
निकं क्रम इत्यर्थः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तद्दनयत्नाहयत्वगमकइत्यादिना तदेवाभिप्रेतत्वाच्चेह लोके इत्यादिनाऽगमकत्वादेवातादर्थ्ये शिष्टलोकैरप्रयुक्तत्वात्समासो नाभाव
तातिभावः तावेवगमकत्वादेव किमोदनः शालीनामित्यादौ पप्रतिः कैपदाद्युक्तसंबन्धिशब्दत्वादित्युक्तत्वादेव किमोदनदत्तस्य गुरुकुल
मित्यादेः साधुत्वे उपपादितेपि किमोदन इत्यादेः साधुत्वं नोपपादितं स्यादतो भाष्योक्तमेव साधयति गमकश्चेन्निवृत्तिरशक्तत्वात्तत्राह
गमकत्वाभिमतत्वादिति तत्रेह लोकप्रयोगः अतो सागमकत्वेनिष्टः इत्यर्थः परं तत्रासाधुरिति भावः अत्र समर्थत्वमपपादयति किंविद

नञ्समासोऽगमकः इति गाव्यादिवदसाधुरपि गमकत्वाभिमतो लोके प्रयुज्यते तस्य सत्तिसमर्थग्रहणेन पुंस्त्वं प्राप्तं तत्संनिहृत्य
थमेतदित्यर्थः किंचिदकुर्वाणं प्राथहमरमाणं गाधदृत्स्पृष्टमित्येतेष्वर्थेषु रानेण नञ्समासः अत्रार्थपशुनानीति सूर्येकर्मि
कपादाशिक्रियायानञ्जाः सर्वयोनत्वसूर्यस्य यासत्वयत्स्य सामार्थ्यात्र पुनर्गेया इति पुनर्नगेया इति गानेन नञ्सर्वयोनत्व

इदं तर्हि प्रयोजनं असमस्य समर्थाः समासोऽगमकः तस्य साधुत्वं माभूत् अकिंचित्कुर्वाणं अमाषं हरमाणं
अगाधदृत्स्पृष्टमिति एतदपि नास्ति प्रयोजनं अवपूपस्य चिन्नञासामासस्यासामर्थ्यादसमस्य गमकस्य सा
धुत्ववक्तव्या आसूर्यम्पश्यानि मुखानि अपुनर्गेयाः श्लोकाः अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः अलवणभोजी ब्रा
ह्मणः सूत्रे नपुंसकस्येत्येनानि यमार्थं भविष्यति ।।

१ पुनः शब्दोऽर्थेन अश्राद्धभोजीति भुजिनानञ्सर्वयोन अ
देन अश्राद्धभोजानानिषेधावगमात् अनपुंसकस्येति प्रसज्यप्रतिषेधपक्षेतः यमसमर्थसमासः अत्र समर्थानञ्समाः
सानां केषांचित्साधुत्वात्तापनायान पुंसकस्येति प्रसज्यप्रतिषेधः आश्रीयते पर्युदासेपि तत्र न कश्चिद्दोषः तदेवं
समर्थग्रहणे क्रियमाणे विध्यर्थमेतेषां वचनं कर्तव्यं तदेवाक्रियमाणे नियमार्थं भविष्यतीत्यस्याः ।। ।।

कुर्वाणमिति नसूर्यस्य यासत्वयेति सूर्यपदार्थवाटकथात्वर्थनेत्यर्थः कर्मणा न प्रेरयतीत्यसूर्ये इत्यर्थो नेतिभावः
स्त्वयशब्दस्य दृष्टत्वेपि सूर्यमिनमिति तेन तत्वयाभावादसामर्थ्यमित्यपि बोध्यं नियमार्थं भविष्यतीति एवचाकिंचि
त्कुर्वाणमित्यादयः प्रयोगाः प्रागुक्ता अप्रसाधव इति भावः ।।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वि॰स॰प्र॰ अस्त्यैत्यादीनां प्रागुक्तानां वा द्वन्द्वानां तथुत्वेऽपि द्वित्वादेकवचनमनुपपन्नमत आह अभेदो ... तत्रतस्यैवेति भाव समुदायक
9 स्य समर्थ इति भावः क्रियायाश्चोभयोरिति इदं चित्रं कृतः सर्वो मृत्तिकयेत्यादौ समासाय ते ः असामर्थ्येऽपि तत्प्रकारक चित्रमा
इत्यत्र भाष्यात्तलाभेनासोय योगाभावाच्चपाति पादितं तत्राप्यन्त्ये लालाटयोरिति आनंतु समकस्येति वचनायकादिति भाष्याशयः आ
बुधेति सर्वत्र गमकत्वागमकत्वे लक्षणैकवचनाद्यैः इत्यत्र इति भावः कृतेऽपि क्वचित्पर परोदेश गम्य गमकत्वादिनैव प्रयोग

एतस्यैवेति अभेदमाश्रित्यैकवचनं कृतं एतेषां हि वाद्वन्द्वाद्द्वंद्ववचनप्रसङ्गः आसमर्थ्यसामासेऽपि क्रियाद्युमयोः स
न्नियात्तादेकार्थीभावाः तदा रेकोऽस्त्येव आद्याक्रियमाणेऽपि इति अत्र पवोधनार्थं क्रियमाणे आग्रयगम्यमानेऽर्थः किं
समर्थनामतिययापि पूर्वमेकार्थीभावो वा सामर्थ्यमित्याद्युक्तं तथापि तत्द्विचारस्थाननतस्य एतत्सिद्धं नतु पूर्वस्य व्यवहारः

सतेस्येवासमर्थसमासस्य नञ्समासस्य गमकस्य साधुत्वं भवति वा न वेति तात्पर्यार्थः सामर्थ्यग्रहणेन अाथ
क्रियमाणेऽपि समर्थायहणे समर्थमित्युच्यते किं समसमर्थं नाम पृथगर्थानामेकार्थीभावः ॥ ॥

इतः पृथगर्थानामिति एकार्थीभावं तावत्सामर्थ्यं दर्शयति परस्तान्त्यपेक्षालक्षणं दर्शिदर्शपि ष्यति पृथगर्थाः
गर्थापेक्षायां पदानां तानि पृथगर्थानि पादानि वाक्ये हि राजः पुरुष इत्यत्र राजशब्दो राजार्थमेवाचष्टे पुरुषशब्दो
पि पुरुषार्थमेव वृत्तौ तु राजपुरुष इत्यत्र राजशब्दोऽपि पुरुषार्थं वाचष्टे इति द्वयोरेकार्थीभाव इत्यर्थावाणे
यवाघान्वित ॥

निर्वाह इति वोध्यं षलक्षित्वेनेति अत्र तावार्तिकर्के रोय सिविवारमुपादायपूर्वभाष्यकृतावहत्तमिभावृष्ट
षागर्था इति अर्थेः इति आर्थपृथक्त्वेन भिन्नोपस्थितिविषयत्वं आचष्टे उपस्थापयति राजशब्दोऽपि पुरुषार्थमेवेति पुरुषार्था
न्वितमेव स्वार्थं उपस्थापयति इत्यर्थः जहत्स्वार्था पामायाह अर्थवेति अवाप्योचित इति पूर्वपदद्वारा वयवार्थान्सदृशार्थेन्वित

॥ द्वि॰ समासप्रकरणवृत्तिः ॥ ९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

समुदायार्थः समुदायशक्तिगम्यः कश्चित्तु अवयवार्थानपेक्ष इति पादः ताद्दृशसापेक्षमेवानेपत्वेनस्य विवरणमिदं द्वन्द्वबहुव्रीह्यो
रेकार्थीभावास्तु तत्रोपक्रमे दर्शितः एकार्थत्वमविभागापन्नार्थत्वमाह पृथगुपस्थिति विषयार्थकानितादाह पाशुदकव
दिति यथा मिलितपांशूदके सताराविषयत्वमकत्वेनास्तरस्तथापरोन्वयेनतमाविषयाकोपस्थिति विषयत्वानामन्त
दिति यथामिलितपांसूदकेमलेनेपिंडासोद्दयांतरमेवेकभावमायन्तयोःतदवयवत्वमवधावहाहारस्रुतदाद्दशापि
मसेत्यर्थाः तथापांसूदकामलेनेपिंडासांद्दयांतरमेवेकभावमायन्ततयोः तदवयवत्वमवधावहाहारश्रुतदाहृशापि
तिभावः एवंचाष्टधाउपस्थितिविषयत्वामेकार्थीभाव इति फलितं गोरथामेकार्थत्वं समासाघटकपादानावोधयितु

समुदायार्थः प्रादुर्भावातीतितदपेक्षपेकार्थीभावाऽच्यते यांपुदाकावद्विभागायत्वनानत्वयद्यपिशब्दांतरेमेवाष्ट
तिरवयवावर्णवदनर्थकास्तथापिसाहश्यात्तत्वाध्यवसाययदानामाश्रित्यपृथगर्थानामेकार्थीभावइत्युक्तेसम

समर्थवचनं पृथगर्थानां पादानामेकार्थीभावासमर्थमित्युच्यते कापुनः पृथगर्थानिकपुनरेकार्थानिवाके
पृथागर्थानिपदानिपुरुषइतिसमासेपुनरेकार्थानिराजपुरुषइति ॥ ॥

र्थवचनमिति समर्थशब्दस्यवाच्यइत्यर्थः कर्मणिल्युट् कपुननिरिति पृथागर्थत्वामेकार्थत्वांचविरुद्धत्वादेकस्मि
न्विषयेनसंभवतीतिप्रश्नः राजपुरुषइतिराजइत्यनेनपदेनराजार्थोनियतसंबंधापेक्षयोक्तःसंबंधो ॥ ॥

द्विनिर्देशाः पादानामसमासाययानत्समासाव्यवहारोरगोणस्तथातेषामेकार्थत्वव्यवहारोपोतिबोध्यंनादाहपर्यातिसाह
प्रशादितियपेतत्सदेवाक्यमध्यस्तेऽमेवतथापिरेस्तगवयस्थानोयेनशास्त्रनिष्पतेनसमेलेउनसाहश्यंबोध्यमेकार्थी
भावइत्यनेनसमर्थवचनमितिमिस्सामानाधिकरण्यानुपपत्तेराहकर्मणीतिवाकुस्ताकादितिशेषः सामान्येवनपुंसकं
तत्वधनितंभाष्येसमर्थमित्युच्यतेइतिवाक्यसमासयोर्विशिष्टपुरुषसेकस्यैवावगतेविशेषाभावामाणव्याहराज्ञा
इतिअनियतसंबंधापन्नायेतिच्छेदः उक्तसंबंधशब्देनतद्धतितयापतीयमानःसंबंधाः ॥ ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वि·प्र·प्र·

विशेषणभावमापन्न इति विशेषणत्वेन वैशिष्ट्येनोपस्थित इत्यर्थः समस्तनर्थगतविशेषाभावात्सांशापप्रथमातिविहितविभक्त्यर्थत्वादिति भावः अभिधीयते शाब्दबोधविषयीक्रियते तत्वनिष्ठः प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठः प्रातिपदिकार्थमात्ररूप इति यावत् तत्संबंधानवयेन त्वयोक्तं तं संबंधात् इत्यर्थविधीयमानत्वात् विधीयतात्त्वेविषयत्वात्वात् प्रथमाया विधेयविभक्तित्वादि-
10 तिभावः भेदेवाह प्राधान्यमिति इष्टैभेदस्याभिन्नोपस्थितिविषयत्वस्य यथा घटघटत्वयोः घटशब्दजन्यसंबंधाविषयकोप-
स्थित्याविषयत्वं तथा द्वित्वे राजापुरुषयोरिति भावः संबंधांतभावात् राजापुरुषइतिसमुदायेनैवोपस्थानादित्यर्थः उक्त

विशेषणभावमापन्नोऽभिधीयते पुरुषइत्योनेन पुरुषइत्येनेनपुरुषार्थाः स्वनिष्ठो विधीयमानत्वात्प्राधान्यमापन्नोऽभिधीयते द्वित्वेत्वभेदस्यानिवर्त्तनात्तदधिष्ठानस्यापि संबंधस्यान्तर्भावात् श्लिष्टो निवर्तते सोऽवयवस्वाभाविकोनिवृत्तिः स्वप्राधान्यप्रातिपदिकयोरितिशास्त्रेण चाभ्यायते प्रत्ययलक्षणसिद्धये किमुच्यते इति एवं हि वाक्ये यादानां

किमुच्यते इष्याणार्थानीतियावता राज्ञः पुरुषमानीयतामित्युक्ते राजापुरुषमानीयेते राजपुरुषइति च सएव ॥

इष्यागर्थतांस्यान्न यद्येकत्वावविशिष्टोऽर्थो न प्रतीयेत द्वित्वेचपुरुषमात्रप्रतीतौस्यादेकार्थाभावः पनस्तदृत्तिवाक्ययो रेकएवार्थः प्रतीयेत न तदा सामार्थ्यभेदोपि नास्ति ३३

र्थानामप्रयोग इतिप— निवृत्तिरितिभावः उक्तविशेषस्य
गम्यमानतयाविशेषोक्तिः कथमित्यत आह एवं हीति इष्याणार्थमस्यादितिसामासापेक्षया चष्टयगर्थाभिन्न
र्थत्वात्सविर्थः न प्रतीयते इति पदाभ्यामिति शेषः सामर्थ्यभेदोपीति वापेक्षैकार्थाभावरूप इत्यर्थाः भाष्यना
पिनापि ब्रूम इति नैव ब्रूम इत्यर्थः ॥ १०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वाक्ये दृष्टयोरर्थयोर्वृत्तावपि प्रतीतिदृष्टेरुपस्थितिविषयत्वे योऽन्योऽर्थः एकार्थ्यं नाम एकत्वं सामर्थ्यमेव तत्र समर्थो भावकृतविशेषप्रश्ने स्ववलोप इ
त्यादिकथनमसंगतमत आह एकार्थीभावाभावे तिर्यग्यामशक्यनिवृत्तिकारणमपि पुनो मशककारणमित्युच्यते मशकार्थो धूम
इति तथा तदभावः कारणकमपि तत्कारणकमित्युच्यते तदुक्तं पातञ्जलभाष्ये सतीति स्थिते सम्भिव्यक्ति विकार प्रत्ययाय यः वि
योगान्मातापितृतयः कारणं नवधा स्मृतं उभयत्रापि राज्ञः संबन्धवत्पुरुषप्रतीतेर्विशेषकाविद्धिभक्त्यादिकविन्ने ति विभागः कथ
तापि वमइति वाक्ये दृष्टयोरर्थयोरपि यादानामाकं त्यापो गपताश्चाशब्दविशेषणविशेष्यभावादिविशिष्टार्थप्रतिपत्तिः वृत्तावः
पि विशिष्ट एवार्थो राजपुरुषशब्दाभ्यामभिधीयते इति केनाम्स्यानयनं नैव तावता दृष्टि वाक्ययोरेकार्थता यथा ब्राह्म
णेन शतेभोज्यन्तां ब्राह्मणा भोज्यन्तामिति सत्यपि कार्यस्याभेदे शब्दार्थो भियते न च तथापि तत्र अर्थः स वलोप इति एकार्थी
भावाभावकृतापि विशेष एकार्थीभावकृत इत्युच्यते सन्निधानासन्निधानाभ्यां क्रियाभिनिर्वृत्तौ पदार्थानां कारणत्वात्
यथा वषट्कृतं इर्भितमितिवचोच्यते तत्र राज्ञः पुरुष इति वाक्ये भेदाधिष्ठानस्य संबन्धस्य प्रत्याय पिषितत्वाद्धि नावि
नापि भमोऽन्यस्यानयनमत्र भवतीति कस्तर्हि एकार्थीभावकृतो विशेषः स्ववलोपोऽव्यवधानं पर्यस्त मनसि तेरणा भि:
संबन्धः स्वर इति स्ववालोपो भवति वाक्ये राज्ञः पुरुषः इति सत्यं न भवति राजपुरुष इति संवन्धानन्तभाव इति वा
क्ये राज्ञो ऋद्धस्य पुरुष इति समासे तु न भवति राजपुरुष इति वा मः २ ॥ ॥

तस्मात्तस्य प्रत्याय पित्रमशक्यत्वात् नास्ति स्वलोपः समासे कृते भेदनिवृत्तौ तदाश्रयस्य संबन्धस्यापरमार्थत्वाभावि
रूपो निवृत्तिः सैव च शास्त्रेण नन्त्वायेन तदेवं रूपो भावाभावाभ्यां मर्थस्याभावाभावात् न मानं वा समास योऽव्यवधा
नमपि सर्वभेदहष्टेः वा किं भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति अस्ति न दृष्टं देवदत्तस्य त्वपदमध्येपदान्तरस्याप्रवेशनम
मित्यत आह नत्वेति वाक्ये पन्याये न विशेषणेन मेव षष्ठी प्रवृत्तौ निमित्तं तत्रैव संबन्धस्यानुवृत्तत्वाभावादिति भावः भेदनिवृत्ता
विति भिन्नोपस्थितिविषयत्वा [illegible] र्थः भेदः संबन्धः सोऽपरगादि प्रातिपदिकोक्त तयाता दाकां होपरगादस्यर्थः अर्थ
अर्थान्तस्येति अर्थगतभिन्नोपस्थितिविषयस्यत्वर्थः ऋद्धस्य राजसमानाधिकरणकरणेन कार्यं दव्यवधायकत्वं भि॥
त्तिमत्त्वान प्रतिस्पष्टमुदाहरणमाह भार्या राजपुरुषः इति भार्यं देवदत्तस्येत्यासमसेऽप्यरहः [illegible] तेनव्यवधानमिति बोध्यं॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वि॰प्र॰प॰

ननु वाक्येऽपि राज्ञो विशेषणत्वात्तत एव नियतत्वात्पृथगिष्टमभिसंबंधं इत्यत उपपादितमभेदैकस्वरे वाक्ये पूर्वनियतेति पौर्वापर्यपरित्यागेन इष्टगतोऽभिसंबंधो भाष्येऽभिप्रेत इति भावः समासासमासकृतः स्वरविशेषोऽनैकार्थीभावकृत इत्यत आह अर्थभेदे इतीष्टभेद इति स्वरश्चैकोदात्तः स्वरितो वा वाक्ये विविदितस्य इति बोध्यः देवदत्तायी पिता राजानं कनीनं तः पुरुषः पुरुषं तत इति भावः सिद्धेऽशेदार्थसंबंधे इत्युक्ते वाचनिकत्वात्कथामातत्राह वचनेनेति व्यभिचारमेव दर्शयति पर्याप्तिन ननु वाक्यभावे कथा

यथेष्टमिति वाक्ये नियतयोर्वा पदानां प्रयोगाः समासे तु नियतत्वपौर्वापर्यः स चार्थभेदनिबंधना पापा कन्ने इति प्रयोगात् एकाकाका इति प्रयुज्यते होतारावितिप्रयोगार्थभेदे स्वरभेदो दृश्यते यथा देवदत्ता गामभ्याजेति तद्भेदेन दृश्यते यथाधीयद् इति अन्नराज्ञः पुरुष इति इत्यापि यदेनि स्विरेण पुदात्ते राज्ञा पुरुष इति समासो नोदात्त वाचनिकानति वचनेनैवार्थभूतानानामान्याख्यानानाख्याभिचाराज्ञानुमानं हि मानं स्ववालोपादिकामर्थाभेदस्ये तस्यार्थाः यथा पापः प्रयो॰

यथेष्टमन्यतरेणाभिसंबंधो भवति वाक्ये राज्ञः पुरुषः पुरुषो राज्ञ इति समासे न भवति राजपुरुष इति द्वौ स्वरौ भवतो॥ वाक्ये राज्ञः पुरुष इति समासे पुनरेक एव राजपुरुष इति नैतदेकार्थीभावकृतो विशेषाः किं तर्हि वाचनिक एते॥ इ॥

ज्ञात्वयानात्यत्र विनापि विभक्त्या कर्तृकर्मप्रतीतिर्भवति पंचशातिपर्किकार्थदर्शनेन तथा राज्ञा पुरुष इत्यत्र सर्वेवार्थाभेदे राजपदसमो वे संबंध मामेव हृष्यात आर्थभेदे च तस्य पलोपो दृष्टः यथावर्षा सूजोयो पुत्रुर इति तथावृत्ता वपि प्रयोगनियमो दृश्यते अनादीप्राप्यातो ज्ञातपुत्र उक्त इति वाक्येऽप्रयोगनियमो धुन्युवदिरे अतिन हि भावति च स्वरदिरथ्यथवृत्तिएकस्वरश्च वाक्ये दृश्यते तीसो नयस्तुना वृथन्निति आर्थाभेदे च स्वरभेदः कर्तव प्राचेनैव इति अत एव पत्नत्वेवात स्वपुगयत इत्यत्र स्वरः॥

तत्प्रतीतिरत आह पंचके निता मर्यप्राह कतत्प्रकारणे द्योति भावः इदमेव दर्शनेऽस्ति इति न इति वोध्ये राजपदमेवेति शास्त्रशक्तिस्वाभ्याखादिति भावः एतेन विभक्त्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थत्वानं दृष्टमिति पालशादाभावेऽर्थसङ्क्रावं मद्दुर्पशाद सङ्क्रावपर्याभावं दर्शयति अर्थाभेदे चेति अभिन्नोपस्थितिविषयेऽत्येवेत्यर्थः वाक्ये चेति वादो नांपरप्रयोगएवेति भावः ज्ञो — नेति पराग वद्भावात् स्वरे कामत्वेत्यर्थः अत अतत्वे इति अन्यायमसमासे अतं समासेस ११

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विभक्त्यर्थो इति वाक्ये ऽपसर्जनबोधकपदानां विभक्त्यन्तत्वेन तदर्थसंसर्गविशेषणत्वं कार्यताबोधकमित्यर्थः । अंतर्भूतेति विशेष-
णेभूतस्वार्थकमित्यर्थः अभेदकत्वेति विभक्त्यभावेन संसर्गविशेषणेन तद्रूपेण प्रतीतेः संसर्गेण सर्वसंसर्गाणामनेमा
धुनिसर्वसमानाख्यत्वेन भानवदिति भावः तदाह यथा बधीति आख्यातेति अनन्यदेसंसर्गेण समासमासभासते नान्तविशेषा
इति सर्वस्माद्विशेषः सख्यवद्राजसंबंधीति पदद्वयेपि बोधः आतपवभाव्ये संसर्गो विशेषइति शेषपदोपदानमधुनेस
रससतां जाग्रस्मन्तदृग्गादिरगादिनिहृति रूपसफलत्वात्त्नभवतांत्समासकल्पनापि अत्र सर्वसंसर्गाविशेषणकल्पनेमा
नाभावइति तद्भावः भेदानां विशेषणेन संसर्गात्मा संसर्गात्समासमास्तथाविधः अभेदकत्वसंसर्गात्मभावादिदकथाम
संसर्गाविशेषणइति वाक्याऽपसर्जनपदानि विभक्त्यर्थाभिधायिनां संसर्गविशेषयुक्तं स्वार्थेशक्तिपादयंतिसमासे
तातभूतस्वार्थप्रधानार्थमभिदधतीत्यभेदकत्वसंसर्गमवगवयंति संसर्गो विशेषणेन प्रविभागेनावस्थानामे
भेदकत्वासंसर्गेयर्थान्तरायथा बधिरस्याः सर्वमधुनाहि तत्प्राक्यः अविभागेनवर्तंतेतां संसर्गानाहदृशी विद्वरि
ति आख्यवापारेताक्रविशेषसंसर्गसामान्यामभेदकत्वात्संसर्गेनड्क्तभेदानवापरित्यागात्संसर्गात्मसतत्वाविधः
व्यापाराद्वतिभागस्यभेदो पोहनवर्तनते अगृहीतविशेषेणयथारूपेणरूपवानप्रत्यायेयतेनअक्कादिभेदरूप
अहृहिभागवानत्स्येपाताज्ञातिपदिकायोऽपसर्जनपूर्वसमासंसन्मतउदातोभावनितिहमेतत्से
कीर्थाभावकत्वाविशेषाः संसर्गविशेषाव्यक्ताभिधानमपसर्जनविशेषणंचयोगइति संसर्गविशेषो
भवतीतिवाक्ये राज्ञःपुरुषः राज्ञीपुरुषो राज्ञोपुरुषइति समासेनभवति राजपुरुषइति ॥ ॥ ॥
लगन्यतइतिछेचितसंबंधविशेषमिप्यत्निर्भवतियथाद्विपुत्रः पंचपुत्रइत्यादौ प्रातिपदिकार्थएवसंसर्गवि
शेषः तावकीनोमामकोवनङ्त्स्याद्देशाभिषयमेकंतंशेषिकमितिप्रातिपदिकेनविशिष्टमेवयदिमाण
स्यापादानादेकत्वावगमः तथामातजाजनइति विशिष्टकालावगमायप्रः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
पदवाच्यः निर्विशेषस्याभावयोगोदेवत्वावगतिरेवमन्यत्रापिप्रकारांतरेणसंसर्गभेदावसायोद्रष्टव्यः तआह व्यापारा
दितिसंबंधोत्वेनवत्वात्मनेतीविशेषरूपाणांततद्रूपेणप्रतीते अभेदायोहइतिभावः तदेवसमर्थयतिआग्र
हीतेति अक्कादिरूपभेदस्येति अक्कादिरूपविशेषइत्यर्थमरूपइतिपाठे अक्कादिविशेषरूपोपाख्यस्येत्यर्थः
तत्रूपप्रतीतिः सहदृत्वविषयाग्रनन्तसंसर्गेनप्रतीतेरसहदृत्वविषयावि[illegible]तवि[illegible]विशेषः ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वि॰ प्र॰ प्र॰ नन्वेकार्थीभावकृतसाम्यो विशेषाभावे नैव तद्धस्मान्निष्पन्नमिति चेत्तेन हाल्लकेति लं[illegible]पृशास्त्व[illegible]षालोचनयार्थस्तनम
12 नुमोयत इति भावः नन्वलकशास्त्रापर्यालोचनपार्थस्तन्नमेवेमत आह नहीति अनुगम्यत इति कोप्यत इत्यर्थः प्रमयलद

तद्धस्मान्निष्पन्नादिति लक्ष्याविभक्तेर्निर्वर्तितत्वादित्यर्थः नन्वेवेति न हि विद्यमानेर्थे लकमाचार्यो न चेष्टे अपितत
दर्थास्याभावात्स तत्पदाध्याहृत्य पानिहृतिः सैवानुगम्यत इत्यर्थः अर्थकृतेनेति पुनरपि पविनार्थप्रतिपादनाय
शेष्टप्रयोगात् अर्थान्तरूपमिति अर्थस्वभाव इत्यर्थः एतद्धं न भवति साम्याविशेषादियुक्तवस्तुप्रतिपादनेकृ

अस्तिकारणं पैनेतदेवं भवति किं कारणं येयमसौ विशेषवाची शब्दस्तद्धस्मान्निष्पन्नात् अणा हि भावोस्तम
न्वारयतेगं स्तेतस्तविशेषः नन्वचैनेतेनैवं भवितव्यं न हि शब्दकृतेनानामर्थेन भावे तन्मामर्थकृतेन
नामशब्देन भवितव्यं तद्धेतदेव दृष्टपाता अर्थारूपमवेतदेवं जातीयकयेनात्र विशेषो न गम्यत इति
अवधूपचैतदेवं विशेषं ययो हि मान्नातेयासो विशेषवाचीस्तद्धसान्निष्पादत्र विशेषो न भवति का को
आस्मणास्यकेवलस्तिष्ठतीति समासे पुनरप्यकृतम् ॥ ॥

यावार्कमप्युज्यते अन्यदा वृत्तिः गोश्वचरः कुक्कुटश्च्यते एकसां गविहृयोर्बहुषवायश्चरति स सर्वेसाववि शिषे
णाव्यते जातौ चेदं बहुवचनमिति षत्किगतसंख्याभेदानवगतिः यदि तु व्यक्तिः गते बहुत्वं प्रतीयेत ततस्त
दायम्भयमेव बहुवचनं क्रियेत ॥ ॥
णोर्विहृय इति शेषान् नन्वजातौ बहुवचनेकथं व्यक्तिगत
साम्याविशेषप्रतीत्यायादनमत आह यदि तु तिसस्मपि प्रत्ययेतं दनवगतेर्जातौ तदाश्रीयत इति भावः जा १५
त्याश्रयामिति सूत्र प्रत्याख्यानादवयवकृत्यारोपेणा बहुवचनमिति अन्ना पिवकृ॰ युक्तं २ ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अत्राप्यभेदैकत्वमिति आवयविगताभेदैकत्वमित्यर्थः संपूर्वं हि यदा इत्यादावप्यवयविन्यभेदैकत्वस्यादितिनस्पष्टमिति ज्ञ
विशेषत्वमेग इति विसंख्यविशेषवल्लिंगविशेषापेक्षतो नोक्तस्तत्राह लिंगविशेषस्यापीति परेण संख्याविशेषस्य
स्यास्तत्रातिपादिकार्थसंख्याविशेषस्यार्थः येन द्विपुत्रादौ न दोषः मासा जाता नादेशाद्धात्संख्याविः प्रतीतिरेव मासत्वेन ना
नैकामासास्येव बोधात् अनेकमासजाते हि मासा जाता इत्यादि दर्शनात् अप्रादाशक्ति स्वभावान्न कदापि तेन अनेकमास
स्यामासत्वेन बोधाः त्वात्स्त्रात्पुष्पमत्स्य इत्यादावपि तत्र अत्र न पुत्र इत्येव बोधाः आदेशात् तदभावेन तत्त्वेन वस्तुतस्तु एक ९
बोधतदभावाभ्यां यथा घटानित्यादितो बहुत्वे नैव कदाचिपयाणां कदाचित्त्वरादौ नामान नतु कदाचिदपि वित्तत्वा ९

यादौ तस्य अपि बाहुवचने व्यक्तिगत बहुत्वं न प्रतीयते न तदा जातार्थं बहुवचनमिति आभ्युपगमे तेन वर्षा स्त्र
जाः इद्रगोयाः अत्राप्येकस्मिन् अपि स्तनावयवबहुत्वापेक्षं बहुवचनान्तो वार्षीशब्दो वर्तते तेन न त्वत्राशत
बहुत्वामतीयते इत्यत्राप्यभेदैकत्वानुपपत्तायेनेतस्तु रूपैकत्वे बहुत्वमिति आत्रात्वेक लिंगविशेषस्याः ९
कविदितात् पादीनां कुमारीश्च इत्यादौ कुविमागः कुक्कुटाण्डमृगमांसमिति वाक्ये जातान्तरानि वृत्तिः
परे लिंगविशेषव्यविवक्षादृश्यते च्छागसमासमिति ॥ २

दिनात् यावत्तौ राजत्वादिनैवैका व्याक्तिभानं तात्पर्यवाशात् नत्वेनेकत्वादिना एकवचनत्वादिकं वस्तुतस्तु एकत्वा ९
दिविशिष्टव्यक्तिबोधकत्वेनैकत्वादिनेसत्त्वात्पर्यतमाग्रहः एवमस्मपि बोध्यं दंतोष्ठसंदंतानाः स्त्रियधनाः स्त्रियश्च
नैव इत्यादौ दावयवसंख्याया आभानादंतत्वेनश्रोष्ठत्वेन दंतोष्ठलक्षणार्थद्वय प्रतीतेस्तस्यैव अनेकव्यक्तिसत्वेपि
ताभ्यां शादत्तो भावात् अत एव भाष्यकृतो नोपसर्जन विशेषणरूपविशेषस्य देवदेनस्य गुरुत्वमित्यादाव
व्यापकत्वावदस्य मासजातदावव्यापकत्वेनोक्तं अभेदैकत्वसंख्याभासत इति तं भा[illegible]न या[illegible]पत इत्याहुः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वि·प्र·प्र·

नास्ति स्वरभेद इति आमंत्रितस्य चेति पदात्परस्य निघातविधानदित्यर्थः ननु नियमे मतृ देहस्य वजनेतदुष्टप्रवयो
गःस्यात् अत आह प्रकरणादिति निपातनादेति केवलास्त्र संज्ञाया मित्यादावित्यर्थः संख्या विशेषवद्रूपस्य विशेषस्य

13

ब्राह्मणे केवल इति यथप्यत्र स्वरात्रिर्णयस्तथापि शब्दमात्ररूपो विषयाभाव इति वं परमेननत्र यत्रापि नास्ति
स्वरभेदः संबुद्धि षष्ठी समासयोर्तिष्ठति ब्राह्मकं केवल इत्यादौ तत्रापि प्रकरणादिवशाद्वप्य निश्चयेन भा
र्यां केवल शब्दो हृतोदिनो निपातनाद्दृतोवचः एकार्थीभावे सति भेदनिबंधनं सर्वथापि थापि विभक्ति

ब्राह्मणे केवलस्तिष्ठतीति संदेहो भवति संबुद्धिर्वा स्यात् षष्ठीसमासो वेति एषो या विशेषः भवति हि ॥
किंचिद्धा के आख्याकांनच समासे वाक्ये वा केतावदयम अहंयशो देवदत्तस्योति संदेहो भवति स
वु पशुगुणस्य वादेवदेवस्य पदं इदं अथवायोसो संबभूतः पशुनीमत्तस्य पदं इदमिति नच समासे व्य
केभवति आर्द्र पशु देवदत्तस्येति उपसर्जनविशेषणानवंतिवाका क्रकृस्यराज्ञा पुरुष इति समासे
नभवति राजपुरुष इति ॥

निवर्तनातन्कुतो विशेषोऽव्यक्ताभिधानमुच्यते एषोपीति व्यभिचारात्र अगीशदः स्वलोपायये स्यपासमन्व
पार्थः आहस्येति राज्ञा स्वार्थाद प्रच्युतः पदांतरार्थमप्रतिय नावाकोयोपि ता हि विशेषणासंबंधमनुभवति
हृतोनूपसर्जनो भूतस्वार्थमर्थं तरं प्रत्यायय तीत्यया एतावादि शेषणे न न संबध्यते ॥ ॥ ॥

स्थितत्वादेषो तत्पिशदोः पुत्र इत्यत आह अपिशब्द इति पदांतरार्थमप्रयतः पदांतरार्थान्वपितेनैवो पस्थितमवि
विषयः अर्थीतरं प्रत्याययती ति विशिष्टो पस्थितावशंगापि सहायत्वादिति भावः आयो मत्वाहितिपदार्थैकदेशान्व

॥ वृत्तिः ॥

१२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भिन्नत्वादितिभिन्नोपस्थितिविषयत्वादित्यर्थः भेदनिर्वचनसमुच्चेतिघटपदजैकोपस्थितिविषयोर्घटघटत्वयोः समुदायाम
तीतेरितिभावः भेदस्यानिर्वर्तनादितिष्टघटयगुपस्थितिनिर्हेतेरित्यर्थः योग्यार्थाभावादितिसमुच्चयामाभावादित्यर्थः पूर्वे

राधेयपीति अव्यापित्वात् च पोगाइतिवाक्योपदार्थानां भिन्नत्वादेदनिर्वचनसमुच्चययोतनायचशब्दः प्रयुक्तनेति त्रैोः
नसमुच्चलत्वाएकार्थभाङ्गभावाद्भेदस्यानिर्वर्तनायोग्यार्थाभावायातकस्यापि चशब्दस्यनिवृत्तिः अथैतस्मिन्निति
अर्थभावायदिवाचनिकसमर्थाभिव्यानन्तदासत्यप्येकार्थीभावचार्थाद्वन्द्वविधानात् द्वंद्वेनैवचार्थस्योक्तत्वात्स्य

राधेयप्यविशेषः समासेष्पुपसर्जनविशेषणं भवतित यथा देवदत्तस्यागुरुकुलं देवनस्यगुरुपुत्रा देवदत्तस्य
दासमायेति चयोगो भवति वाक्ये स्वचयोगस्वामिचयोगश्चेति स्वचयोगः राज्ञोगौरश्वश्च पुरुषश्चेति समा
मासे न भवति राज्ञोगौरश्वपुरुषाइति स्वामिचयोगः देवदत्तस्य च विश्वमित्रस्य च गौरिति समासेनभव
तिदेवदत्तयज्ञादात विश्वमित्राणां गौरिति अथैतस्मिन्नेकार्थीभावात् तेनविशेषे किं शब्दार्थानामभिधा
नमाहहोसिद्धावचनिकं स्वाभाविकमित्याह कृत्तपतत्त्व अर्थानादेशनात् ॥ ॥ ॥ ॥

प्रयोगोन्यथासिद्धत्वान्नानुमानमि कार्थाभाविस्यस्वाभाविके तचार्थे इत्यादिरर्थानिर्देशः आनर्थकःस्याम
अर्थानादेशनादिति आचत्र रत्यादि विधिनेतिभावः ॥

एवंधनसंगनिर्बंधन् अभिप्रायमाह अयंभावइतियद्यपि चार्थेद्वंद्वसंज्ञकसमुदायस्यशक्त्यावेकार्थीभावः सिद्धस्त
थापिअवयवैः समुदायेनचयुगपदुपस्थितानामवयवइत्यपिसंभाव्यतथासतिविशेषणस्यान्योपिसंभाव्येतेतिभा

= ८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वि॰प॰प॰ स्तत्र कृशादेशानस्यामूर्त्तत्वाद्देनेमानत्रयोगोऽसंगंइत्यतआह प्रकृतेनेति शब्दं धोधात्वर्थादेश[illegible]स्येपरत्वेनस्याद्न ह
आहवावाक्येतिसिद्धांतमिप्रायमाहयदातिविकल्पनंनकर्मसंज्ञेति अतिप्रसंगात्वनमियानदारणीयभाष्येत्वाख्यां

आदिशान्विति प्रकृतान्विरामलक्षणं वर्तमानत्वं आत्तयत्रबंधानुपरमोहंदर्शयतिवाक्यभेदेनचार्थादेशनंमस्यतेह
वंतमनेकम न्यपदार्थेवर्त्ततेतत्वबहुव्रीहिसंज्ञमितिएवमन्यत्रापिवाक्यभेदोदर्शनीयः प्रदानलोकमपि
द्वाधानुवादेनवहुव्रीहिसंज्ञाविधीयतेपदन्यायार्थःनेकवर्त्ततेतत्बहुव्रीहिसंज्ञमितिनदानार्थादेशनंनापि

नह्यर्था आदिश्यंतिधयकथपुनरर्थानादिशन्तेवंवपाचार्या आदिश्यंत इतिपादाह भगवानअनेकमन्य
पदार्थे द्वंद्वः आयनेरक्ते निर्दानेइतिनेनान्यार्थादर्शनाभिस्वभावतएतेषं शब्दानामेते अभिनिविष्टाना
निमित्तत्वेनाचाख्यानं न क्रियतेनयथाह्रूपेहस्तदक्षिणःयथाश्नोचंद्रमसंपश्येतिस्वभावतस्तस्य
याश्चंद्रमासस्थनिमित्तत्वेनाचाख्यानंनक्रियतेएवमिहायिन्यार्थोपःस्तद्वंद्वःअन्यपदार्थयःस्तबहुव्रीहिरि
ति ॥२॥

वाक्यभेदः अर्थेष्वपिनिविष्टानामिति अभिनिविशश्चेत्यत्रपरिक्रियाणाइत्यतोऽन्यतरस्यांग्रहणानुवर्तनाद्विक
ल्पेनकर्मसंज्ञाविधानात्समीकृतापतदेवभाष्यकारवचनेलिंगंतद्विकल्पस्यकथइतिकपोलक्षणेल्लो
नोपादीयतेहस्तादक्षिणमार्गाग्रहणस्यआग्रइतिअन्नाप्यमंचंद्रमसोलक्षणंतेननिर्दिश्यते ॥ ३ ॥

नक्रियतइतिसमासप्रत्ययादिसंज्ञाप्रतीतिशेषःचंद्रमसश्चेतिग्रहणेदर्शनेचक्षुपाश्रयोरितिशेषंतदाहक्रोडा १५
पालक्षणत्वेनेतिनिमित्तग्राह्यज्ञापकसाधारणइतिभावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वाक्यभेदरूपकारणस्यसत्वात् किंपुनःकारणमितिअनुपपन्नमात आह प्रकृतीतियथारेतीरीयड्त्वादौल्व्यर्थमितरमार्था
देशनेगौरवमित्याशंक्यदोषान्तरमनवस्थामप्याह अत्रैवपक्षेनेनेत्यादिनातस्यचतद्वक्तेनकृतइतियथाचार्थेइत्यनवास्थापमर्थाइति
वेनप्रग्रहेणार्थंयत्कारणंकचार्थत्वानेनासौव्यवहारःक्रियतेयेनशब्देनशब्देनचतइकंतनापिचायमेवपर्यनुयोगइत्यर्थाःअ
नुषज्यतेइतिभावःनवस्थावस्थादितिपाठेचेनगौरवमनुषज्यतेइत्यर्थःअसंभवेहेतुरासामर्थ्यादितिआदेशुरितिशेषःगौ
रवानवस्थासंभावानापरस्परंतभावेणैवपन्नासौसंगतइत्यतआहदोषवाहुल्यमितिएवकारादितिअनेकार्थाआह
किंपुनरितिप्रकृतिप्रत्ययोपदेशवत्तवामाभेदेनार्थादेशनमितिभावःलघ्वर्थमितिलघुप्रादोलोपेवेवर्ततेलोपवा
र्थामार्थानादिश्यतेअन्यथागौरवमानवस्थावर्षानोतितथाहियदिचार्थवार्ततःनेकंतद्बद्धंसंज्ञामितिवाक्यभे
देनार्थादेशनंक्रियतेतदैवंप्रष्टुंसत्स्यात्कःपुनरर्थोर्थरनआचार्यैणवक्तव्यंस्यात्समाहयइतरेतरयोगश्चेतितत
केसमाहारकेइतरेतरयोगइतिप्रश्नानिवनयोरनवस्थगौरवंचानुषज्यतेअसंभवइतिसामार्थ्यादोषवाहु
किंपुनकारणमर्थानादिश्यन्तेनत्र्यलघ्वर्थंलघ्वर्थंनादिश्यंतेअत्रैवपक्षेनेनार्थानादिशताकेनादिष्टाकेनवि
तशब्देननिर्देशःकर्तव्यःस्यात्तस्यचत्वावकेनकृतःयेनासौक्रियतेअथातस्यकेनचित्कृतःतस्यकेनकृतस्य
स्यकेनकृतइत्यनवस्थाअसंभवःस्वल्पर्थादिष्टानस्यकोहिनामसमर्थोधातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानां
(मर्थानादेष्टं ॥ ॥
त्वप्रातिपादनापार्थादेशनसगौरवास्थासंभवाःपरस्परंतभावेपिष्टर्थगपन्नःरत्वाःको
हितिअनेकार्थत्वादिभावःतत्रधातूनामनेकार्थत्वंऊर्देरुर्वेगर्देगदक्रोदायामेवेतिनियमार्थेदेवकारादित्तापतेप्रतिपदि
कानामपियथेष्टंविनियोगदर्शनात् शक्तिनियमेनपुरुषस्यव्यापारःअन्यथानंतत्वम्नस्यदोषवहुलंशोषइतिलक्षण
रभात् निपातानामनेकार्थत्वंनानाविधस्वार्थस्यप्रयोगेषुयोतनात् ॥
पिधानवइतितत्रतत्रभायोक्तेरित्यपिवार्थपर्य
वसितिगंगादिशब्दानानेयादावपिप्रयोगादितिभावः नन्वेवंकोशासंगतिरित्यतआह शक्तिनियमेन्विति शक्तिबोधने
॥ कृत्स्नशः ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वि॰ प्र॰ प्रकृतेनामर्थ निर्देशो नावश्याक इत्यादि प्रतिभाष्येन चैतदिति प्रत्ययार्थो निर्दिष्ट इति प्रत्ययार्थो [illegible] प्रकृतानामर्थस्य संवं
धादेव प्रतीति संभवेन प्रकृतिनामर्थ निर्देशो न कार्य इति भाव प्रत्ययोर्थो निर्दिष्ट प्रकृत्यर्थस्य निर्देशो न कृत इति एतत्रमनन्या
मिति एवं च प्रकृत्यर्थो निर्देशो नावश्याकस्य चिदेवेति भाष्ये पूर्वपक्षो स्तोक्तसाधयति भवति ही नि र्हीकयोरिमादावितिशो
15 घः स्पष्ट वगुणेन गुणिन आक्षेपे दृष्टांतमाह तद्यथेति गुणमात्रेति सामार्थ्यादेव गुण प्रतीतौ साभाविको मतयो निश्चतिरेव

न चैतन्मंतव्यमिति कस्य चिदेवार्थो निर्दिष्टः प्रकृत्यर्थो निर्दिष्ट इति भवति हि गुणाभि, धपते अन्यस्य तत्संबंधात्प्रतीति

न चैतन्मंतव्यं मत्वपार्थो निर्दिष्टे प्रकृत्यर्थो निर्दिष्ट इति भवति हि गुणाभिधाने गुणिनः संप्रत्ययः तद्यथा शुक्लः
कृष्ण इति विषम उपन्यासः सा: सामान्या शब्दाः एतएव स्तः सामान्या शब्दः अन्तरेण विशेषणाकरणं वावि
शेषवति हि ते पं तत्स्वं वल्लनियोगतीन्द्वा इत्युक्तस्य भावतः कस्मिंश्चिदेव विशेषे हृतशब्दा वर्तते अतो मन्या
महे नैते सामान्यशब्दा इति न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृति प्रकृत्यर्थो वर्तते प्रत्ययः प्रत्ययार्थो वर्तते अप्रवृत्तिः
स्वलक्ष्यार्थादर्शनस्य ॥ ॥

एकत्वादिषु गुणेषु त्वादयो विधीयते गुणश्च गुणिन आक्षेपो भवति निराधारस्या गुण
स्यासंभवात् तद्यथा शुक्ल इति गुणमात्राभिधाने गुणिन आक्षेपस्त्वर्थः एवमपत्ये प्रत्यये विधीयमाने सामर्थ्यात्
दपत्यवतः प्रकृत्यर्थस्याक्षेपान्निर्देशः सिध्यति विषम इति ॥ ॥

गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगित्यनेनान्वाख्याय
ते इति भावः इदमपि संबंधिनः पदे नानुपादाने इति बोध्यं गुणशब्दाः संबंधि शब्दोपलक्षणमित्याह एवमपत्ये
इति तथापत्य इति पाठांतरं समाधत्ते विषम इति शाक्लः कृष्ण इति दृष्टांतो विषम इत्यर्थः तत्र गुणिमात्रा दे
पलत्या प्रतीति अन्यत्र नियमेन विशेष प्रतीति रिति वैषम्यमिति भावः ॥ ॥ ॥ ॥ १५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तदाह यथा शुक इत्यादि द्रव्यमात्रमिति सर्वथैवं संख्यया ग्रा दित्येते तत्त्वार्थाः निर्दिष्टा एनार्थ इति ग्रस्तदेतिशेषः क्वचित्तां क स्तमाद ग्रा
वति चेति विशेषसंप्रसय इत्यनुषंगः तासां दातार्दिनामपदेशनभावपूर्वकं नव भवतीति सा न विकल्पतरां वा ग्राणिनः तदाह
तस्मादिति इदं तयाततदे जात्यारूपेण विज्ञायत एवेति न तत्तदव्यः कश्चिदर्थस्यैव रूपेणेत्यर्थः भाष्ये जर्भरीति यथापि ज

यथा शुक्लः कृष्ण इति गुणेन गुणिमात्रस्याक्षेपेण गुणिविशेषस्य एवं वृत्तः प्लवः इत्यादाइत्यत्रापि पकतायां रोद्रव्यमात्रं
प्रतीयत यद्दिलोकादर्थावधारणं नाश्रीयत नापि शास्त्रेण प्रतिप्रकृति निर्दिष्टा एनत्यर्थाः तदाह त्वादये द्रव्यमात्रमि
धापिनः स्युरिति प्रकरणं च भावविशेषसंप्रसक्तेनस्मात्तु भावति यतस्तद्दद्रव्यवहारादेवाशक्ताच्छार्थासंवाधमनपति र

वहवो हि शब्दा येषामार्थान विज्ञायन्ते जर्भरीतुर्फरीतु ग्रंतरणस्त्वपि शब्दाप्रयोगं वहवोर्थागम्यन्ते ग्रा
दिनिकोचैः पाणि विद्यारै ग्रानालल्वपि निर्ज्ञानस्यार्थोत्यान्वाख्यानेकिंचिदपि प्रयोजनमस्ति ॥ ॥

निरुक्ताद्यपि युक्तिवशादेष्टाव्येतत्त्वार्थाः येषामार्थानविज्ञायन्त इति सर्णापूर्वं देवतादिशब्दानामार्थाः असत्तापरिकल्प
यतादिदतायात्तत्सायते तत्र तेषां कथमर्थानिर्दिश्येनित्यर्थाः ज्ञेयविषये द्र्द्धव्यवहारात्तेषामप्यविविज्ञायत एव ग्राति
कोचैरिति यथोतेऽप्यवहारवशादर्थागम्यन्ते तथा शशादिरपीति भावना वल्वेति साधसाधुसकरनिरासायशास्त्राह भा
न्नालिलोकव्यवहारावगतार्थान्वाख्यानेप्रयोजनमित्यर्थः ॥

८ भर्गीत्यस्य भर्तारावितिनफेरीत्ययस्य हंतारावित्य
र्थो विरुक्तकारैर्दर्शितास्तरत्यापि सर्वजनप्रसिद्धत्वाभावान्मत्स्फुलिप्रत्ययविभागेनान्वाख्यानासंभवाच्च न विज्ञायत
इत्युक्तं भागवताग्रान्वाख्यानेवाक्यभेदेन विधानेऽतस्माल्लोकसिद्धानामेव निमित्तत्वेनाचाख्येनमित्यैव युक्त ८

॥ मितिभावः ॥ ।

द्वि॰प्र॰ भोभेः शृंगवेरं आर्द्रकं किं तेन कृतं तस्मादिति अनेनैषां प्रयोगानर्हत्वं सूचयति यदि तु माधुर्या[illegible]यादियतीति प्रयोज
नेन तदा न प्रयोगः स्यात् मैवं तिर्वा[illegible] अर्थाभिधानस्य स्वाभाविकत्वपदे लाघवमपि दर्शयति वावचनार्थं करोति वाक्यभेदोपि
न वा वचनानर्थक्यं किं चेत्यर्थः वा वचनपदेन महाविभाषोच्यते इदमुपलक्षणं निषेधशास्त्राणां नित्यंक्रीडेत्यादि नित्य

16

वा वचानां र्थं संचेतिः इहाप्यपेक्षायां समासो न भवति एकार्थीभावानां नेति विविक्तविषयत्वादनयोर्बाध्यबाधक
भावो न न विद्यतीति नार्थो विकल्पेन एकार्थानां विकल्पानां नित्यत्वसत्त्वायाः इति एकार्थीभावो विज्ञप्तिरितो वेथ

यो हि व्रयात् पुरस्तादादित्यपठदेति यथादास्त्रांगक्वति मधुरो गुल्वकटुकं शृंगवेरमिति किं तेन कृतं स्यात्
वा वचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वात् वा वचनं चार्थकं किं गणस्य भावसिद्धत्वात् इह हि द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्च
वृत्तिपक्षस्वभावश्चेत्यत्र वृत्तिर्वा कां च समासः तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्यं समासेण भवेत् वा वच
नेन किमस्माकं कामाभिसंबंधुरस्य त्वतः संज्ञायाः न च संज्ञाया भावाभावाविति विधेयेन तस्मान्नार्थो वा
वचनेन ॥

तेन न चित्रागावाः इत्येवं तथा राजपुरुष इत्यपि नत्र राज्ञः पुरुष इति रोपकपयमेव स्वार्थमेक विभक्तिकत्व
वस्त्वदेकार्थीभावे इष्यत इत्यर्थः ॥

ग्रहणस्य च किमस्यादिति न च विशेषणीभूतसामर्थ्येनैव संबंधतस्य लोकस्वभावसिद्धत्वेनाविधियातयाविशेष
णतया च विकल्पानत्वयादिति भावः न च संज्ञाऽनिएकार्थीभावविषये इति प्रोषः तदाहूएकार्थीभावइति ॥ १६

अर्थाभिधानस्य वाचनिकत्वपक्षे आह भाष्ये ऽथ ये वृत्तिं वर्तयंतीति वृत्तिरेकार्थीभावरूपां वर्तयंति शास्त्रेण निष्पादयंतीत्यर्थः
शास्त्रैकगम्यं सामर्थ्यं तत्र स्यादित्यर्थः अयं भावः एकार्थीभावाकृतविशेषाः समर्थेन विधायाः सर्वे तेन सह सामर्थ्याद्भवति स
मर्थं च समाससंज्ञकमित्यर्थः एवं च विभाषाधिकारादि सर्वं चरितार्थं समासादावेव निष्पन्नव्यवहारस्तु वृत्तिशब्दिनिमतोरभेदा
पचाराद्बोध्यः किं त इति स्वाभाविकत्वमते एकार्थीभावरूपा वृत्तिर्लोकत एव सिद्धेति न किंचित्तत्र वक्तव्यं येन शास्त्रेण निष्पा
द्यमन्यंते ते किं तस्य रूपं शास्त्रविधानयोग्यमाहुरिति प्रश्नः तत्र ध्वानयन व्याचष्टे कार्यशब्दिका इति शब्दानां शास्त्रा
कार्यत्वे तेषां लोके सिद्ध्यभावात् अर्थसंबंधस्य लोकत एव ज्ञानसंभवेन तस्यापि शास्त्राविधेयत्वमेव वाच्यं एवं च तद्धिके

अथ ये वृत्तिं वर्तयंति किं त आहुः अथेति कार्यशब्दिका वाक्यादेव विकल्पेन वृत्तिं निष्पादयां मन्यमानाः किं वृत्ते
लक्षणं कुर्वंतीति प्रश्नः नेति शब्दिकास्तु वृत्तिकार्येति ते विविक्तविषयमन्यंते ॥ के ॥ ॥ ।

स्यादिबोधकतया विभाषापदादि चरितार्थमेवं च शास्त्रैकगम्यत्वात्सामर्थ्यरूपवृत्तेर्लक्षणमपि कार्यमिति भावः वृ
त्तिं वृत्त्याश्रयसमासादिरूपां तेषां मते वृत्तिव्यवहारप्रयोजकं वृत्तिधर्मं वृत्तिरूपं सामर्थ्यमपि विधेयमेवेति भावाः किं
वृत्तेरिति सामर्थ्यस्य समर्थानेति शाब्दिकास्त्विति कार्यशब्दमाह नित्यं शब्दमाहेत्यर्थः तदाहेति माशाब्दादिभ्य इति टक शब्द
स्य नित्यत्वे तदर्थसंबंधस्यापि नित्यतया तन्मते उभयोरपि लोकत एव विविक्तविषयत्वेन सिद्धेः कार्यस्थितिजनकताक
त्समुदायस्यैव वृत्तित्वेन तद्वृत्तेः कार्यस्थितिजनकतासामर्थ्यं लोकासिद्धमिति तन्मते प्रश्न इति भावः ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वि॰प्र॰प्र॰ परस्य शब्दस्येति प्रधानार्थकशब्दस्य उपसर्जनशब्दस्य वेत्यर्थः यद्वेति समासादिवृत्तिव्यवहारादिति भावः सर्वं चेत ह
न्निष्ठशब्दानां तारणकपरार्थाभिधायकत्वेन तेषां स्वाश्रयत्वेन वृत्तिव्यवहारप्रयोजकसामर्थ्यमिति फलितं तत्र स्वार्थावि
17 शेषणकपुरुषार्थोपस्थितौ राजपदशक्तिज्ञानस्य सहकारित्वाद्दोषं भाष्ये वृत्तिवर्णनवादिनामित्यर्थकस्मैषापदस्य

परार्थाभिधानमिति परस्य शब्दस्य योऽर्थः तस्याभिधानं शब्दान्तरेण यत्र स्यात् वृत्तिरित्यर्थः यथा राजपुरुष इत्य
त्र राजशब्देनावाक्यावस्थायामनुक्तः पुरुषार्थोऽभिधीयते अथ तेषामिति नित्यशब्दवादि पदेन राजपु

परार्थाभिधानं वृत्तिरित्याहुः अथ तेषामेवं ब्रुवतां जहत्स्वार्था वृत्तिर्भवति
आहोस्विदजहत्स्वार्था किं चातः यदि जहत्स्वार्था वृत्तिः ॥ ॥

रुषादीनि वाक्यविषयपदस्वरूपावयवानि वर्णवदनर्थकोपलभ्यमानावयवानि तत्ततो निरवयवान्ये
व केवलमासमन्यप्रक्रियाश्रयेण व्याख्यायन्ते ॥

व्यावर्त्यं दर्शयति नित्योत्पत्तोदियस्वरूपावयववत्त्वमपि न वास्तवमित्याह वर्णवदिति वर्णे विवाक्यस्यावयवत्त्वम
इति भावः तदेवाह तत्त्वतः इति नन्वेवं तत्त्वतः समर्थः पदविधिरित्यसंगतं तत्राह केवलमसत्येति वाक्य
विषयपदसारूप्यादेव वक्तृदर्थमान्यारोप्यावास्तवमिति भावः एवं च तत्पाद्दैते तेषामर्थस्यैवाभावात् तत्र ८
स्य त्यक्तत्वात्तत्त्वं संदेहाभावाद्व्याते तेषामित्युक्तमिति भावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

केचित्तु नित्यशब्दवादेऽपि उपलभ्यमानावयवानां नौ रथ्यैकोऽस्याम् दायस्य निरवयवत्वोपमानाभावः नचैतावता नित्यत्वहानिः शास्त्र
निष्पादरूपनित्यतायास्तथाप्यहानात् नचैवं भाष्येऽधीतेयं नित्यत्वगतास्यात् प्रशस्तानिष्पाद्यत्वहेधामावयवस्यैव लोकसिद्धत्वे
नानादित्यपानिरवयवानयावान्नापेक्षजहत्स्वार्थावृत्तिरीयत्तेषामर्थाभावरोवेत्ति जहत्स्वार्थावेत्तिवाक्यादेवमात्रभेदेननित्य
मात्संदेहाभावेतनडे किरितिवत्कृशकरत्वात् तत्रापि ग्रंथस्यैतेषारोपितमर्थवत्वादि शास्त्रप्रवृत्तिमात्रफलकेनेनमहाहे
दरहत्वादावानमित्यस्मदेनत्व शास्त्रानिष्पादनमेतेनत्वसार्थानागोऽर्थोऽनेनाभिधायाकत्वानुपपत्तिः अर्थात्तोगोत्वपुरुषमात्रा

जहातिपदानिस्वर्थ्यायासांसाजहत्स्वार्थाः पुरुषामात्रेस्यातिराजाशाहेऽपादानमानर्थकमितिचेत्समर्थायीयात्वांपु
रुषराजापुरुषशादायोर्थावायावकशादायोर्दिवास्यादित्यदोषः द्विवचनं प्राप्नोतीतिशक्वान्तप्रयावितियाथाजह

राजापुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रास्यानयनं प्राप्नोति औपगवमानयेत्युक्तेऽयत्यमात्रस्येति अथाजहत्स्वार्थ
इतिउभयोर्विद्यमानत्वात्स्वार्थायोर्द्वयोर्द्विवचनमितिद्विवचनं प्राप्नोतिकाप्युनहेतिनोऽर्थ्यजहत्स्वार्थ ॥ ।

स्वार्थोतिनहिस्वार्थमाजहतः स्वेनार्थेनवशीकृत्य समर्थोऽतरोपादानं नघटते ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वनयनाप्यतिरितिप्राह जहतीतिशास्त्रेतं वाङ्कवचनं प्रयोगवकृत्याभिप्रायेण स्वंथेनत्वेनप्रसिद्धं जहतिस्वानिपदानिय
मितिजहत्स्व:ऽजहत्स्वार्थायास्याः सैत्यर्थाइत्यासोऽष्टत्वातिपक्षभावेनसंबंधाप्रतीत्याप्रातिपदिकार्थमात्रइतिन्याह
दित्यभिमानः स्वेनार्थानवशीकृतस्वेनिस्वार्थामाओपस्थानेव्यासक्तस्येत्यर्थाः तरोपादानं अर्थान्तरं प्रतिविशेषणत्वा
पदाअर्थान्तरस्यंप्रतिविशेष्यत्वेनोपादानंनचपृथागुपस्थितयोःपश्चादन्वयःसंबंधबोधकविभक्त्यभावात् ह
अभेदान्वयरत्वप्यापितपव आनुभववाधितइत्यभिमानः ॥ ॥ राम ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वि॰ प्र॰ प्र॰ उपात्तस्येति अर्थोपादानस्यैव तत्त्यागसाध्येतन्मतेस्वं च नविनश्यत्वादिति भावः पारार्थ्य इतित्वादेवयत्पार्थ्यमिति विशेषणेनोपस्थितिविषयत्वादेव नान्तेनायेत्वमयं त्यागमात्रमिति स्वार्थविशेष्यत्वरूपाशंस्यत्यागेन नथाऽऽव

18 युक्तं पुनरिति उपात्तसाध्यस्य त्यागायोगात् यानेनैवोक्तस्य वाच्युक्तमिति पारार्थ्य इतित्वादेवमात्रैव दृष्टान्ता महानात्मा राजाकर्मणीति पादो राज्ञानात्वादंस्यादौ नियुज्यते न दास्यं कर्म जहातिना त्वं नमयेति स्वामात्म मात्रामभिसंधाय जाहात्स्वार्थ्याऽऽइत्युच्यते नात्तसर्वत्मनात्यागः धारोपकारायत्तसोपादानात्सर्वथा च स्वार्थ

युक्तं पुनर्यज्जहत्स्वार्थानामवृत्तिः स्यात् वाढं युक्तं एवं हि दृश्यते लोके पुरुषोऽयं परकर्मणि प्रवर्तमानः स्वकर्म जाहातिन यथा तक्षा राजाकर्मणि प्रावर्तमानः स्वं कर्म जहाति एवं युक्तं यद्राजा पुरुषार्थे वर्तमानः स्वार्थं जह्यात् उपगम्यापत्यार्थे वर्तमानः स्वमर्थं जह्यात् तन्नेत्युक्तं राजापुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति औपगवमानयेत्युक्ते यत्पामात्रस्य चेति नैष दोषः जहदप्यसौ स्वार्थं नात्यन्ताय जहाति पर एष्यविराची स्वार्थः तं जहाति न यथा तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं तक्षकर्म जाहातिनातं हिक्कितं कासितं हसितं कंपितं नाति ॥

त्यागे परोपकारासंपदनदनुपादानमेवश्रेयो गत्वा माथानमस्यस्यादित्यर्थनन्तहिक्कितेति तेषां प्राणिधर्मत्वात् त्यागे राजकेमैव तस्य विक्षिपेतेत्यर्थः ॥ ॥

हारत्वइति भावः विषयतापि शाहूप्याकेति विस्तरेणामंजूषायानि दूषितं परोपकारायेतियत्स पुरुषादेवयेन तस्संबंधस्य च वक्ष्येदर्पोपकारायेत्यर्थः हिक्कितादीनां राजकर्मानुपकारकत्वादिषामरुपन्यासस्तत्राहते षामिति प्राणायगमेदावतत्त्यागादिति भावः ॥ १८

भाष्ये न चायमार्थः परार्थविरोधीति राजपदेन परार्थस्य पुरुषार्थस्याकथनेन तद्विशेषणत्वेन राजत्वपार्थोपस्थितौ राजत्वपोर्थः स्तात्तेन विरोधी किं तु स्वगतं विशेषणत्वमेव विरोधि यतस्तज्जहात्स्यातीति किं तत्स्वगतविशेषणत्वमेव विरोधि भूतं तज्जहातीत्यर्थः तथ न यत्र वहे विशेषणत्वं नामेति यत्त्वथा विशेषणत्वविशिष्टपुरुषोपस्थितिर्न स्यादिति भावः अयमेव वाक्यार्थशेको तदाभा विशब्द इति वाक्येषीति स्वविशेषणोति इदं स्वपलक्षणं स्वाविशेषसंबंधप्रतीत्यप्रतीत्योः एवं पुरुषपदमपि द्रुतारा विंनमेव स्वार्थं स्वपस्थापनि ने केवलमतो न भार्यायाया इत्यस्यापन्व्यास्त्व श्राज्ञायंभावः पदानेन तद्विषयत्वा विशेष्ट्यशक्ति रतारावकाये विषयतानि यमः एवं च राजपदादेराजन्वानिष्टप्रकारतेन निरूपित विशेषतावच्छेनस्वार्थास्तत्र समासे विशेष्यताशत्यागइति नाजहत्स्वार्थत्वमिति प्राज्ञचवीजासमुदाय शक्तिः एवं च यवृशक्ति सहृत समुदायशक्त्याविशिष्टकोपस्थितिरिति तिनामुभाष्ये प्र्यावानयात्व विशेषणं भविष्यतीति यथा पुष्पाणामभावे पिराधावयमात्रेणष्टवंतनो पुष्पपसनवामनुमापमाम —काद्वः इत्यादि व्यव

नचायमार्थ इति वाक्योपि राजार्थास्य विशेषणत्वात्कालास्य वृत्तौ विशेष इति चेत्तु वाक्ये स्वविशेषणसंबंध प्रतितौ सामर्थी विधाः तत्र ष्टजावुपसर्जनी भूतेन स्वार्थेन प्रधानार्थस्यापकारात्स्वविशेषणप्रतिपत्तौ सामर्थ्यं हानिरित्यावयादिति राजेशे

न चायमर्थः परार्थविरोधो विशेषणत्वनामन स्यान्नहास्यतीत्यर्थो वाग्रवयाद्विशेषणं भविष्यतीति यथा द्वन्द्वयत्स्वैल दः स्वार्थानिमित्तं पुरुषार्थो विशेषकमाधायस्वार्थं जहातीति न व तन्निमित्तविशेषत्वं निवर्तते पुरुषेय (क्षद इति ॥ थाभिसंबंधजननिनयाकरत्पादिनिष्ठ तिवदौ प्रसंवंधवतः पुरुषसैव प्रतय ॥

हार इतः तथा वृत्तौ राजपदार्थाभावोपिवा के टप्टस्यार्थकराजाशब्दवर्णानुपूर्वीसत्वमात्रेणवाक्ये यथा राजसंबंधवतः पुरुषस्यैव प्रतीतिस्तथेहापि राजसंबंध वतः पुरुषस्यैव पुरुषपदान्प्रतीतीति रित्यर्थः तस्मात् प्रपमात्रेणवार्थावान्ता प्रतीत्याश्रान्तायप्रीति न दोषः विशेषणविशे षक इत्यर्थः तथा च वृत्ते राजशब्द इति वाक्य हृष्टस्वजनोपस्थितिविषयार्थानिमित्तं विशेषणं राजसंबंधरूपपुरुषपादजो पास्थिति विषय पुरुषे शाथाय पुरुषं तद्वैशिष्ट्येन पुनरुषपदेनोपस्थितिविषयं कृत्वा स्वार्थं तत्स्वार्थत्वात्स्वजनोपस्थि ति विषयप्रत्वात्तहातितथा कान्निष्पन्नवृत्ता वित्यर्थः अयं हि वाक्यह्रोतोनिष्पतिमन्यते न वतन्निमित्ते एवं च राजेशब्दात् दर्थाप्रतीत्यभावेपि तस्छहान्वयमात्रेण वाक्यपादप्रविशेषणविशिष्टः पुरुषः शब्दात्स्य[illegible]दशास्यैवात्रोपस्थिति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विशेषः पुरुषगत इति राजपदादकृतो वा के पुरुषगतो विशेषो न विपाति न निवर्त्स्यते इ[illegible] वच राज्ञो राजादिपदज्ञो पस्थिति विषयत्वाभावेन जहत्स्वार्थत्वामिति वाध्याभाष्ये अथ्येवेति समभिव्याहृत पदार्थानिरूपित संगत दति रिक्तभे दैतदुभयवन्नयार्थाः स समासेन प्रत्याप्यते नाद्यः पुरुषाद्युपस्थिता वेव राजादिपदं तात्पर्यग्राहकं अव्ययादिति प दे पुरुषपदं राजसंबंधवत्पुरुषत्वेनोपस्थापकं इह तत्पुरुषयदात्पुरुषत्वेनैव पुरुषविशेषोपस्थितिरिति भेदः सा

19

विशेषणमिति विशेषः पुरुगतो भविष्यतीर्थाः मल्लिकापुट इति आमोदान्वयाद्विशेषावगतिरिभावः वैनोक्ति

निषक्तोऽष्टते नैसेवान्वयाद्विशेषणं भवति आपक्वत चट: अयतैलघट इति विषमउपन्नाणसाभावानेहि नन्वयाच पावातो वार्थामात्रा आगल्लिभवानमौनिष्टुष्टत्वत चटं तत्रणकूर्येन प्रक्षालभ्यत नागंसनेस विशेषः यायातार्हि माल्लिकापुटः चंपकपुट इति निकीर्णत्वपि त्वमनत्वन्वयाद्विशेषणभवति अयंमाल्लिकापुटः अयंचयकपुट इति अथावासममर्थाधिकारोयंवृत्तोक्तियनेसामर्थ्यंचनामभदः सांसर्गावा॥

यत इति यदिच वृत्तौ भेदे दसंसर्गो नस्यांतांत   दासामार्थ्यमेवतस्मात् तदात्मा कात्वात्समर्थासेस्मार्थः॥

मर्थामेव तस्यादिति आनर्थाराज्ञाः पुरुषाः अश्वाराज्ञः पुरुषो भार्यश्चाश्वेतिवत् राजपुरुषो अराज्ञा पुरुषो भार्या इ यो अश्वत्यापि स्यात् आनएकार्थाभावात्स्वयं स्वाभाविकं सामर्थ्यमाश्रयतापोदमवयेणवक्रुषंभेदसंसर्गवार्यो इ स्याव पस्याप्यत इतित दाहात दात्मकत्वादिति एवं च भेदे संसर्गवदर्थाप्रतिपादकत्वामेवैकार्थाभावासाम र्थ्यामित्यर्थः तत्र युक्तिरुक्तैव ॥ १९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तत्रभेद इति स्वत्वसमानाधिकरणो राजाभिन्नस्वामिकाभेदो राजसंसर्गव्याप्यः एवं च स्वस्यव्याप्यराजसंबंधवत्त्वप्रतीत्या राजासं
बंधो राजभिन्नस्वामिकभेदव्याप्य इति भावः एवं च भेदवत्त्वप्रतीतिबोधे राजसंसर्गवत्त्वापीत्तितद्धती व्याप्तिरपि वैव रमितार
श्रपीति तत्संसर्गं वा उभौ वा यौ गायये नेति अयं भावः उक्तरीत्या भयोः समनियतत्वेन विनिगमनाविरह इति एवं च भेदवदर्थाभ
सायकत्वं सामर्थ्यं न च संसर्गवतोपि प्रत्ययो नासंभवो लक्षणस्य तिवाच्यं तत्र अप्पत्वाद् तोपि प्रयेयेनादोषात् लक्षणे ।

तत्र भेदः संसर्गाविनाभावित्वादनुमीयमानं संसर्गः समर्थ्यं संसर्गो वा भेदाविनाभावमनुमेयभेदः उभौ वा यौ गायये ना
श्रीयमाणौ सामार्थ्यामित्यर्थाः सर्वस्वमिति राज्ञाः इति यहुःसंबंधिमात्रस्याद्योपात्तसर्वः स्वामी तियहात्र पुरुषस्य

अपरश्चाह भेदसंसर्गौ वा सामर्थ्यमिति कः पुनर्भेदः संसर्गो वा इह भाज्ञाः इत्युक्ते सर्वस्वं प्रसक्तं पुरुषस्युक्ते
सर्वः स्वामी प्रसक्तः इहेदानीं राजपुरुषमानयेत्युक्ते राजा पुरुषं निवर्तइत्यन्येभ्यः स्वामिभ्यः पुरुषोपि
राजानमन्येभ्यः स्वेभ्यः ॥

८ पारतंत्र्यप्रमाणं तेरेणावगतं तद्देये तेपेनइच्यते प्रमयापुरुष इत्युक्ते
अस्तीति प्रतियातिः स्यात्तत्स्वामिमात्रचेयः ॥

८ स्वावधारणगर्भत्वात्संसर्गवदर्थप्रमापकत्वा वा साम
भेदावत्ताप्रतीतिस्त्वयप्यत्वांप्रेनोक्तरीत्यनासंभवः एतयेशपरिहारायापरेणोभयगर्भसामर्थ्यलक्षणमुक्तं सर्वे
वाक्यं सावधारणमिति न्यायवादाश्रयेनेति तद्भावः सर्वस्वं प्रसक्तमिति भाष्यस्य प्रसक्तं सर्वस्वं वाक्यं प्रयुज्यत इति शेषः
पुरुषस्वामिनि निर्यः तत्त्वं ज्ञानाभावादाहयदेति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वि.प्र.ः तत्रभेदपक्षेइतिभेदपक्षेहिनासामानाधिकरण्यं [illegible] स्वाम्यंतरेभ्योनिवर्त्तयतिराजापुरुषोभार्यायां [illegible] दाविभार्यादिसंबंधवद्य
त्वात्मस्थापकत्वाविवात्मसमर्थाः स्वार्थंजहातीति राजाःपदव्यक्तिविशेषोपस्थितौ तात्पर्यग्राहकं प्रमाणाभावात्प्रसिद्धस्वार्थमाजहाती
त्यर्थः एतावतैवपरार्थाभिधायकत्वमितिभावः निवर्त्तयतीति तत्रपुरुषोपस्थित्यादौ श्रोत्रादिरूपसंतरनिरूपितस्वामित्व
20 वयुक्तमुपस्थापकत्वंराजपदस्यनिवर्त्तयतीत्यर्थः इदृष्टान्तार्थायुष्माविशेषणत्वेनान्वितोपिपुरुषोराजानंस्वान्तरेभ्योनिवर्त्त
यतिएवंराजाविशेषणत्वेनान्वितःपुरुषस्वाम्यन्तरेभ्योनिवर्त्तयिष्यतीतिभावः भवतुराजार्थस्येतिधातुकत्वमात्रेणवाप्रि
तार्थमात्राजपदात्तदन्वयस्थितिरेवनिवृत्तिरित्याशयः इतिरेवमस्यादिति ग्रथितताभावेनहवतसाभावादितिभावः एवमसंसर्गे
पीतिसंसर्गयद्विहितलक्षणपक्षेणत्यर्थः भेदसंसर्गतयाप्रतीतस्वामिनोतेभ्योनिवर्त्तकत्वाद्विशेषणाभावात् तेभ्यः स्वामिभ्योनिवर्त्त
यतित्वंत्वात्मस्वरूपस्वामिनोननिवर्त्तयतीत्यर्थः लाभात्संसर्गबोधितः एतेनकपुनर्भेदः संसर्गबोधितमभेदप्रतिपादन
पिसंसर्गप्रतिपादनात्मनततेमेणत्वेकिंचान्यभस्वामिभ्योनिवर्त्तयतीतिमानेनास्यसतिसंबंधनिवृत्तौपुरुषबोधवि

तत्रभेदपक्षेसराजापुरुषंस्वाम्यन्तरेभ्योनिवर्त्तस्वार्थंजहातिपुरुषस्त्वजहदापिस्वार्थंस्वान्तरेभ्योनिवर्त्तयतिराजान
मितितत्रतत्रस्वकृतकार्यस्यभवतुराजार्थस्यनिवृत्तिः प्रकृतकार्यस्यनिष्ठत्वादितिरेवतस्मात्तरोवस्वार्गोपियोजनम् ॥

षयीकरोतीत्यर्थः केनभेदादेः शाब्दसंसर्गोपिदबोधाविपपर्यस्तरूपतिपुरुषोराजानमन्येभ्यइतिदृष्टान्तार्थाइतोपित
योधाविषयत्वबोध्यं नहिगणवितद्धेदतत्स्यसंसर्गमात्रेकस्यापिस्वामित्वमितिदिकस्वार्थंजहातीतिउपसर्जनपद
मितिशेषः वः एतन्मेपेदंसासागौसामासावान्यापित्ततत्राभेदप्रकारकबोधानानुभावात् किंचद्वित्तिवर्त्तनवाद
जहत्स्वार्थामतावाहृतेर्योस्मादपितमेमपग्रंथः तत्रसमर्गस्यासमासावाच्यत्वात्तत्रप्रतियोगित्वेनपूर्वपदार्थस्याच
यावपूपकेचेजहत्स्वार्थात्वाभागएवसात्उक्तादीत्याभाष्यदत्वारसारस्यविरोधात्तस्माद्धेदातिमतेतत्वात्तमस्या
दिवाभादावंसंदार्थबोधाद्व्यावृत्तौबोधाप्रापमोवचैकार्थीभावः नन्वयेवाक्यंपादपततत्वार्यस इतिवद्धत्तिघ
टकेप्रातादिप्रवृत्तेरितिस्थापियोजिभावंयंन्तरेभोभेदेसंसर्गोद्वंद्वेपिसमहविशेषणस्यैवप्रतीतेः बहुव्रीहावपि २०
संबंधिव्यक्तिविशेषस्यैवभानमिमभाति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

णेन पुरुषयोरेवव्यवच्छिन्नत्वादुभयतोऽव्यवच्छिन्नमन्यत्रास्तीत्यत आह उभयस्मिन्निति सार्वविभक्तिकत्वात् तसः सप्तम्यर्थे तसिरित्य
र्थः एवं च शब्दार्थस्यानितिनान्तं चयोऽनुपपन्न इत्यत आह एवमिति राजनिष्ठविशेष्यतायामन्यान्यो योगेऽपि पुरुषनिष्ठविशेष्य
तानिरूपितविशेषणतायाः पजादार्थ्यतास्याकार एवं संचय इति भावः एवं च स्वार्थमात्रोपस्थित्या न युक्ता याकिं चित्तराचित
मेव स्वार्थमुपस्थापयतोऽमत्र पदे त आह द्वयस्यानां मेतायेति पदेन च परार्थाभिधानमात्मस्य परार्थान्वितस्वार्थाभिधानमित्यर्थः

उभयत इति उभयस्मिन्नापरस्परेणाऽवच्छिन्न इत्यर्थः युक्तं पुनरिति स्वमर्थमजहत्त्वात्तेन वस्तोऽकृतस्यार्थान्तरोपादानमायु
क्तमित्यर्थ इति भावः संचयोऽयमिति एवं राहोऽपि कश्चिद्विषय एकार्थीभावः क्वचिदनेकार्थी इत्यर्थः कस्मादित्यत एकपाविभावस्यानु
णाथा नाभूत्वा स्वार्थद्वयस्य प्रतिपादापित्तमसत्त्वाकारत्वादिति प्रश्नः प्रधानमायाः इति प्रधानानां विधापिनाकृणेनाप्र

एवमेतस्मिन्नुभयतोऽव्यवच्छिन्ने पदे स्वार्थं जहातीति कामं जहात्वचित्पुरुषमात्रस्यानयनं भविष्यति स्वार्थो वा पु
नरस्य जहत्स्वार्था वृत्तिः युक्तं पुनर्हि इदं पदं जहत्स्वार्थानामा वृत्तिः स्यात् यदं युक्तं एवं हि दृश्यते लोके भिक्षु
कोऽयं द्वितीयां भिक्षामासाद्य पूर्वां न जहाति संचयायैव प्रवर्तते न नन्वेवं तस्य उभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्वि
वचनं प्राप्नोतीति कस्मात् पुनः द्विवचनं प्राप्नोति प्रधानमायाः न प्रधानमायासामर्थ्यो राजा षष्ठ्या तु हि प्राप्नोति ॥ ॥

धानविभक्तिः प्रधानमात्रगुणेनापि प्रत्ययतव्येति भावः न प्रथमा समर्थ इति प्रथमा द्विवचनेऽयम् प्राप्नोति न संबंधात्सं
प्रत्यक्षयाक्षुणप्रधानाभावादेव प्रतीयते अत्राप्यास्ते स्त्रीलिसंबंधस्य प्रत्ययत्वात्तस्योभयाधिष्ठानत्वात् ॥ ॥

मध्यमयोर्स्त्रैकपदार्थत्वात्समर्थग्राह्याकाङ्क्षमिति निर्णयः इतरथा ह्यायानभिज्ञाः लोके तेभावेन नन्वेतिकस्मादपिभवन्तद्वे
अपि वार्याये येण भवत्तां किं प्रश्नेनेत्यत आह एकदेशेति गुणप्रधानभूतस्येति परस्परमित्यादिः ननु प्रथमायां कोऽहे
तुः अत आह प्रधानेति संबंधं तरपेक्षतेयेति न तु राजानि पुरुषापेक्षः इति भावः ॥ ॥ ॥ ॥

क्रिाव- ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वि॰प्र॰प॰ न कश्चिदं तद्भूतमिति न राजपुरुष इत्यादौ तत्र [illegible] इत्यवाचक शास्त्रं विना नियमेन प्र[illegible]पेक्षयोनापि तिङ्न्तेक देवतत्प्रसङ्गस्तथा गुणभूतः समर्थः गुणभावो [illegible] तद्भूत इति धातवर्थत्वात् तन्नो तद्भूत इत्यर्थः अभिहितो तद्भूत इति प्रथमा प्राप्नोति सत्यत्वपि प्रथमापत्ति भ्रमः स्यात् तः प्रातिपदिकार्थ इत्युक्तमिति भावः व्यतिरेकाभावादिति व्ययाभाव

21

न षष्ठीति यदि षष्ठो द्विवचनं स्यात्तदा द्वयोरपि समकक्षत्वात् संबंध्यन्तरापेक्षतायां संबंधः अतीयेन अभिहित इत्यिकश्चिदर्थो अभिहितोपि नानार्थभूतो यथा राज्ञ इति षष्ठ्या संबंधोभिहितो न कश्चिदं तद्भावं यातः कश्चिदं

न षष्ठीसमर्थः पुरुषः प्रथमा या एवं तर्हि प्राप्नोति नन्वेवोक्तं न प्रथमा समर्थे राजेति अभिहितः सोर्थो तद्भूतः प्रातिपदिकार्थोपपन्नः तत्र प्रातिपदिकार्थो प्रथमेति प्रथमायामेव द्विद्विवचनं प्राप्नोति ॥ ॥

न तद्भूतोपि नाभिहितो यथा राजा सुनु इति तत्र पुरुषे राजा सत्योयस्येत्ययमर्थो न तद्भवति नाभिधीयेते तथा कश्चिदर्थाभिहितोऽ तद्भूतो यथा पचतीति कर्ताभिहितो गुणभावात् तद्भूतो न त्वासो प्रातिपदिकार्थ इति त्रयम् अण तद्भूः तत्र संबंधोभिहितोऽतद्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति व्यतिरेकाभावात् प्रथमा हि द्विवच नं प्राप्नोति ॥

हे च सतः पृथगुपस्थितिनिबंधनं सांसर्गिकाविषयतायाश्चाभाव इत्यर्थः एवं च राज पुरुष इत्यादि तो स्वस्वामिभावादेर्घट इत्यादो घटत्वघटयोः समवायस्यैव प्रत्यासत्त्युपस्थिता एवं तत्प्रकारतै व विभक्त्यर्थस्येव च प्रायः संसर्गतयाभानमिति बोध्यं ॥ २१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सधातस्यैकार्थीत्वेपिथावस्मादित्यादिसंधातवद्विवचनंस्यादतआह इहेतिअवयवार्थोपस्तत इति शास्त्रकृष्टशक्तोपस्थितार्थ
त्यागेतद्बोधायातिरिक्तशक्तिकल्पनेचमानाभावादितिभावः नत्ववयवेपिअवयवार्थस्तत्तद्विशेष्यतावच्छिन्नएवतथाविशेष
णत्वेनतत्स्याविशेष्यतायाआकांक्षादेस्तत्राप्यविशेषणताकत्वेनैवप्रतीतिनियतत्तद्रूपेणैवतद्विशेषणताघटान्वयाइतितात्पर्यंवा
मेतत्प्रत्येकपदजबोधकालेराजादिगतविशेष्यतायाःस्वरूपेणाभानमितिविशेषणोत्थन्वयावाशेवतिबोध्याविशिष्टंयइति
विशिष्टस्यैवोपस्थितिविषयत्वादित्यर्थः इहमजहत्स्वार्थाद्वृत्तिवर्तनावादिनस्त्वदजहत्स्वादिनस्तस्माजहत्स्वार्थात्वृत्तिव
र्तनवादिनएवइत्यवर्त्तनवादिनस्तत्रअवेद्वानिनिरवयवनियतानीतिमतेउभयोरपीतिकादाव्यर्थाभावेवनत्वस्वार्थसर्थत्वर्थ
कजहत्स्वार्थापादपदयोरीष्टसंगतःसावकाशनीतिमतेहृष्टपातेस्यात्मानाभावेनाजहत्स्वार्थवृत्तिवर्तनवादिनस्तु

संधातस्येति इहराजपुरुषशब्दात्संधाताद्विभक्तेलातवत्वेनेवंसंधातेनावापावार्थोपकृतएकत्वंसंख्यापुत्रकोविशिष्टे
र्थःप्रतिपाद्यतइतितदाश्रयमेकवचनंप्रावर्ततेनतुगणभूतावयवसंख्याश्रयद्विवचनमित्यर्थःपरस्परेतिव्यपेक्षेवा

संधातस्यैकार्थीत्वावयवसंख्यातःस्वत्वगुणि संधातस्यैकत्वमर्थस्तेनावयवसंख्यातःस्वत्वगुणिःसंधातसैकत्वा
भर्थाःतेनावयवसंख्येयतःस्वगुणत्वेनभविष्यतियरस्परव्यपेक्षासामर्थ्यमेकेपरस्परव्यपेक्षासामर्थ्यमेक
इत्यंकेतिकापुनःशब्दयोःव्यपदत्वेनवमशब्दपरिति ॥ । चमार्थनत्वएकार्थीभावस्याङ्कःकापुनरितिरवस
मर्थीप्रतिगणभावदृष्ट्योःपरस्परव्यपेक्षानसंभवतीतिप्रश्नः ॥ पदर्थस्तदंगीकारतदुक्तमेवग्रहीतोहिणो
रथंतणादिपरेतजहत्स्वार्थेवस्तुबोधोएकार्थीभावस्यापिव्यपेक्षापूर्वकत्वार्थमास्यापदांतरत्वमततआहव्यपेक्षेवेति
एकार्थीभाववादिनोपिराजापुरुषपदयोःपरस्परविनाबोधाजनकत्वाभ्युपलाकाद्वासत्वएवतत्वलात्तसंबंधाशे
विशिष्टशक्तिकल्पनंव्यपेक्षावादिनस्तुआव वशादेवतङ्गातंतत्वविशिष्टोपस्थापकशक्तिकल्पनेतिभावः नतुशब्द
योरवेतितनन्वास्तोव्यपेक्षाभावःएवंअष्टायःसे अर्थोआरोपेणसेतिवतशाहेप्यारोय. कांक्षमितिपतदर्थः

कइत्येवशब्दविषयोकोहाममातनत्वनपिशदांतरविषयाश्रेर्थेज्ञातेतत्तको
स्यान्वयमर्थइत्यांकांक्षाप्रमात्तरितिभावाः ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्विः प्र॰ प्र॰

ननु अवयवयोगपार्थान्तरजिज्ञासाकांक्षाभावात् ... तानार्थं गतेस्तत आह प्रमाणगता ... स्थीयत इत्युपस्थापिता
र्थो एवान्येण न तु गुणभूतेनेत्यादर्शनिभावः अवयवा ... र्थान्तरमेवास्यान्वय्यर्थः क इति जिज्ञासोदयात्तत्र पर्यापानार्थे तदपेक्षे
रोपः अयमाद्यो र्थान्तरमाकांक्षानन्तरं इत्यावहारात् अपरस्य आकांक्षाविषयत्वान्नाकांक्षेति बोध्यं दानादीति दानेनेतना
देः स्वाम्यमित्यस्य पुरुषस्येति शेषः भाष्ये षष्ठीवाचकेति समासेनाकांक्षावान्नत्स्थायः वाक्येनस्य कावापि एवाऽसमर्था
22 द्विकद्वविभक्तिराहित्येपि भेदसंबंधबोधक इति भावः विशेषणविशेष्यभावो शेषाम सा यन समासस्यापि शक्तिर्नेव
सा विशिष्टोपस्थितिरिति नियामिकेति बोध्यं आकांक्षायापि राजार्थपुरुषार्थयोः संबंध इदं शक्तिमिन शक्तिया हन्नविशि
ष्टोपस्थितिरस्मिन्मतेऽवयवमापि हृत्तेनवाथोकदर्शिन एव यत्नाः ननु नित्यशब्दवादिन इति बोध्यं आवाकांक्षाकाविनास्या

अर्थयोरिति प्रमाणगतं वाक्ये स्वामथो सामान्योपशब्दः स्वात्कियते मामायमिति दानादिप्रिय्या निमित्तं राज्ञा स्वाम
मुपज्ञायते अहमस्येति पुरुषप्रतिग्रहादिनिमित्तः स्वस्वामिभावः क्रियाकारकयोरिति कारकशब्देनात्र शक्तोधा
धारादयमुच्यते क्रियाद्वयोर्योरभिसंबंधनिमित्तत्वा शक्तिरेवाभिसंबंधः तेन कर्मशक्तेर्बोधिका द्वितीयेत्यर्थः

किन्तर्हि अर्थार्थः इह राज्ञा पुरुषस्य को राजा पुरुषमपेक्षते ममायमिति पुरुषोपि राजानमपेक्षतेहम
मेतिनयोरभिसंबंधस्य षष्ठीवाचिकाभवानितया काष्ठित इति क्रियाकारकयोरभिसंबंधस्य द्वितीयावाचि
कामावति ॥

अथवा कारकशक्तिरेवोच्यते शक्तेश्च वाचिका द्वितीयसामर्थ्यात्क्रियाकारकसंबंधस्यापवगमा
तस्य वाचिकेत्युक्तम् ॥

स्यविभक्तिशब्दवाच्यत्वेनवसंबंधसंबंधो वाच्यकांक्षालाभेनवस्थापनेरिति द्विकभा
ष्ये क्रियाकारकयोरभिसंबंधस्येति शक्तिः संबंधश्चोभयमापि विभक्तिपाकांघटमित्येतन्मात्रादपि घटकर्मिकोनि
बोधात्संबंधस्य वाचार्याल्लासंबंधात्तु आनत एव घटमित्येको क्रियाविशेषाकाक्षेति भावः शक्तिरेवाभिसंबंध इति
इदं चिन्त्यं षष्ठ्यामिवात्रापि संबंधबोधकता या एव भाष्याभिप्रेतत्वास्यादहरकारस्तेन लाभात् लक्षणायां मानाः
भावाच्च भाष्यान रस्सेनहि हस्मान्नुपलम्भश्च अर्थावेतीत्यपि न कारकशब्देन शक्तेरुक्तौ क्रियाकारकशक्तयोरभि
संबंधस्यार्थलाभेपि भाष्यत्तः शक्तेर्वाच्यत्वालाभात् नापि शक्तिसंबंधस्य वाचिकेत्ययं किंचिदेतत् ॥ ॥ ॥ २२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भाष्ये: याययेवेति ननु पूर्वपदार्थाभिधानमपि सामर्थ्यमुक्तं भेदसंसंसर्गाविधत्तत्कथमधुनाएकार्थीभावव्यपेक्षयोरेवोद्देसर
ति चेन्नानेकांमेकैय्योभावापदार्थत्वादितितात्पर्यात् संचोपसर्गाइति यय अनुपसर्गा अपिप्रादयः संतितथापिप्रसिद्धत्वादेवमु
क्तं क्रियाविशेषं क्रियागतंविशेषयेनसमस्इतियदर्थेनसमार्थस्समार्थमर्थ्यमित्यर्थः तस्मात्तदर्थातंर्भावोजातेमोयतेइतिभावः
इयमेवशाकयार्थिवादेगतिः ननुमक्रान्तार्थत्वयाविगमकत्वेष्टेषःर्थचतत्रष्टयकथान्नमनपयोगात्पनग्राहत्वेत्सार्थेति ननुग

अथययेवेतियपस्मात्कारणात्तु द्विविधस्यापिसामर्थ्यस्यसत्प्रत्ययः तदामुक्तायुक्तविचारणायुक्तानासाथेतिमयत्रः सं
चोपसर्गइतितेनतत्सद्व्यावाविनार्थशब्देनासामर्थ्यंतोपपद्यतेइतिसंसृष्टोपादाबाधायोक्रियाविदितिप्पनइत्पर्थाः सं
गतार्थाःसंसृष्टार्थामिति सत्सार्थधातोर्निर्देशःसंचितार्थासंवंधार्थामितिपर्थायनिर्देशः ॥ ॥

अथाययेवैकार्थीभावःसामर्थ्यमाश्रार्थोपिव्यपेक्षासामर्थ्यांकिंगतमेतदिपात्तासक्तेएश्राहोरिवदस्मात्तरस्मिन्यत्रा
भूपसृत्रकत्तव्यमगतामित्याहाकर्यासामेयामर्थशब्देनसाहसामासःसंचापसार्गःउपसर्गाश्चपुनैरेवामा
त्मकाः यत्रकश्चित्क्रियावाचोशब्दःप्रयुज्यतेतत्रक्रियाविशेषमाहुः नचेहकश्चित्क्रियावाचोशब्दःप्रयुज्यतेये
नसमःसोमर्थ्यास्यात् तत्रप्रयोगादेतंहेतयंन्वतमत्रकंश्चिद्व्ययोगाहेःशब्दोनप्रयुज्यतेयेनसमःसामार्थ्यमि
तितयथायुमदृष्ट्वाग्निरत्रेतिगम्यानेत्रिविष्टस्किंवदष्टुपारिव्राजाकइतिकाःपुनरसौशयोगाहेःशब्दःनप्र
युज्यतेऽव्यातेसंगतार्थासमर्थःसत्सृष्टर्थसमार्थसेप्रेत्तितार्थासमर्थासंवाद्धार्थसमार्थमितितयद्दातेदेका
र्थीभवःसामर्थ्यंतदेवंविग्रहःकरिष्यतेसंगतार्थःसमर्थःसत्सृष्टार्थःसमर्थइतितयथासंगतंष्टतंसंग
तंतैलामित्युच्यतेएकोभूतमितिगम्यते ॥

‿ मिहृज्याविवईद्वतिवधामींस्त्सार्थोत्वंनवृष्टमतः
आहयार्थायेतिपूर्वंत्रतत्सार्थधातु तिनैदेशान्नारायणार्यंतुइहतत्थातोस्तृसार्थातामावेपिसमुदाययोःपयो
यत्वामित्यर्थःपर्यायोदानंवतदर्थोधार्यःग्गस्सरंसत्सृष्टार्थेपस्थितिरेवनष्टयायुपस्थितीरितिमेकर्थ्याभावाप
दार्थःव्यत्वावेवानेनोक्तः ॥ ऽानिय

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वि॰ स॰ प्र॰

प्रतिषेधो यत्र न कर्मव्यतिहारः स्माहाराजादीतिषष्ठीसमासे नाव्यतिग्रहादिः परस्परं विनाशाद्वो ... वाद्यमेवेतिवोर्थः अत्र नन्वेका
कालावशादितिनान्यथैव पाचवत्से पालयो... वर्धं लक्षणयोः विशेषणाणां संबंधो विशेषणामैकार्थ्यं विशेषणात्संबंध
श्रवणेतिसूचितं ननु संबद्धा विमा विमत्रकोपापस्थिति सुबर्थत्वामेव संबद्धत्वेन नैव वंशकृते भिन्नापपस्थितिविषयत्वमाहित्वा
पेदानतत्रतहातिरस्यवेस्पत आकृआया वाभवति चेवमिति तद्या चेष्टस्वामपिहाना व्यतिभिन्नोपस्थितिविषयत्वेदे

व्यातिषंगएवेति राजादिनिमित्तसंसर्गो व्यतिषंगः एवंजातीयाके पितिव्यपेक्षायुक्ते पित्यर्थः अस्तिनशतिसत्वाम
पिहानैविषयादिकजापेक्षायासांबंधश्राह्न सदर्शनादित्पद्या आत्मास्मिन्निति यदिहत्वा वेकार्थीभावोनाभ्युप

समस्यार्थाः समर्थाइति संसृष्टो भिन्निरित्युच्यते एकार्थभूताइतिगम्यते यादाव्यपेक्षासामर्थ्यं तदेवं विग्रहः
कविप्यते सापेक्षितार्थाः संबद्धार्थाइति कपुनरिह संबंधासार्थः व्यतिषंगः सावद्धइत्युच्यते सयोरज्ज्वाया
सावाक्येलेनावासातिषाभावातिनावश्यंएव भातिव्यतिषंगवएव वंतेते किंतर्हिहानावापि वार्तन्ते
नयदासंबद्धाविमोदमा विसृज्यते यावात्सान्यतजाहोतः अयावाभावति चेवंजातीयकेएव व्यातिं
वेनतेतेनयथा आस्तिनेगर्गाः संबंधश्रास्तिनोवत्तेः संबंधइति अर्थेतस्मिन्व्यपेक्षायां सामर्थ्ययोरसा
वेकार्थीभावकृतोतिशेषः सवक्तव्यः ॥

गम्यते तदावाक्यकावर्तसामाविशेषाप्रसर्जनविशेषणा
दीनांप्रसंगात्तदाभावोवचनेनप्रतिपाद्योवावचनंवक्तव्यं समावार्थस्यवाक्यस्यानिवृत्त्यर्थं तदेवशब्देस्य
स्वाभाविकं पक्षदाचिन्नित्यादर्शनाश्रयणेनानुगम्यतेकदाचिदवबुधबोधनार्थं कार्यादर्शनाश्रयेण ॥ ॥

सर्थः एवमुभयोः सूत्रासहत्वकृत्वाव्याये व्यपेक्षांदर्शयति भाष्येऽर्थेतस्मिन्निति संख्याविशेषेति अत्रिति संख्याविशेषे
तिअत्रस्वरइत्यादौवचनेनेतिसविशेषणेनाहनिर्देशादिनानन्तविभाषाविकारादाचार्यस्यायमेवपक्षोभिप्रेतोनुस
तेऽत्रयाहतदेवामिनिपिपक्षोकगम्यत्वेनैकार्थिभावस्यवैकल्पिकत्वबोधयितुं सूत्रमावाभ्यकमितिभावः ॥ २३

कार्यपदेन त्वहवेवावार्त्ताधर्मो इति वाक्याद्धानि निष्पद्यन्ते इति वादिनां वाक्ये श्रूयमाणक्रान्तादीनां शब्दविनाशोत्पत्तिसंभवो वासादिबोधा
संभवश्चेति भावः वोप्स्याजति विशेषाभिधायित्वावचनप्रतिपाद्यानित्यदर्शनेनेति एकार्थ्याभाववादिनः यौनां स्वाभाविकत्वपः
त्वासैव शगुपादनानित्यदर्शनप्राप्तैर्नैकार्थ्याभावदर्शनामत्रोच्यते इत्याहुः वस्तुतस्तु निरादिष्टर्वपदानां क्रान्ताद्यर्थे इति तत्पाए
षामर्थ्यानानेकार्थ्याभावकृतं विशेषत्वं श्रुतएवास्तुत विषयभावेनैषामस्तिः निरादयः क्रान्ताद्यर्थे इत्यादीनां क्रान्ताद्यर्थे वर्त्ते
मानानि निरादय इत्यर्थाः एवं वोक्यानामिति तन्मापुनतेषामान्यापदार्थावोधाकपदवदप्रयोगः सिद्धः श्रुतएव संख्येयाव्ययेति
स्वेस्समासेनाभिहितत्वात्स्त्वजर्थस्य स्वचोभावइतिभाष्ये उक्तं स्वजर्थश्च नन्मेति तत्र चवत्वास्तोनकिं चैकार्थ्याभावानामोकोपास्थि

कार्यपदत्वात्त्वहवेवावार्त्ताधर्मावचनेनप्रातिपाद्य इति गौरवप्रसंगनयाह्निनिः
कौशलं विगौरवयौकृतं नयघटेगृहधानाः केशचडूः स्तुवणीलंकारोहिदशाः साप्र
पाणौगौरवर इत्यादिषु क्रान्तशुक्लकृष्णमिश्रसंधानविकारस्त्वच्यान्यपलो
पावोप्स्याजातिविशेषाभिधायित्वं वचनप्रतिपाद्यं नित्यदर्शनेनैकार्थ्याभाव
कृतएवार्थविशेषइति न किंचित्प्रतिपादनीयम ॥

तिस्तत्क्रान्तंत्वेनक्रान्तादिलोपस्य संख्याविशेषप्रतीतो हि दृष्टयागपक्ष्यायकपदत्वानेकारणमितितत्वान्तीत्यभावस्तत्कृतोभा
वस्येव श्रान्तयाघटघटपटाइत्यादौ घटत्वादेरपिसंख्यावत्तोनोपस्थित्यापत्तिः एवं द्वंद्वे चेति वकारप्रयोगोप्येतत्कृतएकत्वा
वसमासेन चार्थस्याभिहितत्वात् अप्रयोगः समासेनसमाभूतस्याविशेष्यत्वयोः अभिधानेपि प्रासत्वभूतस्याविशेषणत्वया
वोधार्थैः चप्रयोगस्यदुर्वारत्वात् एव्यगपरिमाणोगौरवसंमच्चयस्याचयोत्सवेननतदप्रयोग इति तत्स्यापिनकृतत्वं वोकेपिट
थकत्वात्तयोरेवापकदेशत्वेसम्महादिषुपन्ने नैवद्धार्थौ द्वंद्व इति तशादशमाद्यार्थ्यात्वात्तेहस्त्वेभापभातिदिक् ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्विः प्र॰प्रा ननु अपेक्षावादे एकार्थीभावात् न विशेषस्य [illegible] मुभवदेकार्थीभाववादेऽपि निघातयुष्मा [illegible] उदाहरणे विषये
एकार्थीभावाभावेन समर्थपरिभाषा [illegible] तिष्ठन्ति देवदत्तो गच्छ त्वामित्यादौ भिन्नवाक्ये निघात [illegible] दिशां प्रतिषेधो वक्त
व्यः स्यात् अपेक्षावादे तु न दोषः तत्रापि समर्थपरिभाषोपस्थितौ भिन्नवाक्ये सामर्थ्याभावात् एवं राज्ञो गौरश्वश्च पुरुषः
श्च स्वर्थे राज्ञो गवा गोऽश्वश्च पुरुषाभ्यामेकार्थीभावस्य वक्तं शाकानयाशुग पक्ष षष्ठी तत्पुरुष [illegible] दोषा न तत्र तथा च स्वे रहृष्या
24 दिति तस्य निषेधो वाच्यः अपेक्षावादे तु न राज्ञो [illegible] भिरेव पक्षे स्यानागवेति वक्तं शाकानां तु [illegible] पेक्षावादे पो
दक्षरूपं वाच्यमित्याह भाष्ये तत्र नानाकारकादिति तत्र पक्षद्वये यदि इदमेवाभिप्रेत्याव्याचष्टे सर्वथा दोषास्तानुदाहरति
ति सर्वथा पक्षद्वये वा अर्थः वाच्य तत्र वेति एते तत्रैकार्थीभावपक्षे अपेक्षायां तात्र तस्मिन्नपेक्षायामिति तत्र एकार्थीभावेण
एवं अपेक्षासामर्थ्यादोषमभिधायेदानीं ये सर्वथा दोषास्तानुदाहरति तत्र नानाकारकादिति ननाशब्दः पृथगर्थभाववचन
न तेन भिन्नायाः क्रियायाः यत्कारकं तन्नानाकारकं यथा [illegible] क्रियायाः कानीना [illegible] क्रिया
यां तया नानाभिन्नमस्य कारकं यस्य तदपि नानाकारकं यथा ओदनं पच तव भविष्यतीति अत्र पचेत्या वस्य न कार
तत्र नानाकारकान्निघातयुष्मदस्मदादेशप्रतिषेधः तत्रैव तस्मिन्नपेक्षायां सामर्थ्ये सति नानाकार
कान्निघातयुष्मदस्मदादेशाः प्राप्नुवन्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः निघातः अयं दण्डो हर अनेन ॥ ॥
कस्त्वेन नोपात्तं ततः पचेति तस्मादुत्तरस्य युष्मदादेशो न भवति किं विना पचौदनं तव भविष्यतीति पाद ओदनस्य
पचति क्रियां प्रति कारकत्वेन [illegible] क्रियाभिन्नभिन्नकारकत्वेऽभिन्नक्रियापि दाना नाकारकस्य ॥ ॥ ॥
तस्मिन्नपेक्षासामर्थ्ये चेत्यर्थः हरतेनीनापकारानेककारकत्वाभावादाह नानाशब्द इति पृथगर्थभावेति पृथक्क्रिय
वचन इत्यर्थः भावशब्दः क्रियापरस्तदाह भिन्नायाः क्रियाया इति निघातप्राप्तिविषया भिन्नाया इत्यर्थः अयं द
ण्डो [illegible] निघातविषयाहरणे क्रियातङ्ङिन्तालि क्रियातत्कारकं दण्डः अत्र पचेत्योदनं पचेत्यादेरनुदाहरणत्व
माशङ्क्याह तथा नानेति अन्नयुष्मदस्मादिङ्निकारकं यस्य [illegible] प्रतिषेधवचनारम्भेन आदेशाभाव
मपापादा इति अत्र पचेदितिवक्ष्यतीति युष्मदस्मत्साध्याभवनात्क्रियाभिन्नपद्यादिक्रियाकारकत्वात् ओदना २४
दिनानाकारकमिति भावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ननु हरतेः करणमात्रापेक्षत्वेन न दंडेन व्यपेक्षेत्याशंक्याह अनेनेति अनपेक्षितसर्वविधिनानेन यदृच्छया दोषघातितांपचो
दनामिसत्र संबंधाभावात् पेक्ष्यपेक्षेत्यत आह भाविन इति आदनेयचेति पाठे विभ्रादानद्वारिकापचिनापिव्यपेक्षेति

अस्तिदंडस्याति अनेनतिपदेन दंडस्य हरणेकारणेकरणत्वेनानिर्देशात् अस्मादनेनेतिस्वस्वामिभावसभा
विनः सन्निपदनादिस्यर्थः तेनैवासज्येति तत्र दंडस्य हरणप्रतिकारकत्वान्नास्तिनाकारकत्वमिति प्रश्नः अ
आस्तिदंडस्य हरतेस्वव्यपेक्षेति —— नियान्तः प्राप्नोति युष्मदस्मदादेशाः ओदनं पच तव भविष्यति ओदं
नं पच मम भविष्यति आसेमादनास्याद्युष्मदस्मदोश्च व्यपेक्षेति तावन्नावादयः प्राप्नुवंति तेषां
मतिषेधो वक्तव्यः किमुच्यते नानाकारकादिति यदा त्वेनैवासज्यहियते नापि विभोसंबंधासज्यहियत इ
ति किं तर्हि शद्ब्रमामाण्येकावयंयब्रह्माआह तदस्मात्प्रमाणेशद्वे श्रुहस्तामाह आयं दंडः आस्तीति
गम्यते स दंडः कर्तीभूतानेनेन शद्वेनाभिसंबध्यमानः करणं संपद्यते तद्यथा कश्चित्केचित्पृच्छति क्व दे
वदत्त इति स तस्मा आचष्टे असौ वृक्षे इति कतरस्मिन्वृक्षे तिष्ठतीति स वृक्षोधिकरणं भूत्वा सेन शद्वे
नाभिसंबध्यमानः कर्मासंपद्यते ॥

यंदंडेनास्तीति यज्ञान्यक्रिया यदंनश्रूयते तत्रांतरंगत्वादस्तिक्रियैवमतीयते तत्रास्तिक्रियायां दंडस्य कर्तृता
भवत्येव नानाकारकत्वमित्यर्थः कदेव दत्त इति पदावहवाः पुरुषादरस्या भवति तदेतत्प्रश्नोत्तरेयासिष्ट
तीति यदा त्वेनियतित्वाहवताराकस्तूर्ध्वंसदाविशिष्टवृक्षाधिकरणत्वेन देवदत्तं प्रतिपाद्यते ॥

वाक्यं आर्थार्थीणकांक्षेवव्यपेक्षेतितात्पर्यं तयुष्मदस्मदोर्ध्व इतिति एतस्त्रोर्ध्वदेशसंयोगात्याप्र[illegible] ॥ ॥ ॥
रकमि।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भाष्ये प्रचयेति व्यपेक्षावादे पि समुदायेन व्य[illegible]नि भवयवातिरिक्तात्समुदायस्यावयवानां [illegible] रूपपितुमशक्य
त्वेनायवैरूप्यं व्यपेक्षास्येवेति तन्मतेप्ययं दोषस्तदवस्थ इति भावः ननु प्रचयशब्दस्य समाहारपर्यायत्वेन समाहारे स
मासनिषेधे पि इतरेतरयोगे सद्वेवारस्तत आह अनेकस्मिन्निति प्रचय आधिक्यमिति भावः ननु युगपदेकस्यानेक स
र्बंधानुपपत्तेः कथं युगपत्समासद्वयप्रसंगो तत आह तत्रेति गोराज्ञायोरिति समुदायव्यपेक्षायामवयवव्यपेक्षायाः स
मुदायैकार्थीभावे वयवैकार्थीभावस्य चदुर्वारत्वादिति भावः आद्यादिभिस्समाहितसमत्वादेव सइतिवोध्यं पूर्ववात

प्रचय इति अनेकस्मिन्संबंधिनि विवक्षित इत्यर्थः तत्र गोराज्ञापि सामर्थ्यमस्य पुरुषाभ्यामपि तत्र युगपद्द्वौ द्वंद्व
तत्पुरुषौ प्राप्नुतः एवं वा तत्पुरुषः परत्वाद्द्वंद्वः विप्रतिषेधाभावाच्च न परत्वेन व्यवस्था भिन्ने समुदायविषयता

प्रचये समासप्रतिषेधेऽथः प्रचये समासप्रतिषेधो वक्तव्य राज्ञो गोश्चाश्वपुरुषश्चेति राजगवाश्व
पुरुषा इति ॥

संज्ञाद्वयस्य न तत्र षष्ठीतत्पुरुषे सति गोरतद्धितलुकीति टच् प्राप्नोति अर्थश्चाभिधीयते राजगवाश्वपुरुषा इ
त्यत्र माने अश्वपुरुषयो राज्ञा संबंधो न प्रतीयते ॥ ॥

त्पुरुष इति प्रथमानिर्दिष्टमेकार्थमारणाभावादिति भाव ननु परत्वाद्द्वंद्व एव भविष्यतीति न दोषो तत्राह सर्वप्रति
निषेधेति आवश्यकीयत्वे प्रविरोधस्य पाटयति भिन्नसमुदायेति द्विजिति तथा चस्तो नेउपात् किं च द्वंद्वोरत
त्पुरुषः वाद्देवबलिवत् तेन राजगोऽश्वपुरुषा इत्यपीष्यते तन्न स्यादिति भावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

समर्थीतराणामिति भाव्यं नैकार्थीभावपरं तात्र तन्मायोगादत आह शक्तेरिति समर्थनस्ये आशुतरं तं हेतुस्तत्र मंतरग
त्वादिति सुप्यादयति प्रथमे स्यादिना आशुतरसमर्थ्यनरग्रथ इति बहुव्रीहिः एवं चाशुतरं कार्यप्राप्तिमह मेव शातति

समर्थतराणवेति शक्तानराणामित्यर्थः एतेषाम्याशातरेति प्रथमा प्रातिपदिकार्थमात्रे विधीयमानानां किंचि
द्रास्यं वस्त्वपेक्षते षष्ठी तु वाक्यसंबंधापेक्षा नाह हि रंगातत्रांतरंगप्रथमानिमित्तः एवं द्वंद्वो भवति आसिद्धव
हिरंगेतिद्वंद्वे कर्तव्ये षष्ठीसमासस्यासिद्धत्वात आशुनरग्रय इति आशुमतिपतत्वाग्रय आशुनर उच्यते

समर्थतराणां वा समर्थानाराणां वा यदानां सामासो भाविष्यति कानि पुनः समार्थतराणि गयानि द्वंद्वभा
वानि कुतायतत एषां याशुतरा वृत्तिः प्राप्नोति तथ्या समर्थतरो यं माणवकौ ध्यायानायेस्य चेत आशुत
रग्रथा इतिगम्यते आपर आह समर्थतराणां वा यदानां सामासो न भविष्यति कानि पुनः समार्थीतराणि
यानि द्वंद्वभावीति कुतरा ततयतानि समाविभक्तीनि अन्यविभक्त्या राजा भावति हि विशेषसंस्थित्यात
गिपितरषयुत्रे च समुदायासामर्थ्यो ह्यासिद्ध समुदायसामर्थ्याद्वा पुनः सिद्धमेतत् समुदायेन राज्ञः सा
मर्थ्यं भवति नावयवेन॥

पतानीति तुनरस्य जातायत्वं व्यपेक्षायामेकार्थीभावे च प्रत्यासमन्तरं तंरंकारण
मित्यर्थः समुदायसामर्थ्यादिति समुदायहृद्यार्थप्रतिराजाविशेषणातेनोपात्त इतिते नैव राज्ञः सामर्थ्य
नायवदेनेमर्थ॥

रत्नवोध्यानुस्येति तस्य जाती जातीये प्रर्थामेह्र टिपिपकार्थीभावस्यापेक्षायावाक्स्यनात्
वं द्वंद्वेततः षष्ठीसमस्तुरूपष उत्पर्थः नावयवेनेति प्रत्येकमवयवैरनुमीयमानस्यासामर्थ्यस्य सत्येऽपि सापेक्षत्वेस्य
र्थः एवं च तस्य समुदायेन सामर्थ्यात्पूर्वं बहुव्रीहोदायप्रयुक्तो द्वंद्व इति भावः ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वि॰ म॰ प्र॰ ननु हृदे समुदायेनैव गते द्रव्यदवयवयोगो ... राजपदार्थस्य सामर्थ्यं मत्वा ततः समुदा ... षेति तस्य पुरुषसंज्ञा
स्यादिति हच्च प्रसंगात् इति चेन्न नावयवेनेत्यस्या ... पुरुषस्यापेक्षत्वामिति शेषेणादोषात् ततः द्रव्यस्य ... तरस्याजन्ना
ह. अथायं ग्राहितिराज्ञाः समुदायेनैव सामर्थ्यान्तरं यावैय यथ्य माशंका हृ समुदायगति उत्पसार्थस्येति विशेषणास्याये

28

अपरआहेति आत्रपदे समुदायासामर्थ्यसमार्थ्यान्तरं तेहेतुः समुदायासंवंचंवायुवासानुमीयमानाः संवं
धोः स्तीतिनदपेक्षाः प्रकर्षप्रत्ययः आस्मिन्यादा उभियक स्मिन्नाध्येहेतद्द्योपादानेविकल्पो भवति इह त्यग

अपरआहासमार्थ्यान्तराणांवासमुदायसामर्थ्यात् समर्थान्तराणां वाव्यदानो समासो भविष्यति कुतय
तत् समुदायासामार्थ्यादेव आसिन्यते वे यो तदसमर्थिनं भवतियत्र च सम्बन्धिकं यैनैववाउनरत्र
राज्ञोऽश्वपुरुषावयेक्षामाणस्यागवा सह समासो भवति कथं न हि गो राजा नमपेक्षमाणस्याश्वपुरुषा
भ्यां सह समासो भवति प्रधानमत्र तदा गोभवति भवति च प्रधानस्या सापेक्षस्यापि समासः ॥

अग्यो हेतुयत्र चेति सापेक्षात्वेनासामर्थ्याद्राज्ञो गवा समासो न भवतीत्यस्यार्थस्यवाशब्दप्रतिपादकः ॥ ॥

ततेरु वविशेषणान्तरस्यापेक्षात्मव्यसामर्थ्यप्रयोजकं एवं चेदपेक्षत्वेप्यनावश्यकमिति भावः भाष्ये प्रधान
मत्रेति अवयं संख्यायात त्रसमहस्य संख्यावत्ताश्रयणात् तस्य प्राधान्यमितिभावः ॥ ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वाक्यलक्षणात्वकरणस्यासंगतिमाशंक्याह नानेति क्वचिदिति न ह्यातिष्ठति कले इत्यादावाख्यातस्य सामर्थ्यं न प्राप्नोति
यथाव, यथा विसामर्थ्य ग्रहणेन तु आख्यातैः देवो हारानेन इत्यादावपि स्यादिति भावः लौकिकेति सुपिङ्. नच पौवाक्यमित्या
दिलक्षणाविधानेनेति शिष्टवाक्याभावस्यालोकव्युत्पत्ति सिद्धत्वादिति भावः अव्ययग्रहणाविपर्यस्य माशंक्याह नेय

आख्यातमिति नानाकारकान्विता माद्रिनिवृत्तये क्वचित् सर्वत्र समानेवाक्ये निघातनुष्पद स्मदादेशा वक्ष्यन्ते
तत्र लौकिकवाक्यग्रहणानियमधर्मोवाक्यपरिभाष्यते अव्ययकारक विशेषणानि प्रत्येकं समुदितानि चाख्यातेन
यथा गृहेवसेवं प्रवेष्टं ग्रहंतु पचातु उत्तम आवाये पचीति आख्यातमिति चैक तद्विवक्षाति लक्षणविधानासामा
ध्यानपाचतिउ. तिउ. इत्यात्र वाक्यत्र वा ह्या तेति उ. प्रतिषेधार्थाना च समान वाक्याधिकारादिति पचति भा

आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यं आख्यातं साव्ययं सकारकं सकारकविशेषणं वाक्यसंज्ञं भ
वतीति वाक्यं साव्ययं उच्चैः पठति नीचैः पठतीति सकारकं ओदनं पचति सकारकविशेषणं ओदनम
उविशदं पचति सक्रियाविशेषणं चेति वक्तव्य सुष्ठु पचति उष्णं पचतीति ॥ वक्तोत्यादेरस्यापि साव्यसापेक्षत्वा
व आख्यातेत्यादि वक्तव्यमानवाक्यत्वाभावात्रिवातालाप्रसंगात् उच्चैरिति यद्यप्यव्ययं कारको विशेषणं च तथा
पापि प्रपंचार्थमस्योपादानमिति वाच्यते आख्यातं सविशेषणमित्येवेति सक्रियाविशेषणं चेति प्राप्ता
सस्याकारस्यावयद्विशेषणं रतकं स्ते नेन नत्रिपयाउति भाव आख्यातमनक्रियासाधनत्वेनाव्यक्त इत्याति उत
यपि देवदत्तेन शोपितव्यमित्यादिष्ववाक्यात्वे सिध्यति ॥ अव्ययमिति स्वर्गवतीत्यादेः कारः उच्चैः पठतीत्यत्र
विशेषणं क्रियाविशेषणात्वादप्राप्ति कर्मत्वं वा सविशेषणमित्येव क्रियाविशेषणोपि सिध्यतीत्यत आह प्रत्यासा
त्तेति यद्यपि कारकस्यादस्यासिध्यातिव्याप्या व्याप्यग्रहणवादिदमपि प्रपंचार्थमिति ज्ञानापितिबोध्यं क्रिया
प्राप्याख्यान तामिति लक्षणावच्छेदावा [illegible] ख्या [illegible] तामिदं देवदत्तो मतइत्यादेत्वा त्वाला [illegible] तिभावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

27

ननेकग्रहणात्पुनरप्यनुवर्ततिस्म द्वयोर्[illegible]त्याह एकशाहइ तिएकस्य पदस्य वाक्ये[illegible]जो नाभावा
दाह बहुव्रीहिरितिएवं तिड्तं पंचस्समुदायेइत्याया यत्तु आख्यातं सविशेषणं वाक्यमिति लक्षणे तिङि इड्
सत्वे तिड् ग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्यापि मते लौकिकमेव पचतिभावतीत्यात त्साधारणं तत्र सविशेषणत्वेन वि
भागे साकांक्षानां ल्यत आख्यातपदेन क्रियाप्रधानं लक्ष्यते तेन तत्पाशपितव्यामित्यादेः संग्रहः सविशेषणमि
त्यस्य साकांक्षत्वार्थवाय ग्रहे विशेषणं तस्मिन् हिता मित्यर्थः तेन यास्तिष्ठतिकुसेइत्यादौ नायारत्पदः सामानवाक्यत्वा
त्सिद्धिः यत्तदेवाभिप्रस्थामारकोशाकारकान्वितक्रियावाचकं संवत्तत्वपतिडं तवपस्पृष्टिङ्तं तद्वान्यत्त मेवाका
मित्युक्तं सूष्टिङंतत्वयोवाक्यं क्रियावाकारकान्वितेति येनेत्तत्त्ववशदस्तुट्टर्पेकारवंवतिडुंतवाच्यंतदृतिमित्का पद
वाच्यवेसम्यत एकस्तेनवारणायसुवंतं चेमेत्यादि प्रतत्समानार्थकं मेवाख्यातमित्यादौतिस्पष्टमेवयत्तदेवे
एवतिङितिएकमाह सामानवचनेनानत्त संख्यावाचीवहुव्रीहिस्थापपूर्व इहीति इदिह्दिदेवदत्तेत्यात्र
अपरआह आख्यातं सविशेषणमित्येवसर्वाणिपुनानिक्रियाविशेषणानिएकतिङ् एकतिङ्वाक्यमत्रंभ
वाक्यानादामन्त्रितनिघातः सिध्यति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ वनीतिवत्संख्या सूत्रि॥ १
कोहेशुपवेकविधेयकत्वगर्भमेकवाक्यत्वलक्षणं वोध्यातड्जंह्रिणसाकांक्षावयवंभेयतनाकांक्षशहक क्रिया
प्रधानेगुणवेकार्थ्यावाक्यमुच्यतइतिवाक्यमित्येकंवाक्यमित्यर्थम्पूर्वोक्तादेकवाक्यसाकांक्षावेहिभागेस्यादि
तिजेमिनिसूत्रात अतएवोदेश्यानेकत्वविविधवानेकत्वेचवाक्यभेदइतिमीमांसकादयोयाः यत्तुकेयटेनास्यपारि
भाषिकत्वमुक्तं तस्यामाहान पदस्याख्यातमित्यत्रैकत्वविवक्षाहताप वतिभावेतोस्यात्रवाक्यतावाकणेनेनह
तेन दर्पिन आख्यातत्वापर्यायसधिकरणमेकमेवेतिमागुत्तभाष्ययोगकत्वविवक्षायाः यत्नाभावात्तर्किंचवक्ति
पतेनवाक्यलक्षणंहस्यादिति आदावेवंब्राह्मणमहत्ताहत्तोस्यादितिभाष्यात्तन्यायेनात्रैकत्वविवक्षायामेकस्यैवा
ख्यातस्यवाक्यतावोधितस्यचत्रख्यातान्तरस्येतिदोषात्तर्दिवानयेकत्वाविवक्षायामवत्तारख्यातहितेयचतिकरोति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वेसादौ तन्न्यायेन हारणेपि विशेषणमादाय तद्धित्ववारणमशक्यं सविशेषणेऽआख्यातेयकृतसत्वात् अनेन च बहुव्रि
ब्रुहिरसमासस्तु ह: विशेषणानुपादानेन सविशेषणत्वाभावात् वाक्यत्वलं तु मयापि विहृतं व्यामिति प्रश्नात
रेऽन्त्रानंत्यास्सापि प्रश्नाख्याने उमनेन वाक्यस्यैटः स्युतसिद्धिरतसुशस्यापरिभाषितलक्षणमाह एकातिङिति यत
कैयटेन बहु हे बूहीति भाष्योदाहरणे देवदत्तेतिशेषपरत्वेन व्याख्यातं तत्र एवं लक्षणेन वसिद्धेः द्वि प्रयोगास
भाष्य व्याख्यायते स्वरात्तेन एवं लक्षणैकत्वाविवक्षायां कावारणे नैकत्वविवक्षा वोधानार्थमिदं लक्षणात
नेरमुक्तिमिस्पष्टमेव कैयटोक्तमयास्त... एवं ह्यपद्धिवेवांतरपट्टतमप्यस्ति एवं च बहुव्रिहि ब्रुही
माचक्षयेमेकतिङ् तत्त्वापेकानुवीकतिङ् तवास्मात्मद्वयो वाक्यमिमापीः वाड्ब्रीहिसामासात् तेन साचतीस
तन्मात्रस्तना वाक्यत्वपतत्वात् लक्षणानुसरणेवा तिङ् उतिप्रत्याख्यानमित्याप्यत आत एव भागवाय एकतिङ् वाक्या
मिस्तत्त्वशब्दो वाक्शब्दो वा नोक्तः भिन्नविषयत्वात् एकविषते हि सावशवत्तव्यासात् दृष्टपते हि भागवत्त्ससत्तया
शेलीत स्मादायासत्त्वाणे वाक्यस्यैटे रियत ब्राह्मणालोकसाधारणे अतएव पचपचपचपवदेवदत्तारत्यादौ स्युतोभ
वाविषयएकतिङ् स्यात्तन्मात्रोक्तोतत्त्वापि इमे वृत्तिव्यामः स्यातदृष्टेमिदं समानवाक्येऽउस्येतद्धिषयं ब्रवितस्युतवि
षयेवैकतिङ् उति अत एव बहुव्रिहि बूहीत्युदाहरणसंगतिरत एव तिङ् तिङ् उति सूत्रे भाष्ये समानवाक्याधिका
रादातिङ् ग्रहणानर्थकमिति वार्तिकव्याख्यावसरे न च सरेन च समानवाक्ये हे तिङे: नेस्त उति उक्तं तेनैकति
ङ् निवहुब्रीहि रिति सचैतमसस्पष्टाय मयेग्रन्थेत्र भाष्यपि उस्यानुपदमेव स्पष्टीभविष्यतीत्याहुः।। ।।

पतिदी

हितं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सामानवाक्ये इति सामानाधिकरण्ये एकपर्यायः [illegible] निलाणलक्षितैकवाक्यत्वार्थः वादि [illegible] ह्यादेतेषु समा
नवाक्येषु अस्य संबंधो नेष्यते इति कस्मिन् तन्नर्थ यामासेव वादिभिरितिउत्तरभाष्या संगतः किं तत्र वमत् [illegible] वाक्यापि नि
षेधप्रवृत्तिरस्याप्येवं वाक्यत्वादेशामा समावेनानिषेधनात् निषेधसावैविषय्यात् तस्मात् यत्वादाद्यादेशप्रतिषेधइत्येवार्थः कि
मर्थमिति इदं प्रतिषेधवचनमारभ्यानं सामाप्यादिवाकालक्षणं च किमर्थमितिप्रश्नः आनप वृत्तस्यार्थवाक्यसंज्ञेत्यस्मिन्
सगच्छेन्ने वाक्यसंज्ञेत्येकतिङ् तिङ्यधानेत्येवमिति इदमसमर्थ्यप्राप्तेर्ववृत्ते विधायकमिव वादियोगेपि तत्र पवादत्वात् ए
वे विधायकं ननु अधिकार इति नाम्येतत्तन्नाम निवारणाय इदमनारभ्यानं निमित्तं नचवाहेस्यारभासामार्थ्यात् नवेति समानवा

समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः समानावाक्य इति प्रकृत्या निघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्यः किं प्रयोजनं ना
नावाक्ये युष्मानुवन्निघातादयाइति आयं दंडो हरानेन ग्रामादानेपचनतवभविष्यति ओदनेपचमम भविष्यति योगो प्र
तिषेधस्यादिभिः वादिभिर्योगे प्रतिषेधो वाक्तव्यः ग्रामो स्व च संग्रामम च सा विकिमर्थमिदमुच्यते यथान्या सर्ववचा
दिभिर्योग प्रतिषेध उच्यते इदमाचाह्येवं तिपत्नेवाक्यसंज्ञा समानवाक्याधिकारस्तत्र दोषाभावि ज्ञानेयात सर्वमेतत
न विकल्पञ्च इतित दावार्थः सत्रमत्याद्वाचादि गोर्योगया ग्रामासंस्वभवती तिमाचावशपवाक्यसंज्ञावकव्यासमान
वाक्याधिकरस्त्रकर्तव्यः॥ एव्याननामर्थं एवामेकतिङ् तिवाक्यलक्षणेणोचोक्तो शेषामर्वत्रवाक्यास्येदेरित्या द्यवाच्यो
दामेवावाकलेक्षणमिति चेत्समतमति इदमपिवाक्यलक्षणेण शास्त्राप्राप्नोपत्त इमन्न्ख्यानामार्थलक्षणसमानवाक्ये
इमत्रैकतिङ् तिमेवउदाहरणेनाचान्यत्राप्यस्य सुप्रयाणेस्मचितवादिभिर्योगेइत्यायुपलक्षणे पत्त्वेदमयापर्वं त्रिप
तेवाक्यासंज्ञा सामानेवाक्येधिकारस्त्रतहृष्याम्निमेनेन समचितइदंयद्दयं क्रियते तदेष्यमित्यर्थेस्य स्वरसतः प्रतीते
स्तु विकल्पतस्य स्वयाप्रोतीत्यर्थः एवंच समानवाक्ये इत्यधिकारपरमेकतिङ् इत्येव वाच्यवाक्यपदार्थः आय
लक्षणेनायुदंडो हरानेन समाप्यवाक्यात तत्र निघातापत्तिः उ उंयदंडो सीम एणपि ग्रनेनेत्यतदर्थपादिब्ध दहार हर
तिक्रियाविशेषणत्वात्पचौदनेनतवभविष्यती संचह्न तेहत् उमत्रावेनाइत्यातभवनेक्रियाप्रतितस्याविशेषणा
ताद्धाक्यतामिनिभावः साचवशवचप्रमितिवाक्य संज्ञाफलमेयदउोहरानेनेसत्तम समानवाक्याधिकारमाह॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भाष्ये समर्थानिघाते हीति निघातिरुत्पलकापटवेश्म इत्युदाहरणमनुपपन्नमिति मन्वान आह उत्पलत्वात्मिति कार्यं
नस्यादिति तिष्ठतिलेवनेरित्यादौ निघातानास्यात् शालीनामित्यादौ सुप्प्याद्यादेशश्च न स्यादित्यर्थः नन्वारव्यातम
विशेषणमिति वाक्यात्वात्मन वाक्षिष्टति कलेरित्यादौ नाक्षेति कथमत्र निघात इत्यत आह नाप्राइयात्यादीति
तथा च स्वकारके विशेषणमारव्यातमिति लक्षणेन न दोष इति भाववस्तुतयकतिङि तिलक्षणेनात्र नो दोष इति
सामर्थ्यं निघाते हेति निघात उत्पलत्वे तेन सुप्प्याद्यादेशग्रहणं ते पटे वे इति अत्र समानाधिकरणसमर्थं वभव
तीतिवा वनिकस्मसामर्थ्यमिति असति समानवाक्याधिकारे सुप्प्यादादेशो न स्यात् युक्तयुक्तेपि सालास्सा
समर्थानिघाते हि समानाधिकारणयुक्तयुक्तेषु पसंख्यानमसमर्थत्वात् समर्थनिघाते हि सति समाना
धिकरणयुक्तयुक्तेष्वपि संख्यानं कर्तव्यं स्यात् समानाधिकरणयपपटेवनेदासामिमृद्वेतेदासा
मिसमानाधिकरणे युक्तयुक्ते नयालिष्टति कुले हृत्वामसे वनेमासायाम् शालीनां त ओदनं ददामि
शालीनां मा ओदनं दादाति कि पुनः कारणं न सिध्यति असमर्थत्वात् राजागवीक्षीरे हि समासप्र
सङ्गो विशेषाभावात् राजगवीक्षीरे हि सामासप्रसङ्गः किं कारणं विशेषाभावात् देयत्वं विशेषो राज्ञः गोः क्षी
रमिति किमुच्यते हि सास प्रसङ्ग इति ।। समर्थाभावान्कार्यं न स्यात् न यात्रित्यादि कारकविशेषणं विनेयं
राजगवीक्षीर इति राज्ञाया गोस्तस्याः क्षीरमित्यस्मिन्नर्थे राजगौक्षीरमित्य समासो प्राप्नोतीति किमुच्यत इति ह्यो
पत्त्योः समासप्रसङ्ग इत्यर्थमत्वर्थे तत्वं ।। वोध्यं पूर्वं वचनत्व्याकरणे समर्थपरिभाषायाः स्थितेः फलाभावे
नैकार्थीभावसामर्थ्यग्रहणे न कश्चिद्दोष इति तात्पर्य अर्थभेदेन समास हृस्वसेष्टत्वात्प्रामाण्यतिआहरा
ज्ञायेति अर्थविशेषे आपातिरिति भा[illegible] समस्यापत्तिः सर्वपदार्थ इति बोध्यं [illegible] दोसमासान्तिरं [illegible] आव
पतिरन्तः आह ह[illegible]ष्यती[illegible]कार्थे स्त्रीतायतेरयमेवार्थ इति भा[illegible]नवाका
[illegible]कासंज्ञा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वि. प्र. प्र.

ननु संख्याविवक्षायामपि समुदायस्यैव द्व[illegible]कत्वाद्द्वित्वसंयोगेन आह समुदाये[illegible]द्वयोः परिभाष
येति भावः अत्रैवेति केचित्तु द्विप्रकारः संख्यादि समास इति शक्यार्थवादिनां माध्यमापदे[illegible] समासे भाष्य

29 स्त्रस्युपेति संख्याया विवक्षितत्वात् समुदायासत्त्वास्त्वंनतत्वात्त्रालि समासप्रसंगश्च्यः अतो भिन्नायं प्रकाश्य
यति नैवमिति द्वयोः समासयोः समाहारो हि समासे पात्रादिभ्यः प्रतिषेध इति द्वित्वानाभावाः अत्रमेवायेशद्
तैरण्याक्षेोकरोति द्विप्रकारेण निपद्य स्विन्नेवार्थोकादाविद्राजगवीसोरेकं दाविद्राजगोक्षीरमिति प्राप्नो

यदा स्त्रस्युपेति वर्जनेन तदा हि समासप्रासांग इति नैव विज्ञायेते द्वयोः स्त्रवंतयोः समासप्रासांप्रसंगो
हि समासप्रसंग इति कथं न हि द्विप्रकारस्य समासस्य प्राप्तांग इति राजगोक्षीरमित्यापि प्राप्नोति न
चैवं भवितव्यं भवितव्यं च यदा यत्तद्वाक्यं भवति गोः क्षीरं गोक्षीरं राज्ञो गोक्षीरं राज्ञो गोक्षीरं राजगो
क्षीरमिति यदा तेन द्वाकं भवति राज्ञो गोः क्षीरमिति तदा न भवितव्यं तदा च प्राप्नोतीति तदा कस्मा
न्न भवति सिद्धं तु राजा विशिष्टाया गोवाया गावि यतेन दोरामान्तेण संतोषं करोति यवं राजन्य
पियज्ञ तेराज्ञो या गोस्तस्याः पत्नीरमिति ॥

तीसर्थाः भवितव्यं चेति अर्थो नरइत्यार्थाः तदा वगवावधिन्नं क्षीरं राजस्वामिकमिति प्रतीयते तेरगोस्तरा
जविशिष्टा न प्रतीयते राजविशिष्टाय इति तत्रस्य गोः एवं राज्ञा संबंधः यस्तु तत्क्षीरेण त्यर्थः ॥ ॥

तात्पर्यं एवं च पात्रादित्वं न कल्पामित्याह अर्थं तेरेतस्यायी एतादिस्यपि प्राप्नोतीत्यसंगतमित्यत आह यकस्मि
न्निति ॥

गोः पूर्वमिति येन त्वक्रमेण संबंधस्तत्क्रमेणैव समासप्रयोगप्रवृत्तिरिति भावः पुनरायत्संबंधं मार्गो हृत्वापि भाष्ये नैववे
तिपरिहारो गतम् अमित्याह समासापीति सापेक्षत्वमुपसर्जनमसमर्थत्वामितिं गोर्युक्तः परिहारा हारश्च पुनरकृत्तमिति समश्नाह
रत्नं इत्तमिति महत्कष्टं श्रितः इत्यादौ चेति राजगवादिषु पुरुषाद्यसम्बन्धेत्यपि वार्ध्यं न च येन विधिरित्यत्र परमगार्ग्य
यात्र इत्यादौ परमगार्ग्यकुलमिति समासैकदेशगार्ग्यशब्दात्प्रत्ययोत्पत्तिरिभोध्याकाल सत्तात्संघात गार्ग्यस्य परमसापेक्षत्वादिति
नैव चेति गोरपि सत्यपि हृत्प्राधान्यं संबंधे सापेक्षत्वमसमर्थं भवतीति असामर्थ्याद्वृत्तेः वीरिशासमासेन भवति गो
जात भवति राज्ञा येत्वा या गोः प्राधान्यात् यत्तदुक्तं भवति महत्कष्टं श्रितः इत्यादेवासांप्रदायिकस्य विचारितत्वात् नच
नैवावायुनरत्र गोराज्ञा न सापेक्षत्वमायात्ताग्रे रेणसामासाः प्राप्नोति किं कारणम् असामर्थ्यात् कमासमासं
सापेक्षत्वमसामर्थ्यं भवतीति वक्ष्यति तर्हि गोः वीरमपेत्वा मारण्यामाः राज्ञा साह सामासो भवति प्रधानमत्र त
दा गोर्भवति भवति च प्रधानस्य सापेक्षत्वमपि समासः अथ किमर्थं पदविधौ समर्थाधिकारः क्रियते प
दविधौ समर्थवचनं वर्णाश्रये शास्त्रात्र आनन्तर्यविज्ञानात् पदविधौ समर्थाधिकारः क्रियते वर्णाश्रये शा
स्त्रात्र आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा विज्ञायेतेति तिष्ठतु दध्यशान त्वं शाकेन तिष्ठतु कुमारीच्छत्रं हर देवदत्तेति:

नचेदानीं यं राजगवादीनीर्दृष्टसमासप्रसंगः इत्ति समर्थाधिकार इति पारार्थ्यं समासान्याय मिभाष्या र्थाधिकारश
देनोक्ता विनियोगे ह्यधिकारः स च परिभाषायामथ्यस्मिन्नत्याच बुद्ध्योक्तः यौ वस्तुत्र वत्तात्ते अधिकारेना समभि
प्राभार इति अत्र पदग्रहणेनाप्यात्ता सामर्थ्यो विधिरितिवचनं अन्यानन्तर्यमात्र इति विना सामर्थ्येन स तिष्ठतु
कुमारीच्छत्रमिति दीर्घादिति नित्यस्तुग्भवति ॥ वाच्यं तत्रैकोपस्थिति विषयत्वेनेतरस्याकाङ्क्षावशादुपस्थापेक्षत्वाभा
वात् सविशेषणानां वृत्तिर्न त्वत्र सविशेष्याद्युरूपमपि आकाङ्क्षालाभविशेषणावत्त्वमेवेति न दोषः तिष्ठोगः स्वातान
देउपस्थितिः निस्सत्वागतिं असतिपादयत् [illegible] पि समर्थपदाभिभाषाणासिंत्राप्रकृते [illegible] वः ॥ ॥

उत्पाद्य इति अत्राह विवीजं तत्प्रकार्येण [illegible] वा तत्र सामर्थ्यग्रहणमिति पदेषु [illegible] तु समस्तासमासे
वस्यादिति अत्रेमन्विति तद्विधानं तत्रग्रहणं [illegible] मासादौ हृष्टपकल्पिते वसमर्थपरिभाषाप्रहणे [illegible] पर्यवोधनहण
प्रहणेनेतत्र हतिवाधानार्थमितिभावः एवमन्यमाप्य दांतग्रहणे एसंक्रमसाधनइति भावसाधनेनेतत्समासास्य ग्र
हणस्मात् नहिविधिभिः यदृक्रमेक विधानाभावादित्याहुः नन समर्थानां समासस्य निवृत्तिरेवतत्सत्त्वमस्य ग्रहणत्वेति

यस्तुपदांतादिति विकल्पितः सापदाधिधितासामर्थ्येन भवतीत्याहुः अत्रेमेतत्पदाद्धेस्य येण पदे विशेषामा
णे नवधानदंतावेस्तग्रहणं स्यादातत्को विक विविज्ञायते पदांतस्य दीर्घ्य मानुष्यव भवति नतदोतास्य दस्यनिप
दृधिविधिताभावादसस्यापि सामार्थ्यवानुभवतीत्याहुः समर्थाधिकारस्योति विधिशब्द उहाकर्मसाध
नएव उपात्तः तस्य पदसंबंधी सामासादिरर्थो वाचोत्तः समानाधिकरणं च समर्थइत्युपपातांत त्रासमार्थ्ये

समर्थाधिकारस्य विधेयसामानधिकरण्यत्रिर्देशानर्थानर्थक्यं ॥ ॥ ॥ ॥

नपार्दानां समासस्यानिवर्तितत्वात्समर्थवचनेन न किंचित् समिसर्थः तथा हि समर्थानां यः समासः स स
मर्थ एव योप्यसमर्थानां मार्यो राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येत्यादौ सोपि नयामाभावान्निर्हृतएवतास्या समर्थ
स्याप्यनेन समर्थवचनेनेन किंचित् क्रियते निष्पन्नानां हृत्तानां साधुत्वाव्यावस्थापनाच्च किंचित्कुर्वीण
मित्यादयोपि असमर्थानन्त्य समासाः परिगणनेन निरस्ता इति तदर्थमपेतन्न भवति ॥ ॥ ॥

नहि समस्तनिष्ट सामर्थ्यवोधकेन सनिवर्तीपि तु तं शक्यइति भावः ननु तस्य साधुत्वनिहृत्तिरेव तन्मत्त्वमत आ
ह लक्षणांतरेणानि न चतत्संहृत्तानां प्राप्त साधुत्वस्य समासादेर्लौकिकसिद्धसामर्थ्यभावतो साधुतामेनन वा
ध्यत इतिनयेषइ तिवाच्य प्रकारां तरेणैव साधार्थ्यन्त्यसंभवनेजातस्या साधुत्वं संपादनायेतायासमासाश्रम
— यपादनेस्यैवोचिततादिति भावः ॥

उपचारादिति लोके गौणानामपि साधुत्वादर्शनादिति भावः। गुणेऽपीति नन्वपदेऽदेशेन विधौ समानस्य समर्थेषु नि
यमनार्थं यदं चास्त्रामिति यहं समासार्थी निवृत्ते शपगतात यासंख्याप्राप्तविवक्षितेऽपि पृष्टेव स्यादिति चेन्न प्रयोगस्थितेति प्रयीनाद
धीतेति वहुश्रयते पिपक वचानेनैव प्रयोगो यप्तो बहुवाचनकरणेन बहुत्वसंख्याविवक्षितेति तान्ययेमृत्तेन संख्याविव

—क्षितेति वचनाख्यासंख्यानादिस्यर्थः समर्थपदसंबंधितात्पदविधिरुपचारात्समर्थज्ञादेनोच्यते इत्तरस्तूपायाऽ

समर्थाधिकारोऽयं विधेयेन सह सामानाधिकरण्यं किं च विधेयं सामासः यावता तू यात्समर्थाः समासा इति
तावत्समार्थाः पदविधिरिति नाचराजापुरुषइयोन सामावश्चियं समार्थाधिकारेण किंचिदपि पाकं
प्रावर्तत पितृंनिवर्तं वासमार्थाधिकारस्य विधेयमानाधिकारण्यनिर्देशो नर्थकः। सिद्धं तु समर्थानामिति
वचनात् सिद्धमेतत्कथं समर्थानां पदानां विधिर्भवतीति वक्तव्यं यावामपि यथैकयार्नप्राप्नोतीत्येकशे
षनिषनिर्दिष्टात्प्राश्च यावा एकशेषनिर्दिष्टो यं समर्थाच समर्थायोस्य समर्थानां च समार्थानामिति य
वमपि षट्प्रभृतीनां नामेव प्राप्नोति षट्प्रभृतिषु ह्येकशेषः परिसमाप्यते नैष दोषः ॥

मितिमानाहरावमर्थीति यथा यज्ञनाय यजते तिगुणेषु संख्याविवक्षा तेन यथाहापि बहुत्वस्याविवक्षितत्वात् ॥

ताश्चित् दृष्टांत उक्त इति धेयं यवमपि प्राप्नोत्तीत्यांतरंभावेश शब्दसंस्कारार्थामेव बहुत्वविवक्षाया कृतं
बहुवचनं तत्र्च कार्यान्नवयितया प्राविवक्षितमिति समाधानं त्रुटितं अनर्थकशेषनिर्देशात् केवाशदासंग
तिः षट्प्रभृतीनां [illegible] ंजलाधिकरणन्यायानाश्रयणात् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

31

आश्रितं संख्येतिसंख्येयैकवचनानां नानां [illegible] पदानामेकशेषः कृतः स्यादिति भावः [illegible] क तद्दिवकृत
विशिष्टानां [illegible] पस्याप्यनौनियतनाम [illegible] विधिरिति समासः तत्र विशेषाणं नव गमात्यादाता [illegible] आसंगतमत
आह सर्वमिति अन्यापा राजा पुरुषादि वसंख्याविशेषस्याप्यनवगति स्यादिति पूर्वोक्त मप्यनुपपन्नं स्यादितिपदविधि
रिति स्यान्नृपदानामिसपिवा च निवमिति भावः तिङ्. तिङ्. इति तिङ्नानादिप्रक रणेपि समर्थाय विभाषायतिष्ठत इति म
प्रसंकमिति आश्रितसंख्यां विशेषाणां कृ तिपक शेषेषु नेरेकशेषकरणसामर्थ्यात् एवमपीति सर्वमेतद्वाचनिक
मिति मिता पुनः पर्यनुते युसमर्थादितितिङ्. तिङ्. इत्यादौ समासार्थ इति यथा कृतेन च सम्प्रयोगाचारादविति एवं स
मर्थवं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति द्वैकयोरपि भविष्यतिएवमपि विभक्तीनां न प्राप्नोति समर्थात्समर्थेषु पदात्
दइतिएवं तर्हि समर्थपदयोः पदविधिशाहूनसर्वविभक्त्यंतः समासः समर्थानां विधिः समर्थयोर्विधिः समर्थयो
र्विधिः समर्थानां विधिः समर्थे विधिः समर्थाद्विधिः समर्थे विधिः समर्थानां विधिः पदस्य विधिः पदे विधिः प
दयो विधिः पदविधिः पदानां विधिः पदविधि पदाद्विधिः पदविधिः पदे विधिः पदविधिः समर्थाविधिश्रुस
मर्थाविधिश्रुसमर्थाविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधयः पदविधिश्च पदविधिश्च पद
विधिश्च पदविधिश्च पदविधयः सामर्थ्यविधयश्च पदविधयाश्च समर्थः पदविधिः एवं समासा उत्तरपदलोपो
पादच्छिकोपविभक्ति॥
मास्तु उत्तरपदलोपायातिगतार्थानां हि विशदस्याप्रायोगइत्यर्थः समर्थायपदाश्रयताहिधि
रेव समर्थपशदेनोच्यत इत्यर्थः संबंधसामान्यविधायः मवचनवष्ठं तस्माचपदशहस्यविधिशह्नेन समासेविभ
क्तितरार्थाप्यत भवतीति सूत्रेणावविभिष्यतिपादद्विकीयविभक्तितिभेद विवक्षासंभवे सति पदद्वया श्रमे
दविवक्षामाश्रित्य प्रयोगसामानिर्देशः कृत इत्यर्थः॥ तेनेदं तद्धितविधौ प्राप्तिपदिकादि स्यासेपलक्षणमित
त समसोसमासायकलतद्धितायौतयदेति समर्थविधयश्च पदविधयश्चेति सूत्रेजातसभिप्रायेणैकवचनं सूत्रे
समर्थइत्यसभिन्नपदताबाकयार्थिवादिकतरपदासोपार्मभावाहगतार्थिति संबंधयंतिविधिशाहूसकर्म

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

धारपश्यपोऽत्र कं समर्थ्यं समाप्तिमिमवः ॥

[illegible]

प्रतिपन्नाः सर्वशब्दवाच्यमिनागन्तव्यो नवतः अत्र द्रव्यशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तमप्य उच्यते अतएव कृणादिसंग्रहः आकृति
मिति आकृतिशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते नचैव भाष्ये कथा माहि गुणश्च यत्के सत आह गुणशब्देनेति संसर्गभेदकमि
ति संसर्गिणां तु तरभेदानुमापकमित्यर्थः सव्यापारमिति सविषयशक्तिः शब्देनास्य आधार्यापकत्वाद्व्यापार
दित्यर्थः सवच्छिन्नत्वेन सकलत्वापगमात्कत्वव्यापारवाच्छिस्यर्थो वाऽस्य ताभ्यामिति पदद्वये तस्य द्रव्यविशेषस्यौप
समानाधिकरण्येऽपीति केचिदाचार्या द्रव्यं पदार्थं प्रतिपन्नाः केचिदाकृतिं गुणशब्देनाप्याकृतिरुच्यते यथा पाकस्य
णस्याभावादिति संसर्गिभेदकं यथा सव्यापारमतोऽतिगुणत्वं पत्रं तत्त्वा मातस्य शक्त्या उदाहृतामिति गुणलक्षणा
समानाधिकरणोऽप्य संख्यानम सामर्थ्या न्यात् समानाधिकरणेऽप्यसामर्थ्यानेकतं वीरः पुरुषो वीरपुरुषकिं
पुनः कारणं नसिध्यति असमर्थात्वात्कथमा सामर्थ्यं द्वौ पदार्थाविति चेत् यदि द्वौ पदार्थौ न भवतितदा
सामर्थ्य भेदाभावात् क्वाचित्कः पाठः आर्याहि गुणः पदार्थो भवतिहि तदा सामार्थ्या अन्याहि वीरत्वं गुणः
अन्याहि पुरुषत्वं नाम्यत्वमस्तीति यता सामर्थ्यो भवति अन्याहि देवदत्तो गर्भ्याश्रुश्वेभश्चन्नु च तस्मैताः वत्ता
सामर्थ्यं भवति कोवा विशेषः यद्गुणेन पदार्थं सामर्थ्यं स्यात् द्वयेवचन स्यात्तथा विशेषः पर्कतया समधिकरण

॥ अन्यस्य वीरत्वं गुण अन्यः पुरुषत्वं ॥

णयोगात् तत्र द्रव्यपादार्थावीरं पुरुषत्वरूपोऽताभ्यां द्रव्यमेकमभिधीय
ते नतु वीरत्वं पुरुषत्वं तत्र भेदाभावे भेदाधिष्ठानाभावात् संसर्गिसि हा संभ्रावात्सतिसामर्थ्य समासेनमासोनीति
वाचनं अर्थाहि गुणा इति वीरं च पुरुषत्वं चैकव्यक्तिगतमेताभ्यामभिधीयते इति भेदपर्वकः संसर्गः स्थितिभावः ना
मताभिमिति उपकासंविवलायासामर्थ्यानास्यत मात्वरोत्वः पर्कतयोगितितत स्तद्वारेणास्तिविशेषणविशेष्य
स्थितिरित्यर्थः भेदाधिष्ठानस्थितिः अन्यथा द्वयेनद्वाऽस्य पिस्यादिति भावः पदार्थानां परस्परं विशेष्यविशेषणभाव पुरु
षसंसर्गेपवहि सामर्थ्यमिति नास्य यत्र [illegible] गतमिति तत्तद्विशेषणं वैशिष्ठभेदात् [illegible] विशेषणभाव
लक्षणसंसर्गोऽस्तीति भावः विशेषणता [illegible] नियतमेवेतत्तु नमानमितिनाः [illegible] विशेष्यविशे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भेदकार्यं परस्परविशेषणविशेष्यभावात् [illegible] सतीति एवं च सर्वेषां गुणानां तेन भेद [illegible] विशेषणविशे
ष्यभावदर्शनाभिमानः ननु अनंतरं तेनाभिधी [illegible] पिस्यात् तत्राह अनभिधीयते सन्निधिनास्यात तथा [illegible] हेतुनेति तत्र सभा
वादर्थांतरस्यापि तत्सविशेषणविशेष्यभावेन प्रतीतिप्रयोजकत्वानेस्य: अयं भावः द्रव्येणानित्यमेवं धिनोवहृवागु
णानां हि सर्वेषां सर्वदा स्मरणमनुभूयते इति शब्दात्सामान्यापेक्षितिं विना भेदकत्वं च कुम्भशकामिति: यथा वाच्यस्येति गु

द्रव्यपदार्थिकस्यापतिपक्षमापि द्रव्यभिन्नगुणसंसर्गाद्भेदकार्यतासंभाते अशंकाह इति भेदहेतोर्विषमात्तस्यापि गु
णस्य शक्तेनावाच्यत्वादित्यर्थः ननु चेति द्रव्यस्य गुणेनानित्यसंबंधादित्यर्थ यथायथीति अनभिधीयमानोपि सन्नि
धिनैवापसिद्धे देहेतत्वादर्थान्तरः नतु गम्यत इति शब्देनोचितत्वात्याः गुणपदार्थकेनापीमिति यथा वाच्य।

द्रव्यपदार्थिकस्यापि नाहि गुणाभेदात्सामर्थ्यं सविशेष्यति आशंक्यो द्रव्यपदार्थिकेन द्रव्यस्य गुणकृत उ
पकारः प्रतिज्ञातं ननु वाक्यान्तरे सो भवति यथायथाभ्यंतरः ननु गम्यते न हि गुरुत्वं कस्यचिदंगम्यते त्वंग
वेदमिति वाक्यतत्वं गुणपदार्थिकेनापि नाहि अशक्यां गुणस्य द्रव्ये कृत उपकारः प्रतिज्ञाते अर्थात् गुण
पदार्थिकः प्रतिजानीते द्रव्यपदार्थिकोपि कस्मान्न प्रतिजानीते एवमानयोः सामर्थ्यस्याहानवाद्य,
वत्तावदिदं सामानाधिकरणेनेति)) सोपकारकत्वनाश्रीयत इत्यर्थः अयावाच्यस्याप्युपकारकत्वमाश्रीय
तेनदापतन्द्धे यथि सामर्थ्यं च तावदिति यथावाच्यस्योपकारकत्वनाश्रीयत इत्यर्थः धीयमानोपि स्यादत आह अन
भिधीति सन्निधिनीस्मृति मात्रेणापि हेतुनेति वत्तिः))

णवादेपि द्रव्यस्यावाच्यत्वेन तद्द्वारकं सामर्थ्यं वक्तुं न श
क्यमिति भावः अयावाच्यस्येति एवं रीत्या द्रव्यवादिनः अहृतिनिमित्तमपि उपकारकं भविष्यतीति भावः द्रव्य
वादे गुणस्यावाच्यत्वेनामशक्तस्य विषयत्वं शक्तो तावच्छेदकेऽशक्याभावाद् गुणवादे द्रव्यमप्यवमिति तात्पर्यं ॥

॥ ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

माष्येमतिजानीतइतिसमानाधिकरणयोः समासमितिशेषः नप्रतिजानीतेइति प्रतिजानीतएवेत्यर्थः इत्यस्यएवमास
ममजानातःप्रतिवदोमात्रान्नत्वर्थासिद्धिरित्याहएवमानयोरिति असामार्थ्यात्समासाभावनिरूपयएवेत्याशयेनाहधिवे
तिसमानाधिकरणेनेतिविशेषणाविशेष्येत्यनयोविशेष्येनसामानाधिकरणेनेत्यर्थःसर्वसाम्येभेदनिवंधनविशेषण
विशेष्यभावःसमानाधिकरणाचसर्वपदादहरयपादमित्यत्राह अभिधेयपरत्वेतिवाचपर्यायाधिकरणाहत्यर्थःवाचव
तिप्रवृत्तिप्रवृत्तिनिमित्तत्रयमभेदमित्यर्थाविशेषणतामितिपरिच्छेदकतामित्यर्थः विशेषणविशेष्याणातिसत्वेपरि

यत्रसर्वसमानामितिसमेकमधिकारणमभिधेयंयस्यतेनपर्यायेणेत्यर्थः इतिमन्यतेतत्रतत्रप्रवृत्तिनि
निमित्तमप्येकमेवावाच्यंवतत्रैवास्यादित्यर्थःकथंपुनरत्रविशेषणाविशेष्यभावइत्यतेकिंचित्सतिकथा

यत्रसर्वसमानंइन्द्रःशक्रःपुरुहूतःपुरंदरःवइकोषभूस्तरइतिनैवंजातीयापकानांसमासनेभवित
व्यंप्रत्ययेनावाउत्पत्तव्योकिंकारणंआयोगत्वादर्थःशक्तात्प्रयोगःअर्थासंप्रत्यायपिष्यामीतिशक्तःयम
ज्येततेत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यद्वितीयस्यशक्तास्यप्रयोगेणानभवितव्यंकिंकारणंउक्तार्थानामप्रयोगइ
तिनत्वर्हीदानीमिदंभवतिभस्मभारणम्यहीत ॥

विसंत्वायासोर्थाःप्रसिद्धोऽन्यायातापसिद्धइतिप्रसिद्धस्यविशेषणतामितरस्यतुविशेष्यतेनैवंजातीयकाना
मिति युगपत्प्रयोगाभावात्सामर्थ्याभावाच्चेत्यर्थः भस्मभरणीयइति आस्तिचार्थाप्रेशपयोगइतिभावः ॥

परिच्छेदकाभावइत्यभिमानएवंजातीयकानामितिभाष्यस्यपर्यायारणमित्यर्थस्तदाह युगपदिति सामर्थ्याभावा
च्चेतिभेदनिवंधनविशेषणाविशेष्यभावरूपस्यतन्मूलेकार्याभावरूपस्यचसामर्थ्यासाभावादित्यर्थः विषयता
रूपविशेषणतायेवातत्रविवक्षमितिभावःभाष्यप्रत्ययेनवोत्पत्तव्यमितियार्थयाणांसहप्रयोगेआकांक्षावि
हानवेयाननभावेतव्यमित्यर्थःप्रत्ययमाहोऽइ ॥ [illegible] इत्यर्थःशिष्टेतितआचविगोनोसाधु [illegible] हेषादेनसीत

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हि॰ प्र॰

33

उपाधीति कर्मरूपाधीसामेविशकामाहि ... प्रभेदादित्यर्थः प्रसमाभरणीयावदेवा ... सहरण ५
मितिभावाः यदिमतिभेदइतिप्रापूर्वपक्षा ... रणयाङ्गस्यपरार्थपरतामाश्रित्यतत्सदेपिप्रादोनान ... र्थः किं तर्हि
र्थोएवतद्यावसामानमाधिकरणयदाधीमस्ययमेतेनाचे यतेनावासमानाधिकरणस्ततस्तद्भावदेकेलनाणेसाधये
पेनाप्रतएवतावदेमाणत्त्रीयसमाधासनानिविवाह्नः अन्नमिधीयनानमपीति आदिमसमिपर्थः शातिपहावि
नैनाविविति उपाधिभेदाद्धिप्रार्थाविसर्थः दर्शनीयायामाते ति यदिसातिभेदेविं विसमानमाश्रित्य समासः क्रियते
तदायथावीरपुरुषइत्यत्रानभिधीयमानमपि द्रव्यमाश्रित्य समासः किं यतेनर्थीत्रापिसतासमानेतिसामासा
नैतोसमानार्थोपकात्रशेकार्थेहरः अपरोहेशयामातमस्त्युह्नहतिमतिंभरणीयाभ्येयाभरणीयाभव्या
भरणीयइतिपदिद्वियत्राकिंचित्समानेकश्चिद्विशेषः तत्रभावितथंरहापितार्हिमाति देशनीयामाता
देशनीयामातेतिअत्रापिकिंचित्समानात्कश्चिद्विशेषः किंपुनस्तत्सद्भावासभावोनदृश्चित्सद्भावान्य
भावोनमः उच्यतेचेदंसमानाधिकरणेनेतितत्रप्रकर्षगतिर्विज्ञास्यतेयत्रसाधीयः सामानाधिकरण्यक
वसाधीयः सामानधिकरण्ययत्रसमानेसद्भावास्सभावोद्रव्यंचअथावासमानाधिकरणेनेतितत्सामान
माश्रीयतेयत्समानेइत्यर्थः नभवंतिनभवतिचनचैतत्समानकिंचिदपिनभवति ॥ प्राप्तापन्नेप्राप्ताः नन
परत्वादपवादत्वाद्वाल्लषष्ठीसामासोभविष्यतिनैनवसिसामानाधिकरणेनेतिप्रतिषेधः प्राप्तातिविधेः कोव
कशइतिवतुहयस्यानास्यात्सनाधिकरणेनागयदलत्तणपुंवद्भावः प्रसज्येतसद्भावान्यभावाविविति सताम
तेइत्यर्थः नचेतदस्तिसतायाः सर्वत्रभावाद्यभिवाराभावात्रासोसमानवमाश्रीयातेएवं परिहारः समानत्वम
भ्युपगम्यपुनः प्रस्याप्रकर्षश्रयारोनतः उत्तरस्तुसर्वसाधारण्यस्यातायाः सामातयपदेशाप्रतिनिमितत्तानाश्रये
षयइत्यर्थोवासामासः प्राप्ताप्तेतिकर्मधारयइत्यर्थः भाव्येकश्चिद्विशेषइतिदशनीयतंमाततांचेत्यर्थः सतान्यत्परइ २२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अभिधेयवाचीति अभिधेये यत्तावाद्वा च अभिधेयशब्देन यदार्थमात्रमुच्यते द्रव्यवाचीति सामानशब्दस्त्रीकत्वाव
द्दोवास त्त्वे अभिधेयमस्यास्तीति वाच्यस्य विशेषः तत्त्वाभामेवाद्रव्यं वेत्यस्य तत्तस्य च सत्तायास्समानाता मस्येवा तस्य
ह्रो समानशब्दोनेत्र्यपर्याया इति भावः पुनः पर्वपत्ताप्यतिप्रकाकारान्तरेण भाष्ये एव प्रदर्शितमिति कर्मादेवातामिहि

अर्थयतिअधिकारणशब्दोऽभिधेयवाचीतियर्थनुयोगोद्रव्यावृत्तातिसमाधानं दर्शनीयायामाते सत्रतद्रव्या
भेदः अभिधेयास्यतु सत्त्वायाः सामानाताास्समानत्वस्मात् ऽपदितमिति विवादः कुम्याद्रव्याः मुर्पिः कालक

अयावायावद्रूपसमानद्रव्योगोतिताव सामानाधिकरणेनेति द्रव्याहिलोकेधिकरणमित्यायवर्यते
नययोयकस्मिन्नर्ये सुदितं यकस्मिन्नधिकरणे सुपितंत याव्याकरणे वि प्रतिषिद्धु चानधिकरणवार्वि
आद्रव्यावाप्नोतिगम्यतेयवमायोदमवश्यवक्तव्यं समामनाधिकरणमससमर्थाद्रवंनो मेनिकिमयोज
नसर्पिकालकं यजुः योनाकमित्येवमर्थयदि सामानाधिकरणमास मार्थावद्भवेनोस्युच्यतेसर्पिर्या
यतेयसुक्रियतङस्यचयतनप्नोतिअयवाभिहितमित्येवं तात् एवाचाकृतासामानाधिकरणे
गुयसंस्मानेकतेयवीरः सकुरुषोवीर पुरुष इति विंवभरणाम् असमर्थत्वात् ॥

॥ मितिरस्वसो समर्थ इतिष त्तानिवारणार्थावाचनिकमसामर्थ्यमितिवीरपुरुष इति सामानाधिकरण
समसानस्यदिमर्थ अयत्वभिहितमितियानु सहचरितः अस्यायोयात्तणादेनोतितेनाभिहितांकर्मादि
यदि भावतितदासामर्थ्यमेवेत्यर्थः ॥

ततो भावादाहयात सहचरितइतिसुद्र … तिसत्त्वस्यभाव्यमीत्यातिजंकार्मादिष्वोतकातं … स्त्रातमेव
भाष्यं सम्यकयवचवीरः यचनिसादौव … दोषणेवतनेतिवोध्यं ॥ … तताचेत्यर्थं ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नन्वीरयुरुषदस्यत्रवकर्थमित्याता आह वचन[illegible]नाधिकारणसमास प्रकरणेयत ह्य[illegible]तेऽस्यर्थः न
न्वीरयवन्त्रित्यादैयात मभिहितेचारिता[illegible]शयकत मत आह वीरऽनिवन्लोगाहुरास्याप्यन[illegible]नमलकता
दनभिधानादित्येवसारेवार्त्तिकपाठेयक स्येववाकासदर्शनेनकयामपसंख्यानेनत्रिविधे चत्तास्यर्थमत आह भाष्यकारस्ये
ति वाक्यभेदेनेति आह स्यर्थाः आख्यातपदस्येति ऽ तेन प्रसिद्धराह आख्यातनि क्रियावोधकतासामर्थ्यनेगोणपाहस्येसर्थः अ
सामर्थ्यामान्यते इति सालादचभावेनेसर्थः भाष्ये सराजातिराजेतिऽक्षुलामाकडारऽसादरसुलक्षणराजेन प्रादयऽति

नवेति वचनसामर्थ्याद्धाचनिकसमासमर्थ्यवाध्यतऽसर्थः वीरःपचतिसादेतदयातमभिहितेनभिधानाद्दकुलग्र
हणाद्धासमासाभावमन्यते स्तुआख्यातेषु चेति वचनप्रामाण्यादित्यसोपजीवनार्थमिदं वार्त्तिकं भाष्यकारस्यप्र

नवावाचनप्रामाण्यात नवाकर्त्तव्यं किं कारणं वचनप्रामाण्यात वचनप्रामाण्याद त्र समासो भविष्य
ति किं वचनाप्रामाण्यं समानमाष्यासध्यामवीरायेति तुपाख्यातेषु चत्तुणख्यातेषु वापसंख्यानं कर्तव्य
नि धेः शाविनिर्गीरणसिः तुआख्यातेषु वकिं वचनप्रामाण्यादित्येव किं वचनप्रामाण्यं कुगतिप्रादयाऽति
आसमदेता समवचनेप्रयोजनं किं सराजा अतिराजेति नञ्मोह्मतिसत्रवचनप्रामाण्यादिति ॥ "

पं वार्थे सुपसंख्यानं प्रतिविधानं चवाक्याभेदेनाचष्टे आख्यातशब्देन क्रियापदं कांता यपि कथ्यते तेनियोशांवि
रितिएवपदान्तरपदयोरसामर्थ्यमान्यते क्रियाविषयता उपसर्गाणां द्वेण मेवंधाभावात ॥

बहुवचनं ज्ञापकमित्यायासलं ह्यतिसूत्रेति वार्त्तिके यपि सूत्र लक्षणसते नार्थते नच सन्नन्तु मम्पुपगमसारिणि
निसन्त्राणह्यतिसङ्गावाह्यर्त्तिकानां तदभावाच्चतमेर्विषमवाधनायेदं ह्यतिसूत्रं सत्रह्यतिसूत्रमित्यप्य
क्कचित ह्यतिः सूत्रेनियाटः नदासूत्रप्रामाण्यद्वतिरितिनन्वमाः कितर्हिवार्त्तिकप्रामाण्यादितीसर्थः यथानेक
मन्यपदार्थे इति शास्त्रावलाद्द्वव्रीह्यवान्यपादार्थान्तर्भावेणकार्याभावस्तथाप्रकृतेऽर्थाऽर्तिवार्त्तिवलातद

स्मृतिशास्त्रत्वादिति प्रामाण्यशास्त्राप्रतिवत्तनात्स्मादीयं वार्त्तिकं व्याख्यानमेवेति भावः नव वचनेन्यासस्यापिवा
र्तिकत्वात् वार्त्तिकत्वात् वार्त्तिकहृत्तासाम्यावभ्रुवत्सः कथं प्रामाण्यतेनाश्रयणमिति भाष्ये वार्त्तिके त्यायनुपत्र
मिति वाच्ये अन्यायं वार्त्तिककारो वार्त्तिककारांतरीयेन तद्वचनं प्रमाणतेनाश्रमतीत्यदोषात् नन्वन्यशब्दस्यार्थः
किं तर्हीति वार्त्तिककारवचनस्यापि स्मृतिशास्त्रत्वात्प्रामाण्यमाश्रितमित्यर्थः तस्यार्थ इति ज्ञातशब्दस्य यो
र्थः प्रतीयते तेन निःशब्देन नत्रियाविषयेण तस्यार्थास्यासामर्थ्यादाद्यतत्वात्तद्वारेणाश्वे पदोत्तरपदयोः स
किं ताहि वार्त्तिकवचनात्प्रामाण्यादिति सिद्धं तच्चा उत्सत्तिदुर्गतिवचनात् प्रादयः कार्ये इति तद्योगिनि
वात्तिर्वा तद्योगते वा तादात्म्योगते वा पुनः सिद्ध मेतत् विसिद्धं तद्योगते रितितस्यार्था तद्योगात्तद्योगात्
तद्योगात्तिस्तद्योगतिस्तद्योगते रितियास्यार्थस्य कोशाव्यासामर्थ्यं सनि सोच्यते अर्थावा स
यास्तद्योस्तद्योगतिस्तद्योगतिस्तद्योगतिस्तद्योगते रितिपार्थः कोशाव्यासमर्थाः सनि
सोच्यते अर्थायत्त्रवदनासास समासाप्रसंगः किंतत्र द्वयोर्द्वयोः समासो भवति आहोस्विदविशेषे
ण वक्ष्यात्राविशेषः समासो द्वयोर्द्वयोर्भवत द्वंद्वे न केशग्रहणं समासो द्वयोर्भवत् द्वंद्वे अनेन ग्रहणग्रहणे
कर्तव्यं च्यं यद्दन्द्वेनेकमितिवत्तव्यारहापियथा स्यात् स्वत्वान्मद्राय स्वादि यालाशारतिनेपदोषः
अत्रापि द्वयोर्द्वयोः समासो भविष्यति ॥ मर्थ्यादिस्यर्थाः सोर्थ इति निमयवायं तु तिविषयेणतत्त्वा
तान्यार्थ इति प्रदर्श्यतेति अर्थायाश्चेतियत्राविशिष्टप्रवीतरयादेरुपातेयथाहितीयाश्रितेतितत्त्रतानिति
स्येन कर्थव त्तव्य इति निसोच्यते इत्यसंगमत आह संस्कृत्याविषयानेसर्थेनादि ॥ तव हन्तो प्रसराः ॥
यन इति भावः नदाहानिःशब्देनेति [illegible] काभावे कथं प्रतीतिरत आह आदित्यतादि [illegible] तस्यार्थ
इति ज्ञातशब्दस्यार्थ इत्यर्थः नत्वा [illegible] नशतया वोपाने संभवात् उच्यते [illegible] थी इति स्वर्थी इति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वि॰प्र॰प्र॰ 35

विवक्षितत्वादिति संवन्तत्वास [illegible] पि वोध्यं अनेकस्योपसर्जनत्वे [illegible] //मस्य तत्रा
ह चित्रगुरिति सम्बुपेसस्येति नत्वीयांतो [illegible] तास्यं प्रथमांतत्तु वर्त्तत एवेति वाच्यं नैव बहूनाम् [illegible] भाष्यनैव
ग्रहणाभावे मत्वाह त्वाचितेयप्राप्तमिति ध्येयं भाष्ये द्वंद्वेनेकग्रहणमित्यपलक्षणमवहुव्रीहावपि बहुव्रीहितामा
दिति बहुव्रीहिस्थितत्वाद्वाय वायाहितामादिस्तेषुः त्रिपुत्रेत्यादिपुत्रत्वबहुत्वाभावात एवा च द्वयोः समास इति त
पात्रतु विशेषोनोपात्तः अनेकमन्यपदार्थेवार्थे द्वंद्व इति तत्रं संदेहः यदि सम्बुद्धेरिति तेनतेनो विवक्षितत्वाख्य
याः द्वयोः समासेन भवितव्यमुपपानि कृतत्वाया वत्तामन्यपदार्थाचार्यो वा प्राप्तिस्तावत्ताभाव्यं नत्वेनकग्रहण
द्वहणनामपिभाव्यं आत्माधानादानर्थकं स्यात् नेतद्दस्ति अनेकग्रहणमुपसर्जनसंज्ञार्थं स्यात् चित्रगु
रित्यादोहसाध्यपादानाक विभक्तिर्नोपसर्जनसंज्ञासिध्यार्तीया येतनादानेकग्रहणसम्बुपेसस्यानि द्व
द्वयोर्द्वयोः समास इति चेन्न बहुव्रीहित्वाभावात् द्वयोर्द्वयोः सामास इति वेतत्राविं कारणं बहुव्रीहित्वा
भात् नवहुव्रीहित्वामस्तिनावश्यमेवाविग्रहकनेष‌ः प्रतम्यमोगोपस्य सदिस्यपत्नाशग्वेति ॥।

नमर्थविज्ञायतेनेनवहूनां समासाः सिध्यति वहुव्रीहित्वाभावादिति ननु बहुव्रीहिविषयेतेत पर्यायोगं अ
स्मणांनो हावावायेति तत्र बहुव्रीहिपक्षेपुत्रत्वामग्रोप्रायोरेकाहं द्व संज्ञासदिरप्लाशयोर्हितीयापुनर्द्वंद्व
समुदायस्यात्तीयाभविष्यतिनेषदोषः यद्यपि बहुव्रीहौ त्रासयापिचतथप्रहविवादेतेतेयेकेकस्यचत्वा
रोऽर्थार इति द्वयोस्त्वार्थोत्पत्तेसंभवात्समासभेदोनानोस्येतदनेन प्रतिपाद्यते॥ ॥ ॥ ॥ ॥

द्वन्द्वरसंगेतेतिभाव तु मास्तु द्वयोर्हित्वा मन्या सन्निधानेयो वक्ता तो दितवेतातयोः समास इति तदर्थाः एवमेव
शानेयवाशादिस्तुतिः अन्यासन्निधानेयपवाशातवजसेशातेसतीतितदर्थ इति शंकनेनद्वितिसमाप्यतेयद्यपीति
एकेकस्यचत्वा इति अनेकस्यचार्थप्रतितेसमासविधानात् एकेकस्यचत्वारवमवः समस्तमेहार्थः तत्र द्वयासमेपित
योगितरद्वयमायेत्वातयाः समर्थत्वातयोः समासा इति भावः बहुव्रीहित्वाभावातेदन्तर्गतद्वयोस्तस्यसन्निपतस्यामेर्थ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वयोर्द्वयोः सहेति अन्येषामवृद्धिमतां तासां नयोः साधेदितेति भावः सर्वात इति तत्समासीयसर्वात इत्यर्थः तेनैवोत्तरपदश
ब्दस्यारूढेरिति भावः नियमार्थान्वादिति तत्र ग्रहणेनैव सिद्धे नयत्रादिग्रहणं तु गुणादिष्वसंज्ञानां चेत्त्रपत्रदानामेवेति नियमा
एवं विग्रह इति द्वयोर्द्वयोः साहविवादाभावविष्यति ननु सुगम च तु णामित्यर्थः होतृपोतृनेष्टोद्गातार इति यदा बहूनां
समासतदा संबोधेर्हेउत्तरगतपकसेवानङ् विष्यति द्वयोर्द्वयोस्समासे क्रियमाणे एकं वर्जयित्वा सर्वेषामानङाभावं प्राप्नोति
किं तर्हि एवं विग्रहः करिष्यते प्लक्षाश्च न्यग्रोधाश्च प्लक्षन्यग्रोधाः खदिरश्च पलाशश्च खदिरपलाशौ प्लक्षन्यग्रोधौ
च खदिरपलाशौ च प्लक्षन्यग्रोधखदिरपलाशा इति होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्तर्हि न सिध्यति होतापोतानेष्टोद्गा
तार इति प्राप्नोति न चैतदेवं भवितव्यं भवितव्यं च यदेवं विग्रहः क्रियते होता च पोता च होतापोतारौ नेष्टा चो
द्गाता च नेष्टोद्गातारौ होतापोतारौ च नेष्टोद्गातारौ च होतापोतानेष्टोद्गातार इति होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्तर्हि न सि
ध्यति समासान्तप्रतिषेधश्च समासान्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः वाक्त्वक्स्रजं दृषदमिति वाक्ता च त्वक् दृषदमिति ने
वाक्त्वक्स्रग्दृषदमिति प्राप्नोति नैष दोषः आन्तापियारेणायरणासह समासो भवति स्रक् दृषच्च स्रुग्दृषदं
वाक्त्वक्स्रुग्दृषदं च वाक्त्वक्स्रुग्दृषदं वाक्त्वक्स्रग्दृषदं च वाक्त्वक्स्रग्दृषदमिति होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्तर्हि न

भाष्यकारवचनप्रामाण्यादुक्तात् शब्दस्य दीर्घः अनर्थानस्यादिग्रहणस्य नियमार्थता न स्यात् समासान्तप्रतिषेधश्चे
ति द्वयोर्द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वसंज्ञायाः प्रवृत्तेर्द्वन्द्वसमासान्तः प्राप्नोतीत्यर्थः यद्यपि प्रक्रियान्तरे प्रतिद्वन्द्वमानङादेशवा
त्समासान्तेन भाव्यं तथापि वक्तृणां समासाभावादेकसमासान्तेनान कदाचित्प्राप्नोतीति चाये ॥

मार्थमिति भावः अयमनेनाणादिकारुणारजायन्तरां न इति भाष्यप्रियः इदं न बुलनहेज्ञो टनितिसूत्रे स्वभाष्यविरुद्धं भाष्ये
इति प्राप्नोति इत्यस्य इतो व प्राप्नोतीत्यर्थः [illegible] समास [illegible] तेन भाष्यमिति तथा च तस्य तद्यजन्त [illegible] द्वयोस्समस [illegible] एक इति भावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वि.प्र.प्र.

३८

सुषुसूक्ष्मा इति भाष्ये षष्ठ्यासमासप्राप्ते जटकेशेषु इदं [illegible] गोचनपर्यायो वा संज्ञाभ्यां दसोर भावे पि [illegible] अपदपरता भा
वे पि वजन्तग्रहणाद्ध भावत्रापि द्वसदुतिकाश्रिह [illegible] त्रेविवेसर्वेषु प्राप्ते तैः यतेनपूर्वभागर्भिणप्रस्वाद [illegible] जारद पिवद्ध
लग्रहणादनेन द्धसरतिहरद्दतोत्व माघास्ते प्रवार्यति सत्त्रेव वचं पद्धदसिद्धसत्तवम् ऋष्यमल्पयोगमिणपश्चपमितिभाष्ये
पादाय प्रपयोव द्धन्नामिति दीर्घे सद्दुसद्दु नोदीर्घे सद्दुसद्द विके पदोतोस्पयचापि एवं कमेधारयस्ताचावाद्धब्रीहिग्रुमते त
घ्यापि सुशद्दसंरोन मिथ्यात्रिस्याद्यः यथपि सूक्ष्मा जाटा: ताद्दशाश्च तेकेशाश्च सूक्ष्मजटकेशाः सुषु सूक्ष्मा जाटकेशो यस्येति
सूक्ष्मजटकेशो वेतिसुषुसूक्ष्मजाटाः केशायस्मेति विग्रहा यद्यानेकग्रहणं नास्ति पते समाणं वो पसर्जनसंज्ञार्थ वि
ज्ञायते समुपतिवान वार्तेनेतदा वद्धनाद्धद्धवाब्रीहिर्न प्राप्नोति एवं शालाप्रियशति पदावद्धनांवद्धब्रीहिसज्ञाता
दाएवं पदप्रकृतिस्वरणैवं शाढ्यसांगशिटामदं तानामिस्याद्युदात्तःस्यात् यदा ह्रयोरेव वद्धब्रीहिसंज्ञा भवा

इहवसुसूक्ष्माजटकेशेनन स्नननाजिन वासा समं ताशितिरंधेणद्वयोद्वैतोत्तमिथ्याति प्रसूक्ष्मत्वविशेषेण
सुविशेषणवद्धब्रीहावनेकपदसमासः यायविशेषणवाद्धब्रीहावनेकपद समासः नात्र वादोषः
तत्रस्वरसमासात्तेपुवद्भावेषु दोषः तत्रस्वरसमासात्तेपुवद्भावेषु दोषो भवति स्वरएवं शालाप्रियस्रुपनशाला

तीतिपत्नाल्लादाषवीर्गीला एवं शालेतिएवंवायरप्रयमेतिसमासेकृते सामंतोदात्तवेच एवंशालाप्रियास्ये
तिद्विपदे वद्धब्रीहौ कृते एवंपदप्रकृतिस्वरेण शालाशब्दाकारउदात्तः सिध्यति ननु च त्रिपदे वद्धब्रीहौ कृते तर्हि
तारपदसमाहरे तितस्थुरूषाणन्नभावमिति कथंदोषोयस्मात् यवतर्हि परस्मादयम् परिहारा वा वास्तन इतिनतावे

वद्धब्रीहौ द्विपदसमासेपि सिध्यति स्वरश्च तथापि श्रुत्रपद्मे सो षु वसुशब्दस्य मध्यादयास्सूक्ष्मविशेषणतानलभते तिस्रा
नेकपदयवमयपुषः नञ्स्याभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वाय स्यास्स्वरासिद्धेश्च इष्यतु एवं यत्प्रकृतिस्वरेण सुशद्धस
रइतिदिकु भाष्येऽस्त्त तर्हीति द्वद्धादि विभाषयकयोरनेकग्रहणसामर्थ्यात्सर्वितो ववर्तते तेस्यपेतिनिवृत्तमिति
भावः अनेकपदप्रसंग इति अनेकपदसमासस्ताप्रयुक्तदोषप्रसंगउत्पर्यायाः ॥ ॥ ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

समासांतइति गोरतद्धितेतिटच् पंचगवमितिद्वः समासभक्तेनाकारांतेनात्तरपदत्वाभावात्सौत्वाभावः तदेतराशमे
तिपूर्वकमेयारपगमेस्तुनहृतइत्तारशाहस्यापूर्वनिपातायते: गावंचभाष्येपुंवद्भावइतिदोषोयस्तलक्षणमितराशाहस
पूर्वनिपातापत्तिरपिदोषोवाधाः शम्यापेत्वयाहृपोविशेषणत्वेपिप्रधानानिर्दिष्टत्वेपिरतगारस्यसर्वनामत्वादिति

पंचगवप्रियइतित्रिपदेबहुव्रीहौसमासांतेनप्राप्नोतियदाहार्याबहुव्रीहिरितिपक्षस्तदापंचानांगवांसमाहा
रः पंचगवंतत्प्रियमस्येतिरूपंसिध्यति स्यादेतच्छाममिति स्यादेरोइतराशम्याः स्यादित्रिपदेबहुव्रीहौत्रिपमा
णोणउत्तरपदेपुंवद्भावोविधीयामासः स्यादेरीशहस्यानप्राप्नोतियदातुहार्याबहुव्रीहिरितिपक्षस्तदेतराश
म्येतरशाम्येतिसमासेकृतेस्यादेरीउत्तारशाम्यास्येतिबहुव्रीहौसिध्यतिपुंवद्भावः नवेतिकृतिकृचित्राया

स्तरः समासांत पंचगवप्रियः पंचनावप्रियः समासात पुंवद्भावरवादिरेतरशाम्ये नवावयववत्तत्पुरुष
त्वात नवायवदोषः किंकारणंआवायववत्तत्पुरुषत्वात आवयवोत्रतत्पुरुषसंज्ञः तदाश्रयोसमासांत
पुंवद्भावोभविष्यतः स्वरः कथं॥

एवंयदानांबहुव्रीहौकृतेद्वयोपदयोरतद्धितार्थोत्तरपदेतितत्पुरुषोभिन्नविषयत्वाच्चबहुव्रीहितत्पुरुषसंज्ञ
योरेकसंज्ञाधिकारेपिनास्तिविरोधः स्यादेरेतिरशाम्येमितिपवपुंवद्भावसिद्धयेकृतेनसूत्रेषस्यादेरीरतरश
म्यास्येतिद्विपदोबहुव्रीहिः क्रियतेनतुत्रिपदः विकारेचप्रत्ययविधानाद्वहिर्निमित्तस्यातिप्रषयोनास्वरत
यमिति एवंशालाप्रियइत्यादा[illegible]यवादत्वाद्बहुव्रीहिस्वरप्राप्नोति॥

वेतिवाचिद्बहुव्रीहौकृतेतत्पुरुषवृत्तितत्पुरुषबहुव्रीहिरितिविषयविवेकंदर्शयति क्वचिदिति आकडारी
यत्वाद्बहुव्रीहितत्पुरुषयोः कथंसमावेशःभाष्यआह भिन्नेतिपकासमुदायस्याः परावयव[illegible]॥ विषयत्वमि
[illegible]पदस्म

॥ त्रिपदाः

37

भाव्यत्वं गणविप्रतिषेधमिति अंतरंगत्वाल्लघु[illegible] वरोधमितसर्थः नन्तु द्वयोरपि संभवे कार्यविरोधे [illegible] विरोधो न त्वत्र
ह स्वरानुदात्तमिति न नन्तोदात्तं प्रति द्वबहुव्रीहि स्वरस्यैव प्रवृत्त्या कृपमंतरंगत्वेन तन्त्रात्मत्वं हृकत्वात्तरेतिव कुं [illegible] अनंतरभावि
त्वात् तत्पुरुषस्यान्तस्वरस्य समासान्तरप्राप्तत्वं पवत्वात्तरप्राप्तं पूर्वं च बहुव्रीहिगतसमासस्वप्राप्तत्वान्तोदात्तत्वं सेवा

विप्रतिषेधादिति विरोधाभावं विप्र[illegible]षेधशब्देनाच्यते हेतुस्वंतरंगत्वे निमित्तस्वरवलीयस्त्वं च तत्रस्तु विप्रतिषे
धाभ्युपल्यपरत्वमनेन हेतुनेनोक्तं मिति समाह नैषयुक्तइति अंतरंगमितिअनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनादेमोऽस
र्वेषां समभवात्कृतान्तं प्रामतत्वाच्च बाधाभावाद्याविभावादेवाप्यवाप्यपरत्वादंतरंगत्वा आवाश्याहेतुराश्रयोपपत्तरप

तस्यांतोदात्तत्वं विप्रतिषेधात् अंतोदात्तत्वंक्रियतां पूर्वपदप्रकृतिस्वरइति अंतोदात्तत्वं भवति षेधेनैते
षयुः कोविप्रतिषेधः विप्रतिषेधेपरमित्युच्यते पूर्वं वान्तोदात्तत्वं परं पूर्वपदप्रकृतिस्वरं तेन परं विप्रतिषेधे
सूत्रः किंतस्यांतरंगविप्रतिषेधे निमित्तिस्वरवलीयस्त्वं ह्यात्राध्यावानितिमित्तस्वरान्निमित्तिः स्वरो वली
यानितिवक्तव्यं किं पुनर्निमित्तं को वा निमित्ती बहुव्रीहिर्निमित्तं तत्पुरुषो निमित्ती तत्र हि वक्तव्यं निमित्त
स्वरान्निमित्तिस्वरो वलीयानिति वक्तव्यं ॥

र्थः अंतरंगोपि सतिशिष्टेन वहिरंगेणापि स्वरेण वाध्यत इत्यनैकांतिकमंतरंगत्वं मत्वाहे तोनरमाह निमि
त्तिस्वरवलीयस्त्वादिति सतिबहुव्रीवहान्तदवयवो न तरपदाश्रयोऽस्तत्पुरुषइतिबहुव्रीहेर्निमित्तत्वे ॥ ॥

पवादोयं नत्वपवादोपनात्परस्य प्राप्तत्वस्य सर्थः अपवादोपि पयस्त्वेनेतिन्यायादिति भावः अंतरंगत्वमिति समा
द्धपेक्ष्ये तेन तदनंतरस्य रहयपद्वन्निविस्यभिमानः वास्तवसमाधानं तु सतिशिष्टस्वरवलीयस्त्वमेव तदेवशब्दान्तरेण
पठितं निमित्तिस्वरेति आनैकान्तिकमिति एवमेव बहुव्रीहिस्वरप्रवृत्त्या युगपत्प्राप्त्यभावेनांतरंगपरिभाषाविषया

तावद्भवत्यत्रतात्पर्यमसस्वोध्यं ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सांगशिखामिति द्वन्द्वमनुमतिपदे वोध्यं द्वयोस्तत्पुरुष इति तद्धितार्थेति तत्पदे स्पष्टमेनेस्पार्थे आचार्येण पटे तेक
पूर्वपदस्याभाव इत्यत्र तत्पुरुषाभाव स्पष्टमाह सर्वर्थेति विग्रहे द्वयोर्योस्ये: भाष्यमेवं किल्लानामेति तत्पुरुषपूर्वपदकबहु
व्रीहीति कारकारकसोदात्तत्तांस्या यत्र तद्धार्थे नेकारो दात्तत्वाय समर्थादः पर्योतिसर्ये: तच्च नयुक्तं विग्रहान्तरकरणं
एकशितियादिपु कारो द्युदात्तिषु पूर्वपदाद्युदात्तार्थाः पाठः एकशब्द स्वकन्ते ततांसांगशिखामितिवाद्युदात्तः त
त्रिपदे बहुव्रीहौ हन्ते द्वयोश्च तत्पुरुषे हन्ते वा द्वन्द्वे बहुव्रीहौ मन्तोति सिद्ध आद्युदात्तत्वज्ञापनार्थाः पाठः संपद्येत कं
एकशितिपात्स्वरवचनांतत्वात्वं निमित्तिस्वरो वर्तीय समस्तपदत्वं पुकारो द्युदात्तिष्वेकशितिपाद्ध पठित
ता ज्ञापयन्त्याचार्या निमित्तस्वराद्विमिति स्वरो बलीयानितिक: पुनरहेति पुकारो द्युदात्तिष्वेकशितिपाद्ध द्वंप
टित एवं किं त्वनामायाश्चैतएकशितिरेकशितिरेकशिति: पादोयस्योति तच्चानएवं विग्रह हकारेष्यते एव
क: शितिरेषु तदुन्नमेयएकशितयः एकशितयः पादोयस्येति एकशितिपादिति भाष्याख्यं विग्रहः त्रि
पदे एकशितिरेकशिति: एकशिति: पादोयस्येतिपदाप्यपिनाथीः पाठेनाद्युगेतद्विगाविस्पष्टस्वरो बाधा
कोऽभविष्यति आसनाहि बहु [illegible] पदवस्यात्तत्पुरुषसंज्ञाप्रोप्राति समस्ताजरकेशेन तत्तताजिनावा
सासासंमंतशितिरंध्रणोति तद्धिंगोह्याऽतत्स्यातोदत्तितं विप्रतिषेधाद्दित्येतोदात्तत्वं स्यात् विप्रतिषेधेन
पुनरित्ति सर्वथा स्वरस्यसिद्धत्वा [illegible] व्यानवायाटो ज्ञापकाद्युपर्ये: निमित्तिस्वरस्तुवली ((नैष दोषः॥
यस्यवाचनिकं न तज्ज्ञापकसिद्धं ॥ तत्पुरुषे पूर्वपदकबहुव्रीहौवपि तद्धितार्थेति तत्पुरुषसमाससंज्ञायां
द्वियत्वमिथ्याज्ञायेन भाष्ये आह इतरेतरे हि ग्रामाहितिपूर्वपदग्रहणं नि सर्वविप्रतिभाष्यकामेतत् द्वष्यापवस्यात
त्पुरुषसंज्ञा एवमेव कुर्वनेन हन्ते तत्तिभ्रमताह आसलद्दीत्यादिग्रयपरिष ..

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वि॰प्र॰प्र॰ भाष्येनेदमिति न चायवतस्तुरुषत्वादिति स[illegible] बहुत्ववचनादिति क्वचिदस्मदेवेसार्थेकाद्[illegible]नेनैवतत्या पं
चमतानोपर्यवं निपातनियामाणोन्नाच बहुत्वग्रहणेन नति हतिरिति सूच्यते आमप्यामेषां तत्र भ[illegible]पेन महह क
कंस्विन्तइति प्रतीकस्य व्याख्यानं तत्पुरुषसम्महदिति ह यो:समासपरः कैयटः पराश्च:नव ज्याणि मेकार्याभा
28

नेदमितिमयमप्येवं वचनं क्रियेत [illegible] व्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषो भवतीति तनोत्र स्यायेव:द्विकं रथ्या यो सुतरपसु
[illegible]

नेदं बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य पत्नालक्षणमारभ्यते किं तर्हि यमस्य बहुव्रीह्यवयवास्य तात्पुरुषस्य लक्षा
णमस्ति तस्यातो दानतां भविष्यति विप्रतिषेधेन ननु चास्याप्यस्ति किं विशेषणं विशेष्येण बहुलमि
ति बहुत्ववचनान्न भवति आस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्राप्नोति ॥ ॥ ॥

रुषो विधीयत इति दोषाभाव:बहुत्ववचनादिति समुदायस्यहितावयवस्यामासंज्ञाविशेषलक्षणं विना
बहुत्वचनाप्रवर्तते ॥

वाभावात कर्थं विशेषणमित्यस्य प्राप्ति:तद्धितार्थे नित्यसामार्थ्यात प्रवर्तत इति वाच्यं निष्कृष्टैकार्थीभावपव
शास्त्राप्रवृत्तिरित्यर्थे मानाभावादित्यादिकं विशेषलक्षणं विनेति तच्च तद्धितार्थे त्यादि ॥ ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विशेषलक्षणाभावोत्राप्यस्तु लक्ष्यस्य तस्याह अधिकग्रहणं चेति अधिकषाष्टिवर्षाणीति अधिकशतवर्षेप्युक्तः सा
ष्टासस्रेविशेषइतिभावः सख्यायपरेणा बहुव्रीहौदोषः स्यादेवेत्यत आह आधीतिरुत्तं परत्वात्तद्बाधित्वासंख्यायाख्येति

अधिकषष्टिवर्षइति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते अधिग्रहणं वास्तु किंतु अधिकशब्दस्य संख्यासंज्ञात्वान्नहि तार्थीतरयपदे
तियदन्द्वमन्यत्स्वरूपेषु कृते समासान्तो दानत्वा प्राप्नोतीति न्यायः अधिकशब्दः कवर्त्तनादाप्यदातः बहुव्रीहिसंज्ञा

अधिकषष्टिवर्षइति तत्र को दोषः तस्मात्तदान्तं विप्रतिषेधादित्यं तोदात्तत्वं स्यादिहमपि प्रतिषेधेन नैषदोषः उगं
नेहिगावितोषस्सरोवाधाकोभविष्यतिपरत्वहिनेगतः अधिकशतवर्षइति उदाहाचाप्यधिकषष्टिवर्षइति
समासान्तः प्राप्नोति उक्तप्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्येयं संख्यानेति विंशायर्थानिमित्ते षट्दोषप्राप्त्यपारे
तिरेवं ननु किंपुनः कारणमत्रापरिहिंशिवंतत्त इहमामत्त गोत्रिंशद्धावत्तारिंशदितिबहुव्रीहिसंज्ञात
हिप्राप्नोतिसंख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येयइतिनसंख्यासंख्येयेवर्ततेपिप्यामाकयाया ग्र
हः क्रियते अधि[illegible]षाष्टिवर्षाणामस्येति ॥ ॥ ॥

नहीति अधिषष्टिवर्षाधिदोहकन्तुभावत्रिपदेबहुव्रीहौकृते पदद्वयस्य तद्धितार्थोत्तरपदइति तत्पु॥

बहुव्रीहौ प्राप्नोतिनतत्पुबहुव्रीहे[illegible]षइतिउव्यासंगः नसंख्यामिति अधिकषष्टिवर्षइत्येव यथास्यादित्येव
मर्थमव्यविकल्पाय आश्रीयते तेनेन्नतिरिक्ति[illegible]षष्टिवर्षाणामस्येतिवाक्यमेवभावति ॥ ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

39

वर्षिशाद्यस्याजहत्त्विंगं तमेकवचनान्तं [illegible] तामेह अधिकाषष्टिर्वर्षाणाण्यस्येति अधिकाषष्टिर्वर्षा [illegible] नेति यद्यपि
अधिकाषष्टिर्यथावर्षाणामिति विग्र [illegible] तेपि संख्येयेति सत्वे एवं वर्णं वहुव्रीहिः प्राप्नोतीति वन्तुशङ्कौ [illegible] तथापि सं
ख्येये संख्या प्राप्तस्याः चेः प्राप्ता प्र [illegible] भाव इति वत्तु शङ्काभिप्रायेन भाष्ये यथा तर्हि सयोगः प्रत्याख्यायते तथा
एवं वर्णस्य कं यदा तदेति [illegible] संख्येया वयेति योगः उत्पापीति तत्प्रत्याख्याने संख्येयेवर्तमान वहुव्रीहे
रित्यर्थस्यारेव उजितिभवः तर्हि वर्षे [illegible] दत्ता कथा तत्राव वहुव्रीहिगर्भ इति यद्वे चाधिक षष्ठ्य वर्ष इति प्रयोगो दुर्वो
एवं वर्णं तिअधिकाषष्टिर्यथाव [illegible] तवर्षभुक्तातेक मन्यपदार्थ इति वहुव्रीहिः प्राप्नोति संख्याया इति
यथा तर्हि सयोगः प्रत्याख्यायते तथा एवं वर्णमाप्नोति कथाव सयोगः प्रत्याख्यायते आशिष्यः संख्ये इत्य
दः संख्येयार्थाभिधायित्वादिति प्रत्याख्याते तस्मिन्योगे संख्या संख्येयेवर्तीपि ध्यासः तत्रैव विग्रहः क
रिष्यते अधिकाषष्टिर्वर्षाण्यस्येति सर्वथा वयमधिकषष्टिवर्षान्नामुच्यामहे कथं या वा तासायो
गः प्रत्याख्यायते अयं च विग्रहोस्ति अधिकाषष्टिर्वर्षाणामस्येति ॥ ~ ॥ ॥ ॥

ताच्च वहुव्रीहेस्तान्निवं यथा नो उजापीति दोष वहुव्रीहिगर्भश्च पुनर्वेयस्मिन्नभिधेये वहुव्रीहिः प्राप्नोति
प्रत्याख्यात इति अव्याविकल्पायेन चाधिकाषष्टिर्वर्षाणामितिवाक्यमेव भविष्यति आव्याविकल्पायसम म
(एता हम सर्वथा इति॥
श्यवाधिकाषष्टिर्वर्षाण्यस्येति विग्रहे वाक्यं गीकार्यपीति भावः तस्मं उत्पत्ति भाष्ये प्रत्याख्या
ते तस्मिन्निति अधिकाषष्टिर्वर्षाण्यस्येति अत्रावान्तरवहुव्रीहिस्तु नासंख्येयरूपान्यपदार्थाभावादिति भाव!
न नवधिकाषष्टिर्यथावर्षाणामित्यस्यापि विग्रमानत्वात्कथं दोषपरिहार इत्यत आह आव्याविकेति यथ श्रुत
ग्राहिणाश्चायमित्याह अव्याविकल्पाय ममत्वाहेति भाष्ये धिकषष्ठ्वर्षान्नमुच्यामह इति पाठः इद शानिष्ट
रूषादिसर्पः क्वचित्तधिकषष्टिवर्षान्नमुच्यामहे इति पाठः तदा अधिकषष्टिवर्षयाविषयादनिष्टरूपान्नमु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हि॰ प्र॰ आदयोध्यमसंख्याः संख्येयइतिनियमार्थं द्विवेस्त्रवेसावक्ष्यकचार्थं प्रत्याख्यानं तमाह इतिविषयइति अधिकाष
ष्टिर्वर्षाण्यस्येतिविग्रहे वोरन्यपदार्थाभावाद्नेकमित्यस्याप्रोतयोग प्रत्याख्यानेऽधिकषष्टिवर्षसिद्धः विग्रहान
रेतुवाक्यमेवयथंसत्वारंभेधिकाषष्टिर्वर्षाणामस्येतिवहुव्रीगर्भेवहुव्रीहौसंख्येयवर्तमानसंख्यान्तवहुव्रीहेरित्य

अव्यविकन्यायात्प्राचेणाह यत्तुतदुक्तमितिव्रतिविषयेदशादीनामपियकयोरितिनिर्देशात्संख्यानइति
तात्संख्येयसामान्यपदार्थान्वान्तयोगः प्रत्याख्यायते अधिकशतवर्षरित्वतिः अधिकंशनंवर्षाण्यस्येतित्रि

यत्तुतदुक्तमधिकषष्टिवर्षोमसिध्यातीतिसमसिद्धोभावतिकयंयावातासाचयोगः प्रत्याख्यायतेऽप्यंयं
चविग्रहोऽस्तिअधिकाषष्टिर्वर्षाण्यस्येति अधिकशतवर्षस्तनसिद्ध्यतिवर्जनीयात्रयत्नः ॥ इति
श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येद्वितीयाध्यायस्यप्रथमेपादेप्रथममाह्नि
कम् ॥

यदेवहुव्रीहौहलनेतहिता ॥नोउजा॥ तितत्पुरुषेसमासांतोदात्तत्वंप्राप्नोतिआद्युदात्तत्वंचेष्यते ... तेव्यो
त्वयत्वइतियुक्तारोश्यादिषु कल्याये ... पूर्वनवर्षशतइहआद्युदात्तार्थोद्वद्वः ॥ इतिद्वितीयाध्याय ... प्रथमपा
...नविग्र... देप्रथमाह्निकम् ॥
योऽत्रउक्तविग्रहांतारेतवाक... वर्षाण्य...
हेहवहुव्रीहिविषयेऽविशेषे ...मित्य ...वहुव्रीहिर्मगर्भेवहुव्रीहिमेवेत्यधिकषष्टिवर्षः सिद्धइति ... शायः एवंच
वन्यासनः स्थितः ॥ रतिशिव॥ भट्टसनसतीः गर्भेज ॥ ... ॥ विरचि
तेव्याकरणभाष्ये ...वर्ष...द्वितीयाध्यायस्यप्रथमेपादेप्रथममाह्नि... विषयादनि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

50

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰च॰छ॰ याग्रीश्वरादीति अधिरीश्वर इति सूत्रस्येश्वर इति पदे स्वस्वामिभावस्य सर्वोऽनेकेषां सद्भावकरणं रीश्वरादिति ननु यस्मा
१ दिरीश्वरशब्दस्यावधित्वं स्यात् तत्राह यमासमसेति तत्र यथमोपस्थितत्वादस्यैव ग्रहणं स्यात् तत्राह यामीति वीश्वरादि
तितयापीश्वरशब्दोऽस्तीति भावः वीश्वरशब्दस्य कार्यस्थवशात् स्यैव तत्त्वयमापेक्षया ज्ञापकत्वं युक्तमत आह

याग्री किमर्थमिति याग्रीश्वरादिष्वेव क्रियतां यमासमासाधिरीश्वर इति तीश्वरशब्दोपग्रहो भवत्यनिमग्न वीश्वरादिति
यामिश्वायाद्दीश्वरात् मा कृस्यात् यदिसाहि तत्पाठस्त्वपावस्तादवकारस्येदित्त्वमीश्वरो मनोसीमेतदीघे मैसेव ग्रके
पदिगमिमिति सेकसेत्र्यभतीनाणामनकानुलोम्य निपातत्वादव्ययसंज्ञायां सिद्धायां क्रियमाणेन ज्ञापयत्यव्ययसंज्ञाविधा

याग्रीश्वरात् किमर्थं रेफाधिकः ईश्वरशब्दो गृह्यते रीश्वराद्वीश्वरात्मा भूत् रीश्वरादिस्व्यन्ते वीश्वरात्मा भूत् इ
ति शाकिनमुल्कमनुलावीश्वरेऽतो मकारहतो विति नैतद्गहिष्यणोऽजनेन ग्राह्यावहित्वापयोति अनेन तेषां यदीश्व
रशब्दस्य ग्रहणमिति पदे यदुभकेनेनतरति ज्ञापितेऽनेनास्य वाव्ययसंज्ञाशास्ति ज्ञापकेनेनतः परोऽव्ययसंज्ञाया
तस्माद्धात्मेनेनतश्चाल्पिदत्वर्थमेतत्स्यात् पतदव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञायास्तितत्तत्त्वापयमावार्थः अनन्तरोपदे
शब्दाद्वस्य ग्रहणमिति समासेऽव्ययीभावः समासस्येतत्तत्त्वापकं स्यात् अव्ययीभावपव समासोऽव्ययसंज्ञो
वतिनाम्यशति १ "पीति द्वन्द्वार्थेनवैकेतिमादिरेजेतः स्वमन्यादिपूर्वमांतो
मात् ज्ञापकाद्यामिवीधं तदव्ययार्थः परो
ऽल्लिनर्थमेतत्स्यादिमस्याज्ञापकं यामेवीधस्यपत्तेहीति यामावास्त्रीयमाणायातिपातनादव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञोऽस १
होच कितद्विधानेनानिज्ञापकमपपत्ते समासेऽपिति तत्स्वजातीयमाहतयेनियमार्थमेतत्स्यात् तत्र यामस्य ग्रहणं ज्ञाइपता
तत्वेति माघवाधकत्वनेवद्रष्टयाम्नवाधः कस्य: यमेनरिदिनर्थः "नियमेन सजातीयविषयपवेति तावदेनियमे इति भा
वः समासपत्तज्ञापकामिति भाष्ये ज्ञापकशब्दो नियमपरइति वोध्यं ॥ शम शिवाय नमः ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ननु लोकपाशस्य शास्त्रे लोकप्रमाणप्रयाणमतश्चाह शास्त्रेऽपि निलस्यान्तरोधात्समासत्तिरेवात्र विवक्षितेति भावः भाष्येऽपि येषो
यमिनिकृ विभावः नवमोयोऽध्वगः शेषोः ह्रीदृष्टयोणाणानाकण्णमध्वगोऽपि शेषोः ध्वगस्य धोणाणांकाटिह्वोगभेषार
पीतिमेरित्नीविशेषेके: यन्नदृष्टनेनमोयंयर्धामनिमर्थकीकृपाविशेषणामोषपर्धामोऽश्नियानोः एवायमिनकनदुनकोश
नेकेलस्यधानोऽभावाद्वमहतो यंसगनेर्यदूयमोयाऽस्मणादितद्रेणायभ्रमयातपासाधनात्वापस्य प्रथमातिक्रमेश्नि स
कलकोपनलालेभास्तभवाकेशविदालक्ष्यवेशयोवाष्यवतगदप्रश्नि सदेदृश्निभावः वाक्यमायाश्चयेवाधकमादृनिषधा

एवंनदीति लोकेषमासत्तिरग्नीघतेपथाकर्पिनलानालभेनेतित्रयपवालभ्यंनेनवतनगारधः शास्त्रेवलोकस्यवहृगेगीश्चे
धनश्निभावः लोकिकीमिति लौकिकंयमासनिलत्स्याम्यायंलोकपवपारिमननोति स्वरूदिवशातहिलोयमण्डुरकानमो
धनिवर्तते कीपिनलानिमयतपथमातिक्रमेकारणाभावाद्दोरित्सानसर्वाभ्नतानीनिचनर्थारित्तनिषधावतनाराद्ग्रथ

एवंनरिलोकतनपनसिद्धनययालोकेश्चावनोनारायडरकोनानतसिधंयायमनुबुनेरितियपवमयमोवनोनउरकोनस्य
ननोनुदुनेति लौकिकंवानिवर्तते हितीयेचन्द्रोयेचवनोनमुरकोनेवानुवनोननसाइफाधिकोऽस्यारशाह्नाश्रेह्नतस्थः

वालभ्यंते २१ नविरोधविरोधकाभावाद्यनिमायाश्रवःस्यात् नलोकाश्रयेणप्रयनात्लोकाहिमिहेषष्टीनिषेधेऽनलेषा
मुपादानमप्रयंतलायाएवाभावेलापयेत निपानसत्नानस्येव ननयिकीर्षविमादैनिपानप्रकाजनारितिमगरसता
स्यात् ॥
वनारादिति वदूत्तरदिस्यादितिनिषधवाधकत्वनाभियामथमातिक्रमयाधसेवनशेगीकारश्निभावः पर्पिश्रुकला
नारम्नात्स्तसनीनिउकेरिकामुसतामावादाद्येवशनिमिनिवोधंनतनलाकेनिसदेलोकारिग्रहरणामिरदूषामिमापवाधकंस्यार
नयाद्नलोकेति एवंवाशेफाश्चारणामेवलापकमनशास्त्रेमथमातिक्रममापानाम्रघरासेनिवोधंश्रनपवीतमोऽश्र्याणा

प॰व॰व॰

ननु प्राग्रीश्वराभावे परशब्दोपादानाद्धि पेन्मेत्यत आह । प्राग्रीश्वरादिति नन्वियमपि निरवकाशोऽस्त्वत आह । द्विविधमिति वा पिशब्दा
द्यवकाशा अक्रियायोगे प्रादिषु सावकाशो नादिक्रमेणाऽयं । बाध्येत इति ननु तद्विशेषसंज्ञा विषये अवश्यमुपस्थितिरेवसादिनभा
वः । भाष्ये । अक्रियमाणेऽपीति प्राग्रीश्वरादिग्रहणे कावपि विशेषसंज्ञाः विषय एवोपस्थितिः स्यादित्यर्थः समाधत्ते क्रियमाणे हीति अ

मध्येति प्राग्रीश्वरग्रहणे हावेशावधिनिर्देशश्च घते निपातानां स्यैव तावदस्ति । यथा मस्य च इत्यादि स्वाधिकारो विनाप्यवधिनिर्देशेना
भिमतविषये प्रवर्तते तेन यथापुनरपि प्रवर्तिष्यत इति भावः । निपातसंज्ञामिति चादिषु प्रादिषु क्रियायोगे विकल्पितगतिसंज्ञावि
षयेषु सावकाशत्वेनैव चगतिसंज्ञाभावप्रदेशे सावकाशा निपातसंज्ञाभिर्बाध्येतेत्यर्थः । क्रियमाणे इति रीश्वरादित्येवं प्राक्
शब्दाध्याहारे लवणनः स्फोतिः प्राग्रहणे स पद्यते परशब्दाध्याहारेणायं पञ्चमीन भविष्यति वादयो सत्ते रसादीनाम सत्त्व इत्वम

अथ प्राग्वचनं किमर्थं प्राग्वचनं संज्ञाः निवृत्त्यर्थं प्राग्वचनं क्रियते निपातसंज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यात् अक्रियमाणे हि
प्राग्वचने अनवकाशाः गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञाः निपातसंज्ञां बाधेरन् तामावायिघतेति प्राग्वचनं क्रियते अथ क्रिय
माणेऽपि प्राग्वचने पावतानवकाशा एताः संज्ञाः कस्मादेव न बाधन्त इति क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्यां निपातसंज्ञायां नेत्ता अ

संगात् तत्र सोऽवधि वयवसंज्ञा आरम्भेनेतरवचनात्समावेशो भविष्यति ॥ हीशब्दः एतद्गुणेनैते नायमर्थः प्राग्वचना
देव वा स्यनात्त माङः पातसंज्ञा भवन्ति निपाताः संतो गत्यादिसंज्ञा इति समावेशसिद्धिः केवलेन निपाताः स्यधिकारे क्रियमाणे
तस्यामपि प्रति नियोगमन्नहत्त्वात् वैकसंज्ञाधिकारापायः स्यादिति समावेशः स्यात् अवयवसंज्ञा इति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नसमु
दायसंज्ञान पञ्चपञ्चितानागत्यादिसंज्ञाभावा एवावयवेनेतेषां संज्ञात्वमर्थः ॥ वधिनिर्देशसामर्थ्यादित्यत्र सूत्रमुपस्थितोऽन्तस्मात्
र्थात्समावेश इति भावः । नन्वेवमपि पर्यायः स्यादत आह रीश्वरादिति अत्र संबद्धेति विषयानिर्देशादिति भावः निपाताः सन्त इति प्रा
ग्रहणसामर्थ्यादेव दृष्टलाभः तेन प्रत्यादिसंज्ञानां निमित्तमेव निपातसंज्ञा समावेशसिद्धिरिति भावः । विशिष्टावधीनिरीश्वरात्प्रा

वधिपरिच्छिन्नसमुदायस्यैकसंज्ञात्वं अवयवसंज्ञातासिद्धीतासमुदायसंज्ञाभावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

चादयोऽसत्त्वे सीदन्त्यस्मिन्निति विशेषणत्वेनावतिष्ठन्तेऽस्मिन्नित्यर्थः सदेशेणादिकस्त्वं साध्यमानेति वस्तुतः साध्यमानावस्थं क्रियारूपापन्नो योऽर्थः स सत्त्वं पदेनोच्यत इत्यर्थः चाद्यनुकरणानां नामिति पाठे चादीनामनुकरणं स्वरूपबोधनमर्थः प्रयोजनं तेषां तेषामित्यर्थः उभयत्रापीति निपातसंज्ञा प्राप्ता दिक्षु पश्यते विधिनिषेधाविति प्रसज्यते इति देशो ऽस्त्यादिः यथाभिमतविषयौ भवितुमनुकार्ये निपातत्वेनानुकरणेनापि गवादि यस्य पक्षे दोषः स्यादीति भावः इ रूढ्यमिति तत्त्वलिङ्गसंख्याकारकान्वयितेन सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वेन वा तदादेर्वस्तुयोर्ते लक्षणं तस्मात् भेद्यत्वेनेति लिङ्गसंख्यादिविशेषत्वेनेत्यर्थः

चादयोऽसत्त्वे इति अर्थेऽपि स्त्वशब्दस्य प्रयोगदर्शनाद्विशेषावगतौ प्रमाणानुपलम्भात् अप्तुः तत्र सीदन्त्यस्मिन्नाति गुणक्रिया इति सत्त्वं द्रव्यमुच्यते यदा तु सतो भावः सत्त्वं तदा साध्यमानतया क्रियारूपापन्नासना सत्त्वशब्देनोच्यते एवं च तत्त्वेनेति यदि सत्त्वशब्देन सत्तो वेत्तत्र दर्शतिषेधोऽनर्थकः स्यात् नहि वादिषु सत्तावाची कश्चिदस्ति लिपदर्थो निषेधः स्यात् पशुर्वैपुरुषः सत्त्व चनिपातसंज्ञा स्यात् चाद्यनुकरणानां च प्रवृत्तो दृश्यते स्यादर्थः स्यादावपि विधिनिषेधौ यथाभिमतौ विषयं नयत्वनिष्टपातनाद्युच्यते तूणेत्यवोत इति द्रव्यपाठेन चात्रास्तिहरूपं वस्त्वभिधीयते तदुक्तं वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षित इति किं पुनरिति उभयथापि दर्शनात्संशयः विमर्शनिविमातीते

चादयोऽसत्त्वे अयं सत्त्वशब्दः असत्वे द्रव्यपदार्थकः तद्यथा सत्त्वमयं ब्राह्मणः सत्त्वमियं ब्राह्मणीति असत्क्रियापदार्थकः सद्भावः सत्त्वमिति कस्ये द्रव्यहणं द्रव्यपदार्थकस्य कृतं एतत् एवं च कृत्वा विधिरप्यसिद्धो भवति प्रतिषेधश्च किं पुनरयं पर्युदासः प्रसज्यसत्त्वचनादिति अहो स्विद्प्रसज्यप्रतिषेधः सत्त्ववचनेनेति किं चातः यदि पर्युदासः विमर्शनि ऽनुद्धापि यामोमीति क्रियाद्रव्यवचनो प्रसत्त्वानः द्रव्याद्य स्वविधिना श्रीयते अस्ति च मादिभिः सामान्यमिति कृत्वा तदन्तविधिना निपातसंज्ञा प्राप्नोति अथ प्रसज्यप्रतिषेधो न दोषो भवति यथा न दोषस्तथास्तु

विधिः स्यात् सोपसर्गाः इति कमन्यपाते क्रियोपसर्जनं द्रव्यवाचित्वात् केवलात् तद्द्वारा क्रियाद्रव्यसमुदायस्यान्यत्राद्द्रव्यादन्यस्मिन्नर्थे वर्तन्ते मादिभिरिति निपातत्वेनाभिमतैः सामान्यमिति सा रूपं तदन्तविधिनेति न हि विशेष्यस्यासन्निधाना तु कथं तदन्तविधिः एवं तद्देशय भ्रमर्थः निपातस्य संज्ञा निपातसंज्ञा तस्याचासिद्धतदन्तविधिः प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति तत्र विमर्शाद् विमशब्दस्य निपातसंज्ञायां संज्ञायां यथा परस्मोऽत्र वेतिनिसर्गतः साध्यपसंज्ञा भवति एवं निपाता तन्तस्यापि स्यात् ततोऽलकमसमेतं विमर्केवलस्य स्वचनिपाततासपूर्वपदस्य महत्त्वानिहारः स्यात् ॥ ॥
उभयथेति द्रव्यभिन्ने ऽर्थे वर्तमानाश्चादयस्तेन पर्युदासेऽर्थः सत्वे वर्तमानेवादिस्वरूपं न निपातसंज्ञामिति प्रसज्यप्रतिषेधेऽर्थः चादिगुणा नयं यामिति सनो भाष्ये अस्ति च मादिभिरिति निपातत्वेनेत एव चातदसत्त्वविषये यदेषु स्वरस्यर्थः तथापि समुदायेऽकथं मार्गमिति तो भाष्ये तदन्तविधिने निपातस्य संज्ञेति सकलादिनिपातस्य द्विरेकवाक्यविदितासतेऽर्थः प्रत्ययसंज्ञा तत्र ग्रहोऽदेशेन विदितेति भावेनाहसा चाद्यमेति तत्सावानिमयोऽनमिताद्देशम

पञ्चमयमेकार्थत्वाद्युग्मत्वरूपसंख्यावर्त्मासिद्धिः तस्मात्किंपुनरित्यादिभाष्यमेकदेशिनो क्ति
रिताद्धः ॥

काव्यत्वरूपं विशेष्यमादायतदस्य विधिरिति भावः अत्रेदं बोध्यं एवं द्रि पञ्च षष्ठस्य सनाति विशिष्ट द्रव्यवाचिनो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र·च·च· प्रादय उपसर्गाः ननु विभक्तस्यैव पाठात्कर्तव्य इत्यनुपपन्नमत आह पूर्वेण योगेनेति सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनतायाः प्रापणकाले एवेत्यर्थः एवं व्याख्या
ने भाष्यस्य कर्तव्य पदस्वारस्यभंगः ननु विशेषतामस्याधिकारादिकयोगेऽपि निपातत्वंसिद्धमत आह अक्रियेति तदाह भाष्ये यस्मिंश्चेव
3 विशेषणे निक्रियायोगनूपेरित्यर्थः ननु प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गा गतयः इति व्याप्रादयः कर्मप्रवचनीयवचनानात्राबाधादाहस्तः एकायामिति

प्रादयः पदाभागे च प्रादय इति योगो विभज्यते तदा प्रयोजनकथनाय वार्तिकं यदा तु प्रादय उपसर्गाः क्रियायोग इत्येको योगः
पतेनेन यदा योगविभागः कर्तव्य तेन बोध्यते एकयोगे हीति तत्र क्रियायोगे निपातसंज्ञा वस्यात् तत्रस्य भगवत्याचार्यः आचार्य

प्रादय उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ प्रादय इति योगविभागः प्रादय इति योगविभागः कर्तव्यः प्रादयोऽसत्त्ववचना निपातसं
ज्ञा भवन्ति तत उपसर्गाः क्रियायोग इति किमर्थो योगविभागः निपातसंज्ञार्थः निपातसंज्ञा यथा स्यात् एकयोगे
हि निपातसंज्ञायाअभावः स्यात् यस्मिंश्च विशेषेण गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञास्तस्मिंश्च विशेषे निपा
तसंज्ञा स्यात् मत्त्वहृस्योपसंख्यानं कर्तव्यमनुदात्तो मत्तः अवउपसर्गादीतत्तनेयथा स्यात् ॥ ॥ ॥

इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यात् यस्मिंश्चेवेति कर्मप्रवचनीयसंज्ञाः एकायामित्यादिभिर्योगैः प्रादीनांविहिता मरुद्‌वृत्तर
ति प्रक्रियायांनूपमलौकिकमिदमुपात्तं तत्रैव न हि निसंभाव्यः ॥ ॥ ॥ राम राम राम

ननु च उपसर्गादित्यत्र न इति हितकारकानिर्देशात्सर्वादेशोऽस्तु एवं प्रनजं तत्रापि संज्ञाविज्ञानसामर्थ्यादभवतितत्र निस्पितिमत्‌उत् 3
दन इत्यत उक्तमन आह प्रक्रियायामिति नन्व लौकिकप्रक्रियावाक्यं मरुत्‌दात इति दर्शयितुमुचितं न न तु दत्त इति नीतिचेदत्राह्‌ःम
हर्द्दत्त इत्यर्थकमुक्तवद्दत्तुं तो मरुत्तशाह्यास्यविग्रहस्य दर्शनं कृतं न तथैव भगवतोक्तमिति ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इष्यत इति त्वनीयाकर्मणि इति सर्वपदस्य हानिसरेणोत्वर्थः मयोरिति मतपांतन्नादंतोदात्तः सएवं च महत न पदं मध्योदात्तमिति
भावः अप्रयसंज्ञा च स्यादिति न प्राच महोऽर्द्दंत इति मतर्थीपकरणस्य भाष्यप्रयोगे विभक्तिस्वरणान स्यादिति भावः ननु सोपसर्ग
त्वेउपसर्गेयोः किं ज्ञातस्योपसर्गे इति अहःकोसानामनत्ययस्य निमित्ता नास्तीति अनेन न्यायेन संज्ञावचनसामर्थ्यात्तुणा तुला
ननु एवोपसर्गस्याभिवर्तेनिमारामन्दातत्वमापिन ननु नतत्त्वविधयेवमहत उपसंख्यानेन निर्दिष्टं संज्ञाविधा उपसंख्यानेन च

उपसर्गसंज्ञैव चास्येष्यते न निपातसंज्ञा तत्सांदिसम्यं निपाता नाम्राफदाना इस्माउदात्तत्वं त्वनीयाकर्मणीति पूर्वपदस्य हानिति
स्वरेणास्यात् अंतोदात्तत्वं महत्त्वहृइष्यते अप्रयसंज्ञा च स्यात् तत्त्वएवोपसर्गसंज्ञेष्यते अनभिधाहि किविरुहं न
भवति संज्ञावचनसामर्थ्यात् ज्ञानेनं तत्त्वविपिनत्वं भवतीतेः अनेन न्यायेन महत्वपतीति तत्र्वर्गे अवाधेपिण्णत्वमामाति
तस्मात् तत्त्वएवोपसर्गसंज्ञावक्तव्या मकारांतरेणापि महत्त्वशाक्षेप्सुमादीयष्यते तर्ष्यवमहत्त्वाणीति ॥

र्यंस्यादिति विंसंकेचित्त अत्रोपसंख्यानेन पिपावत्तमिष्यते एवतेनाद्युदात्त एवमहत्त्वहुः निपातं संज्ञापि तत्त्वविधय ए
वेति महोऽर्द्दंत इति पाचमिकभाष्यप्रयोगस्य नानुपत्तिः पंचमे पित्त त्पूर्वमहत्त्वाणीति निरेवपावइमाहुः कैयटसार
सेन नन्सोपिदिति बोध्यं अपामादीयष्यते इति मतर्थीपप्रकरणं इति शेषः ॥ ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गतिश्च कारिकेति भावे प्रत्ययः श्लोकादौ तु कारके श्लोकवाचीति राशीवाचिनोऽप्युपपत्तस्यां क्रियायोगे इति क्रियानुप्रयुञ्जता
म॰श्च॰च॰ नैव वर्तमानादित्यर्थः पुनश्च शब्दस्य गतित्वे संप्रयफलं दर्शयति ततश्चानिपतेन पुनः कृत्वा नानाति भाष्योदाहरणोत्र स्यपोनसमासे

अच्छशब्दस्येति नेत्यभिव्यादिश्च अहा पाक्षेन पाठितत्वोभवति गतिश्च कारिका शब्दस्येति कारिका क्रियामर्यादास्थितिः
इत्यर्थः यत्नश्चापरे यत्नः श्लोकवाचीकारिकाशब्दस्य ग्रहणं न भवति क्रियायोगग्रहणात् कारिकाशब्दस्य विशेषणात् क्रि
याहेतोर्ग्रहणात् पुनश्चनसाविति ततश्च पुनराधेयमिति शब्दार्थ्येनोत्तरपदमकोति सर्वेणपतोनावरतिथेशब्दे दान्तः उ

अच्छशब्दस्योपसंख्यानम् अच्छशब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यं अहा गतिश्च कारिकाशब्दस्य कारिकाशब्दस्योपसंख्यानं कर्त
व्यं कारिकाकृत्य पुनश्च पुनसोऽच्छन्दसि पुनश्चनसोश्छन्दसि गतिसंज्ञो भवत इति वक्तव्य पुनः कृत्वा सादेयं पुननिष्ट
तो वत्सः उशाद् वत्सो नोहितः गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत् क्रियाशब्दास्त्वमनीति वचनं गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायो
गे यान् क्रियाशब्दास्त्वमिति गत्युपसर्गसंज्ञाः भवन्तीति वक्तव्यं किं प्रयोजनं न वक्तव्यं निरवधेयम् गताः सेचकाः अस्मा ग्रामा
द्विसेचको ग्रामः उपसर्गोऽयमिति षत्वं स्यात् यातमगतानाथकास्माद्ग्रामात् नायको ग्रामः उपसर्गो यदि स्यात् णत्वं मा भूत् ऊ
ह्रिविघोषश्च धातुग्रहणमनर्थकं वा ह्रिविधोश्च धातुग्रहणमनर्थकं उपसर्गादिति यानि विति ततश्च धातुग्रहणस्य प्रत्ययो

न कृत्स्नमिति गतित्वात् समासः स्वरश्च महत्यदेरोक्ताति गणनारंतोदात्तत्वं च वर्णोदितश्शति नि ननु मिश्रमाभ्नमर्थं भवतीति ४
पातत्वाद्याकरान्तस्य चनः शब्दस्य गतिरन्तर इति महानिसरः गत्युपसर्गसंज्ञा इति क्रियायोग इति सामान्येनोपादानात् विशेषा
वधारणार्थं वचनं अथवा समासैवक्रियागरस्यन्तर इति व्यापकस्मादर्थानार्थं ह्रिविधौ चेति उपसर्गो वधानोस्तेपात ।।

नैव सिद्धे पुनः शब्दस्य गतिसंज्ञा अर्थे प्रपालितध्वनपनत्वसति सर्वस्मिन्निति ।। ।। ।। ।। ।।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सद्रूपेति सत्त्वे भाष्येन ग्रस्तमलत्वाभिमापेणागतिर्गतावितिनिवातरं समकेशाकलनिहतिः प्रयोजनमितिन्त शाकले इत्यकर
त्रियोगविभागेन ऊर्नविधानह्वारेतिभावः उपसर्गात्वरेसिधानर्थ इतिवृत्तिः अनन्तासिकापाशेन वर्तमाने उपसर्गात्वे सुनन्तस्मा
दौ चेन रूपसर्गेभ्यो परेन उपसर्गत्वात्रागमश्चिनिउ नरह्यधुरानत्त्व रूपः उपसर्गाद्द्रुलमिनि गतनन्तुधानर्थ वर्तते विधानादस्त्वेवविशेषा
योगः स्यादु क्रियायाहस्येति धात्वर्थ वर्तमानान्नार्थ सङ्गतिभावः प्रत्यपार्थ वर्तोपनदृशायां तस्याक्रियानाभावरसन्ये उद्दृतरस्मोरिः
उह्मानीवगतानार इत्यर्थः भेद्यानिमित्मादेः प्रगतायापोयोस्त्रिमादिरिर्थः प्रणाशमादेः प्रहशानामस्त्रावमिमर्थः इत्ययेशतितन्त्र
पर्ळकरति प्रगतारस्त्वकोऽस्मादितिवहुव्रीहिः नत्रधानग्रहणाश्च शाकलनिसमहोतिः प्रयोजनं वसने उद्दतरनि क्रियायाह
सामर्थ्ययोगादुपसर्गत्वाभावः अनवकाशाशति येषांहिक्रियायाह प्रयोगे तमप्नुपसर्गसंज्ञा ते समत्वनुपसर्गसंज्ञाप्यपिगस्त्रो
क्रियमाणो वाधिपधानग्रहणेमर्ळकरस्य ग्रामामोति धात्रिया उक्ता स्वेयतीतिवचनानुभवति वृहीहीधनस्यावावीनसागारे
रसणात्वे उद्दोषो भवति वृहीहीधपउद्दृतोनवतोयासिव प्सन वृहीहीधनस्यभावप्रणासंन्मवैशेसन्व नस्याव्रप्रवीतभेधेप
वेदे प्रवीत्वमागारिस्सणानामपणाः स्पृहः प्रमाणाचार्यः प्रणाज्ञाप्रणात्वप्रहः उपसर्गादित्वेनविधयोनमानुवानवृहीहीधन
स्यभावावीनसागारिस्सणात्वेउव्वचनमासाणापोनिहृप्रनवकाशापतेविधयत्वेवचनमासाणाम्र्दविधाति स्तुहुनःमेत्र
वेधोनुमाविधिततसघनणात्वेउ स्तुहुनः यतिबेधोनुमाविधिततसघनणात्वेउवक्तव्यः नुमविधिस्तलभस्तुलेभउपसर्गत्वेति
नित्रमात्कवटशेनेन स्ततनश्लोकशने नउपसर्गादित्वमाभदिति सः प्रत्यायामिस्येनत्रवक्तव्यं भवति नेतदस्तिप्रयोग
तेइत्यर्थः क्रियतइति जनंक्रियतपल्त्रासपव गात्वाउनीयद्दुनीतमिति उपसर्गादितिणत्वमाभदिति गतिश्च॥केवलाभ्यामि
ति विशेषणाभिधानार्थ सुवक्तनसूतेनानिस्वलंभमितमनेउपसर्गत्वेनुम्भवमेवक्रियतइतिप्रत्यायामिनिविशेषणोपादानार्थ
तेन सविंकक्रिनवाइत्यादौ धत्वं भवत्येव ॥ सर्वोपसर्गग्रहणं प्रायुपलक्षणमिति भावः नतलवुनाशुपेः ग्रमाव्यानेक्रियते एव
स्संगतमतग्रादेकेवलाभ्यामित्रीति अवपणमिति वार्तिककतापीति भावः इत्यउपसर्गत्वेनुमभवत्येवेति सोरूपसर्गत्वे सतीसंध
निधपाभावादित्याशयः इत्यतेउपसर्गत्वरतिपाठेः नेः परस्य सोरूपसर्गत्वेइत्यर्थः इत्यनेः परसोरुपसर्गत्वे इतिपाठस्तु प्रकपदस्थः इत्या

तुकरणेन तस्यापि निषेधात्॥

यामित्येन कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकं भाष्येणाद्वेमाभूदिति नवद्रुसमादायणात्वं दुर्वारं प्रकृत रोदुसोयप्ता

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰च॰च॰ कुर्यादिद्विगचोः केवलयोः मतुपयोः क्रियायोगासंभवात्सामर्थ्येन संज्ञाविधावपेतद्रंतविधिः वक्ष्यमाणस्य प्रयोगस्य वा दाभावा दारूपयोगेति अनुकरणेरतेः परामितितस्यपेतियोगविभागात्समासः धातोश्चानंतरमिति तद्व्यवधानेनगरतेः प्रयोगसुमर्थः इतिसाइहमेतिशतद्वेनोः त्वाइल्नृत्यगतरस्मर्थः चान्तितेः परत्वसेवनकपमत्र शोभिरत्न्याद्गौ श्रीगतिसमासस्यानित्यत्वाद्यपयो

5 कुर्यो कुरीयन्त्वौनिमयोगापर्यालोचनेनसंभवमात्रस्त्रेयेणोतदुदाहृतं नचाभ्येपेति द्विटाचोतावनहृम्यत्तिपोगपर्वविहितो कुर्यादयोपिपहाम्यौत्तिविषयापवमप्रेत्यनेनान्यमनुकरणमिति हृयोरपिसमासयोः संभवादाददर्शनाच्च मतम्भ्रनाशितिह नैतिगतिसंज्ञायासमासःस्यात् धातोश्चानंतरंमयोगइतिनूयमेनन्नासिध्यत्इतिस्वाइहमेत्यत्रचनिषेधप्रसंगः श्रीवति कुर्यादिद्विगचस्य हृम्यात्तिपोगइतिवक्तव्ये इदैवयथास्यात् कुरीहम्मकुरीभयइहमाभूत् कुरीयकानतौ ह्विवक्तव्येनवतेव क्रियायोगइत्यनुवर्तते नचामयाक्रियायोपादिद्विग्चोयोगोस्ति कुर्यो अनुकरणत्वानितिपर वचनमिद्विलापने रतेः प रणितिपरेनइतिपरमानितिपरामित्यश्राहोस्विदितिः परोपस्मात्तदिदमितिपरनइतिपरमानितिपरमिति किंचातः यद्विवि लापनेरतेः परामितिपरनइतिपरमानितिपरामिति साइइतिकृतानिरर्थीवादिस्यत्वामोमिति अथविलापनेरतिः परोपस्मात दितिपरमइतिपरमानितिपरामितिश्रीवैद्याविशिकृतापिनिरथीवदिस्पप्रामामोति अस्कृतावादितः परोपस्मात्तदिदमिति पर नइतिपरमानितिपरामिति ननुचोक्तं श्रीवैद्यावितिकृतानिरर्थीवदिस्यत्रमामोतीति नैषदोषः इदंतावदयमष्टव्यः अयो हृतेमाग्यानोरितिकरणंगतिमात्रस्यएवमयोगोभवतिउपोहृतीति॥ ॥ति श्रीवच्छहृइतिपरोनभवतिगतिसंज्ञा

प्रसंगः ननुअवद्विनैपिपरशाहृस्यदर्शनात् भवत्येवेतिपरत्वेनैषदोषः अव्यवधानपक्षस्य हाःशाहीनस्यमनुवनपलस्यमसमो 4 सात्र्यवधानमेवाश्रितमपुत्रन्ते इदंतुवैषदोव्यवधायकस्याश्राश्रमात्उक्तमनपर्शणाहृइहृमेतिनिरर्थीवदिस्यत्रधातव्यवधा नेपिमनिषेधप्रसंगात् इदंतावदिति यावक्त्राश्रयेणाव्यवधानेमन्मते॥ गोतसाधितिभाववृः नासित्रिनिसदेविनिर्दिष्टग्रहणावव दितनसाधारणापवाद्यमित्यतोहृषयोतरमारात्वाद्दृमेत्तीति इतिहेतोः स्राइहृत्यनिरर्थीवदिस्मर्थः वक्ततरतेः परोमानितिविश्र् वाकेउनरांगविकलनस्याद्वितिपरिभाषोपस्थित्याअवद्वितपरत्ववाधाहृताबोपनतरन्भोवेनेकार्येभावइतिभावः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऊर्यं परार्थे स्वीयाति पटति तस्माच्च्वितिगतिनिपातेनैतत्संतकानेकथकेषेदत्तां लस्यात्स्यादिति ग्राशयः गतिसंज्ञायैस्यत्त्वमाव
यपकर्मितिं नमात्रपयोनिवत्तनाद् अनितिपरमित्येतद्वितिसंसेशतिपाकुसमुत्का एवगत्यादिसंज्ञाशतिनदार्थः आदरा आदरः मत
सानादिविषयत्वरायः अनादरः परिभव ग्रोरासीनंच नत्रावसकोत्यानादिविवषोपेत्तकार्यत्वादितितेनासत्कृत्नस

गमाकृतिरिति तस्याभित्रास्यपिथकिसुभिन्नापानास्त्वकथवधानं किमर्थमिति अनितिपरमित्येतदितिस्यर्थं संज्ञानिय
मपत्तौसत्कृमनामत्रं अनिरशाहनिहत्यर्थशति खाडिति कृतेति प्रयोगकथेशनि खाड्कृत्मेति प्रयोगः स्यात प्रयोगनियमेत्
पदोषः तत्रप्रथमर्थः गत्युपसर्गसंज्ञाधातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या इतितनोत्यवरित स्यप्रयोगप्रसंगः संज्ञानियमेतत्रदोषः तेने
वनियमेन खाडितिकृत्वेति इत्यव्यवहितस्य संज्ञानिवारणाद्भ्य प्रयोगस्य सिद्धत्वात् ग्रादरा कथमसत्कृत्येति परिनसत्कृ

गत्याकृतिः प्रानिनिर्दिश्यते इत्यापितर्थनुकरणाकृतिर्निर्दिश्यते किमर्थमिदमुच्यते अनुकरणस्येतिकरणपरत्वप्र
तिषेधः निरशाहनिहत्यर्थं अनुकरणस्येतिकरणपरत्वप्रतिषेधउच्यते किंप्रयोजनं श्रोषानिरशाहत्वामाभदिति इ
दविसाचारयिष्ठेनशाग्यात्वचवनं प्रयोगनियमार्थावास्यात् संज्ञानियमार्थं वेति तद्यदाप्रयोगनियमार्थं तदानिरश
हनिहत्यर्थमित्यवकाश्य यदादिसंज्ञानियमार्थं तदाप्यदोषो भवति अनुकरणं आदरानादरयोः सदसती इदमति
वह्निकियतेआदरे अनादरे सत्असदिति आदरे सदित्येवासिद्ध कथप्राथमसत्कृत्येति तदतविधिनाभविष्यति ॥

प्यासत्कृत्येतिसमासः क्रियतेतदासतिशिष्टत्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं स्यात् अ
थनसत्सदितिसमासः क्रियतेनतदासत्कृत्स्यगतिसंज्ञाविधीयमानाः सत्कृस्यन स्यादिति भावः तदन्तविधिनेति यद्यपि
स्पकृत्वेविशेषत्वनास्ति तथापिकार्यायेनान्तसंज्ञायाः कार्यमदेशेषु प्रकृतस्यगतिताविशेषणात्तदन्तविधिर्भवति तत्रस
मासमासविधौस्याविनिमकृत्तगतिरनन्तरस्य पूर्वपरंगतिनिर्गताविन्नपरदस्येति ग्रर्थव्ययसंज्ञायामस्लवनदन्तविधिः
मासादिसिद्धिः गतिसंज्ञानसत्कृत्स्येवेतिभावः स्याविनिमकृतमितिसमर्थइतिप्रकृतमित्यपिवोध्यं ॥ ॥ राम ॥
॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

म॰च॰व॰

6

ननु तदंतविधिना कार्यसंभवेपि अनादरश्च न समासस्तेन कथमत्र तत्पुरुष इति चेन्न । भाष्ये केनेदानीमिति ननु अनादरस्य समासत्वे कथं नञा आ
दरप्रतिषेधो विज्ञायते नञ्आदरः ने नेति आदरप्रतिषेधश्च समस्तपदार्थे आदरप्रतिषेधश्च अर्थः श्रुमादौ तस्यादिति ननु समासे सत्युत्तरपदार्थप्रधानत्वे
वाद्विविषयप्रयोगः स्यात् प्राग्भावादि विषयत्वप्रयोगो न स्यादिति भावः प्रसक्ताभावे वैतत्पाठः ननु चादरग्रहणे सत्यपि कार्यमेव
अप्रयासश्चादरस्य अनादरेः इत्यनेन उत्तरदेनापि प्रभावात् समस्तत्ववर्तमानस्य सत्त्वात्सिद्धं आदरेत्यादिसामर्थ्यादिति प्रकृतिविशेषाभा
वेनिसाहचर्यविशेषमादाय पर्यायः उत्तरपरिग्रहे न तु समासस्य समुत्तरपदाविशिष्टत्वेति केसमासग्रहणं व्यर्थमेवेति एवं चोपसंख्यानमाहे
नञ्आदरश्चेति अनेनासत्त्वस्यानादरार्थहानिनोदर्शयति ततश्चानादरग्रहणेनपतसाध्यतरमप्यापि सिध्यतीत्येवं परमेतत्
आदरप्रसंग इति गुरुमसत्तक्रमेणादौ तस्मात् पाषंडिनमसत्कृत्यैवादौ तस्मात् तथाप्यत्रासमर्थ इत्यत्र विद्यादिरवीच्यते नत्
गोत्रोच्छादिः बहुव्रीहिरिति सचासंज्ञाभावेपि समस्तभावे भवतीति सर्वत्र संज्ञा सिध्यति असतीत्वेति आदरानादरयोः सदसेवव
त्वेपि तथानादरेण सत्त्वस्यहत्यसंभवात् सामर्थ्यात्तदंतविधिनाः सत्त्वस्य गतिसंज्ञाभविष्यति यथा गोष्यदे सेविते तत्र सेविते गोष्य
के नेदानीमनादरे भविष्यति नञाआदरप्रतिषेधं विज्ञास्यामः नञ्आदरे अनादर इति नैवं शक्यमादाय संगपर्वाद्दिस्यात् अनादर
प्रसंगे न स्यात् अनादरग्रहणेतु नः क्रियमाणे बहुव्रीहिर्यदि विज्ञायते अविद्यमानादरे अनादर इति नस्यादनादरग्रहणं कर्तव्यं असत
स्तदंतविधिनासिद्धं आदरानायन्तरपरिग्रहे अनः शब्दस्य उक्तिविधिसमासेनत्वेपसंख्यानं अनःशब्दस्य उक्तिविधि समासेना
त्वेपसंख्यानं कर्तव्यं अंतर्दुः अंतर्हितिविधिः अंतर्हिः समासे अन्तर्हिणत्वं अन्तर्दधाति गामोगाः अन्तरपरिग्र ॥ दार्थप्रसेवित ग्रहणे
अनःशब्दस्येति अत्र उक्तिविधारणत्वानि उपसर्गसंज्ञाप्राप्ति समासस्तु गतिसंज्ञाप्रथमपूर्ववचनेसंज्ञोपादानं वसामान्येनापसत्ताया
अनेनैव सिद्धत्वात् अपूर्ववचनाभावात् अंतर्हृत्यादिरिति दृनेरनपूर्वे स्यातिणत्वस्यासिद्धेर्विनित्वात् अन्तरदेशइति देशानत्वप्रादिराम्
त्वाभावः नेयवायनेवाति नवकर्षकमचरानतिरत्वात् अंतर्हण्यतीत्यत्रापि उपसर्गादिति णत्वे सिध्यति ॥ नापूर्वपवनमेवनोचते
किंतु विधानमात्रं एवं चोपसर्गसंज्ञाविषयमपूर्ववचने गतिसंज्ञाविषयत्वं चोपसंख्यानपाठेनोच्यते इतिनतु समासग्रहणस्य प्रयोजनभावः न
नु गतिसंज्ञायाः अपूर्वत्वमस्त्वेव अनद्भारगतिसंज्ञाया इति अनेनैवेत्युक्तेरणावेतिसर्वः नद्दृष्टिरिक्तविषयत्वेनतापि नवाधनेइति भावः ननु
तिसंज्ञायाः अपूर्वत्वमात्वमनरेदेशइत्यादिनैवसिद्धेः णत्वे उपसंख्यानं व्यर्थमत आह दृनेरित्यादिनयेवेति अन्तरयणामिमसानेनैवसिद्धेर्णो

प्रतिषेधेऽपि यत्तस्मादित्यसिद्धिश्च भवः तदयं संबन्धाबाधप्रकृतादप्रतिषेधमंतरंगापतीति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

साक्षात्प्रसाक्षाद्भूता इति प्रत्ययार्थः तदुक्तं भाष्ये यदा हि साक्षाद्देवसत् किंचित् क्रियते इति लवणमित्यादिगणपाठात्रोत्राप्य
पिपतेप्राह्याः सत्वेत्रार इति प्रसंग्यावर्तमति भाष्ये मकारान्तत्वेनेति पुनः प्रसंगे निपरस्मिन्कस्यपि तदभावेनित्यविधिप्राप्तानरोधार इति भावः
न च प्राप्तविभाषाविषये वैकल्पिकाभावेनित्यागीकारे विकल्पशास्त्रवैयर्थ्यापत्तिः अत एव चारितार्थ्यात् भाष्ये गतिसंज्ञासंनियुक्तमिति

साक्षात् साक्षात्प्रभृतिषु इति अभूततद्भावविषयाणामेव ग्रहणात् यदा तु साक्षाद्भूतं रूपान्तरेण क्रियते तदा मा भूदित्यर्थः लवणी
कृत्येति अत्र द्विपदत्वादनेन विभाषा प्राप्नोति नित्या च गतिसंज्ञा तेषु ने पूर्वेणेति पुनः प्रसंगविज्ञानादिति भावः अन्तस्य मा भूदिति प
कदेशोविकृतस्यानन्यत्वात्प्राप्नोति नेशव्यामिति प्रपत्र शास्त्रादेशावयं लवणीकृत्य लवणकृत्य लवणीकृत्येति नेमान्या किमिरशि

साक्षात्प्रभृतीनि च साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचनं साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थग्रहणं कर्तव्यं असाक्षात्साक्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्य यदा हि
साक्षाद्देवसत् किंचित् क्रियते तदा मा भूदिति मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासंनियुक्तं मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासंनियोगेन वक्तव्यं त
वणंकृत्य न च विप्रतिषेधः तत्र च्व्यन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः लवणीकृत्य न वा पूर्वेण कृतत्वात् न वा वक्तव्यः किं कारणं पूर्वेण
कृतत्वात् अच्व्यन्तेन विभाषा पूर्वेण नित्यो भविष्यति इदं तर्हि प्रयोजनं मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासंनियुक्तं यथा स्यात् अन्त्यस्य मा भू
दिति एतदपि नास्ति प्रयोजनं लवणशब्दस्यापि विभाषा लवणशब्दस्य आदेशः क्रियते यदि लवणीशब्दस्यापि विभाषा लवण
शब्दस्य आदेशो भवति किं चिदुष्यति वाक्यं चेत् साधयन् नैव सिद्धं भवतीति साक्षात्तेषामप्यातोः किं निर्देशान्यान्तत्ववचनं प्रयोग
नियमार्थं यत्ने प्रागेव धातोः प्रयोक्तव्या आदौ हितसंज्ञा नियमार्थमेतेषां कथमाकप्रयोक्तव्यः साकप्रयुज्यमानानां गतिसंज्ञा

प्रमहूपसंभवात् प्रमः तत्र पदाम प्रयोगनिय भवतीति कस्याविशेषः ॥ मः तदान्त्रिप्रमेत लत्वगत्युपसर्गसंज्ञाः प्राग्दृश्यन्ते यदा
संज्ञानियमः तदा प्रादयः उपनिषत्पर्यन्ता रूपे सर्वमस्यते संज्ञायाश्च निषधादात् अनेनैकवाक्यता माप पूर्वसूत्रे लत्वविधा
नात् ॥

वैकल्पिकगतिसंज्ञासंनियुक्तमित्यर्थः एकदेशोतिपवं च लवणीकृत्येत्यत्र नियत्यादि इति भावः भाष्ये लवणं शब्द इति लवणमिति
गणपाठः तस्य लवणशब्दस्य लवणमित्यादेशः इत्यर्थः गतिसंज्ञासंनियुक्तत्वात् नियत्याभावे आदेशाभाव इति भाष्ये विभाषयेत्युक्ते अने

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

म॰ च॰ च॰

7

तेषामाख्यातोः न तु तेऽरत्यनेन पदिलब्धसंज्ञानां परामर्शः सदा हि तीयपदान्वयितिरेव केवलानां परामर्शे तत्पत्तसंज्ञा रहितानां समाप्याद्य पदेऽव्यवहितप्रयोगानापत्तिरत आह तत्र पदेति अनिष्यादादिति संज्ञानियमपदेऽस्य पविभागात्वेनैकवाक्यतयैव संज्ञाविधानादिति भावः प्रकृत्यासते अगम्यसंज्ञाविषयएव नियमः न निपातसंज्ञाविषयकरनिवोधं मतु संज्ञानियमे रदंश्यं थं अमाकमप्रयुज्यमानानाम पिसंज्ञायानानायाम निषधभावादत आह अनितीति एवं चैवमायग्रहणमेवात्र पदेऽस्तु अस्य फलमिति भावः न तु प्रयोगस्येति तत्रायामसं

अनुकरणस्येति अनुकरणं चानितिपरामित्यत्रैतद्व्याख्यानं संज्ञानियमोसिद्धत्येति अनितिपरमिति न कर्तव्यं अनेनैव नियमेन तत्रा दितिकृतेत्यत्र संज्ञानिरासस्यासिद्धत्वादुत्तरत्वसत्रद्वयं न कर्तव्यं भवति परव्यवहितानामगतउपसर्गसंज्ञयोर्निवारणात्तत्प्रयोगस्य तत्र्थः अस्त्विति लाघवादस्यैव पक्षस्य युक्तत्वात् उभयोरिति भाषायां परव्यवहितप्रयोगेन दृष्टत्वेतेत्र किंप्रयोगनियमेन संज्ञानियमेन वा

प्रधानवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणपरमतिषेधोनिश्फलत्वनिहत्वर्थः आख्यातवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेत् अनुकरणस्येति करणपरमनिषेधो वक्तव्यः किं प्रयोजनं अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः अनिष्टशब्दनामाभूदिति छन्दसि परव्यवहि तवचनं च छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्चेति वक्तव्यं संज्ञानियमोसिद्धः संज्ञानियमे सति सिद्धमेतत्भवति अस्तु तर्हि संज्ञानियमः उभ योरनर्थकं वचनमनिष्टादर्शनात् उभयोरपि पक्षयोर्वचनमनर्थकं किं कारणमनिष्टादर्शनात् नहि कोऽप्युत्पमपचतीति प्रयो क्तव्यपचति प्रेतिमपके यदि चानिष्टं दृश्येत ततो यत्नादृश्यात् उपसर्जनसन्निपातित पूर्वपरव्यवस्थार्थं उपसर्जनसन्निपाते तु पू र्वपरव्यवस्थार्थमेतद्वक्तव्यं अधभंक्तलमट्ठुज अधमंक्तलमद्दरू अत्रगतेः माख्यातोः प्रयोगोयथा स्यात् ॥ एतर्हि लोके संकीर्णः

प्रयोगो यथा गोगावीतित्यत्रासाधुपरिहाराय साधून् ज्ञानेन कर्तव्यं न तु संकीर्णप्रयोगोऽस्ति नेमास्तस्य किं विरत्तिप्रयोजनं छन्दसि तु प रव्यवहितप्रयोगोर्दृष्टत्वएव उपसर्जनसनिपातर्शत एवापि लोके विपरीतः प्रयोगो न दृष्टत्वेनतयापि क्तलमट्ठुजश्माहोह्ययोरयुपप न्नात्समासेह्यतेन उपसर्जनेश्वेमितिप्रास्वरर्शनात् पर्यायेणश्वेनिपातेन भाव्यं क्तलमट्ठुज उक्तलेत्तुजश्मेवं पोशमेत तमनीरेसूत्रं वक्त ज्ञानां परव्यवहितानां संज्ञार्थमतः तत्र फलाभावात् परव्यवहितानामेकाकिनोमवच्छन्दसि प्रयोगे गतिगतातितिफल स्यादित्यर्थः ॥ स्वकर्मयाक्तत्वात् एवं च संज्ञानियमे प्रयोगनियमपदीयफलासिद्धिरनियाकरणलाघवं चेति भावः न ना प्रयुज्यमानव्यवहितपरप्रयोग निवृत्तये पक्षस्य सारत आह भाषायामिति एवं चानभिधानेन मन्तव्यमिति भावः न दृष्टपरितोपाशनापत्तकर्मणाम न्नापीतितोषः हयो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ननु सत्यस्मिन्नेकरं ऽकं ऊर्ध्वंनीस्यर्थे त्रायं गतिरुपसर्गौ वेति न दोषोऽन्तस्मादृत्तत्वेनेति उत्तरसूत्रे एवं वृत्तलः खिलस्य सफलत्वादिति
भावः ईषत्त्वेऽत्र सत्त्वलन यत्न अभिधानात् अन्यत्र घदां संभवं भवनाडुषदाद्यं करोमे ऽवो भवेनत्पादो ईषनोऽगतिलेन खिलस्य चा
रितार्थ्यात् ज्ञाप्या सेऽगतिरेवस्यादितिबोध्यं मनुसूत्रे न त्वात्सोऽर्थमः पामिरस्त्येवेत्यत्र मादृ भाष्ये ऽत्वं ईति यामोति नत्पर्यः यत्सत्त्वा
दिति विधित्वादिमर्थः प्रयोगनियमस्येति एवं च विधिबाधा पेदपान्यत्र चारितार्थ्यस्य परिभाषारूपत्वेन शरणमूल सवाचऽविनऽति

सकृदं करोतीति सत्वेन कटः किंपं तत्रानि कर्तृकर्मणोऽप्यभूतनोरिति त्वलनया स्मात्रियमात्कटं सु कराणीति यामोति प्र
त्वेऽति पाणिनाप्ता सोऽनुपतिषेधात् तु नेवम प्रत्यन्तसर्थः स्त्रिकरणादृव्यव पसापिभवतीति चेत् नेनदृति अत्र व्यपस्य

पद्युपसर्जनसंनिपातेऽर्वपरत्वव्यवस्थार्थमिदमुच्यते सकृदं कराणि वीरणानि इत्यत्र गतेः प्राप्यातोः प्रयोगः प्रामोति स्त्र
चार्थमहानिस्त्रीपयनिनात्रगतेः प्राक्प्रयोगो भवति पुष्यमीषद्वुः सुखकृत्वा हकृत्वार्थे प्रत्तलिति स्वकारमनुवधं करोति
कथं कृत्वा ज्ञापकं खिलकरणेऽपत्त्व प्रयोजनं नोक्तनीति सम्ययासादिति यदिवाऽत्रगतेः प्राक्प्रयोगः स्यात् खिल्करणम
नर्थकं स्यात् अत्र त्वत्र प्रमग्र नव्यपसेति मति षेधो भविष्यति यत्पणिनाचार्यः नाऽत्रगतेः प्राप्यातोः प्रयोगो भवतीति ततः स्व
कारमनुवधं करोति नेनदृस्तिज्ञापकं यद्यत्रगतेः प्राक्प्रयोगः स्यात् स्यादेवात्र समागमः कथं कृत्वा ग्रहणे गति कारकपूर्वस्या
पि ग्रहणं भवतीति तत्स्मात्रार्थमेवमर्थं न प्राप्यानवचनेन कपमर्थ भक्तलमुस्त्राऽत्रर्थ भक्तलमुक्तेर्नैवदोषः नैषदृरूपपदं
किं तर्हि विशेषणं तुरिदृक्तले ऽज्ञिवलेः उमर्थाभ्यांऽज्ञिवदिम्याकृलऽउपपदे ईतिलेमा ॥ त्रिमनिषेधस्समस्तत्वात्वाधितुम
शक्यत्वात् प्रयोगनियमस्यान्यत्रसावकाशत्वात् बाधेपि न काचित्क्षतिः स्यादेवेति कटंसु कराणीत्येवमपि प्रयोगे स्यादेवमनुमिम
भावः भाष्ये एवमर्थेनेति प्रयोगनियमार्थे नेत्यर्थः सकृटं कराणीत्यसिद्धेरिति भावः ननु सत्राभावे संज्ञानियमेऽपि चाऽउत्कृलेहतृ र्थः ॥
इति विपरीतिमयोगापत्तिरन्यत्रादृभाष्ये नैवदृदिरिति तस्मात्प्रयोगनियमार्थं वा भयथापि सूत्रं न कार्यमेवं ग्रात्यस्कटं कराण्यासिद्धं स्ये
कटंसु कराणीत्यस्याप्यापत्तेरनभिधानेन वारणात् अर्थमेव सूत्रमित्याशयः पत्तुभयविद्वन्यर्थोपिसूत्रं सत्तानियमपदप्रवादृनेषः कटंसुक
राणीत्यभयविधप्रयोगसिद्धयेऽतिस्थितमिति तत्रत्र कटंसु कराणीत्यसिद्धेवेमाना भावात् अत्रगतेः प्राप्यातोः प्रयोगः प्रामोति यद्यपत्र ग

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰च॰वृ॰

8

कर्मप्रवचनीयाः ननु संज्ञां विनानन्यप्रयुक्तकार्यसिद्धिरस्त्वत आह तावतार्थवत्तादिति ननु सर्वापि संज्ञा अन्वर्थप्रयोजनमनुगतैवेत्यत आह
अन्वर्थेति अन्वर्थाया ह्यभिधेयप्रयोजनं नयतीति भावः अंगीकृतमप्रकृतिविभिन्नेनार्थः एवं च योगरूढा यत्संज्ञा नार्थसंज्ञा नान्यसंज्ञोच्यते योग्य
कर्मप्रोक्तवन्त इति कर्मक्रिया क्रियागतविशेषमित्यर्थः प्रत्ययस्य प्रयोगबहुत्वामिति कुर्त्तव्यनीयः नत्वन्निपातानां योगकर्तान्याोक्त
वन्त इत्यसगतमत आह प्रयुज्यमाने इति ह्यवमन्वयप्रवेशादेयोगे केपि योक्तवन्तमेतत्त्वमर्थः नन्वनिपाताः कदापि क्रियानव

कर्मप्रवचनीयाः किमर्थमिति तावतार्थवत्तात् संज्ञाकरणस्य लाघवमप्रकर्षाय कारणमत एवास्य संज्ञाकार्यमिति भावः अन्व
र्थासंज्ञेति अर्थमनुगताः पेनवान्वगताऽंगीकृतमप्रकृतिनिमित्तायास्ता संज्ञा कर्मप्रोक्तवन्त इति प्रयुज्यमाने क्रियापदे इ
यादिविशेषयोतिनवन्त इत्यर्थः क्रियां ताहुरिति क्रियागतं विशेषं द्योतयन्तीत्यर्थः पेत्र प्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुरिति शाक

कर्मप्रवचनीयाः किमर्थमहती संज्ञा क्रियते अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत कर्मप्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इति केचन
कर्मप्रोक्तवन्तः ये सम्प्रति क्रियां नाहुः किन्तु सम्प्रति क्रियां नाहुः पे प्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुस्ते कर्मप्रवचनीयाः ॥

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः प्रयुज्यमानस्य नियामेन क्रियात्वात् कृतोवर्षं संहितयोरैरितेदं तमप्रावलल्लक्षणः संबंधा
त्यर्थम पोऽनुगतसंनियोगमतीयते नरचयत्नः संहितामिति हितीययाभिहितं संबंधमत्यनोत विशिष्टक्रियाभिनाने
तेन नदेकमप्रावलेत्यणावि दोषरूपनयानन्यानियोः संबंधसमयात् ॥

इत्थंभूतेति संप्रतीयमानकमत आह क्रियागतविशे
षदिसंप्रतिक्रियागतं विशेषं द्योतयतीति किन्तर्हि द्योतयतीत्यत आह भावेये प्रयुज्यमानस्येति नहि द्योतक्रिया न हि द्योतक्रिया कृतस्य
वर्षविशेषनरदेवापपारयति साकल्यस्येति तत्र संबंधावच्छेदप्रकारमाह विशिष्टक्रियेति नियामकक्रियाजनितसंबंधवशेन हि
तासंबंधि विषयत्वमिति वाप इति भावः एवं चोदानप्रवाराह तमपीति सांरम्भ दत्तकर्मवर्षणामिति वापः वस्तुतः क्रियाहा

कोयः संबंधस्तेन लक्षिताभासतेनितं ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

क्रियायाः क्रियागतविशेषस्य द्योतकः वाचकस्त्वर्थः कारकविभक्तिप्रसंगादिति हृत्संहृत्त्वमिति सिंचतीत्यादौ उपपदविभक्तेरि-
त्याद्येन कर्मणि द्वितीयैव स्यादित्यर्थः प्रपत्तत्प्रतियोगत्वसंबंधेनान्वये कारकविभक्तेरभावविषयमिति भावः ननु को विशेषो द्योतस्यादृ-
शेषेति शेषविभक्त्यर्थस्यापि संबंधस्य स्वचितत्संबंधस्यापि न वाचकः द्वितीयैव न द्योतते अतएवेति संबंधाप्रतीतिप्रसंगाद्वेत्यर्थः
नद्यास्तेपतंगायति कर्मत्वादिनैवान्वयसंभवादिति भावः कर्मप्रवचनीयत्वेकेरमसंबंधे षष्ठ्येव स्यादित्यपि बोध्यं क्रियाभगतविशेषयोग-

तथाहि क्रियायास्तावदयं न वाचकः कारकविभक्तिप्रसंगात् शेषविभक्तिसंबंधस्याप्रतीतिप्रसंगाच्च अतएव न क्रियापदा-
क्षेपकः यथा प्रादेशं विपरिलिखतीति विशाखो विमानः क्रियायाश्चाक्षेपकत्वे न प्रादेशमिति कर्मणि द्वितीया क्रियाविशेषणेन
कत्वमपि क्रियापदसंनिधाने दृष्टमिति तत्र न संभवतीति पारिशेष्यात् संबंधावच्छेदेद्रेनरवः स एव ग्रन्थे तथा चोक्तं हरिणा क्रिया-
या द्योतको नायं संबंधस्य न वाचकः नापि क्रियापदाक्षेपी संबंधस्य न भेदकः इति तत्र क्रियामाहुरिति क्रियायोगे न तु प्रयुज्यन्ते इति तः स-

कर्मप्र अनुर्लक्षणे किमर्थमिदमुच्यते कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथास्थानगत्युपसर्गसंज्ञे माभूतामिति किंविशाखतया
कल्पस्य संहितामनुप्रावर्षत् गतिर्गतौ विभिन्निघातः प्रसज्येत यद्येवं वेदेपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञा वक्तव्या वेदेपि निघातो नेति
यत्र प्रादेशं विपरिलिखति अत्र विशेषः नात्र वेहिं लिखयति क्रियायोगः॥ बंधविशेषउपचारात् उच्यते प्रादेशिकस्यापि

द्योतयन्तीत्यर्थः क्वचित्प्रवृत्तिनिमित्ताभावेपि वचनसामर्थ्यादियं संज्ञा प्रवर्तते यथाहुः प्रजायामिति सोःषत्वादिनिहत-
येगत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्था अनुः किमर्थमिति लक्षणेत्थंभूताख्यानेत्यनेनैव सिद्धत्वादिति प्रश्नः इतरः शाषतुहिपरीदार्थनात्
तरंद्वीति कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति निघात इति निघातत्वादाद्युदात्तो ज्ञानुविध्यते नात्र वेरिति नद्यैमादेशालिख्यते॥

कत्वाभावे प्रत्यंतरमप्याह क्रियाविशेषस्यादिति संभवतीत्यादिना अनुह्वीं संदशस्यादौ क्रियापदास्य विधानादिति भावः परिशेषादिति प-
वे च संबंधसामान्ये प्राप्तषष्ठीबाधया द्वितीयार्थमयमारंभ इति भावः कारिकायां क्रियाया इत्यस्य क्रियागतविशेषस्येत्यर्थः भेदको
द्योतकः अनुर्लक्षणे ज्ञात्वक्तो अपस्तुतरंतं वलक्षणेत्यमित्यनेनैव गत्यादिसंज्ञाबाधसिद्धेरिति भावः नदीमादेशात्कृति किंतन्नस

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र.च.च्चं

यातं मतीति अप्रयुज्यमानयात्वबोध्यक्रियायोग इति फलितोऽर्थः ननु याकाचित्क्रियातेष्येत्यत आह गादेशेचेति गादेशानपे
क्षत्यर्थः एवं च गतिर्गतावित्यत्र मत्तामत्तायकाक्रियानिरूपितगतित्ववक्तो ग्रहणेन नाश इति यानमामितिरिति भावः ननु शाकल्यस्य सं
हितामित्यागुदाहरणे संबुधावच्छेदकतायास्त्रादीनामुक्तत्वेन क्रियापदादेषो सङ्गतः द्वितीयाय पासादिनतरग्रहणासंगतिरत्यत
आह अन्ववाक्ये इति शाकल्येन सङ्कृतामिति वाक्ये मतिपाद्यते इति शाकल्यस्य संहितामनुदाहरणे इति शेषः गत्यादिसत्तापवादस्य
नसापकैरोषस्य हृह्यापवादत्ववेद्यं शाकल्येन सङ्कृतामिमन्यानन्तदीवहतनंत शासा सम्भूयेतिसच्छेदेन शोकमिति सर्वे भाव्यं

किंतर्हीति यातं मनीतिवाक्यशेषः गादेशेच पोम्याक्रियावेयतेष्येति सामर्थ्याद्धिमाननिपायामाक्षेपः शाकल्येन सङ्कृतामिति निश्च
यवाक्ये पातिपूमनक्रियातहृतोवर्षसोऽहतयोः संबन्धावच्छेदेनु नामतिपाद्यत इति नास्तिवर्षीक्रियायोगेनोऽत्यर्थः अनुलक्षण
इति सत्रानुकारणमेतत्सामान्यहृतनत्वादिति सामान्यं साधारणं यन्नत्त्वमर्थान्तरसन्नंतरानिर्दानेन वहृतत्वात्सिद्धत्वादित्यर्थः

किंतर्हि अप्रयुज्यमानं गादेशाविशायपरिलिखतीति यद्येवमनोऽपकर्मप्रवचनीयसंतयानार्थः अनोरपिनिहविम
निक्रियायोगः किंतर्हि अप्रयुज्यमाने शाकल्येन सङ्कृतायां संहितामनुनिशम्यदेवः यावर्षत इदन्तर्हि अप्रयोज्यं नेद्वितीयापपासा
त् कर्मप्रवचनीययुक्तो द्वितीयेति सूत्रं उनरपगते अनुलक्षणवचनानर्थक्यं सामान्यकृतत्वात् अनुलक्षणवचनानर्थक्यं
किंकारणं सामान्यकृतत्वात् सामान्येनैवानुकर्मप्रवचनीयसंज्ञाभविष्यति लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सास्वभिनिपर्य
नवर्षति हेत्वर्थं तु वचनं हेत्वर्थमिदं वक्तव्यं हेतुः शाकल्यस्य संहितावर्षस्य न लक्षणं किं वक्तव्यमेतत् नेत्याह कथमश्नुया

हेत्वर्थमितिरेत्वर्थः मृपोत्तनं मपोनक एवतस्य वचनस्येत्यर्थः हेत्विति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्षप्रति संहितायाः कारणत्वावगमा
दित्यर्थः किं वक्तव्यमिति हेतोर्लक्षणत्वं नास्तीति किं परिभाषितव्यमिति मत्वा पृच्छति ॥ नास्तिवर्षति एवं च गतिर्गतावित्यस
मभामि क्रियायोगप्रयुक्तविशेषघातकता रूपयवगतिसंज्ञानिमित्तिभावः एवं चेनत्वोमेसत्यवक्रियान्वयेपिस्तोतीरिति
तात्पर्यं यत उत्तरमिति सार्वविभक्तिकस्तसिरस्मान्तरमित्यर्थः ननु गौरितिमयप्रमानसवचनमनर्थकमित्यनेनान्वयोऽनुविनस्य
गौरिति वक्तव्य चेतमत आह सूत्रेति अनुलक्षणइत्यनेन हवनमित्यर्थः ननु तस्यापि विशेषत्वात् सामान्येनेत्यपुक्तमत आह सामान्यमि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ननु हेत्वर्थमिदमित्युक्तं तं भवति हेतोर्लक्षणाभावादनुद्देशेनाविनिवक्तव्यमिति प्रत्येनोक्तेऽग्र्येदानीमिति ग्रंथः स्वस्मात् हेत्वर्थ
वादिनः प्रति लभ्यते न तु प्रयुक्तं नार्थो नैकैनिवाक्यशेषविरोधात् नापि सूत्रमनन्यादृशान वादिनं लक्ष्यविच्छिन्नत्वादत आह येनोक्तमिति
ननु हेतुत्वं विना लक्षणत्वस्याविग्रहत्वविषयेण तेन लक्षणेन विनोद्देशत्वस्य चरङ्गदोदर्पानेन लक्षणेन हेतुत्वात् तत्त्वसंगतमत
आह हेतुविषयत्वादिति निग्रहस्तोऽहरोत्र तिरोषं व्यामसरत्वस्य सवहरत्वमेघो हश्यः ननु भूयोदर्शनाभावात्कथं ज्ञापकत्वमत

येन पुनरिति पौनः पुण्येन साहचर्यावगमे लक्ष्यलक्षणभावो भवतीति भावः अग्र्येदानीमिति येनोक्तं सत्तर्द्दिनयेतिस

लक्षणं हिनामसम्भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते न यः सकृदपि निमित्तत्वापकत्वेन सहजप्रामौणाकत्वेन गृहीतां संदि
ताम न्ननिश्चयादेवं भावर्षत्वसनर्हितयानिर्द्दिष्टः कनयं अनुद्देशाविति अग्र्येदानीं लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तः नार्थो
नेन लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तोमाप्सवंगत देवलक्षणं भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते ॥

सएवसंहितानः पृष्ठानि व्याप्तरानि हेतुहेतुविषयत्वाल्लक्षणस्य तेन हेतुर्व्याप्तो भवति लक्षणेनेति सिद्धान्तवादी ॥ ॥

आह भाष्ये न स्ववस्थमिति नहि शेषावगमेति कालविशेषावच्छिन्नत्व हश्यवगमेत्यर्थः योमेकमङ्गलपाणिस्थात्रः पूर्वं दृष्टः सोयम्
याह दृश्यतिप्रपिमवानितिवाक्यार्थः लक्षणत्वं न ग्राख्यमतापरपर्यायमेव किंतु पलक्षकत्वरूपमपीति भावः एवं च लक्षणस्यापि
स्वग्रापिलक्षणग्राह्येन हेतोरभिधानादित्यर्थः स्यादतआह भाष्ये पन देवेति ॥ ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प॰च॰च॰
१०
10

ननु विध्यंतरपूर्वकत्वेन द्वितीयाया अपवादत्वात् कथं तृतीयाबाध्यत्वमत आह येन नेति बाध्यते इति यत्र द्वितीयं न भासते तत्र तृ
तीयोऽस्मिन्नवकाशे ताम् अनुक्ता द्वितीयावकाशप्राप्तावाहेतुमन्नु विधेस्तरमादेशाधनेन कुलमिमादेवानो रभावाहेतुतृतीयास्तावकाशो
निभावः ननु हन्तेर्ष्यस्मिन् द्वितीयपाकर्घेवाधोवतत्रा आह उनः संज्ञाविधानेन उन द्वितीयाभिधानेकस्यनेनतृतीयायामस्तावका

तदापि लक्षणमिति कार्योत्पत्तिनिमित्तयमपि न द्विशेषावगमहेतुत्वाल्लक्षणं भवतीत्यर्थः परत्वाद्विति येन नाप्राप्तिमा
येन कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयावस्यापवादिकानां तत्परत्वात्तृतीयाबाधत उनः संज्ञाविधाने तस्यानांतरयामप्याद्वितीया

किं तर्हि यत्नसहकारि पि निमित्तत्वापकत्वेन तदापि लक्षणं भवति नद्यथाऽपि भवाक्यं उल्पाणिं च्छात्रमद्राक्षीदिति
सहकारेसा कमंडलुपाणिः च्छात्रोऽहृष्टत्वस्य न तेद्ववलक्षणं भवति पुत्रे द्ववतर्हि प्रयोजनं द्वितीयापयासात् कर्मप्रवच
नीययुक्ते द्वितीयेति एतदापि नाऽलिप्रयोजनं नोऽसिद्धान्नु द्वितीया कर्मप्रवचनीययुक्तस्यैव न सिध्यति परत्वाद्बाध्य
यात्तृतीयायामेोति आङ्मर्यादावचने आङ्मर्यादाभिविध्योरिति वक्तव्यं रूढ्यापि पयासात् आकुमारं यशः पाणिने
रिति

द्वैतत्तृतीयोऽबाधते आङ् अन्यत्रमर्यादाभिविध्योर्भेदेन निर्देशाद्यन्ना द्विनाते नेति मर्यादा सह तेनेत्यभिविधिरित्यर्थभेदं
मत्वाऽवाति कं यदीत आकुमारमिति कुमारानपि यशः प्राप्तमित्यर्थः मर्यादावचन इमे वेति वचनग्रहणं सेदं प्रयोजनं अ
वांतरभेदपरिच्छेदेतुमात्रं मर्यादा पयाग्रसेत ॥

लुवात्स्यानांतरयामप्यमिसुच्यनेशति वोध्यम् आङ् अन्यथा ननु परिच्छेदहेतु
मात्रं मर्यादेति सिद्धमेवाभिविधावपीत्यत आह अन्यत्रेति अवांतरेति मर्यादाविशेषएवाभिविधिः मेयोऽद्वैपदाकार्यं गणेऽम
नेतदाऽभिविधिर्यदा तन्नतदा न मर्यादेति विशेषाविवक्षणादिति भावः तदुक्तं भाष्ये एवा सपयसासामर्यादेति अस्याणिनेः

पथकारकस्यामर्यादायाम्०/ प्रतिषेधेद्वैतत्तद्विकल्पः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

लक्षणेऽस्य मन्वादीनां चेति तेषां न हि विषयत्वं च तत्र हृदि न संबंधपरिच्छेदकता द्योत्यं भाष्ये हृतादीनामिति नतु तत्र विभक्तीनामिष्टार्थः
मन्वादयस्तत्र योतकाः इति भावः संबंधविशेषेति हृत्वा विषयो न तयोः नामिक्रियानुनिवृत्तो वस्तुलक्षणाभाव इति भावः मन्त्रसंज्ञा
करणेन क्रियाजनितसंबंधद्योतकता पाणिनेवाणिणा कर्मप्रवचनीयानामुच्चितनतादि इति तात्पर्यं नतु हितीयार्थमिदमावश्यकं न तथा
हि हृत्वेह स्वमनीति क्रियायोगाभावादिति तेषां सम्भाष्या हृत्वा विभक्त्यर्थसंबंधमात्रद्योतकत्वादिति भावः भाष्ये न चेह हृतादीन्यनीति
प्रतियोगि हृतादीनि नि हितीया संबंधार्थिका हृत्वा प्रवृत्तरो विभक्त्यर्थसंबंधिनामेषामित्यर्थः तत्संबंधस्त्वनद्यर्थसंबंधपरिच्छेदकत्वे
नेति बोध्यं अकर्मकत्वादिति एवमर्थमर्थं मौनमाहृनिवेशश्मादौ निविशामधिकरणे हितीयार्थमर्थाद्बोध्यं सकर्मकयोगेपि कर्म।
लक्षकस्येति किंयथा विभक्तिसमोपादयोऽथयार्थास्तथा लक्षणादयः मन्वादीनामप्यपरान्तरवाच्याः संतो विषयभावेन
संज्ञायाः मन्वादीनां वा निर्दिष्टा इति प्रश्नः हृतादीनामीति हृत्सं प्रति विधातनेविधादि निहृतो विद्योतनस्य लक्षणमन्वादय
स्तुमाभि क्रियाजनितसंबंधविशेषावच्छेदकत्वं किमर्थमिति हृत्वेह स्वमनीति सिंचतीत्यत्र कर्मत्वान्न हितीयासिद्धनित हृया
लक्षणेऽस्य कस्य लक्षणारस्मोको निर्दिश्यते हृवादीनां किमर्थं पुनरिदमुच्यते कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् गत्युपसर्ग
संज्ञे माभूतामिति नैतत् शिलमपये जनेपतन्न क्रियायुक्ता स्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः न च हृतादेतमति क्रियायोगः इदं त्विह
योतने हि हितीया यथा स्यात् कर्मप्रवचनीययुक्ते हितीयेति हृत्वं प्रति विधाततेहृत्वमनुविद्योतनत्वमिति अधिपरी किमर्थम
पिपर्यायनर्थकयोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञोच्यते कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् गत्युपसर्गसंज्ञे माभूतामिति ॥
यानां योतावदिदं नु भवति मन्वादीनां च क्रियाविशेषानवद्योतनात् क्रियायोगाभावात् गत्युपसर्गसंज्ञा बाधनार्थमपि नो प्रयुज्यत
इति प्रश्नः हृत्वमनीति अकर्मकमात् एतेः कर्मणि हितीयानाप्ति अधिकमर्थमिति अनर्थकयोः क्रियायोगाभावात् संज्ञान्तरवा
नाविवक्षायां मन्वादियोग संबंधेनाविवक्षायां च हितीयार्थमपीदं बोध्यं एतेन अकर्मकत्वात् हितीयानास्तीति केषांचित् सकर्म
कयात योगे कर्मणि हितीया यथेव सिद्धमिति भ्रान्त्यन्तः परास्ताः अधिपरी नतु गत्यादिसंज्ञाबाधनं फलमित्यत आह अनर्थकयोरिति
पंचमीति पंचम्यपाङ्परिभिरिति सूत्रेणेति शेषः किं वाद्यिपाहुपयोगेपि पंचम्या विधाने पिपर्ययोः पारान्नम्...न पापरियोगे पीमार

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

म.च.च. पूर्वापरिनोपदेशोऽपि एतावनर्थकाविति भाष्येन स्फुटं तथा वेदनादिति भावः किं वो कार्यं येनैव विनापि क्रियागतविशेषद्यो
तकत्वरूपक्रियायोगाभावेन गतिसंज्ञाद्यभावेऽपीति बोध्यं प्रयोगानुपपत्तेरिति तस्माद्धात्वर्थेनार्थवत्त्वमस्त्येवेत्यभिप्रायः नन्वे
वमनर्थकावित्यसंगतमत आह तस्मादिति अप्रयोगत्वे बाधकत्वाभावान्निःप्रयोजनताविप्रायः नन्वधात्वर्थक्रियोक्तावपि तद्द्योतकी

अथवेति पूर्वापरयोस्त्वगोचरत्वमुच्यते यस्य शब्दस्य वाच्यं द्योत्यं वा वस्तु न संभवति तस्य वाचकार्थेऽनुपयोगानुपपत्तिः तस्माद
र्थं शाब्दबोधे प्रयोजनवाचीति तेन प्रयोगोऽनयोर्वीप्सास्त प्रकरणादिसमभ्यधिगम्य योजनतावत्त्वमुक्ते धातुनोक्तामिति

नैतदस्ति प्रयोजनं प्रक्रियार्थं उक्तं नैव गतिगत्युपसर्गसंज्ञे भवतः अनर्थकौ चेमौ इदं तर्हि प्रयोजनं पञ्चमी यथा स्या
त् पंचम्यपाङ्परिभिरिति कृतः पर्यागम्यते इति सिद्धं तत्र पञ्चम्यपादानरस्यैव आनन्त्यापादानपञ्चम्येव यथा विवाहे
न योगे पञ्चमी न विधीयते तत्रापि च भूयते कृतोऽध्यागम्यत इति एवं तर्हि सिद्धे सति यदनर्थकयोरुपसर्गसंज्ञा वा
पि कर्मप्रवचनीयसंज्ञा शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अनर्थका नाम प्रयोगा भवन्त्यर्थवन्तः कृतेति किमेतस्य ज्ञाप
ने प्रयोजनं निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं तत्र वक्तव्यं भवति अथवानेभावनर्थकाविति नेत्यनर्थका
विप्रच्यते अनर्थान्तरवाचिनावनर्थकौ धातुनोक्तां क्रियामाहतुः तदविशिष्टं भवति यथा शौलपथः ॥

प्रकरणादिसामर्थ्यावगतविशेषां धातुनोक्तां क्रियामित्यर्थः आहतुरिति द्योतयत इत्यर्थः तदविशिष्टमिति तक्रि ॥
यात्वसंवस्वविशिष्टमपि पर्यस्तिनिधानेपनादिति विशेषमित्यर्थः यथेति शीलमस्त्रीशौाङ्ग्नाभिमंश वादित्यर्थः

भावसर्वतोभावरूपविशेषद्योतनमनयोः फलमत आह प्रकरणेति पूर्वक्रियाप्रकरणेनादिति तथैवकमनुपपन्नमत आह
तदिति एवं वाक्यायोगस्तत्रास्यासगत्यादिसंज्ञाविधानार्थमिदमावश्यकमिति भावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नन्वविपरीतं कृतोनेत्याशंक्य नमतन्वाह धातोरिति धातोः प्रयोगं यद्यपि तेन नातिपतितोऽस्यार्थः तदेवाह तेन नवियोगेति नयोर्वाचक-
त्वाभावादित्यर्थः ननु नयोरुपसर्गत्वाभावादुपसर्गत्वमनुपपन्नमित्याशंक्याह उपसर्गेति आगच्छत्यागच्छतीत्यादिप्रयोग अभेदेवो-
क्तं वैपरीत्यं चापावकरशानेन भाष्यकेनाशयोह्यवितिर्दृशानेन वागच्छतीत्यस्याप्येतयोः अधिकार्यानां तयोर्यास्य नापि वकारेण
दिनाप्यागच्छतीत्यसेपरिभाव सर्वतोभावार्थकत्वं किन्त्वागमनमात्रार्थकत्वमेव च आ आगच्छतीत्यादावप्यागमनमात्रार्थकमेव।

यद्येवमिति धातोर्वाचकत्वात्तस्य प्रयोगेनातिपतितेन न विनातयोः प्रयोः प्रयोगासंभवात् उपसर्गग्रहणं वाविपर्यासनुपप-
न्नमर्थं उक्तार्थानामिति प्रकरणादिवशाद्वगतार्थानामिति स्फुटत एव गम्यत्यर्थः प्रयोगो लोके भवति नु चानि प्रयमप्रसंगः
येष्टामेव दृष्टिगतार्थानां प्रयोगो रस्य नेतत्पवप्रयुङ्क्ते तेन न तत्र हस्तस्तत्र पाद्यमितिप्रयोगादर्शनात् अश्वयोरश्विवित आश्वपा

यद्येवं धातुत्वानोकत्वात्तस्यार्थस्योपसर्गप्रयोगोनप्राप्तोति उक्तार्थानामप्रयोग इति उक्तार्थानामपि प्रयोगो र-
घ्यतेनेत यथाश्वयोरश्वावान यथासरणाद्वावानपीति ॥ ॥ ॥

विम्नप्रपवावगनेहि त्वेहि शाहस्यापि प्रयोगो लोके दृष्यते एतदुक्तं भवति यथापावपाहो वाकांतरविषये तत्पवश्च
मस्यापावकयोहः यथा च प्रभयाहो हि प्रभशाहश्नितवतये वागच्छत्यागच्छतीति चन दत्राविवये धातोरधि पर्यायश्च सदृ-
भिधाने समंगीकर्तव्यं ॥ किं तद्वोतुक्तत्वोमिलितादेवार्थवोधेन तस्यापि प्रत्युवारकत्वेन धातवर्थद्योतकत्वेनेत्यवदृष्टः प्र-
लेत्तन किंचिदृश्नितत्वं एतेन प्रकरणादिसामर्थ्याद्वगतविशेषामप्रादिकेपवच्छिन्नः सर्वत्र प्रकरणस्तेन हि यथैवपवर्तत्प्रयो-
गेमानाश्च प्रश्नयोह्यविति प्रशिदृशाहाप्रपशाहयोर्वाचकयोः प्रत्ययपर्यायोतकयोः प्रतीतिमत्यपयोर्वाचकयोतकयोर्हानिम्प-
तयोर्वाचकानुवारकयोश्च योरस्यन रमर्थः ॥ ॥ ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अपिः पदार्थे ननु उपसर्गत्वमप्युक्तं तत्र स्यादित्यनिहतये एतत्संज्ञा महानिमित्ते ... न स्यात् यद्यपीति इत्यादेरित्याशये
म.च.च. नादेरित्यर्थः यद्यपीति यद्यपि सर्पिषो बिन्दुरिति भेदः स्वपदार्थे इति स्वपदार्थेन पदस्य व्यभिचारादित्यर्थः सम्भावनादीनां चेति तेषा
मपि अपिरूपस्वपदार्थत्वादिति भावः प्रवर्तमानोऽपीति नार्थस्तथा सति यस्यां सत्यां पदार्थग्राहेनापेः स्वपदार्थप्रवर
सेत्तेनित्ते हेयं अपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञैव वदेदित्ति तात्पर्यं यदा सामर्थ्यादिति अपिशब्दसामर्थ्यादित्यर्थः अपभावः कर्म

अपिः इदेति यद्यपि शब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां समां स्यादित्यनेनोपसर्गत्वप्रयोजनं न भवति एवं सर्पिषः षाष्ठान्तेन हि
तीयाकस्मान्न भवतीति प्रश्नेः इतरेभवमेवापेः संज्ञेत्याह किंवस्यादिति नेमे इति यद्यपि शब्दार्थाश्चेमे निर्दिष्टपरस्प
दार्थग्रहणमनर्थकं स्यात् स्वपदार्थव्यभिचारात्संभावनादीनां चोपादानमनर्थकं स्यात् तेषामपि पदार्थत्वात् पदप

अपिः पदार्थे इत्युक्तस्यात्र भवति सर्पिषोऽपि स्यात् गोमत्रस्यापि स्यात् किंवस्यात् द्वितीया प्रसज्येत कर्मप्रवचनी
यमुक्ते द्वितीयेति नेष दोषः नेमेऽप्यर्था निर्दिश्यन्ते एते शब्देषु यमदेवन्ते तेनात्रापि अपिः कर्मप्रवचनीयसं
ज्ञो भवतीति ॥ ॥

दार्थाः इति स्यादित्यादेः परस्य पदस्या मी अर्थ इत्यर्थः तदर्थमर्थः स्यादित्यादिपदं कर्तृसामा
न्याधिकरण्यापि परासामर्थ्यात् कर्ता विशेषविशेषवर्तनेन दानं तत्र अपिः कर्मप्रवचनीयः सर्पिषः षष्ठ्यसमुदायप्रवर्त १२
नेनावयवद्यातपतावयवोपजनितत्वानिरेकषष्ठी भवति ॥ ॥

प्रवचनीयमुक्तत्वं न योगसंबंधमिति योगित्वमिव तथा सम्बोधकत्वमपि न स्यादित्यस्यैव न सर्पिष इति नन्वनो द्वितीयाक
र्मप्रवचनीयानां संबंधद्योतकत्वं नाप्यिकमपि पर्यादौ व्यभिचारादित्यस्यादित्याख्यानेन विद्धत्वेनाप्यपत्वेन वाऽप्यद्योत
इति पतनस्यतनात्पर्यः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भाष्ये॰ स्यादेवेति अयंभावः अपिनापरपदार्थोविंदुः तदर्लभ्यमप्रयुक्तसेर्लभ्यंसंबंधश्चद्योत्यते तत्रापिषष्ठ्यासंबंधप्र
नियोगिनस्यविंदोसत्वात्सेवकर्मप्रवचनीयुक्तत्वमितितदाह विंदुकर्तृत्वमिति तदर्लभ्यमप्रयुक्तसेर्लभ्यंचेत्यपिद्योत्य इप
कविंदूपस्थितिस्तस्यचाख्यानार्थेः भेदानवगतिप्रसंगात्ततामर्थः पदत्रकर्मप्रवचनीयप्रयुक्तकर्मप्रवचनीययोगसंबंधषष्ठीति
योगीतिभाष्यातरार्थः उपलक्षणार्थमितियतनदमपयोगविनापितदर्थः अपिशब्देनावस्ययोग्यतेनादृशापेःकर्मप्रवचनीय

अप्येवेति बिंदुकर्तृकत्वेक्रियायाः द्योतयितुंअपिः प्रयुज्यतइति विंद्वपितिकर्मप्रवचनीयोपिर्नतु सर्पिषः प्रतीतिभावः विं
दोर्लब्धीति नन्वपदार्थविंदुशब्देनप्रयुज्यतेतदापिःकर्मप्रवचनीयः तद्युज्यतेहानिकार्यैःपदांतरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थःपदार्थ

अथवापदत्रकर्मप्रवचनीयप्रयुक्तंनाहःप्रयुज्यतेकिंतुनलत विंदुःविंदोर्लब्धिरिकस्मान्नभवति॰ ॥ ॥

इतिनवाप्रयुक्तेद्वितीयाविधानेस्याकाः अयाङ्कः पदार्थग्रहणमिदोपलक्षणार्थमनुपातंतेनयस्मिन्पदार्थेपदांतरस्याभिधा
नशक्तिर्नास्तितत्रापिःकर्मप्रवचनीयःततश्चगतार्थोविंदुशब्दोपदार्थनिपतयेप्रयुज्यतेतदायपिःकर्मप्रवचनीयसंज्ञाभवति॰

त्वमित्यर्थः तत्फलितमाह तेनयस्मिन्निति पदांतरस्यतद्वाचकत्वेनयस्मिन्हानिरिकस्य अभिधानशक्तिर्नास्ति अपिशब्दस्यमपि
व्याहारंविनेतिशेषः अर्थात्तत्समभिव्याहारेस्तीतिलभ्यं एवंचसर्पिषइत्येतत्संबंधविंदुपदंबोध्यंवागारिशब्देनोत्वसप्रकृतिवा
च्यत्वेपिद्योतकत्ववादिप्रयोगवत तस्यद्योतकत्वविंदुशब्दप्रयोगेप्ययेस्तद्योतकत्वात्तन्निरिमाहृततनद्योतितं॰ ॥

प्र॰च॰च॰

13

ननु प्रथमायाः कारकाधिकारे पठितत्वात् कथं कारकविभक्तित्वमनभ्युपगम्य सर्वत्रेति । क्रियाजन्यकार्यवत्त्वमेव कारकविभक्ति-
त्वमिति भावः । अन्तरेणान्तरेण युक्ते अपि द्वितीया विधीयते विद्वत्संनिधौ तत्र कथमपि संबन्धो विवक्षितः । गत इति विलम्ब्य अपि नायोग्यसंयोगाभावः संबन्धः साम्भा-
वादिकः इति तत्सत्कार्ये स्यादिति मत्वा संबन्धेन कालिकत्वात् साहचर्येण कार्यं स्यादिति तत्र संबन्धिप्रतिपद्यमानमपीति प्रसादादिः एकाप
स च स्वरवचनमिति सप्तम्यर्थः । प्रतिनिर्दिश्यते इति यत्र स्वामीश्वरवत्त्वमुच्यते तत्र अयं योग इति भावः । प्रथमा नवमा मोनीति सप्तमीश्वरे तासि
उपपदविभक्तेरिति कारकविभक्तिरन्तरङ्गत्वात् प्रथमा सर्वत्रैव वाक्येऽन्वय भाव्यं किंप्रयोजनं ततः सत्यपि तत्र शब्दे द्वितीया प्रथमं स्यादिति मे-
न स्वं यो नतरङ्गः प्रस्थानं तत्र हरकोऽपि साहेन प्रधि उक्तमिति वक्ष्यमाणमपि तु स्यानिरूपितनाद कथितमिति । कर्तृनिर्दिश्य स्वेदिति
प्रदेशीश्वरवचनमिति तत्र पदे नश्वरः स्वामी अस्मान्नियोगात् होपः कर्तासनिर्दिश्यते न तत्र दानेन स्वामिनः सप्तमी विधीयते अधिब्रह्म-
दत्ते पञ्चाला इति । तत्राधिकरणत्वादेव सिद्धा सप्तमी ब्रह्मदत्ते स्थिताः पञ्चालाः स्वामिनो वगमात् पञ्चाला इति च प्रथमान्तमामीति
उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति अधिरीश्वरे अधिरीश्वरवचने इत्युक्ते किमुक्तं भवति स्व-
स्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशाश्वरवचनात् सिद्धे प्रथमानुपपत्तिः स्ववचनात् सप्तमीति अधिः सप्तमीतकर्मप्रवचनीयत्व-
कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति द्वितीया प्राप्ता बाधितत्वात् स्ववचनादिति अधिब्रह्मदत्ते पञ्चालास्त्वसा ऽसौ भवतीति वक्तव्ये ।।
याभिः स्वार्थे अधिः स्व इति वक्तव्य इति पञ्चालेऽभ्युपदत्तस्य सप्तम्यर्थः ईश्वरवचनमिति वक्तव्ये सप्तमाः । ईश्वरेण पठ्यते स्वेन स्वकर्म-
प्रवचनीययुक्ते सप्तमीति प्रतिश्वामस्य संबंधित ईश्वरस्य वचनं सप्तमीति पञ्चालेषाम नाद्विनाऽपि प्रयोजनमिति संबन्धषष्ठ्या माप्ता
सप्तमी विधीयते संबन्धः कर्मप्रवचनीयः स्ता न तु स्वामिनमिति स्वामिनः प्रथमैव भवति ।। ननु सा तेषां तत्र सप्तमी कर्मप्रवच-
नीयता इति भावः । ईश्वरेण पठ्यत इति संबध्यन्त इति संबध्यन्तत्र सप्तम्यर्थः ईश्वरेण स निरूपणमेव तत्र पाठ्यत इत्यर्थो वाऽनिरूपकत्वेऽवक-
र्तृत्वविवक्षा तत्र न्यत्र सप्तम्यर्थनिरूपितत्वेन पञ्चालानामप्याधारत्वेन सप्तमी स्यात् इति अस्य तादृशी प्रयोजनमिति संबन्धः स्यात्-
मिभावादिः नन्वध्यस्तनाद्यो नरत्नमास्ते कर्मप्रवचनीयोऽयं संबन्धरूपमति योगेन तत्र ब्रह्मदत्ताद्विहितेयमिति भावः ।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

लः पर नन्वस्य प्रथमान्तत्वेन लकारस्यैव परस्मैपदसंज्ञा स्यात् तथा चानुदात्तङितः आत्मनेपदमित्यत्र लकारस्यैव नस्यात् किंच तङानावित्य
त्र प्रथमान्तस्य संबन्धेनाभावादित्यत आह षष्ठीति अत एव टित आत्मनेपदानामित्यादि चरितार्थं तङानावित्यादेश्च तङान
भाविनि लकारस्यायोगात् एवमतः षष्ठ्यन्तत्वमेवादेशापेक्षया युक्तमिति भावः लस्येत्यत्रेति लस्येति षष्ठीनिर्देशेनेति भावः आदे
शादेशत्वमस्य लादेशप्रकरणे प्रयोजनं बाध्यत इति श्तिपानुरोधादिति भावः एतेन पर्यायपक्षापतेनापीदं चरितार्थमित्यपास्तं नन्

लः परस्मै लस्यादेशापेक्षया षष्ठी लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युरित्यर्थः लादेशा इति लस्येत्यत्र परस्मैपदमिति वक्तव्ये बहु
वचनेन प्रकृतसंज्ञाधिकारात् परस्मैपदसंज्ञायाः टङोः सावकाशत्वाच्छुद्धसंज्ञा लिङ् तबाधेरन्नित्यर्थः सिचि वृद्धाविति अ
स्यादेव लिङ्गादेकसंज्ञाधिकारोऽत्र बाध्यत इति भावः आत्मनेपदसंज्ञया परस्मैपदसंज्ञाया बाधनं यथा स्यादित्येवमर्थमिति

लः परस्मैपदं लादेशे परस्मैपदग्रहणं शुद्धसंबाधितत्वात् लादेशे परस्मैपदग्रहणं कर्तव्यं किंकारणं शुद्धसंबाधितत्वा
त् इदं वचनेऽस्मिन् संज्ञाबाधनेऽपि द्विप्रमाणेऽनवकाशा शुद्धसंज्ञा परस्मैपदसंज्ञां बाधेत परस्मैपदसंज्ञायामनवकाशा
सावचनात् विधास्यति सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा कोऽवकाशः प्रयोजनस्य सावकाशः सिचि वृद्धौ न परस्मैपदग्रहणं तावत्
कं शुद्धसंबाधकत्वस्य प्रयोगसिद्धिर्हि परस्मैपदेष्विति परस्मैपदग्रहणं करोति नन्वत्र पक्षमाचार्यः न शुद्धसंज्ञाप

दप्रकरणेन योः संज्ञयोर्विधाने सामान्यापेक्षं च ज्ञापकमित्यात्मनेपदसंज्ञाया अपि शुद्धसंज्ञाभिः नो समावेशो भवति अन्यथा
शुद्धसंज्ञाः सावकाशाः लङ् तत्र अनवकाशया आत्मनेपदसंज्ञया बाध्येरन्॥ इतीयमेव परस्मैपदसंज्ञा लिङ्ज्ञापकाश्र
यणेनेत्यत आह आत्मनेपदेति नन्वज्ञापकात्परस्मैपदसंज्ञया समावेशोऽपि आत्मनेपदसंज्ञया शुद्धसंज्ञानां समावेशो न स्यादत
आह सामान्यापेक्षं चेति शुद्धसंज्ञायाः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणानुवृत्त्या समावेशसिद्धिः अनुवृत्तिरेव लिङ्गेन विवक्षितार्थ एवमेव

पान
ष्टप.   ननं

स्मैपदसंज्ञाबाधनार्थमिति॥

ताप्रकरणे शुद्धसंज्ञादिविधानमिति॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

म॰च॰च॰

14

तिङः त्रीणि त्रीणि न त्रु तिङः त्रीणि त्रीणीत्यनेनात्मनेपदसंज्ञिकानामपि ग्रहणं सिध्यतीत्यत आह तिङग्रहणेति तेनात्मनेपदग्रहणे कृ-
ते परस्मैपदसंबोधिनां संज्ञानां साहित्ये बाधकत्वं स्यात् एवमत आह आत्मनेपदेति सहविवक्षाभावादेकशेषो न प्राप्नोतीत्यत आ-
तिङः तिङां षट्त्रिकाः संज्ञास्त्रयस्तस्मात् प्रथमादिसंज्ञा न प्राप्नोतीत्यत आह प्रथमेति आत्मनेपदग्रहणे च षट्त्रिकाणि प्रथमा-
नि स्युः ते परस्मैपदविषयमेव भवतीति वाक्यभेदादेकेन वाक्येन परस्मैपदानां च पाणिनि तिङः संज्ञाः विहिता येनात्मनेपदानामपि
नि सिद्धा इति सम्बन्धेऽपि भ्यामादीनि यद्यप्येकैकस्यानेकसंज्ञाकरणे प्रयोजनाभावस्तथापि कस्यचित् त्रिकस्य काचित्संज्ञेति नियमेन

तिङ॰ त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं तत्तत्संख्यार्थं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा आत्मनेपद-
ग्रहणं कर्तव्यं आत्मनेपदानां च प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यं किं प्रयोजनं समसंख्यार्थं संख्यातानु-
देशो यथा स्यात् अक्रियमाणे त्वात्मनेपदग्रहणे तिङः संज्ञाः षट् संज्ञिनः तस्मात् संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति क्रियमा-
णेऽपि वात्मनेपदग्रहणे आह उभयत्र वचनं कर्तव्यं अक्रियमाणे हि कस्यचिदेव त्रिकस्य प्रथमसंज्ञा स्यात् कस्यचिदेव म-
ध्यमसंज्ञा कस्यचिदेवोत्तमसंज्ञा न चैकशेषनिर्देशात् एतावदुक्ते आत्मनेपदग्रहणे कर्तव्यं समसंख्यार्थमिति न च
वक्तव्यं संज्ञा अपि हि एवं निर्देशेन कथं एकशेषनिर्देशात् एकशेषनिर्देशोऽयं अयं तावत् एकशेषनिर्देशो नाम इति के-
न पश्चान्नेकशेषेण प्राणादृष्टः प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमौ उत्तमश्चोत्तमश्चोत्तमौ प्रथमौ च मध्यमौ
चोत्तमौ च प्रथममध्यमोत्तमा इति आहोस्वित् तेनैव द्वन्द्वनामैकशेषः प्रथमश्च मध्यमश्च उत्तमश्च प्रथममध्यमोत्तमाः प्र-
त्येकमनेन रूपाभिमतविषयविभागलाभः आत्मनेपदेष्वपि लेचेति त्रयस्त्रिकाणामुच्चारणान्नात्तिकेवले त्रीणि त्रीणीति वीप्सया
प्रतिपत्तिस्तेषां न ज्ञापि प्रथममात्रं मानं द्वन्द्वग्रहणं च कर्तव्यमिति एकशेषनिर्देशादिति आह सम्भावनाय प्रथमव्याख्याने संज्ञा
द्र आह तेनेति इष्टमुपलक्षणं क्रियते पिनष्टमाख्यानात् एकशेषग्राहेनानेकसंख्यानेनेन संज्ञा प्रह्लतिः एवं प्रथममध्यमयोरिति च

भाष्ये किंपुनरयमिति यद्यप्यव्याख्यानतः कृतद्वन्द्वानामेवैकशेषस्तथापि लोके कथं स्यादित्यभिप्रायः ननु स्याद्बहुत्वाद्बहुत्वा
र्थकन्यैवद्बहुवचनानुपपत्तिरत आह बहुत्वाद्भेदेति नन्वेवमवयवबहुत्वमप्रतीतिर्न स्यादत आह समुदायस्येति भाष्ये लोकनरेति
विग्रहस्येत्यादिरूपान्तरितमर्थं तथेह्यपीति प्रथममप्रथमेत्यादिस्तदाख्यातं ताक्तार्णानुपाचानन्तरोधेनेवेति भावः सभाष्येन वाक्यद्वयेन
तिसर्वोपक्रमः विभक्तिस्थ ग्रन्थेनुद्धृतेनैव वहितत्वमतिवहत्वमभावमपि योगेनयावोध्यं तदिदानमसीलिनवैतिविवास्तामर्थं तस्ये
व्याख्यातात्रिर्णयश्चनिमत्वाद्कृतद्वन्द्वानामिति वहूयाति किरणामिति एकशेषे कृतेद्वन्द्वः स्यातिरमाणेनामिसेकवचनवः
वहुत्वाद्बहुवचनस्य वैपुल्यस्य वचनानेकत्वेनुसमुदायस्यवैपुल्यमेवयवानामवयवाद्भवति यदानुसमासाद्द्वन्द्वे कृतेनैकशेषः किंपुनेन
रावहूनि शातिविरटकानीनिभवति लोकनरेति यथापंक्तिस्येऽभ्राह्मणेऽपहोहोत्रुब्राह्मणावानपेतके घानशुक्लेणानयनेभव
यद्यकृतद्वन्द्वानामेकशेषः नदोषोभवति यथानुदोषस्तथाक्तिंपुनरस्माद्भयमिमारब्धमर्थं विरटश्नेनेतय यावत्
शातिविरटकवहूनि शातिकिरकानिवहूस्यात्नीपिवहूनिस्याती शिवराति यद्यप्युच्यते किपमात्रैप्यान्नेकत्वानुष्णैववन
कर्तव्यमिति नवक्तव्यं लोकनयनान्मिह तथयातोकौविदस्य सहाभ्यांहाभ्यामस्तेगभ्यामग्निरूपस्येयदनिनवोक्तनेत्रानुष्णे
णेतिग्रन्थानुष्णैवं शाचोपरस्थीयतइति विभक्तिस्थ शौणितीणीम नुवर्तनेऽनाहोन किंचान्तः यद्यनुवर्तनेयद्रनय्वविभक्तौ
तिग्रावेनयामोति यद्यपिनिरन्तनप्रथमयोः पूर्वसवर्णस्त्मप्रथमयोरेवग्रहणमभामोति ॥ नितनुपुक्रमेणानयेहापिभवती
सर्वः विरूपस्येति विरूपानवलकस्याभ्यांहाभ्यामग्निरूपस्येयदस्यकेन्द्रानुष्णेणास्कदृयंग्रयतेनततयुक्तेनेतणौवमसति मेषे
जनैसतिनित्वमतिवहेशहानामकृतन्मननुहतीभवतः लिंगदर्शनेवपरत्वयेणस्तीनिसदेहानमस्यः शौणितीणीति ग्रात्वेनमानोमी
ततमाचार्याणामयनुवेयमेवेतिवोध्यं यमेकमिदं ननुग्रस्याः समेकं सतेपिहितीयायोचेत्यादिष्ववहूतलविकल्पविकल्पयप्रथमाद्यः
समसंज्ञास्त्रवयप्रस्यायाः एववतयाप्रथमेयाविमत्राणुपातितेन चेदृशाशैतिनितानासमकृनवाननुसिद्धानेनतिविकल्पविभक्तावेव
पवभक्तौविस्यानिवेयामेपेवा यौगिकाएवतेयवहारात्संभवन्तीतिगताः सतः सयत्कृनाशतिनामसःविभक्तिस्थप्रयस्येति ननपरस

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

म.च.च.

15

तपाहोपाहाविति प्रथमाविति विशेषणमवीति विशेषणमितिभावः अनादिष्वास [illegible] हति यथा [illegible] वोद्येरमादावने
कृते संभवास्ति तथापितन्नादिष्वीतिनिषेधश्चेतिभावः एकदेशोऽशकते ननुचेति तथाचेष्टे अनादी विशेषणाविति आत्वा
नावृत्वरूपांविशेषमादायतदादिविधिरितिभावः वक्ततानिर्धारणमेवच नोतेननेतिकारकानिसद्भाष्यउक्तप्राहरूपांवशे
वचनादिति किंकस्यचगपत्प्रयोगाभावात सामर्थ्यातत्समुदायपहति विभक्तिः पाहोः वयवेवर्तिष्यनश्नितिभावः नवाजादीति
पाहोःपाहोःप्रथमोसत्यजादिष्वेभवतीतिमत्ययपोरजादिष्वासंभवादवयवशाहोस्विकेसमुदायेउपचारात्हतेनश्नितिभावः
अजादेपीवति अजादीविशेष्योमप्रथमयोरितिविशेषणा नेनोजसोरेवग्रहणमस्तिमर्थः अजादीनोचेत अचीनिश्च
पयेवोसिनथात्व अत्वनावदनुवर्मनेतश्नि ननुचोकमपृश्नअविभक्ताविति अनंतपामोतिवचनादविध्यति
प्रथवाउनरस्कानिहतेननुचोकमप्रथमयोः पूर्वसवर्णरसप्रथमयोरेवग्रहणमामोति नैषदोषः अचीमनुवर्त
ने नचाजादीमप्रथमौमनस्योरुः ननुचेवंविज्ञायते अजादीयोप्रथमो अजादीयोप्रथमोअजादीनावापोप्रथमा
विति एतस्मिनसाधसोवः उसीमनुक्रानेपूर्वसवर्णमतिनिर्दिष्टानितन्त्रापपमाचार्यः विभक्तोग्रहणमिति
अपवावचनग्रहणमेवअर्थानओनसोः पूर्वसवर्णाश्नति विभक्तिः ॥ अनुवर्तनेनेतरव्याख्यानात्तदादिविधिर्नि
धारणेचान्यपिष्यनेअनादिष्वयोःप्रथमाविति एवमप्योजसोरेवग्रहणंस्यादीनवोप्यपनहीति एतानगाः पषमत्र
नत्वांनिहस्मर्थेन स्यादिश्नुपने औजसोरेवग्रहणेनतरामवसवर्णदीर्घाउनरः पासः सकारेनभवतीतिकिंजसादे
स्थेनेननक्रियमाणोपिकदपग्रहणंसत्तापकंसंपद्यते ॥ प्रमादायतदंतविधिस्यासतिगमकेनेतीयंसांकाःपुमेवत
यापितमुपगमपरएकदेशीसमाधदिष्वपोमप्रथमाविति एवमप्योजसोरवतेपनहीति भाष्येविभक्तोरितिविभक्तिसमुदा
पयोरितिमर्थः नोचसमुदायामचोवैयाकरणानामप्रथमाहिनीपीरसत्तनेनमसिहादवगरतेन नचमस्यादिस्यनेनगारमेन

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

युष्मदर्थे विधिनियमसंभवे विधेर्ज्यायस्त्वादाह् नचेति वस्तुतस्त्वेकवाक्यतापक्षेपि फलतो नियमत्वमेव एतैर्विनापि सिद्धेः मृदविषयं
मिति पूर्वपक्षः अन्यथापि सिद्धे इतरनिवृत्त्यर्थमिति सिद्धान्त इति तत्त्वं समुदायस्य विधेयत्वाद्युष्मदाद्यर्थे पर्द्दो लक्षणमर्थप्राधान्यमिति

युष्म विमर्थमिति किं त्वादेशविधानवाक्येनैकवाक्यतापन्नात् विध्यर्थमिदं यथा विहितेष्वादेशेष्वेव नियमार्थमिति निष्कर्षः नचैक
वाक्यतापक्षेऽन्तरेणाप्यस्य विधायकभाविनी सत्ताश्रयितव्येति मानाभाव इति लाघवाय वाक्यभेदेन नियमपक्षं दर्शयितुमाह यु

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः अस्मद्युत्तमः शेषे प्रथमः किमर्थमिदमुच्यते युष्मदस्मच्छेषवच
नेन नियमार्थं नियमार्थोऽयमारम्भः अयं हि स्वविषये विद्यमाने किमयं युपपदनियमः युष्मद्येव मध्यम एव अस्मद्युत्
तम एव आहोस्विदुभयतो नियमः युष्मद्येव नियमः अस्मद्येवोत्तम इति किं चातः यदि युपपदनियमः शेषग्रहणं कर्तव्यं शे
षे प्रथम इति किं कारणं मध्यमोत्तमौ नियतौ युष्मदस्मदोरुपपदयोस्तत्र प्रथमोऽपि प्राप्नोति तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं प्रथम
नियमार्थं शेष एव प्रथमो भवति नान्यत्रेति अथ पुरुषनियमः एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषे प्रथम इति युष्मद
स्मदोर्नियते मध्यमोत्तमौ वनिमत्तौ शेषेपि प्राप्नुतः तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषनियमार्थं शेषे प्रथम एव भवति नान्यत्र
ति उपपदनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुं कथं युष्मदस्मदोर्नियते मध्यमोत्तमौ वानियतौ तौ शेषेपि प्राप्नुतः ततो वक्ष्यामि
प्रथमो भवतीति तन्नियमार्थं भविष्यति ॥

अस्मद्युत्तम इति किमर्थमिति ननु मध्यमप्रभावान्नियम एव युक्तः ने
षदोषः समुदायस्य संविकीर्षितत्वात् प्राधान्यं तदंगत्वात् मध्यमोपपदयोर्द्वयोरप्प्राधान्यमित्युभयोरपि नियम आशंसते
युष्मदि मध्यम एवेति न त्वनानीयमाहने नियमफलत्वादुत्तमोऽप्ययमो निवार्यते नन्वजादयः त्वनादिविधिसामर्थ्यादनालि
नेषां निवारणः ॥
तदेहत्वीजं वक्तं पुनः सामान्यनियमे प्याह् त्वजादीनि सिद्धे मध्यम इति वादिसत्त्रेणापवादे सिद्धे दृग्भिरुपावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰च॰च॰

प्रथम एव भवतीति नियमो न तस्मात् संभवादित्यर्थः । पारिशेष्यात् आविति न वैवमेतत् [illegible] पाशब्दोपादानं प्रथमस्य परिशेषत्वाख्यानेन
गुरुत्वेऽप्युपपदनियम एवोचित इति चेन्न प्रत्युदाहरणस्य एवकारार्थगर्भस्य समासस्य बाधकत्वस्य तो भूपयोग्यविशिष्टत्वेन तत्पास
मत्वमेवेत्याशयात् । न च युष्मदस्मदोः समानाधिकरणे शेषत्वमतस्त्वाह । पर्य्यकेवलेशब्द इति प्रसङ्ग्यप्रतिषेधेऽस्यार्थः । सिद्धान्तिमते केवलसिद्धान्तिनः

यत्र प्रथमस्येति युष्मदादिमध्यम एव प्रसङ्गयान्न एवेति युष्मदस्मदोर्निपतत्वात्तयोः ग्रहणान्तरेण भवति मध्यमोत्तमयोस्तेन
मनत्वात् शेषेऽपि तत्प्रसंगे प्रथमः इति स्वरमारम्भमाणो सिद्धे प्रथमे मध्यमोत्तमनिवारणाय नियमार्थं संपद्यते प्रथम एव भवति न
मध्यमोत्तमाविति यथा समेदं शेषग्रहणेन निपादितो यामोऽनियमः तेनैति उभयथापि नियमे इत्यर्थः शेषत्वादिति यत्रैकवत्तु

यत्र प्रथमस्याप्रयुज्यमानोऽतिप्रथम एव भवतीति न च युष्मदस्मदोः प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वात्तत्र युष्मदस्मदोः प्रथम
स्य प्रतिषेधो वक्तव्यः त्वं च देवदत्तश्च पचथः अहं च देवदत्तश्च पचावः किं कारणं शेषत्वात् शेषे प्रथम इति प्रथमः प्राप्नो
ति सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात् सिद्धमेतत् कथं युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात् शेषे प्रथमः युष्मदस्मदोरिति वक्तव्यं युष्मादि
मध्यमात् स्वप्रकृतमो वि प्रतिषेधेन युष्मदि मध्यमात् स्वप्रकृतमस्तेन द्रवति विप्रतिषेधेन युष्मदि मध्यमात् स्वप्रकृतमो विप्रति
षेधेन युष्मदि मध्यमात् स्वप्रकृतमस्तेन द्रवति विप्रतिषेधेन युष्मदि मध्यमस्यावकाशः त्वं पचसि प्रत्ययस्य ग्रहणमस्मस्या
वकाशः अहं पचामि इहोभयं प्राप्नोति त्वं चाहं च पचावः प्रत्ययग्रहणमस्मेन द्रवति विप्रतिषेधेन सतोर्द्वि विप्रतिषेधेन सत
द्वि विप्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः ॥ १९

अस्मदो उपपदे सप्तवा शेष इति मामनत्र प्रथमः यत्रान्यसद्विनेतेत्वः तत्र समुदायस्य युष्मदस्मद्ग्रहणेनाग्रहणाच्छेषत्वमेवेति
प्रथमप्रतिषेधो वक्तव्यः सप्तवादौ सिद्धमिति यत्र शेषे युष्मदस्मदोस्तत्र शेषे प्रथमो नेति वक्तव्यमित्यर्थं चोदकस्याह सतर्हीति
आचार्यदेशीयस्याह नवक्तव्य इति ॥
वचनारम्भसामर्थ्यादपि समादतस्याह सप्तवादेति पूर्वस्य वचनस्य गुरुत्वात्सप्तवलात्तद्वाक्येण
सिद्धं निमाद्यर्थः न तु युष्मदस्मदोर्नैमत्तोऽपि यत्र केवलेन तेनैव निषेधः स्यात् तदस्याह यत्र शेषे इति शेषग्रहणं तत्रात्रुवर्तनत इति भावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

चोरकइति त्वतीयइत्यर्थः आरोप्यतइति तं विना चासच्छब्दो यासंभवइतिभावः तदाष्टयमिति संबोध्यं तेनागोवादित्यर्थः तदाभे
दाभावाद्यगिति यावेतदारोपादेव युष्मदर्थे भेदकधर्माभावाद्भेदकधर्मामतीमेर्देतोः पृथग्युष्मदर्थाभावइत्यर्थः अत्रप्रयोगे इति

अस्मदः शेषइति आरोपचावृइति तदास्मच्छब्दइति ननु शिष्यमाणस्यास्मदोयुर्यान्तत्रमयुष्मन्मानेपियुष्मदित्दर्थगतोम
धर्मविधानात्तस्याप्यत्रयस्पंगाइति विशेषनिषेधएवाप्रपितव्यः अत्राहः युष्मदर्थस्याहूर्यायदास्मदूपत्वमारोप्यतेन तदाभेदा
भावात्पृथग्युष्मदर्थाभावादस्मदुपपदेनामितः सिद्धतमयवेत्यर्थविशेषः चोरकस्त्वाह अनेकशेषभावार्थमिति तंचाह

त्वदादीनां यद्यत्परं तत्तच्छिष्यतइत्येवमस्मदः शेषोभविष्यति तदास्मयज्जमरत्येवासिद्धं अनेकशेषभावार्थंतत्रअनेकशेष
भावार्थंतस्य विभक्तिनिषेधोवक्तव्यः यदाचैकशेषोन कदाचैकशेषोन सहविवक्षायामेकशेषः यदानसहविवक्षातदैकशे
षोनास्ति तदायुष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेधः तदार्थाविभक्तिषेधेन॥

पचावइत्यत्रप्रयोगे आचार्यदेशीयआह तदेति सहविवक्षायाअभावेयथायुष्मदस्मदोरेकशेषाभावः एवंतदधिक
रणयोरपि क्रिययोर्भेदस्याविवक्षितत्वादाख्यातयोरप्येकशेषाभावे पचसि पचामिचेति पृथगेव प्रयोगात्तदर्थाविभक्तिनिषे
धेनेत्यर्थः॥

त्वशब्दैनैवसाहित्यस्य द्योतनादैकशेषो नेत्यर्थः भाष्ये यदा न सह विवक्षेत्यस्य चं विना केवलपदार्थ यदा न साहित्यबोधइत्यर्थः
तदधिकरणयोरिति बहुव्रीहिः भाष्येतदधिकरणानामिति बहुवचनंतत्र अनेकयुष्मदस्मत्प्रयोगाभिप्रायेण॥

शेषेलत ...

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नमुसरूविवदेति तन्निवंधनएकशेषइतिभावः एवंद्वयेति क्रियाद्वयकलोपक्रमे[illegible]यथाद्वय यकत्वमेवंद्वयद्वयकत्वो
प्र·च·चे· पक्रमेक्रियाद्वयकत्वमेवेत्यर्थः नन्विमस्यवाचनिकएकशेषस्मयानर्थः तदेववचनमाह प्रथमेत्यादि इदंसरूपत्वेवाचनिकेवाच
17 निकैकशेषेद्रष्टव्यमाह एवंतर्हीतिविप्रतिषेधस्थापनायदि इतनद्वाध्यवहानिरितिभावः प्रथमाद्यायमाह तस्मादिति लकारव

एतदेवसमर्थयितुमाह क्रियाद्वयकइति यथाक्रियाद्वित्वेसतिद्वयद्वयत्वेननसरूपविवक्षा एवंद्वयद्वयत्वेपिक्रियाद्वयत्वे
नभाव्यपरस्परस्माद्व्यभिचारात् एवंचव्रह्मेति द्वयद्वयत्वेसतिक्रियाद्वयत्वादिस्मर्थः इदानीमाचार्यआह एतावदि

तिंकारणंपृथक्त्वस्तदैनेकशेषभावात्तदधिकरणानामपिपृथक्त्वस्तदधिकरणानामपिएकशेषेनभवितव्यं तेचाद
पचसिपचामिवेति क्रियाद्वयत्वेचद्वयद्वयकदर्शनमनुमानमुक्तत्वानेकशेषभावस्य क्रियाद्वयकेचद्वयद्वयत्वेदर्शन
नैनयथापचसिपचामिवत्तेवाद्वेतितदनुमानमुक्तयोरपिक्रिययोरेकशेषोनभवतीति एवंचलकारासेष्वपरशेषाभव
तिपदद्वयेनतत्पृथक्त्वस्मरस्मेपुनःप्रतिषेधः शेषलादिति तथापिसेवभवितव्य तेचदैवदत्तमुपचसिपचचतिचमद्वेदेव
दत्तमपचामिचपचतिचेति एतावद्युक्तेनवापृथक्त्वस्मिरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावादविप्रति
षेधइतिदृष्पनेदिपृथक्त्वसदोनानेकशेषत्वदधिकरणानांचैकशेषः ॥ ८

ति एकशेषइति एकशेषफलत्वादेकशेषउच्यते नतुमध्यममध्यमोत्तमानामेकशेषेसरूपत्वादिनावाचनिकएकशेषः
एवंशेषकशेषेव्याख्यीपमाणोनार्थोविप्रतिषेधेन तस्मात्कारकभेदोपिक्रियापृथग्भेदादेकएकपातः अपृथक्तेनतस्माद्द्वयेलका
वानेकार्थाभि (रएवानेकार्थाभिधायीविरोधाभावात् तत्रउक्तषद्वयप्रसङ्गपृक्तोविप्रतिषेधः ॥ ॥ धायीतिक्रिया
॥ यामनेकार्थगतारोपितसंख्याभिधायीमर्थः ॥ ॥ ॥ राम राम ॥ राम ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नुवक्ताश्चनिभन्मंतामितिचवहूवचनंकथमनयाह पाकटाहेनितनैकेकाद्नसेकोकक्रियायामनपेनसहविवक्षाकथमितिग्रा
णाकानामुपपादयन्निनचेति एकैकाद्नसेवैकैकक्रियाविवक्षितेनेत्यभिप्रायः वक्तुः सहविवक्षाभावेऽपितोकस्यापतिहं विहन्मान
सेनिवक्तनेचेवहूवचनेनानानामनयापीतिभावाशयः एकशेषप्रयाहेनचतेनमेवलसनश्नाह भावेसोपिदोषश्चेनविप्रानिपेवांगीकावह
यस्ताश्चनिपाकटाहविभोनकाल्दवनानाणांसहविवक्षायामेकशेषः तत्रावयवप्रवक्रियायाः समुदायस्यारोपस्तनुभन्नेतामि
त्यादिवहूवचनेसामानाधिकरण्यंचोपपद्यतोचयाइचैकशेषोपिक्रियाश्रयकमेवदश्रयश्रयेत्वापिक्रियैकशेषश्चमर्थः नहिशेष

तद्यथातेवाहंचवहवचरहन्भोसंमपश्यावेदेति पश्यथनेकक्रियाश्रयकेवद्यश्रयकदर्शनमनुमानपूर्वतरयानेकशेषभाव
स्येतिक्रियाश्रयकेलवल्वपिइचैकशेषोभवतीतिनिदर्शनेतद्यथा यस्ताः भन्मेतामसंतांदीयेनामिति एवंचवहुतामोपिदोषो
भवतिपदुक्तेनयुष्मदस्मदोर्मनिषेधः शेषविधाविति मैवदोषः परिहृतमेतत्सिद्धत्वयुष्मदस्मदोः प्रतिषेधादिति सत्यं
प्रतिषेधोवक्तव्यः नवक्तव्यः शेषमप्यमाविधीयतेनचहिशेषश्चानयोप्रहणेनगृह्यते भवेद्यथोनस्यात्मध्यमात्मभाव
पिनमायुनः किंकारणंयुष्मदस्मदोरूपरयोमध्यमोत्तमावुक्तेनैनचयुष्मदस्मदोरन्यस्यग्रहणेनगृह्यते पश्य
श्यपश्चास्तेनरायेमध्यमोत्तमौभविष्यतः ॥ ॥

प्राप्स्येति उपश्चक्रान्त्यः शेषः युष्मदस्मदोश्चोपयुक्तयोः सद्भावाद्व्याप्तिरोषर्स्त इतरएतत्सामर्थ्यमविदित्वाह भवेदितर
तरस्याह पश्येति मत्ताविधौशेषत्वाभावात्तिवेवपनमेवकार्यभवतित्यर्थः ॥ योयोदोषस्तेनोक्तस्तदंगीकारेणदुक्तोद्दितीयो
दोषोपिलप्रश्नत्यर्थः परिहृतमेतदिति यंकिंचैवेतिशेषः उपश्चक्रान्तइति अस्योपक्रान्तसमभिव्याहृतरन्नादिः शेषपदस्यतत्रैवार्थे
याकेतिनिमावः एतत्सामर्थ्यं याहशांकिं नेनावधारणमाश्रितनामितिभ्रमस्तस्येतिभावः ॥ प्राप्स्येपदप्रयुष्मदिति समुदायस्यप्रष

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

एतद्धिवरणेऽप्यपीति एतत् शेषपदशक्यं विवरीतं शेषग्रहणमपीतिसंबन्धः उपेतेति स्फु[illegible]दानभावः उपपदार्थमिति उपपदानि
म·च·च· नहि शेषत्वानि उपपदपदसमानाधिकरणपदस्थानि पदानि तदर्थमिमर्थः सत्त्वावकाशदर्शीयतिनदभावे वेति नहि तस्येवेति न तदि-
इतरः शेषशाहार्यमविहानात् यथैवेति एतद्धिकारणेऽप्युपेत्सोपपदार्थं वर्णयितमाह एवं नहीति यद्वाचेति युष्मदस्मदोः
18 स्ववत्तानदभावे च शेषसद्भावात् यत्र शेषशतिदेवदत्त इति ननीदेन नहि तस्य वसाधनत्वं किं तर्हि युष्मदस्मदर्थयोरेव न चा

यथैव तर्हि पदत्र युष्मद्युष्मासु त्वदाश्रयो मध्यमो न मोभवतः एवं योऽत्र शेषस्तदाश्रयः प्रथमः प्राप्नोति एवं तर्हि शेष उप-
पदे प्रथमो विधीयते उपोच्चारि पदमुपपदं यत्रोच्चारि पोच्चारितस्य शेषः यत्र शेषः न तत्र उपोच्चारि भवेत् प्रथमो न स्यात् मध्यमो
त्तमावपि न प्राप्नुतः किं कारणं युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुक्तौ उपोच्चारि पदमुपपदं यत्रोच्चारितः तेन युष्मदस्म-
दोर्न तु उपोच्चारि एवं तर्हि शेषेण सामानाधिकरण्ये प्रथमो विधीयते न वा युष्मदोः शेषेण सामानाधिकरण्यं भवेत् प्रथमो न स्यात्
मध्यमोत्तमावपि तन्न प्राप्नुतः किं कारणं युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्ये मध्यमोत्तमावुक्तौ न चात्र युष्मदस्मद्भ्यामेव सा-
मानाधिकरण्ये एवं तर्हि मदादीनि सर्वाणि निमित्तानि एवमपि युष्मदस्मदोः शेषो भविष्यतीति तत्र युष्मदादि मध्यमः प्रसरि उत
मरस्मेवसिद्धः ॥ ॥ शिव·

त्वशेषेणेवेति किं तर्हि युष्मदस्मदर्थेनापि तद्भावाच्छेषत्वाभावः इत्यर्थः एवं तर्हीति यद्यप्यनेकशेषे शेषउपक्रान्तस्तथाप्येक १८
शेषेपि हृत्वाणीयोपक्रमः ॥ ॥

तिभाष्यस्य न तदेवेत्यर्थः इति भावः अनेन पारिभाषिकमुपपदं किं तु यौगिकमिति निर्णीतं न न्वकशेषे दोषे प्रक्रान्ते कथमेकशेषे
नान्यथासिद्धिहेतुके प्रत्यत आह यद्यपीति एवं चैकशेषेण शेषवाचस्यानाज्ञास्तत्र शेषशतिन प्रथम इति भावः ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

एकशेषेऽपि दोषमाह भाष्येन सिध्यतिस्यानिस्मपीति तद्भावे ऽयमपचमानेश्चनिष्पन्नेनकैयटेनस्यगतिर्पदार्थानिगौतः अ
स्यानिस्मपीति अयमपचमानेमपचमानेचशेषेमयमविधानात् शेषांतरमप्याह मतदीनामिति एतदपरिहार्यमयमा
नोऽलहेत्वोऽमदप्याह पुष्कदीति पश्मत्वामिति पुष्पयस्यादितिविशिष्टरूपपरिग्रहाद्सवशाद्यांतरत्वात् आचार्यदेशीयआह
तदेतद्विधिनेति पुष्कदस्यदेशपदस्यविशेषणत्वात्तदेतद्विधिः चोदकोदोषमाह इहापीति अतिवमिति त्वामतिक्रांतर
तिसमासः एवंतर्हितद्विधावतिव्याप्तिमुक्काव्याप्तिमाह पचाम्येतदिति वक्तव्यमिति शेषदसमामत्वत्वकल्पशतिकालातश

न सिध्यतिस्यानिस्मपीतिमध्यमःपामीतिमदादीनांत्वल्पपघतपंतनाक्षिप्यतइति परामवतः शेषःतदाप्रथःमध्य
मःपामोति पुष्कदिमध्यमःअस्यपुतमश्चमेतोयनेतावितनुमामतः परमतंपचसिपरमाहंपचामीति तदंतविधिनाभाव
ष्यति इहापितर्हितदंतविधिनाभामतः अतितंपचतिअन्यदहंपचतीति येचाप्येतेसमानाधिकरणाहनयस्तहिनास्तत्वम
ध्यमोत्तमौनभामतः त्वंतरःपचसि मन्तरःपचामीति त्वंरूपःपचसिमद्रूपःपचामि त्वत्कल्पःपचसिमत्कल्पःपचामीति
एवंतर्हिपुष्कदस्यहतीत्येवभविष्यतिइहापितर्हिमामतः अतितंपचति अन्यदहंपचतीति एवंतर्हिपुष्कदिसाधनेऽस्म
सिद्धगणायहेतोपुष्कदर्थपवत्वकल्प दिसाधनइत्येवभविष्यति ॥ प्राह्नेनोच्यतेनत्वनत्वमदर्थोपदार्थांतरेतद्भिधानेपुष्म
दर्थस्यसाधनत्वाभावात्प्रध्यमाभावात् एवंमत्कल्पइतिवोढव्यं आचार्यदेशीयआह एवंतर्हीति सोऽयमात्रिदेशासमनुल्ला
पोविधास्यतइतिभावः चोदकआह इहापीति आचार्यआह एवंतर्हीति समानाधिकरणइतिवचनात्पुष्कदस्मदर्थेनपद
लोतसमानाधिकरणेत्वमध्यमोत्तमाभ्यांभवितव्यमितिनास्तिकश्चित्दोषः ॥ ॥

निपात्यनत्वमिति विग्रहेरशरानिरत आह त्वामपीति पञ्चलोतसेनंतपदंहयेद्विमेयोः ॥१०७॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प.च.ब. शेषस्याभावइतिउपयुक्तासमभिव्याहृतउपयुक्तादन्यः शेषपदेनोच्यतइतिभावः एवंतर्हि[illegible]स्तायेनेः अपदंसमानाधिकरणाइ
19 नस्माद्यानिवृत्तिः साधनेऽस्मत्त्वलकारवाच्यसाधनेक्रियासमानाधिकरणोइत्यर्थः एवंद्वयमेवानपदमितनेऽस्मनीश्रनेति तेतिसि
सिद्धिसिद्धइतिसूत्रेनद्युवादौविषयविशेषेऽपवादबोधनायेतिभावः अतएवभावेमध्यमपुरुषासिद्धिरितिबोध्यं· विकाररूपेणेतिअ

एवंचकृत्वेतियुष्मदस्मदर्थसाधनतात्कृतोभावः अथवेति मध्यमइत्येतावन्मात्रंविधानेऽनाश्रितविषयविशेषः मध्यमो
विधीयमानउत्सर्गोभवतितस्यविषयविशेषेविधीयमानोमध्यमोत्तमावपवादौभवतः तत्रापवादाहनिमित्तसद्भावात्यामिस्येव
विषयेमध्यमोत्तमावेवभविष्यतस्तत्रप्रथमइत्यर्थः अवतंसामीति मदनातिविहत्योरभेदविवक्षयाविमत्यपः तर्हिकिंमदनामश्रे
ण मध्यमेनभाव्यम अथविहत्याश्रयेणमध्यमेनेतिमन्तः अत्रोत्तरमद्रवतीति मदनोत्तरेवविकाररूपेणसपनोकस्त्वामितिभावः

एवंचकृत्वासोऽपदेशोभवतियदुक्तंयुष्मदस्मदन्यत्रप्रतिषेधःशेषत्वादिति अथवामध्यमउत्सर्गः कार्यत्वेनेत्यस्युष्मदस्मदोस्तु
पपदत्वोर्मध्यमोत्तमावपवादौभविष्यतः तत्रयुष्मत्तत्रयस्यास्मत्तत्रयस्यामीतिकृत्वामध्यमोत्तमौभविष्यतः अपरेत्वकथम
विनयेऽपवादतत्पदेनत्वंभवामीतिअहंस्थितनभवामितमभवामीतितत्वंभवतिभवतोमेवंभविनयमध्यमोत्तमौकस्मान्न
भवतः गौणात्त्वयोर्मैःसमान्योभवतितत्रयोगात्त्वंवाजोग्नीषोमीयइतिनवाहीकोनुवध्यते कथंतर्हिवाहीकेप्रयोगे
भवतः गौर्वाहीकइतिगौणत्वान्नेति अर्थाश्रयमेतदेवंभवति यदिशब्दमात्रेणतत्रभवतिशब्दाश्रयेचवाहीकेप्रयोगे· ॥

मध्यमोत्तमौकस्मादिति यथामहतिनतहृमेसमाचारात्प्रयुष्मदस्मद्प्रदेशंलभन्तेतथामध्यमोत्तमावपिमाभूतां गौणात्मन्यपा १५
दिति तद्वत्समाचारारोपितमस्मद्युष्मदर्थरूपत्वमितिभावः सिद्धंभाष्यमोदिमुत्राव्याख्यानेनएवावधार्यत्वादुक्तं भवतः शेष
इतितत्रोत्तरमाह युष्मदस्मदर्थवत्स्वेषुसमवेतसंनिवेशानाश्रयणीयः तत्रस्मात्सदपवादोनतभवतः शब्दशोपदर्शनाद्वैतिवचना
हा· ॥
आरोपितविकाररूपेणेत्यर्थः नसन्निवेशान्याश्रयणीयइत्यस्यकिंतभवतप्रयुष्मदस्मादितिबोधः वचनाद्धेतिअलिंगकेननवि
षयोयुष्मदर्थोभवदर्थस्तत्रतनयोनियुष्मदर्थसमानार्थसत्वामितिवाच्ये यदाभवतः शेषत्वदाभवत्येवमध्यमइत्याशयेनभाष्येत
योनराज्ञोतिरमम· ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

परः संपरो वर्णान्तराव्यवहितस्स्वर्यै मध्यमा हि हृताविषये सन्सनोसनि मभाष्यासंगतिमत आह पूर्वैनिवर्णान्तरखवाये ऽव्यवहित
परत्वाभावादेवातिप्रसंगविरहादिकोऽपराचीमारो संहितानाधिकारत्वे पष्ठ्यापन्नेः सनार्थ इति भावः ननु नन्त म्हषउतन्मपदार्थश्यान
मनपान पुंसकानिर्देशो ऽग्गुक्तो ऽत आह अव्ययीभावस्मादि पूर्वपदार्थप्राधान्ये ऽव्ययीभाव उत्तरपदार्थप्राधान्ये तत्पुरुष इति व्यवस्थिते
रिति भावः यस्मान्नः संहितशब्दोऽपि परसन्निकर्षवाचीः तेनापन्नतत्पुरुष एव असंहितमारोपित संधाने सन्निकर्षः नेनन्तरभावात्स
परः पूर्ववर्णोच्चारणानन्तरमेव यत्वर्णान्तरमच्चार्यते न न तत्कालमन्तरालसद्भावः सपर उक्तः संनिकर्षः समास इति लक्षणः
संहिता संज्ञेति तत्रार्थः पर्वा स्थिते चोद्यते परश्इति द्रुतायामेव हृता चनेन तोक्तः परः संनिकर्षः संभवति नन्तमध्यमायां विलंबि
तायां चेत्यर्थः असंहितमिति संहितासत्तायाअभावस्मर्थाभावेऽव्ययीभावः अविद्यमाना वा संहिता अस्मिन्निति वहुव्रीः
परः सन्निकर्षः परः सन्निकर्षः संहिता चेद्द्रुतायामसंहितायाः सन्निकर्षः संहिता चेद्द्रुतायां हृतो संहितासंज्ञानमाप्नोति
द्रुतायामेवादि परः सन्निकर्षो वर्णानां नाद्रुतायां नत्स्यः सन्निकर्षः नत्स्यः सन्निकर्षो वर्णानां द्रुतमध्यमविलंबितास्तहीति
७ किंकृतस्तर्हि विशेषः वर्णकालभयस्कृत ॥
हिः द्रुतमध्यमविलंबितास्विति द्रुता च मध्यमा च विलंबिता चेति द्वंद्वे कृते भाष्यकारवचनमाप्नोपात्तुः सर्वासु हि तिसृषु सः
सन्निकर्षं नेरंतर्योच्चारणात विशेष इति वृत्तीनामिति शेषः कृविहितविशेष्यइत्येव एतावः ॥ हितासंज्ञानमाप्नोतीत्यर्थः ना
नाव्ययीभावस्तत्रासमेवोनन्तस्त्रेवसने वहुव्रीहिरिति पौर्वापर्यं चान्यपदार्थस्याभिमानात् अत्राद्यमेवपुनः संहितासंज्ञानमाप्नो
तीति भाष्यमाख्यानात वहुव्रीहिस्तत्पुरुषसेवाव्ययीभावस्यापि लघुत्वाच्च योग्यान्यपदार्थाभावाच्च आद्यस्योत्तरपदपरत्वाभावात्स
प्यमसत्वे परत्वाभावात्सामानाधिकरण्याभावाच्चैवनमामेत आह भाष्यकारो नेतरस्यात्रलेदीप उक्तस्य चैतदपमतेनेति भावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

म.च.च.

ननुसर्वेष्ववृत्तिषुवर्णानामेकरूपत्वात्कथंवर्णकालभेदउक्तमतआह वर्णोपलब्धीतिवैकृत[illegible]स्थादिना[illegible]ध्वनिः शनैः शनैरुपल
ब्धिस्यादविच्छेदस्तोपलब्धिपर्यन्तन्नवृत्तिःविवक्षितघर्घरूपाणामिति एतच्चतत्परमतेनैवविस्तरेणनिरूपितं ध्वनिभेदादितिवैकृतध्वनिभे
दादित्यर्थः ननुकिंकृतइतिकारणमभ्युपगमफलकथनेनोत्तरमसङ्गतमतआहकारणमेवोक्तं वर्णकालभेदत्वविनिभाव्यस्यकारणं

20

वर्णानांत्विति वर्णोपलब्धिकालस्त्रिकालभेदत्वमुच्यते द्रुतायांह्रस्व उपलब्धिकालः मध्यमायामधिकः विलम्बितायामधि
कतरः याहृतवैकृतभेदात्भिन्नाध्वनयएववैकृतध्वनिवशात्तस्यैववर्णस्यपुनः पुनरुपलब्धिर्भवतीति ध्वनिभेदादित्यतिभे
दः किंकृतइतिकारणोपदेशेवर्णकालभेदत्वमितिसामर्थ्यात्कारणमेवोक्तंभवतीति हस्तिमशकयोरिति हस्तिनोहस्तिनाद्यः

वर्णानांतुकालभेदत्वं नयथाहस्तिमशकयोस्तत्त्वसंनिकर्षः प्राणिभेदत्वेतु यद्येवंद्रुतायांपरकरणेमध्यम
विलम्बितयोरुपसंख्यानंकालभेदात् द्रुतायांतुपरकरणेमध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानंकर्तव्यमितिकारणंकालभेदात्
येद्रुतायांहितौवर्णाहित्रिभागाधिकालेमध्यमायापिमध्यमायांहितौवर्णाहित्रिभागाधिकौविलम्बितायां॥

सन्निकर्षःमशकस्येवमशकेनसहतुल्यःपरस्परापेक्षयायेनार्थःप्राणिभेदत्वमिति हस्तिनोमहान्तंदेशंव्याप्नुवतोमशकोऽनल्पं
नैरन्तर्येणविशिष्टमित्यर्थः वर्णानांव्यञ्जकध्वनिकृतंयथोक्तभेदमसन्निपद्यमानाःस्वगतमेवभेदमन्वावादयन्ति यद्यपिभिन्ना २०
शिष्टंभाष्येनपरस्तात्कालस्येत्यव्याख्यानंतत्रएवावधार्यं॥

इतिविशेषस्यैवनिर्देशः ननुवैकृतध्वनिरूपंस्वयमनुक्तमितिभावः हस्तिमशकयोःपरस्परसन्निकर्षेरतिनार्थेतस्मात् हस्तिनश्चि
ग्रन्तएवप्राणिभेदत्वमित्यत्रिमअग्रेचसंगतिरितिभावः प्राणिशब्देनात्रशरीरेव्यञ्जकध्वनीतिउपलब्धिपर्यायव्यञ्जकध्वनीअर्थः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भाष्ये उक्तं चेति वचनारंभापेक्षो विकल्पः ननु शाहानां निम्नताहिरामाभावे ऽविराम इति विशेषणं व्यर्थमत आह पूर्वेति
शाहशाहे न तदुच्चारणालस्यत इति भावः ननु विरामे ऽवसानसंज्ञामाप्नोति मिति संगतमत आह भिन्नेति ध्वनिपरेत्यादि कुंठता
त्वाद्युपस्थितानः प्रयत्नभेदे एकप्रयत्नाविच्छेदाभावो हेतुः अविच्छेदाभाव इत्यस्य आरोपितविच्छेदमति यौगिकोऽभाव इत्यर्थः तेना
भावमति यौगिको ऽभावः कथं तस्य भावमतिर्यौगिकत्वनियमादिति न शंक्यं विच्छेदस्य अनिष्टत्वे विरामाः परपर्यायः किंचावि
शेषश्चेति बोध्यं एकैकस्य वर्णस्येति एकवर्णोच्चारणेनेतरेतराभावकाले हीनोयवर्णोच्चारणफलकहीनोयप्रयत्नाभावस्यापि करणात्
शाहाविराम इति यदाभ्यपोक्ताः शाहोच्चारणे च विरमति तदा शाहाविरामः स च मुख्य एव तेन पौरुषपरस्त्रिकर्षाभावे ऽस्तो
निसिद्धा संहिता संज्ञा शाहाविरामेऽन्तवर्णे सिति भिन्नप्रयत्नेनेति ध्वनियत्नात् वर्णानामनिर्वर्णप्रयत्नभेदादेव
प्रयत्नाविच्छेदाभावात् प्रथमप्रयत्नोच्चारितवर्णानंतरप्रयत्नात् एव वर्णान्तरोच्चारणादेकैकस्य वर्णस्य विरामसद्भावात्
उक्तं वा किमुक्तं सिद्धत्वद्धित्वस्थितावर्णावत्कोऽस्त्राविरवचनाहृत पौर्वापर्येणेति अथवा शाहाविरामः संहितेत्येतद्धूत्तरा
कारपाति शाहाविरामे ऽन्तवर्णमवसाने शाहाविरामेऽन्तवर्णमवसानसंज्ञामाप्नोति किमिदं येन वर्णापि नि वर्णाव
र्णाभाते वर्णयनेव यत्ने नैकाऽवर्णोच्चारयतो विच्छेदवर्णैः पसंहृत्यतममप्यादाराहिनीयः प्रयुज्यतेन यान्तो पदार्थावन
र्यः एवं तस्य नैवकाशा संहिता संज्ञावसानसंज्ञा वाध्यिष्यते अथवावसानसंज्ञायां पूर्वकर्षगतिविरामस्ते साधीयो ऽवि
वसानसंज्ञामाप्नोति अवसानसंज्ञामिति वर्णान्तरानुच्चारणाहृतस्मादोसावकाशान्नितिभावः तेन सर्वेषां वर्णानां यो विरामः सो
ऽवसानसंज्ञो न तन्नानारीयकत्वमर्थः अथवेति सर्वत्र विरामसद्भावात् उत्तः अन्नाविशेष आम्नोयते शब्दार्थयोरितिः अन्यत्र तत्स्यो
ले च वर्णाभावात् विरामोऽस्येवेत्यर्थः यद्यप्यवच्छेदकभेदेनानेकप्रयत्नोऽन्मानिरपेक्षगपत्नयापेमहूतेन्नाभिन्नपेकदेशावच्छेदेनानेक
प्रयत्नोत्पत्तिरुपगमपदिहरुहावस्तनापत्ताद्यागयद्य भवनंतत्सानानाव यवच्छिन्नक्रियाः तथा भेदेनैव कालस्तोत्स्यात्तस्य अहत्सा शंकः
अवसानसंज्ञामाप्नोतीति एवं चैकसत्ताधिकायात्संहितासंज्ञा न स्यादिति भावः विच्छिन्न [illegible] ऽन्न [illegible] व्यर्थत्वमापत्तेश्च पसं

तत्त्वं प्रयोजनं प्राहुः प्रशस्ताः साधुप्रयोगैः प्रयोगिता तेजसोवर्णाभ्योपौ[illegible] :॥

भाष्योक्तस्यैते ॥

अन्यथास्मृतिसूत्रे वसानसंज्ञार्थे चेत् ॥

यदुविरामे पदार्थत्वात् विरामान्त्यवर्णस्य वसानसंज्ञा ॥

दूरयोत्तं नं यवोपर्यंतं येकेसार्थं अन्यमिति यतोऽनेनमितार्थं सर्वैभूषि केशहाना सहाना तात्पर्यं सांतमं जिजिवरा मीतकसार्थेति विरामे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

म॰च॰च॰

घोषः ध्वनिविशेषः श्वासविच्छेदादिति असत्त्वादेवा विच्छेदः तदाह असीनिवातादि [illegible] ब्दवम [illegible] रतीयचन्द्र योनानिम
ष्टः शेषाभसंयोगादिति न याव्याख्यानेदित्याषिक्षेश्चेति भाष्यालभ्यते नञासंगतस्यात्तद्धोषाभावेऽनिभावः स्पर्शानां मध्ये घोषसं
स्पर्शः षाष्ठमसंयोगफलं नास्तीति भाष्याशयम् ननु ऊष्मादौ नैवं किंचिन्नसंहिता कार्यं अतआह वनश्च निघोषविच्छेदादिति असत्त्वा
द्धादिविरामश्चेति अथवा विशेषजनितो वर्णविरामे प्रयुज्यमानरूपो वर्णानामुच्चारणे प्रवर्तमानो घोषो बोद्धाद्यन्ते स्पर्शो
षसंयोग इति वायनां प्रथमद्वितीयानां घोषसानां च संयोगे घोषविच्छेदादसंनिधानात् संहिता संज्ञा प्राप्नोतीति त्यर्थः अ
घोषसंयोग इत्येव सिद्धत्वात् स्पर्शग्रहणमनर्थकं अस्पर्शानामपि अघोषाणां घोषसानां संयोगे तु तस्याप्रयत्वात् संज्ञा प्राप्नो
संगात् न च स्पर्शानां मघोषाणां चेति समन्वयः घोषवतां स्पर्शानां संयोगे घोषमसंगात् ऊष्मादि इति ऊष्मादिष्वपि इति क
नोत्त्वम् अनुच्चइति तत्पिकने संज्ञा प्राप्नुवमानमित्याद्युदात्तमेषां त्रमनुदात्तं ततः संहितायां विधीयमानम् दात्तादनुदात्तस
अथवा ऊष्मादिविरामः संहितेयम् तत्त्वलक्षणं करिष्यते ऊष्मादिष्विमे स्पर्शा घोषसंयोगे संनिधानात् संहितं ऊष्मादिविरामेस
र्शानामघोषाणामन्त्यसंयोगः संनिधानात् संहितासंज्ञां न प्राप्नोति कुक्कुटः पिप्पकोपततिमिति किंन्वथने संयोग इति अथ
पचपकः पचतीतिकः पूर्वपदयोरूष्मादेन मध्यायनेनद्यथाहृयोरकयोर्वर्णयोर्मध्ये मुहूर्तव्यवसानमागमानुपलभ्यते वदत्यपि
केरिके कालो हृकसंस्तन्नुगुणाद्युपलभ्यते एकेनतस्यः संनिधिः पथ्यैवकावर्णोऽन्तरेण मध्यायने एवमनेनकापि अथवापि
स्वरितत्वेनस्यात् पचतीति अत्रापि वकारस्याघोषवान्दकारेण वारणेनाघोषविच्छेदः नैपर्यमकालमुच्चवेनं संहितेमेनेनलक्षणं
तेस्वरितत्वाभसंगः आदेनेति हृयोरकारयोर्घोषवतोर्मध्ये वकारोऽघोषवान् निवलसनत्त्वस्पर्शः आस्युपानरगतोपि गुणाद्यस्पो
नैरेउपलभ्यन्त इति दृष्टान्तेनदर्शयति हृयोरिति एकेनेति अनेकस्यः संनिवोधः एवकेनतस्यः पथ्येकोन्तरेणापिन हृणवस्ले
नरसंनिधानहृणाउपलभ्यतेनयानेकोपिस्याद्दिकादेर्थ इत्यर्थः अथवेति वर्णानां पाच्चारणकालादुमेन तत्पोस्येन कावेना
देवविच्छेदः माध्येपचतीस्यसन्नवकयमितिनिषेधः ऊष्मादौ दृष्ट्वादो ह्यतशोकः पचतीस्पदप एवसंहितायां वोपर्ये संहितेति लक्षणेि
सिद्धत्वमिएवकः पूर्वेणानत्रायनऊष्मादावपि समाधनेप्रवेनमादिनावर्णानां संच्चारणेनानतीयकार्यमात्राकालादन्यनाधिकेनमधः

चैतेतमथर्मीविलंवितयोः पद्संतिकर्माभावेविसंहितासंज्ञासिध्यति॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नन्वेवं पूर्वकालः परस्य परकाल इति कथं पूर्वापरभावो न स्यादत आह युगपदिति अयं भावः परिकाले पौर्वापर्यं तदा स्यात्कोपण
वीत्यादिसंहिताकार्यासंभवः पूर्वपरयोर्युगपत्स्थित्यभावात् अत एव नदीति कामपि इत्यनेकश इति भिन्नकाले इत्यर्थः एके
कश इति पाठान्तरं तत्र पूर्वोक्तविनिवृत्तौ अनिलतत इतिवत्द्विवचनशब्दार्थयोगपद्यबोधः नहि तन्मात्रेणानुभवो प्राप्यतीतिरल्पा
र्थपर्यवसायि मतीतिः नन्वेकवर्णावर्तिनीवादित्र्यविचिन्त्य युगपदवनमेन उभवताममेरतत्र आह सामान्येनेति नैनोपक्रमेवानुसक्
वमेवेति भावः अनेन युगपदुपलम्भनिरस्य युगपद्धारणत्वीसभामपि निर्दोषत्वमाह भाष्ये उच्चरितेनेति उच्चरितप्रध्वंसित्वेन उच्चारणात्

पूर्वापराभावादिति युगपत्स्थितानां देशान्तरे पौर्वापर्यं दृष्टं वर्णास्तु एकैकश उपलभ्यमाना यौगपद्येनासंनिधानात्कथं पौ
र्वापर्यमश्नुवीरन् एकवर्णावर्तिन्वादिति सामान्येनोपक्रमात्सामस्त्याभावः उच्चरितेति क्रमोत्पन्ना अपि वर्णा अपध्वंसति

पौर्वापर्यमकालत्वे नैव संहिता चेत् पूर्वापराभावात् संहितं पौर्वापर्यमकालत्वे वैनं संहिता चेत् पूर्वापराभावात्
संहिता संतानमात्रमिति नहि वर्णानां पौर्वापर्यमालोकिकारणं एकवर्णावर्तिन्वाद्वा उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानां.

देशेन ह्यस्मात्पूर्वापरव्यपदेशः अग्रमध्यमकनिष्ठव्यपदेशावत् अनवस्थानात्तु नास्ति नातिकपूर्वापरभावः इत्यर्थः येन क
ध्वमपेत्यपायेनैतदुक्तं ध्वनिस्फोटभेदस्य त्वनिर्णीतत्वाद्वेदोपन्यस्यते ॥ ॥

करणकालो न रकालस्य निध्वंसेति योगिनिरूपं उच्चारणाधिकरणकालोऽपि लुप्तगणसमूहरूपः अमत्स्यपोगः लिणिकस्याग्रे
ऽसत्त्वायोगात् न घटवति इत्थंभूतिनिकालिकपौर्वापर्यमपि युगपदवस्थित्येनैव ग्रहीतुं शक्यं न न उप विद्यमानयोर्लताद्यस्पेष्टमा
रिम्भेदः पंकौनि एकनि व्यवहारवत् अग्रेपूर्वोऽयं पर इति व्यवहारस्य न एवविद्यमानयोरसंभवः नष्टविद्यमानयोः संबंधस्यानिरूप
यितुमशक्यत्वादिति भावः वर्णानां स्फोटरूपाणां नित्यत्वादित्युपक्रममत आह सेनकेति स्फोटस्य तत्संबंधाधारमेवेनैककालत्वात्
यपौर्वापर्यस्यालौकिकसंभवो नास्तीति भावः ॥ ॥ नानं ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्मारे वेति कालकृतमव्यवधानं स्मारे वेति यावत् यर्थः एवं च युगपदुच्चारणमात्रात् सन्निकर्षे [illegible] पौर्वापर्य [illegible] इति भावः तदाह भा
म॰व॰त॰ वेऽस्याप्यति तद्वर्णानां सान्तरमपरो वर्णः प्रयुक्तेन च ताथिति पौर्वापर्य व्यवहारे वर्णानां समसहायत्यर्थः बुद्धौ हेतोरिति
बुद्धौ वेतनः करणेन वेष्टाकेन तात्वादिभिर्वा न व्यापारे तस्मात् ग्राह्यान् ग्रहणं नामेति विवितानुक्रमतोऽशब्देन वाच्यानयोर्न बुद्धौ हेतुरूपे
२२ देशोच्चाले नैव पौर्वापर्य व्यवहाररूपोऽपीत्यर्थः बुद्धिविषयमित्यस्य बुद्धेस्य ग्राह्यविषयमित्यर्थः न च वर्तते बुद्धिस्थ तन्न पपादपते

न ह्येतद् युगपदिति युगपत्तद्द्वयोरुच्चारणे स्मारे वाव्यवधानं कालेन पौर्वापर्यं तन्मा भूदिति भावः वागीति वागिन्द्रियमित्यर्थः ए
तेन युगपदनवस्थानात् सन्निकर्षाभ्यासि यदिति विवेतयं एवं न ह्येति बुद्धिपकाल्पितः सर्वः पौर्वापर्यसन्निकर्षादिव्यवहारः र

एकैकवर्णवर्तिनी वाक् न ह्येतद् युगपदुच्चारयति गौरिति यावन् गकारे वाग्वर्तते नौकारे न विसर्जनीये यावदौकारे न ग
कारे न विसर्जनीये यावद् विसर्जनीये न गकारे नौकारे उच्चरितप्रध्वंसित्वात् उच्चरितप्रध्वंसिनः ह्लादिवर्णाः उच्चरितप्र
ध्वंसिनः अथापरः प्रयुज्यते न वर्णो वर्णस्य सहायः एवं तारे बुद्धौ हि ता सर्वाः प्रदृष्टाः कर्तापीस्तव त्रीतिः पोवेनाधानात्
वहेष्टा बुद्धौ रूपाते पौर्वापर्यं बुद्धिविषयमेव ग्राह्या नापौर्वापर्यरूपमनु ग्रहः मेताप्रवेकारी भवति सपष्पति ग्रसि
त्वर्थः पेशाह्वः प्रयोक्तृभ्यः ग्रसिस्तावच्च्छेयं तावद्वर्णः नतोपनतोपमिति ॥

त्यर्थः धीरः पंडितः न तत्त्रीनिरिरिनितनतं ततसालिपसाः सान वतीसकलविषयव्यापिनीनीति बुद्धिर्यस्य सततत्वोतिरिति
ग्रन्थेन नतत्त्रीनिरिति पर्वानि ननवनीविषयान्व्याप्नुवती बुद्धिर्यस्येति तत्पर्यार्थः ॥ ॥ २२

यस्मिन्नदर्शमेव पाख्यमहतेः तस्मैव पाख्यफलधर्मीके: ग्रसिन्नर्थे इति एतदर्थमेव ब्रह्मानर्थदर्शनमप्युक्तं लोके पौर्वापर्यमित्युप
लक्षणं ग्रपमिति बुध्यपाख्यसमाप्रग्रयसत्त्वोच्चरणत्वेऽप्यशाह्यपरामर्शः ग्रमयेह्रमं प्रसरपरामर्शीकलारेतर बुपपतिः ग्रपो
तच्चः परमस्य यापृष्ठस्य लोच्चारणरूपेणमपोगेणाभिव्यक्त्यः ग्रसिन्नयोऽहरस्यस्यग्रजनीयेरानिशेषवं तदाहृत्व बुद्धिप्रकल्पितशति
बुद्धिस्थमकल्पितशाह्यविषयरमर्थः प्रकल्पितेत्यस्यमनिविवेचनततद्रूपतया प्रकल्पितेनर्थः ॥ ॥ राम राम ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विरामो नानाप्रकारं गच्छति प्राप्नोति प्रत्ययान्नानाप्रकारं गम्यते तेन प्राप्यत्वात्किंचित्क्रममितिपरीक्षनइत्यर्थः अत्र लक्षणे संदेहप्रभा
वादाद्धकेचिदितिप्रागभावस्येति प्राग्वर्जितः प्राग्भावस्येत्यर्थः भावेरसः रत्नत्रयस्यवरवसानयोरितिविसर्जनीयः प्रसज्येतेति

विरा इदंविचार्यतइति विरमतिनानागच्छतिपदकृत्यतदिदंवार्थंत्वेपरीक्ष्यतइत्यर्थः अभावोधेति केचिदभावोवसानमितिप्रवदंति
अन्येतुविरामोऽवसानमितितत्रयुक्तायुक्तविचारः क्रियतेउपरीति वर्णोच्चारणाहृर्ध्वयोभावस्तदुपलक्षितोवर्णोवसानमितिव
दन्त्येप्रागभावस्योपलक्षणत्वानिहत्यर्थं रसइतिपदवदनइवसायरेफस्याभावविषयत्वादिहसर्जनीयप्रसंगः विरामेविरामएवव
र्णोमेति अथिकंकर्तव्यमित्यर्थः नेनावसानेचेति अदर्शनमभावइत्येकपदार्थः तेनश्रवणरभावग्रहणेनकर्तव्यमित्यर्थः न

विरामोवसानं इदंविचार्यते अभावोऽवसानलक्षणेस्यादिरामोवेति कस्माद्विशेषः अभावेवसानलक्षणेउपयेभावव
वने अभावेऽवसानलक्षणेउपयेभावग्रहणंकर्तव्यंउपरिषः अभावइतिवक्तव्यंउरस्तादुपदिष्टाहस्याभावस्तत्रामाभूदि
ति किंचस्यात् रसःरथः खरवसानयोर्विसर्जनीयइतिविसर्जनीयःप्रसज्येत अस्तुतर्हिविरामः विरामेविरामएववचनं
यस्यविरामः विरामग्रहणेनेमकर्तव्यं नत्रचयस्याप्यभावस्तस्याप्यग्रहणेकर्तव्यं पदार्थमपविधातिअभावोलोपस्य
लोवसानेचेति ॥

अलोपसंज्ञायामभावइत्येकपदार्थः तेनश्रवणरभावग्रहणेनकर्तव्यमित्यर्थः नतुलोपसंज्ञायामभावःसंप्रेति
वेनाश्रीयते अवसानसंज्ञायामुपलक्षणेनेनेन वर्णानामभावोपलक्षितोवर्णोवसानसंज्ञइत्यर्थः उनेरयत्नभावस्येवलो॥
पावसानस्येवास्यासेत अस्मिन्नुपदेशेखरवसानयोरितिनिषष्ठी खरःसमीपस्थेरेफस्यावसानस्यचरेफस्येत्यर्थः अथवैकाधिसप्त
मीविषयेप्रत्यभिधानेस्वरेपरेतोरेफस्यविसर्जनीयोऽवसानेचरेफस्यानितिविसर्जनीयइत्यादेशस्यविषयत्वेनस्थानीवि
परावयवसावसानेरेफस्यविसर्गइतिसत्याद्युतिभावः ह्रीतिवाक्येवरेफानसपद्स्येत्यर्थःइतिवोध्यंअदर्शनमिति वसने ॥
पद्यपितर्हीनाभावः अभाववर्णेस्यतयोरपिअभावपदेनतस्यापितावःवर्णादर्शनाभावइतिवर्णाभावे ॥ ... दूषणवादिनिभावः

म॰ व॰ वे॰

23

सवग्रहणस्येति एवंवपरस्ताद्विरामव्यवहार इति भावः भाष्येनेदमवसानलक्षणमि[...]ति न [...]विषयस्य वर्णस्याप
लक्षणभूतेवस्तुनविचार्यतेइत्यर्थः समस्ताभावइति समस्तोच्चारणाभावइत्यर्थः महतीत्वमेः प्रयोगस्ताभावादाद् महतीसमाप्ति
ति प्रमाप्नोतीति अभावेविराम इतिपर्यायमस्ते आरंभपूर्वकइति निहतिर्विरामः सवमहणस्यभवतीतिभावः अवसानलक्ष
णमिति अभावोपलक्षितनोवर्णावसानंविरामोपलक्षितोवेति सर्वविचारिमरहानीतनावेवसंतित्वेनविचार्यते अभावोलो
पइत्येकसंसन्ताहयविधानसामर्थ्याद्विषयविभागआश्रीयेत समस्ताभावोलोपसंतः अभावमात्रस्यावसानसंज्ञमिति ना
समाप्तिनर्हिविरामग्रहणंपरार्थंभविष्यतिविरामोलोपोवसानंचेति उपरिष्टाद्विरामइतिवक्तव्यं इरस्तादपिग्रहस्यवि
रामस्त्रप्रमाभूतेविवसानःरसः इत्यः स्वरवसानयोर्विसर्जनीयइति विसर्जनीयः समस्तेतइत्येषदोषः आरंभपूर्वकोसमवि
रामः अथवानेदमवसानलक्षणंविचार्यते किंतर्हिसंज्ञा अभावावसानसंज्ञास्याद्विरामोवेति कस्माद्विशेषः अभवे
वसानसंज्ञेत्तुपर्यायभाववचनम् अभावेवसानसंज्ञेत्तुपर्यायभावग्रहणंकर्तव्यं उपरिष्टाभावइतिवक्तव्य इरस्तादपि
ग्रहस्याभावः नत्रमाभूदिति किंचस्यात् रसः इत्यः स्वरवसानयोर्विसर्जनीयइति विसर्जनीयः समस्येत अस्तुतर्हि वि
रामोवसानेविरामेविरामवचने ग्रस्यविरामस्तेनविसमग्रहणंकर्तव्यमनुचपस्याअभावस्तेनाप्यभावग्रहणंकर्तव्यं प
रार्थसमभविष्यत्यभावोलोपस्तेनावसानंचेति समाप्तिनर्हिविरामग्रहणंपरार्थंभविष्यति विरामोलोपावसानंचेतिउ
परिष्टाद्विरामइतिवक्तव्यं ननुचोक्तमारंभपूर्वकइति नावश्यमयंपरार्थः महतावेवचनेनेकिंतर्हि प्रमहणुनावोपनघया
उपरताभासिस्तूलस्त्रनातिउपरतः स्लाध्यापइति न्त्रनत्रस्तावश्योभवत्यस्त्रोभवतिनापिस्नताति भावोविरामभाविनाछन्द
सावसानलक्षणान्यापपद्यते किमिदंभावाविरामइति किमाहिति भावस्यविरामः भावाविरामः भावाविरामेसमभवतीतिभा
वइत्यमिति महतीसमाप्तिनिहतिलक्षणीनमर्थः उपरतान्योस्मिन्निति नमहणनिहतानिकिंतर्हिपूर्वमेवाप्रहृतानीत्यर्थः निय
तविषयत्वाच्चप्रयोगस्यवर्णाविहातव्यमाप्रातमिति प्रयोगाभावः द्वाविहतावीतिपाठः भावाविरामभाविनातिदितिरहणाद्यसंस्तवेत्येवी
ष्वभावोवसानलक्षणंस्यात् शङ्कानरस्यसर्ववर्णावा॰॰॰ति नमहणनिहतानीतिपाठः उपरश्मविरतोचपर्यायौ क्वचिहृतानीतिपाठः इति

गविरामभावोभावोयाविरामभाविनोमयोभावाविरामभविते

वतानीत्यस्यस्थानेतथा २२ पाठस्त्वयं: नत्रवनपदंचानपस्याप्रमीपलक्षणं पदंदेनलक्षणमः क्वापमुपमाद्दितं ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

म॰च॰व॰

अथोभयथापिदोषं शङ्कितेभावाविरामेतिनापिशाहांतरोत्ति वावसाने इत्यस्योऽवसानेस्थितस्येत्यर्थः समासस्तोवितइतिभावः अविछे
देनेति अविच्छेदाविरामोपयोगेनत्वनियोगिनोविच्छेदोविरामोचक्रियाविशेषरूपोभावपदार्थोपतेनाभावस्यभावयोनयोगिकत्वादिदं
विरामिति पराल्ल अभावपरोवर्णाइत्यादिनअवसानेवइदानीं अपरस्याद्दति व्याख्यानकालेअमेनवर्णानामभावइत्यकेवर्णानावच्छिन्नयोन
योगिकाभावइत्यर्थः स्वनवर्णासवेशेनभाष्यार्थइत्याह नन्वशाहस्यभावाविरामभाविनेपिअभावोवसानमितिलक्षणाकोदोषलयवाहस्य
नतावनस्यसंबंधीविरोधान्नहिपसमनानस्यतदानीमेवासत्ताप्रम्यते नापिपाहांनरसंबंधोनहिवस्यभावःपदस्याभावोभवति भावस्य
सतायाअविच्छेदेनभवनमवस्थमितिभावाविरामभावोच्छेदः नहिशाहस्यभवनकालेसताविछिघ्नइत्यर्थः अपरस्यादेतिभावाविरामयो
रूपोहेइत्यर्थः इदानीलक्षणाहपस्याप्यनुपपत्तिः प्रतिपाद्यतेभावेनसततपाः विरामेणाविच्छेदेनभवतीत्यर्थः उपाधिरहितस्याभावः
समनीयतेनोक्ति नमस्थमितिवेति इदानीशाहांतराभावपरोवर्णोवसानसंज्ञइतिप्रतिपाद्यते अभावेनापित्रुटिरुपरमेकस्मिंतेपोर्वापर्यमा

अपरस्याद्भावभाविनारविरामस्याविनाच्चशाहस्यावसानलक्षणान्नोपपद्यतेइति ननुपरइतिवावर्णास्यावसानं विरामपदोवर्णः
अवसानसंज्ञोभवतीतिवक्तव्यवर्णमात्रावसाने अपवादांतिमेवपवितव्यअमोवर्णावसानसंज्ञोभवतीति ननोर्दृवक्तव्यनवक
वे संहितावसानयोर्लोकविदितत्वानसिद्धंसंहितावसानमितिलोकविदिताविताववेणिपवादिकाश्चिनकोविदूषीयानमाहराङ्गोदेवो
यसंहितपाधेश्चेतिसनरपरमसन्निकर्षमधीते अपरस्यादकेनावसानमितिसआह अकारोनाकारणाकारणवेति एवमेतोलोकवि
दितावर्णानयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धमिति इतिभगवतातल्लिविवचितेव्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थे

ओपेन अपचेति यद्यपि विरामशब्दः करणसाधनेष्यास्त्रीयमाणोप्यप्रथमोपलभ्यते तथापि भावसाधनस्यापि संभवात्करणसाधनत्वे संहि
तामितिशयत्नमेवपवितयामित्यकं संहितपाश्चीचेति यथापरसंनलयसंहिताववहारलये कृपयोपिवर्णानेरनयं अवसानशब्दोपिवि
भेदयोभावसाधनः करणसाधनोवाश्रीयतइतिनार्थः संसारहपविधानेनतेनविनापोह्स्यासिद्धत्वात् इतिश्रीमन्महोपाध्यायजय
टपुत्रकैयटकृतेभाष्यप्रदीपेप्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकं ॥ पादध्यायसमाप्तः ॥ निवृत्तादिष्टमतआह उपाधिरहितस्ये
ति प्रतियोगिरहितस्येत्यर्थः शाहशाहस्याशाहएवप्रतियोगितानुपवप्रतियोगिनिभावः विरामोभावपदार्थोपिसंबंधिशब्दत्वादभावसमाना
पिकरणत्वाच्चप्रतियोगिसापेक्ष इतिभावः त्रुटिकमेलनेति त्रुटिरिति इत्यभावरूपानरकोस्मिन्नयो[illegible]सर्थः नन[illegible]संहितापाठःपदेना
यैयवर्णसहितनवर्णानेवेनपैरमनआह यद्येति एकपदेइति एकपदेइत्यर्थः भावसाधनइतिरवा[illegible]विरामो[illegible]पापो को[illegible]येमाप्रयत्नोपमि

[illegible]पादः स्वाध्यायसमाप्तः ॥

निश्चिरस्य इतिश्रीका [illegible] लोपनामकशिवभट्टस्तस्तोर्गभन्नतोमीम ह्रके[illegible]

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ओम् श्रीगणेशाय नमः स्थानिवदादेशः स्थानिरूपमिति नचस्विद्धर्मिणामित्यादिन्यायेन एवोच्चारितस्यादेशस्यत्नबाधके।
न स्थान्यादेशरूपं प्रतिपद्यत इत्येवार्थो युक्त इति वाच्यम् प्रसिद्धस्थानिनोऽप्रसिद्धादेशविधाने वैयर्थ्यापत्तेः अन्यत्र विधाने तु स्था
म॰ कै॰ वि॰ नेन्तरतम इति सूत्रोक्तन्यायेनाभ्यवस्थापत्तेस्तस्य न्यायस्य सूत्रकृताप्यत्यागाच्च अत एव भाष्यकृतास्थानी संज्ञेत्येवोक्तं न त्वादे
प्र॰ प्र॰ स॰ शः संज्ञेतीति बोध्यम् वालिटीति नचचलिड्ः एवाजित्यनेनानेनचसर्वत्राद्वधातकोभ्याजो विकल्पे सिद्धे लिट्येवेति नियमा।

ओम् स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ वत्करणमिति विनापि वतिनातदर्थलाभो यथा डिःकिदिति भावः नचस्थान्यादेशाऽस
। मा=३ च्यमोनेस्थानिरूपं देशः प्रतिपद्यत इति कल्पनाश्रयितुं युक्ता अस्तेर्भूरित्यादेशविधानवैयर्थ्यप्रसंगात् नचवचन

ओम् श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ वत्करणं किमर्थम् स्थान्यादेशोऽनल्विधावितीयत्तु
च्यमाने संज्ञाधिकारोऽयं तत्र स्थानी आदेशस्य संज्ञा स्यात् तत्र को दोषः आङो यमहनः आत्मनेपदं भ
वतीति ॥ ॥

इयमामाणपादिकल्पः वालिटीति विकल्पारंभात् संज्ञाधिकार इति संज्ञाप्रस्तावइत्यर्थः तत्र को दोष इति
आदेशकार्यसिध्यर्थोऽतिदेशः नत्वादेशे कार्यसंज्ञासंबंधेनापि सिध्यतीति प्रश्नः ॥ ॥
हं॰ त्रि॰

र्थं स्यादिति वाच्यम् दोषउक्त नियमापेक्षया पतन्स्त्रे पत इति क्रियाधिकत्वज्ञापनाया पवोचितमात् भाष्ये स्थानी आदेशस्येति
शब्दानुवृत्त्या नवेतीत्यत्र इतिशब्दोऽध्याहर्तव्य नादयः आदेशपदार्थस्य वयादेः संज्ञेत्यर्थः स्थानिशब्दस्यादेशशब्द संज्ञात्वे वैयर्थ्यमिति भावः
स्थानि ननुस्वदितल्लिंगकानुवृत्तिरूपाधिकारस्य संज्ञाविषयस्यशास्त्रेऽभावादाह प्रस्ताव इति प्रस्तावः प्रकरणं बुद्धिसन्निधि
रितियावत् इत्यन्तरं प्रायेण संज्ञादर्शनादिति भावः परिभाषात्वं तत्रुक्तिसंभवग्रस्तमिति तन्नोक्तम् ॥
३ पा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भाष्ये वधेरेवेति नैवेवमाङि वध्यमशत्येवाकारविवृत्तेरान स्थानेऽवधिव्याहन्तौ हन्ग्रहणं व्यर्थं स्यादिति वाच्यम् आजन्नेऽर त्यादिसकलहन्मादेशसंग्रहार्थं तस्य सत्वात् हन्तेर्न स्यादिति आहेनिष्पत्त इत्यादौ नन्ववं पादेवतिं विनातिदेशानवगतौ क यवङ्गणोऽन्यत्रातिदेशपक्षउक्तोऽन्याह वधिकिति संख्येतीति संख्यापदस्येत्यर्थः लौकिकार्थग्रहणादिति संख्यानकर णरूपेत्यर्थः एवंचतद्वाधायत्यासंज्ञात्वासंभवादतिदेशइतिभावः इदंचतत्रैवसूत्रेकैयटेस्पष्टम् संज्ञानेति उभयगतेरिह।

स्थानिकार्यविधीति शेषः

न

वधेरेवेति संज्ञाविधिमदेशेषु संज्ञित्वमस्याप्यनाद्यासंज्ञितं प्रत्यायप्यनिवर्त्ततेनतस्वयंकार्यं प्रतिपद्यतेइतिभावः वङ्गणोऽन्यत्र। नसंख्येत्यन्वयस्याश्रयणाल्लौकिकार्थग्रहणाद्विनापिवतिनातिदेशपक्षउपन्यस्तः वत्करणेनेहातिदेशेस्थानिकार्या णामादेशेक्रियन्तेनतस्थानिनि निवर्त्यन्तेइत्यदोषः ङिःकिदितित्संज्ञानभवति नत्क्वासेडितिप्रतिषेधात् नहिक्त्वःकि

वधेरेवस्याद्धन्तेर्नस्यात् वत्करणेपुनःक्रियमाणेनदोषोभवति स्थानिकार्यमादेशेतिदिश्यतेइतिशङ्कृत्वद्धनुकृत्य उत्तर तियद्या अथादेशग्रहणं किमर्थम् स्थानिवदनल्विधावितीयल्युच्यमाने ॥ ॥

संज्ञाविहितायाप्रतिषिध्येत किकिनोर्लिट्चेत्यत्र नसंज्ञाप्रकरणाभावात्तद्वदतिदेशः स्थानिकार्यमित्यनेनकार्याति देशोऽयमितिदर्शयति शास्त्रातिदेशापेक्षयाकार्यातिदेशस्यप्राधान्यात् इतरेषांकार्यार्थत्वादितिभावः आदेशग्र हणमिति स्थानिशब्दस्यसंबन्धिशब्दत्वादादेशेनलभ्यतएव यथापितृवदधीतेइत्युक्तेपुत्रइतिगम्यतइतिभावः ॥

शास्त्रेसत्वेनसंज्ञात्वेपिङिन्वादिग्रहणेनवङ्गादीनामपिग्रहणम् नहीति अनुहन्तकिन्नुहणस्यसंज्ञापरत्वेनसैवप्रतिषिध्या नचसाक्त्वोविहितेत्यर्थः किञ्चकिदित्यादेःसंज्ञात्वेक्ङितिचेत्यत्रास्यग्रहणंनस्यात् संज्ञास्वरूपानुच्चारणादितिबोध्यम् तथानिष्ठाशीङ्स्विदिनिषेधाप्यसंबद्धः साकित्साहचर्यात् ङिःदिमप्यतिदेशः कार्यातिदेशोयमिति एवंचानपेक्षितशा स्त्रमनपेक्षितनिमित्तंचप्रमयत्नादिरूपंकार्यमनेनैवक्रियतइतिभावः ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भा
कै॰ वि॰
प्र॰ प्र॰ अ॰
२

भाष्ये यः स्थाने इति स्थानशब्दप्रयोगात् तदनुरूप्यादेशो लभ्यते इति भ्रमं वारयन्नाह स्थानीति नन्वादेशलब्ध्या कइति प्रश्नानुपपत्ति रित्यत आह द्विविधइति केचित्तु स्थानिशब्दस्य संबंधिशब्दत्वमजानतः प्रश्नः कइति संबंधिशब्दत्वाभिप्रायमुत्तरं यः स्थाने इ ति समाधत्ते आदेशमात्रमिति अयमाशयः कैयटोक्त एव कैयटोक्तव्याख्यानेपि यः स्थाने इत्यादिग्रंथस्यापाठानभिज्ञत्वक्तत्वक

कइदानीमिति द्विविध आदेशः प्रत्यक्षश्चानुमानिकश्च प्रत्यक्षो रत्यादिरानुमानिकस्तु हूर्त्यादिः अत्र हीकारेणोकारान्तस्यानुमी यते ऽकारेणाकारान्तस्य आदेशः ततश्च नेत्त्व रिति संपद्यते अत्र प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्यान्नानुमानिकस्येति भावः आदे

इदं तर्हि प्रयोजनम्

कइदानीं स्थानिवत्स्यात् यः स्थाने भवति कश्च स्थाने भवति
आदेशः आदेशमात्रं स्थानिवद्यथा स्यात् एकदेशविकृ
तस्योपसंख्यानं चोदयिष्यते तन्नवक्तव्यं भवति अथ वि
धिग्रहणं किमर्थम् ॥

शमात्रमिति प्रत्यक्षमनुमितं चेत्यर्थः परुरित्यत्र प्रत्यक्षमकारस्यादेशत्वमिकारस्य च स्थानित्वम् नच किंचिदिकारस्य कार्यमस्ति यद् इकारेतिदिश्येत तिशब्दकार्यं ततशब्दस्यातिदिश्यते इति पदत्वसिद्धिः १।

तस्यैव योज्यमानत्वादित्याहुः नन्वत्रापि प्रत्यक्षस्यैव स्थानिवत्त्वमस्त्वित्यत आह नचेति पदत्वेति अत एवेदं वक्ष्यते पचतित्यत्र पदस्येत्यधिकृत्य विधीयमानो निघातः सिध्यति पचत्वेत ओदनमित्यत्र पदादित्यधिकृत्य विधीयमानस्ते मयादिश्च सिध्यति भाष्ये विधिग्रहणं किमर्थमिति विधावित्यध्याहाराहाहल्पस्य तरइति प्रश्नः ॥ ॥
राम ॥

२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ननु समासोत्तरं सम्पन्नस्यापवर्गस्य वोत्तिनसर्वविभक्त्यंतत्वं समासस्यानुपपन्नमत आह अवयवइति पूर्वपदद्वयपरमर्थः ननुविभ
क्तिवत्तद्वयेनैवविग्रहस्याग्रप्रदर्शनेन सर्वत्वमनुपपन्नमतआह बहुत्वेति द्वितीयाचतुर्थीप्रथमाभिः स्यात्मलः सूत्रेनिर्दे
शादितिभावः ननुसहकृततेल्विधिपदेकस्यमल्पदस्यानेकविभक्त्यंतत्वमत आह तत्रेति विधिशब्दः कर्मसाधनः तेनाल्सं
बंधिकार्यमित्यर्थः प्रोदाहरणानि माहात्म्यवेति अल्लाह्वात्मरोविधिशब्दाः ल्विधिशब्देन तत्रैवाद्याप्याल्लक्षणार्थं भावः एवंच
तद्वाच्येन तद्रूपेण सर्वाघ्या अयणान्सर्वविभक्त्यन्तत्वेयत्फलं तत्फलसिद्धिरितितात्पर्यम् समासभावादिति उपदर्शितपदेह

सर्वविभक्त्यन्तइति सर्वविभक्त्यन्तोवयवोस्यास्तीतिमत्वर्थीयोकारप्रत्ययः बहुत्वप्रतिपादनाय परमेतत् नह्यत्रसम
विभक्तयः संभवन्ति तत्रसंबन्धमात्रेषष्ठ्युपादानेऽनेकविभक्त्यर्थान्तर्भावात्फलतः सर्वविभक्त्यन्तता संभवति अथवा
ल्विधिरितिविशिष्टप्रवृत्तिनिमित्तानामयणान्सर्वविभक्त्यन्तत्वम् सतिचविधिशब्दे समाससद्भावादेतद्दृस्तलाभः
केवलस्यल्शब्दस्योपादीयमानोयद्विभक्तिरूच्चार्यतेतेनतदर्थापत्तयएवस्यात् तत्राल्पः परस्यविधिः योः पत्याः सं

सर्वविभक्त्यन्तः समासोयथाविज्ञायेत अलः परस्यविधिः अल्विधिः अलोविधिरल्विधिः अलिविधिरल्विधिः
अ अलाविधिरल्विधिरिति नेतदस्तिप्रयोजनम् प्रातिपदिकनिर्देशायम् प्रातिपदिकनिर्देशास्त्वर्थतन्त्रा
भवन्ति न काचित्प्राधान्येनविभक्तिमाश्रयन्ति तत्रप्रातिकार्थेनिर्दिष्टे यांयांविभक्तिमाश्रयितुंबुद्धिरुत्पद्यते
सासाश्रयितव्या इदंतर्हिप्रयोजनम् ॥ ॥ इतिसुलोपोनभवति अलिपरतोविधिः करइः सूइइतिहशि। = पदि

चेत्तत्वंनभवति अलोविधिः द्युकामः लोपोव्योर्वलीतिवलोपोनभवति उतं बलिसावकाशमादहविमलद्युइति अ
लाविधिः व्रहोरेफेनेति अयोगवाहानामद्दलूपदेशा त्वंनभवतीति प्रातिपदिकनिर्देशाश्चेति अनल्विधौवद्दे
वोच्यताम् अत्रशब्दसंस्कारायकेवलंप्रथमाविभक्तिरुपादीयतेनतत्तदर्थाविवक्षते यथाभावइत्यत्रलिङ्गसंख्ये

याक्तसमाससत्वादित्यर्थः षष्ठीविभक्तिरिति षष्ठ्युपादानेपिस्थानसंबंधएवबुध्येतेतिभावः तदर्थापत्तयएवस्यादिति तदर्थसमा
प्तान्वितार्थकएवस्यादित्यर्थः इष्टइति यजेक्तः यद्यपिकइष्टइतिरूपमत्रेपिसिध्यति तथापिकविष्टइतिपक्षेस्यात्कयिष्टइतिनस्या
दितिबोध्यम् सइष्टइत्यत्रयत्ततदोरितिनित्यालोपः स्यादितिचबोध्यम् दिविकामोस्यद्युकामः दिवउत् यद्यपिवत्वंहलत्वाद्यपेक्षया
विशेषधर्मस्तथाप्येतद्वाक्यापत्तत्वकारवडकारइतिवाक्यापातधर्मापेक्षयातत्त्वं हत्वलक्षणस्यान्यादेशभावमादायैवहिएतल्क
तवाक्योपत्रवइतिदिक् उपदेशादिति सस्यस्यानिवर्त्तनविसर्गस्यचाहसूपदेशनाहत्वादितिभावः ॥

तत्रा= त: ८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

आल्विधिशब्दवा
च्योऽ

ति नत्र २

भाः
कै॰ वि॰
प्र॰ प्र॰
प्र॰
३

केवलप्रकृतेः प्रयोगाभावादाह अत्रेति विवक्षतइति तत्समभिव्याहारे प्रतीयमानो विधेयतत्त्वपोर्थोविवक्षतइत्यर्थः अन्वयायो
ग्यत्वादितिभावः अतएवभूरित्यादिसिद्धिः समर्थ्यर्थस्तु विवक्षितएवेति लिंगसंख्ये इत्येवोक्तम् भाष्येऽर्थेतत्राइति स्वार्थमात्र
बोधकविभक्त्यधीनाइत्यर्थः प्राधान्येनविभक्तिविशिष्टप्रकृतान्वयेयोग्यविभक्त्यर्थेनाश्रयेति निर्दिष्टे बोधिते पश्चादस्यय यो
ग्यविभक्त्यर्थाकांक्षायां यथेष्टविभक्त्यर्थमन्वयितेनाश्रयितुं लक्ष्यानुसाराद्बुद्धिरुत्पद्यतेसा साविभक्तिरध्याहार्यासाधुत्वार्थम्
त्वन्नविभक्तेस्तुलुगितिभावः एतेनप्रत्ययाध्याहारोनक्वापिदृष्टइत्यपास्तम् मोभर्मासंविक्थाइति पुरोडाशाशावदानमंत्रस्य

उत्तरपदलोपइति अनलिसुच्यमाने यत्रकार्यस्वातंत्र्येणलाश्रीयते तत्रैवनिषेधः स्यात् कष्टः कष्टइत्यादौ प्रदीव्यत्यादाविटः
प्रतिषेधोनस्यात् नहीड्विधौवलः स्वातंत्र्येणाश्रयणम् बलादेरित्यन्यपदार्थसमाधान्याद्गुणाभावादलं उत्तरपद
लोपेत्वलाश्रयत्वादिड्विधेः प्रतिषेधसिद्धिः अलमाश्रयतइति अर्थप्रदर्शनमेतत् एवंस्यलाश्रयइतिस्यात् तस्मादा

उत्तरपदलोपोयथाविज्ञायते अलमाश्रयतेऽलाश्रयः अलाश्रयोविधिरल्विधिरिति यत्रप्राधान्येनालाश्रीयते
तत्रप्रतिषेधः स्यात् यत्रविशेषणत्वेनाश्रीयतेतत्रप्रतिषेधोनस्यात् किंप्रयोजनम् प्रदीव्यप्रसीव्यति बलादिल
क्षणइण्माभूदिति ॥ ॥

श्रीयतेइत्याश्रयः परत्र अलाश्रयोविधिरल्विधिः अलाश्रयत्वादिविधिरेवाल्विस्यतइतिगतार्थत्वादप्रयोगएवउत्तरपद
स्यलोपः ॥ रामायनमः ॥

धानास्त्वहेमाभैष्टमासंविधमित्यादौदर्शनाच्च तत्तद्विषयकलक्षणभेदात्तत्रतत्रआश्रियतएवेतितात्पर्यम् नन्वल्तिप्रथमा
निर्देशानलात्मकआदेशइत्यर्थेल्पेपानलात्मकत्वेनप्रथमेत्यादाविट्स्यात् उत्तमपुरुषैकवचनेऽष्टैत्वस्यस्यानिवृत्ताभावात्पद
त्वंनस्यादितिचेन्न अदोजग्धिरितिस्त्रेल्ग्रहणेनादेशविशेषणत्वाभावज्ञापनादित्यदोषः स्वातंत्र्येण प्राधान्येन सकल
विधिविग्रहार्थविधिशब्देनप्रधानन्यायोबाध्यतइतिभावः एवंहीति कर्मण्यणापवाद्यचोबाधादितिभावः शङ्कानित्य
त्ववारणायवार्तिकप्रत्याख्यानायचाह अप्रयोगइति भाष्ये यत्रप्राधान्येनत्यस्वविधिग्रहणाभावेइत्यादि प्रतिषेधोनस्यादित्यस्य

नटसंघिविच्छरणाभिविषयः ॥ १

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ननु षष्ठ्यन्तमंगीकृत्यैव तत्स्थानापन्नात् तद्धर्मलाभे ऽभिहिते स्थान्यादेशपृथक्त्वादिति हेत्वसंगतो ऽत आह स्थानिस्वरूपेति स्वरू
पमित्युक्तेर्न तत्स्थानापन्ना शास्त्रेण तत्कार्यफललाभ इति भावः व्यभिचाराभावादिति तत्स्थानापन्नात् तद्धर्मलाभ दृष्टान्ते ऽसंगतः स्यादि
ति बोध्यम् यथा ह्युपनीयसर्वं वेदाध्यापकत्वरूपाचार्यशिष्यत्वाहत्तये उपाध्यायस्येति तद्विशेषणाभावप्रयुक्ते वेदैकदेशाध्यापक
त्वरूपाध्यायत्वस्यापि तस्मिन्नाहत्तौ प्रयोजनाभाव इत्यभिप्रायेणोदमिति बोध्यम् अत्र भाष्ये लोकत एतत्सिद्धमित्युक्ता स्वरूपमिति ।

किमर्थमिति तत्स्थानापन्नात् तद्धर्मलाभात् स्थानिकार्यमादेशः प्राप्स्यतीति भावः स्थान्यादेशपृथक्त्वादिति स्थानिस्व
रूपाश्रयं यत्कार्यं तद्भिन्नरूपत्वादादेशे न सिध्यतीति भावः लोकत इति लोके हि वचनमन्तरेणापि तत्स्थानापन्नात् तद्धर्म

किमर्थं पुनरिदमुच्यते स्थान्यादेशपृथक्त्वादादेशे स्थानिवदनुदेशो गुरुवद्गुरुपुत्र इति यथा अन्यः स्थानी अन्य आ
देशः स्थान्यादेशपृथक्त्वादेतस्मात् कारणात् स्थानिकार्यमादेशो न प्राप्नोति तत्रको दोषः आङो यमहनः आत्मनेपदं
भवतीति हन्तेरेव स्यात् वधेर्न स्यात् इष्यते च स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यति तस्मात् स्थानिवदनुदेशः एवम
र्थमिदमुच्यते गुरुवद्गुरुपुत्र इति यथा तद्यथा गुरुवदस्मिन् गुरुपुत्रे वर्तितव्यमिति गुरौ यत्कार्यं तद्गुरुपुत्रे ऽतिदि
श्यते एवमिहापि स्थानिकार्यमादेशे ऽतिदिश्यते नैतदस्ति प्रयोजनम् लोकत एतत्सिद्धम् तद्यथा लोके यो यस्य
प्रसंगे भवति लभते ऽसौ तत्कार्याणि तद्यथा उपाध्यायस्य शिष्यो याज्यकुलानि गत्वाग्रासनादीनि लभते यद्यपि
तावल्लोक एष दृष्टान्तः दृष्टान्तस्यापि पुरुषारंभो निवर्तको भवति अस्ति चेह कश्चित् पुरुषारंभः अस्तीत्याह कः स्व
रूपविधिर्नाम हन्तेरात्मनेपदमुच्यमानं हन्तेरेव स्याद्वधेर्न स्यात् एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति स्थानिवदादेशो
भवतीति यदयं युष्मदस्मदोरनादेश इत्यादेशे प्रतिषेधं शास्ति कथं कृत्वा ज्ञापकम् युष्मदस्मदोर्विभक्तौ कार्यमु
च्यमानं कः प्रसंगो यदादेशे स्यात् पश्यति त्वाचार्यः स्थानिवदादेशो भवतीति अत आदेशे प्रतिषेधं शास्ति इदं तर्हि प्र

लाभो दृष्टः उपाध्यायस्येति प्रसङ्गापेक्षेयं षष्ठी न तु शिष्यविशेषणमेतत् व्यभिचाराभावात् ॥ ॥

शास्त्रादादेशे न स्यादिति सूत्रं कार्यमित्युक्ते तेन स्वरूपमिति शास्त्राविषये लोकन्यायेन सिद्धमिति सूचितम् अनल्विधाविति निषे
धो विशास्त्रीयस्थानिवद्भाव एव अतिप्रसङ्गस्तु लक्ष्यानुसारेण क्वचिल्लोकन्यायानाश्रयणेन परिहरणीयः एवं चालोल्वरस्मा
दावनादिष्टास्यः पूर्वं तु लोकन्यायेन भवत्येवेति केचित् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कै

अप्रदर्शितविषयः अप्रदर्शितप्रतिषेधः ननुयुष्मदस्मदोरनादेशस्य अविभक्तिविषये स्वं रूपमित्यस्य लोकन्यायबाधकस्याप्राप्त्या
तत्र लोकन्यायेन प्राप्तं तद्धर्मलाभप्रयुक्तकार्यनिवारणेन चरितार्थस्य अनादेशग्रहणस्य ज्ञापकत्वासंभवात् हनो वध इत्यादेरादेशत्वा
णायेदं सूत्रमावश्यकमिति चेन्न स्वादिसूत्रे स्वं रूपमित्यस्य ग्रहणात् तत्स्वरूपाणामेव सूपसंबन्धे नतेषामेव विभक्तिसंज्ञकत्वेन तत्र
तत्स्थानापन्नात् तद्धर्मलाभ इति लौकिकन्यायाप्रवृत्तेरित्याशयात् क्रियमाणेपीति मंदमत्यनुग्रहायेत्याशयः नपदांतेत्यत्र निषे
ध्यसमर्पणाय चावश्यकं तदिति बोध्यम् अनल्विधाविति नकर्तव्यमित्यस्य विधिपदघटितेन कर्तव्यमित्यर्थः अन्यत्रापीति भाष्ये
छेदः अल्विधौ प्रतिषेध इत्यस्य चेतद्विशेषणम् अप्राधान्येनाल्त्वाश्रयणेपि निषेधार्थं क्रियमाणे विधिग्रहणेऽन्यत्रापीत्यर्थः वा
र्तिके विशेषणाभाव इति तदर्थस्तदाह विशेषणे समाश्रीयमाण इति विधाविति शेषः अस्तीत्यादेः प्रयोग इति शेषः सामान्या

इतिच्छेदः लक्ष्ये विशेषः इति

प्रतिषेधं वक्ष्यामीति नह्यप्रदर्शितविषयः प्रतिषेधः शक्यो विधातुमिति भावः एवं तावल्लिङ्ग-नाभिमतोऽर्थः सिद्ध इति प्रदर्शित
म् इदानीं क्रियमाणेपि नाल्विधाविति नवक्तव्यमित्याह अल्विधौ प्रतिषेध इति प्रदीव्येतीह न भवति इदुघो बलादेरिति
विशेषणमाश्रितम् न च क्त्वोऽल्विधावित बलत्वस्यैव सन्निहितमपि बलादित्वस्यानित्यविवक्षितत्वादनाश्रितम् तथाहि इ
प्रतिषेधं वक्ष्यामीति इहमाभूत् धोः पेयाः सुयति एतदपि नास्ति प्रयोजनम् आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अल्विधौ स्थानिव
द्भावो न भवतीति यदयमदोजग्धिर्ल्यप्तिकितीति तिकितीत्येव सिद्धे ल्यब्ग्रहणं करोति तस्मान्नार्थोऽनेन योगेन आ
रभ्यमाणेप्येतस्मिन् योगे अल्विधौ प्रतिषेधे विशेषणे प्राप्तिस्तस्यादर्शनात् अल्विधौ प्रतिषेधे सत्यपि विशेषणासमा
श्रीयमाणे प्रतिनास्मिन्विशेषणे प्राप्तिर्विधेः प्रदीव्यप्रसीव्य किंकारणम् तस्यादर्शनात् बलादेरित्युच्यतेनचात्र
बलादिं पश्यामः ननु च एवमर्थमेव यत्नः क्रियते अन्यस्य कार्यमुच्यमानमन्यस्य यथा स्यादिति सत्यमेव म
यः न तु प्राप्नोति किंकारणम् सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषो नातिदिष्टो भ
इदिरपि क्त्वा भवत्येव क्त्वा केवलोपि आकारान्तोपि ग्लातीतीकारान्तोपि दत्वा यतेति च यगन्तोपि इष्ट्वीनमिति मान्तोपि तव क्त्वा मात्र
प्रति बद्धयत्क्वार्यं क्त्वाप्रत्ययत्वाद्यत्वादितरा देशादिरूपतानन्तबलादित्वमित्ति नल्पोनस्वतोनापि स्यानितो बलादित्वमिती
तिदेशे विशेषानतिदेश इति हेतुं व्याचष्टेणोबलादित्वरूपविशेषं तदर्शयति तच्चेति अविवक्षितत्वादिति विवक्षाकारणायत्तविशेष
विषयीकृतत्वाभावादित्यर्थः उपात्तस्याप्यनुपविवक्षादियत्नेसेयत्नसभवति अत एव समनिमीत्यत्र सः सोयतः सीत्यनुवर्तितं न च तत्याक
श्रियतः प्रकृते एवं च बलादेरादेशे बलादित्वदित्येव बाधकल्पनागनेनेतिभावः नत्र बलादित्वस्य क्त्वाश्यप्यतिदर्शयितुमाह तथाही
ति आकारान्तापीत्यादि इष्टान्तार्थम् यत्कार्यमिति यावदर्थः स्त्वर्थः क्त्वावत्स्वविषये व बाधकल्पनेति भावः सामान्यातिदेश इत्यादिवा

सि

भा॰ कै॰
वि॰ प्र॰
प्र॰ अ॰

इ

रो

व

वति ॥
इभावः सिद्धएवेतिभावः ॥

तिक एवं उभयतारयति ननुचेति एवमर्थं यदाहं व्याचष्टे अन्यस्येति अशक्यार्थत्वा
दिति यद्यपि क्त्वावदिस्मके: प्रयोजनप्रत्ययत्वादेरभ्य तिदेशो भवति तथापि व्याप्य
नवाप ५ कात्मानोत उपस्थितिवद्योपापस्येतोमानाभावइतिभावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यत्रेति गोतो णिदित्यादौ अथ सिद्धान्ती विशेषानतिदेशे इष्टवाणां वदन् तत्स्थापनार्थमेवानल्विधाविति पावश्यकमित्याह भाष्ये यथैवमि
ति यदि विशेषानतिदेशस्तर्ह्यर्थः दीर्घे कृते इति दीर्घे इष्टस्य सिन्न्यायस्यासिद्धत्वादिति भावः ननु दीर्घे स्पटरिति समुदायस्यानिकृत्वेन त
द्वृतिः इत्वात्र अयोलोपः स्यानिवत्त्वेन स्यादेव स्थानीचादेशविधावनुपात्त एवेत्यत आह दीर्घेति ननु च पूर्वस्थानिवत्वेग्रहणमित्यादिव
पिदीर्घः स्यादत आह इटत्विति भाष्ये लोपोऽनप्राप्नोतीति स्यात् तस्मादल्विधाविति वक्तव्यमिति शेषः विशेषानतिदेशे इष्टवाणां तदाह तथे
ति अकितोपीति नक्त्वा सेडिति किन्त्वविकल्पादिति भावः तस्मादिति ननु करोइष्टः युष्माभिस्त्याइत्यातस्यचारितार्थ्यात्कथं ज्ञापकत्वमि
ति वाच्यम् अप्राप्तेनाणल्लाश्रयोऽप्राप्ते इथातकस्येडित्यादेर्निषेधप्रसङ्गे सकियमाणां विधिग्रहणं मत्कृतार्थं ज्ञापकं विशेषानतिदेशे
तेषाम संग्रहेणातहैपर्यर्थस्यस्पष्टत्वात् वार्तिके विधिविधिपदकरितेर्मनिषेधुमस्यपीत्यर्थः ज्ञापिते विशेषातिदेशे नल्विधाविति स्वचारि

ब्राह्मणवदिति सामान्यशब्दोपादानेनयत्कार्यमतिदिश्यते तत्र विशेषस्याशहार्यता हि शेषाश्रयकार्याणामतिदेशः यत्र तु विशेषश
ब्दोपादानेनातिदेशस्तत्र विशेषातिदेशो भवत्येव अग्रहीदिति ग्रहोऽलिटि दीर्घे कृते इति भावः दीर्घविधावस्य विशेषापस्यानाद
चेपवस्थानित्वम् इटत्वञ्जन्तु राणव्यावर्तकइति इट्कार्यविशेषकार्यतात्प्राप्नोति तथा प्रदीघेति गुणप्रतिषेधोनप्राप्नोति देवित्वे

तद्यथा ब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रिये वर्तितव्यमिति सामान्यं यद्ब्राह्मणकार्यं तदतिदिश्यते यद्विशिष्टं माठरे कौण्डिन्ये वा न त
दतिदिश्यते एवमिहापि सामान्यं यत्प्रत्ययकार्यं तदतिदिश्यते यद्विशिष्टं वलादेरिति न तदतिदिश्यते यद्येवमग्रहीत् इट
ईटीति सिचो लोपो न प्राप्नोति अनल्विधाविति पुनरुच्यमाने इहापि प्रतिषेधो भविष्यति प्रदीव्य प्रसीव्येति विशिष्टेऽपि वाल
माश्रयन्तेवलनाम इह च प्रतिषेधो न भविष्यति ॥ स्यादावकितोपित्क्त्वाप्रत्ययस्य संभवात्कित्त्वस्यापि वलादित्ववन्नस्यादतिदे
शः तस्माद्विशेषकार्यातिदेशज्ञापनार्थमनल्विधाविति कर्तव्यमिति भावः अनुवन्धकार्यं तु चानल्विधाविति प्रतिषेधेन प्रवर्त्तेते
स्यानित्वमनुबन्धस्यासन्निधानादसन्नेवानुबन्धाः कार्यस्य विशेषकाः इति सिद्धान्तव्यवस्थापनात् ॥ ॥ तार्थ्यं दर्शयति भाष्ये

हापि प्रतिषेधेत्यादि ननु किन्तस्याल्विधित्वेन क्ङितिचेति निषेधे स्यानिवत्त्वाभावात्प्रदीव्यादौ गुणः स्यादत आह तन्वपेति स्यानिनीति
स्यात्वलाश्रयो विधौ स्यानिवत्त्वानिषेधादिति भावः नत्वपीति लिङ्गमप्यबाध्यम् नन्वेवमप्यग्रहीदिति दीर्घे स्यानिभूतान्त्यपकाराश्र
यत्वसिज्लोपानुबन्धस्तूपदेशवत्वलम्बइति तत्रापि स्यानिवत्वनिषेधः स्यादत आह भाष्ये विशिष्टे सेषड्ति एवं दीर्घे इडुद्देश्येनातिदेशकल्प
ना स्थानितावच्छेदकं च शास्त्रोपात्तरूपमेव तद्वचनात् रूपमिति इट इत्यादिना स्याम्नलघ्रहति धर्माश्रय एवं च युष्मतद्विशेष्यतयाविशे
ष्यतयाविशेषणतया वा आदेशः स्यानिभूतो यो अल् तत्स्यानिसंबन्धी वा यो अल् तन्मात्रवृत्तिधर्माश्रयणतादृशे विधौ हि निषेधः अत्र च शब्दो
विशिष्टमनलमाश्रयन्ते वलादेरित्यत्र च शब्दतो विशिष्टमलन्निभावः सिद्धान्तव्यवस्थापनादिति इदं निरनुबन्धकानुवादेन विहिता

मि

देशविषयम् क्वोत्स्यवित्यादौ सानुबन्धकानुवादेनादेशविधौ तद्यथानु
बन्धकार्यस्याल्विधित्वाभावस्तथा ऽनेकाल्शिदित्यत्र निरूपितम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मि

अत्रापीटएवस्यांवत्वमिति अन्यथास्यान्मलहतीहत्वाश्रयस्यलोपस्यान्विधित्वात्तत्रस्थानिवत्त्वात्प्रवृत्तिर्विशेषातिदेशेपीतिभावः प
र्वत्तत्तदुदाहरणेविशेषानतिदेशेपिनदोषः एतदेवाभिप्रेत्यस्वयंप्रदीव्येतिगुणप्रवृत्तिविशेषानतिदेशोहरणमुक्तम् वस्तुतोभाष्यो
क्तदोषापरिहारएव तथाहि अनल्विधाविस्यसाभावेप्रायोगिकस्थानिनमादायैवत्वाश्रयस्तवःस्यात्तत्तद्बुद्धिनिवर्त्यैवादेशबुद्ध्यैजाय
भा॰ के॰ मानत्वेनतत्स्येवमुख्यस्थानित्वात् यद्येवमित्यस्यविशेषानतिदेशमाश्रित्यविधिग्रहणाकरणेइत्यर्थः एवंचदीर्घस्यास्यलुपर
वि॰ प्र॰ प्र॰ स्यरकार्यलोपइतिस्थानिवद्भावेनतद्ग्राप्तिरितिपूर्वपक्षः विधाविस्तुक्तेतुनदोषः शास्त्रोपस्थितशास्त्रोपात्तस्यस्या
श्र॰ देशभावस्यनिमित्तस्यचग्रहणमितदीर्घोत्वविधिविस्तरम् तदेतदेवानल्मित्येनेनदीर्घादिविधिरित्यर्थकेनध्वनितमितिबोध्य

विशिष्टंसेषानल्मिति इदइटीतिसलोपेसमुदायरूपेणाश्रयणादुहोलिडिदीर्घइत्यत्रापीटएवस्यानितंनाचः अनियमाप्रसं
मि
गान्नियमफलायाश्चपरिभाषायाअनुपस्थानात् सत्याश्रयइति आश्रीयतेइत्याश्रयः येषांवलादित्वंहि यो तत्रेडागमे

अग्रहीतइति विशिष्टंसेषानल्माश्रयतेइटंनाम यदितर्हिसामान्यमप्यतिदिश्यतेविशेषस्तु सत्याश्रयेविधिरिष्टः सति
व चलादित्वेइटाभवितव्यम् अरुदिताम् अरुदितम् अरुदित किमतोयत्सतिभवितव्यम् अप्रतिषेधस्तुप्राप्नोत्यल्वि
धित्वात् प्रतिषेधस्तुमाप्नोति किंकारणम् अल्विधित्वात् अल्विधिरयंभवति तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नो
ति नवानुदेशकस्यप्रतिषेधादितरेणाभावः नवाएषदोषः किंकारणम् आनुदेशिकस्यप्रतिषेधात् अस्तुत्रानु
देशिकस्यवलादित्वस्यप्रतिषेधः स्वाश्रयमत्रवलादित्वंभविष्यति नैतद्विवदामहेवलादिर्नवलादिरिति किंतर्हि
स्थानिवद्भावात्सार्वधातुकत्वमेषितव्यम् ॥ स्याल्विधित्वादनल्विधौचस्थानिवद्भावविधानादरुदितामितिस्थानिकार्य
मिडागमोनप्राप्नोति नवेति अतिदेशएवानुदेशः सप्रयोजनंयस्यतदानुदेशिकम् तत्रस्वाश्रयंवलादित्वमाश्रित्यस्याप्याश्रयं
सार्वधातुकत्वमितीड्विधास्यते ॥ म अतएव भोभगोअघोइतिसूत्रेभाष्येरेफस्थानिकविसर्गस्यस्थानमलङ्घ्येतिपर्युदासाश्रयंका
र्यंनाल्विधित्वादित्युक्तम् भाष्ये यदितर्हिसामान्यमिति अनल्विधाविति ज्ञापकात्तज्ज्ञापनार्थंचानल्विधाविति यदि क्रियतइत्यर्थः आ
श्रयशब्दस्यभावसाधनत्वेवलादित्वइतितद्विवरणमसंगतंस्यादतआह आश्रीयतइति स्थानिकार्यमिति सार्वधातुकत्वाभावा
दित्यर्थः भाष्यप्रतिषेधस्त्विति आदेशःस्थानिवत् अलाश्रयेविधौनेतिसूत्रार्थइतिभावः समाधत्तेनवेति सप्रयोजनंप्रयोज
कोयस्यवलादित्वस्येत्यर्थः करोतिस्तुइ पदसंस्कारपक्षाश्रयेणातिदेशः प्रयोजनमितिप्रयुक्तम् शंकितमाह नैतद्विवा ५
दोमहइति ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ननु सार्वधातुकस्य त्यमतो भावात्कथं प्रतिषेधप्राप्तिरत आह इडागमेति उक्तदोषमपरिहृत्य विचारान्तरारंभोनुपपन्न इत्यत आह इदा
नीमिति प्रतिपादयितुमिति वादिमुखेनैव प्रतिपादितमित्यर्थः आदेश इत्यति आदेशिनीत्यलीत्यनेन अधिकरणं स्थानिसंबंधलाभ्य
यस्त्यर्थः संबंधिनयवाधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी अतएव स्थानिवत्त्वमपदेशिवद्भावेनेनवमितिबोध्यम् संदेहबीजं दर्शयति किमि

तत्रानल्विधाविति इडागमार्थमत्र स्थानिवद्भावः प्रार्थ्यते इट्चाल्विधिरिति अनल्विधाविति प्रतिषेधात्सार्वधातुकत्वस्यापीड
र्थत्वादितत्प्राप्नोतीति इदानीं यथात्र प्रतिषेधो न प्रवर्तते तथा विचारपूर्वकं प्रतिपादयितुमाह किंपुनरिति आदेशोऽस्यास्तीत्या
देशी स्थानी किं स्थान्यलाश्रये कार्ये स्थानिवत्त्वनिषेधो यालमात्राश्रयेति विचारः किमत्रासन्निराश्रीयते ऽथवा व्याप्तिरिति भावः

तत्रानल्विधाविधि प्रतिषेधः प्राप्नोति किंपुनरादेशिन्यलाश्रीयमाणे प्रतिषेधोभवत्याहोस्विदविशेषेण आदेश आदेशि
च कस्यात्र विशेषः आदेश्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां गुणाहि प्रतिषेधः आदेश्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां गुणाह
द्धेः प्रतिषेधो वक्तव्यः कुर्वित्यत्र स्थानिवद्भावादेगसंज्ञा स्यात्प्रत्ययं च लघूपधत्वं तत्र लघूपधगुणः प्राप्नोति वधक इत्यत्र
स्थानिवद्भावादसंज्ञास्यात्प्रत्ययं चाउपधत्वं तत्र वृद्धिः प्राप्नोति पिबेत्यत्र स्थानिवद्भावादगसंज्ञास्यात्प्रत्ययं च लघूपधत्वं तत्र ल
घूपधगुणः प्राप्नोति अस्तु तर्ह्यविशेषेण आदेशिनि च आदेश्यादेश इति चेत्सुप्तिङ्कृदतिदिष्टेषूपसंख्यानम् आदेश्यादेश इ
ति चेत्सुप्तिङ्कृदतिदिष्टेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् सुप् वृक्षाय प्लक्षाय स्थानिवद्भावात्सुप्संज्ञा स्यात्प्रत्ययं य आदित्वं तत्र प्रतिषे

[आदेश]

धक इति इकारोऽत्र लिवकल्लं संज्ञाक्लंदसोरिति वक्तव्यम् अन्त्ववयकगा इविचक्षणाजिणर्थमिति वधादेशः स च हलन्त इति दो
षोपन्यासः अन्तेत्वल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद्वृद्ध्यभावः सुप्तिङ्कृदतिदिष्टेष्विति आदिष्टापवाति दिष्टाविवक्षिता उपलक्ष
णं चैतत् तद्धितादेशेष्वपि न प्राप्नोति लैगवायन इति अत्र हि स्वाश्रयमजादित्वं स्थानिवद्भावाद्धि तद्धितत्वम् ॥

ति स्थानिवद्भावादिति अचः परस्मिन्नित्यनेन एवं चोपधात्वाभावोत्सिद्धत्यरत्वाभावश्चेति भावः अतिदेशाति दिष्टं चेदर्थासंगतिरत आह।
आदिष्टापवेति सुवादीनामादेशापीत्यर्थः तेषु दीर्घत्वे इदिउवङिच स्थानिवत्त्वप्रतिषेधः प्राप्नोति तद्धितत्वमिति भस्यतद्धिते अणं [illegible]

[द्वितीयपदे हलन्तस्य वृद्धिपालाश्रयो गुणः हलाकाराश्रया वृद्धिरित्युभे अल्विधी अलो विधिरिति बहुव्रीहिसमासस्याश्रितत्वात्]

[नाटिसमुत्तं ॥]

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भा॰
कै॰ वि॰ प्र
प्र॰ प्र

6

नन्वपवादद्वयेपि दोषोक्तेः कस्यापि प्रशस्यताभावादातिशयिकोनुपपन्न इत्यत आह न्यायेति युक्तीत्यर्थः काचुक्तिः प्रकृष्टत्वस्य प्रशस्यताप्य यमिति भावः प्रत्यासत्येति अत एव कष्टायेत्यादिनिर्देशाः संगच्छेत एवं च प्रत्यासत्त्याश्रयणमेव न्याय्यमिति भावः भाष्ये विशिष्टं स्थानिकार्यमिति स्वरूपेणालभ्यमानमित्यर्थः तदाह यत्कार्यमिति तद्धेषोऽतिदेशशेषः तद्वारके अतिदेशद्वारे यथेति एवं

किं पुनरिति न्यायापेक्षः प्रकर्षः कः पक्षो न्याय्योपपन्न इत्यर्थः आदेशिनीति प्रत्यासत्त्येति भावः यत्कार्यमादेशःस्वतो न प्रतिपद्य ते तत्र स्यादतिदेशाकांक्षा न च्छेषस्य प्रतिषेधस्तद्वारक एव कार्ययुक्तः अरुदितामित्यत्रत्यादेशस्य स्वतो वलादित्वान्न तत्रातिदेशाकां क्षा सार्वधातुकत्वं स्वतो नास्तीति द्वे वातिदेशेन प्राप्यते यथा गुरुपुत्रो गुरुत्वे सति नातिदेशमपेक्षते तथा वलादित्वं प्रत्यादेशस्य

तिङ् अरुदिताम् अरुदितम् अरुदित स्थानिवद्भावात्सार्वधातुकसंज्ञा स्वाश्रयं च वलादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति तिङ् रुद इति दृष्टम् भुवनेसुवनेधुवनम् स्थानिवद्भावात्प्रत्ययसंज्ञा स्वाश्रयं चाजादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति किं पुनरत्र न्याय्यः आदे शिन्यलाश्रीयमाणे प्रतिषेध इत्येतदेव न्याय्यः कुत एतत् तथा स्वयं विशिष्टं स्थानिकार्यमादेशातिदिशति गुरुवद्गुरुपुत्र इति =
यथा तद्यथा गुरुवदस्मिन्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात्पादोपसंग्रहणाच्चेति यदि च गुरुपुत्रोपि गुरुर्भवति तदपि कर्तव्यं भवति अस्तु तर्ह्यादेशिन्यलाश्रीयमाणे प्रतिषेधः ननु चोक्तमादेशप्रत्ययविधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां गुणवृद्धिप्रतिषे धः इति नैष दोषः करोतौ परनिर्देशात्सिद्धम् पिबिरदन्तः वधक इति न्याय्ये एव ल अभ्यायमकशब्दः किमादिकं रुचकर ए

नास्त्यतिदेशायेदयेत्यावता दृष्टान्तः सार्वधातुकत्वं प्रत्ययस्य वातिदेशापेक्षा करोताविति अकारस्य उकारो मा विकप एव माय इ तिपाठ्यान्तरेणापि प्राप्नस्य भिन्नकालस्य निह्नत्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः अभ्यायमिति हनो वध चेति क्रुन्प्रत्ययः ॥

च यथा तत्रातिदेशप्राप्तोच्छिष्टभोजने स्वैव वर्जनं न तत्स्वाश्रय गुरुत्वप्राप्तस्यैव मलंशेऽतिदेशप्राप्तात्विषयेवर्जनमिति भावः भाष्यमान स्य सवर्णग्राहक त्वस्वीकारेपि तपरत्वं व्यर्थमित्याह अकारस्येति अंतरतमत्वादिति भावः उकारस्थानिकावयवविकारो चेति लक्ष भेदान्नोद्वोढामिति वलसे लक्षणस्येति न्यायेनात्र निर्वाह इत्याहुः ॥ ॥ ९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कृन्नेआणादिकः बहुव्रीहौ निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः स्यादत आह तृतीयेति आनुमानिकोऽपि स्थानिवत्त्वप्रवृत्तिर्वक्तव्य इत्येतद्धार्मिकतात्प
र्यम् लोकन्यायाश्रयेणेति तन्न्यायाच्चेह नस्तावान्सिद्धिरिति भाष्ये नन्ववयवविगमे जातत्वमभिव्यंजकाभावात्कथमित्यत आह
छिन्नेपीति तथा चेति लोपस्य विकारत्वाभावेनैकदेशविकृतोपसंख्यानेपि तद्योऽकरीतिरेवावश्यकीति भावः अर्थेत्यादि इष्टान्तार्थम्
अप्यशक्यतावच्छेदकानुपूर्वीज्ञानादौ योनस्यादिति तदर्थं च तन्न्यायाङ्गीकारस्यावश्यक इति भावः अवस्थित इति न च इयमसंयोगोऽत्र इ
ति वाच्यमिति नानित्यत्वम् अनर्थकत्वेनाच्यवाथायप्रसंगस्य वक्तुमशक्यत्वात् अवयवत्वेन प्रसंगो न त्ववयवत्वात्तस्मादभावश्चावयवे

एकदेशविकृतस्येति एकदेशेन विकृत इति तृतीयासमासः तथेति छिन्नेपि पुच्छे शिष्टावयवसन्निवेशः श्वत्वजातेरभिव्यं
जकः एवं पचतीत्यत्र इकारस्य विकारेपि तकारस्तिङ्त्वस्य व्यंजकः तथा च कारलोपेऽप्यपचदिति तकारमात्रस्य तिङ्त्वमः
धिमतीति हेतुत्वं चास्ति नाश्व इति अवयवापगमेपि न तस्य जात्यन्तरेण योगः किं तर्हि श्वत्वेन व्यवहारः अनित्य[illegible]विज्ञान

एकदेशविकृतस्योपसंख्यानम् एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् किं प्रयोजनम् पचतु पचन्तु तिङ्ग्रहणेन ग्रह
णं यथा स्यात् एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्सिद्धम् एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति तद्
यथा श्वा कर्णे पुच्छे वा छिन्ने श्वैव भवति नाश्वो न गर्दभ इति अनित्यविज्ञानं तु अनित्यविज्ञानं तु भवति नित्याः शब्दाः नित्ये
षु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः तत्र स एवायं विकृतश्चेत्येतन्नित्येषु श
ब्देषु नोपपद्यते तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम् भारद्वाजीयाः पठन्ति एकदेशविकृतेषूपसंख्यानम् एकदेशविकृतेषूपसंख्या
नं कर्तव्यम् किं प्रयोजनम् पचतु भवन्तु तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् ॥

मिति अवस्थितेन तकारेण इकारस्य उकार इत्य
नित्यत्वं शुन इव प्राप्नोतीति भावः उपसंख्यानेन क्रियमाणेनास्य नित्यत्वम् एकत्वेति स्थान्यादेशभावाति शब्दद्वयोरनुमीय
मानत्वात्तेः प्रसङ्गतोविधानात् तदादेशग्रहणादुपसंख्यानाद्वा आनुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावेः सिद्धेः ॥ ॥

वापगमाभ्यामनित्यत्वं स्यादित्यर्थः स एवायमिति प्रत्यभिज्ञया भाष्ये नित्यत्वमुपलक्षितम् अत एव विकृतत्वेनैव न विरोधः अनित्यत्वा
भावे हेतुरलेः प्रसंग इत्यादि अस्य ह्यर्थवत्त्वात्तेः प्रसंगोऽस्तु तत्त्विकिं नाम संजसेत्यर्थः तदुपपादकमेकत्वेत्यादि एवं च कार्यशब्दवादेन्याये
न सिद्धे नित्यशब्दवादे तन्नेति वचनारंभवादितात्पर्यम् वस्तुतोऽवचनारंभेपि विकृतत्वबुद्धिमात्रेण तत्संगतिरित्यवधेयमेवाच्यम् अन्यथा
विकृतस्येत्यसंगतं स्यात् तदातपर्वतीत्या लोकन्यायमहत्तिरपि तदुपपादेति अनित्यविज्ञाने नित्याद्येकदेशयुक्तिः कात्यायनाद्भारद्वाजी

त्य

वि

एकदेशविकृतमनन्यवत् [illegible] ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भा॰कै॰वि॰
प्र॰प्र॰अ॰

प्रकृतिस्थेति प्रत्ययलादेशत्वं चेदनिष्टमिति भावः लोकन्यायेन सिद्धिर्विवक्षिता इत्याह न चायं रूपान्यत्वाच्चेति तथा च शेषयदीति इदमेवात्र स्थानिवदिति भावः अर्धं इत्यस्यान्यथा भावेन जातस्याभिव्यंजकाभावः इति तात्पर्यम् एकदेशविकृतस्येति विकृतवचनेन लोपस्यापि संग्रहादपचदित्यादा वपि स्थानिवत्त्वमिति बोध्यम् भाष्यवचनं तु उपलक्षणमिति इमेपीति आनुमानिकादेशस्याप्यादेशपदसामर्थ्येन ग्रहणादिति भावः इम माशयमजानानः पृच्छति कथमिति उक्तेनैवाभिप्रायेणाह आदिश्यत इति इमेपीति तथा शब्दादयः आदेशपदसामर्थ्यमजा नान आह आदेश इत्यादि प्रत्ययलादेशस्यैव ग्रहणं न्याय्यमित्यभिमानः तदाह योऽत्रेति ननु तामादेशं पदसंज्ञायामनाश्रित्य

न चेमे इति तथा शब्दादयः प्रकृतिस्थत्वमात्रात् समुदायानुपादानात् रूपान्यत्वाच्चेति यद्ययमवयवादेशो रूपं न भिद्यात् स्यादेव प्रत्य भिज्ञानात् तिङन्तत्वम् एतस्य भेदकोऽयम् एतस्मात् न्यासेऽस्ति तिङन्तत्वमिति भावः योऽत्रादेश इति इकारस्य उकारः नासावाश्रीयते पद संज्ञायां साहि तिशब्दनिबन्धना नावयवनिबन्धना यस्त्विति तु शब्दः साक्षादविधानात् नादेशः पदसंज्ञानिमित्तभावेन च।

किं च कारणं न स्यात् अनादेशत्वादादेशः स्थानिवदित्युच्यते न चेमे आदेशाः रूपान्यत्वाच्च अन्यत्वे त्वपि रूपं पचतीति अन्य त्वं स्यादिति इमेऽप्यादेशाः कथम् आदिश्यते यः स आदेशः इमे चाप्यादिश्यन्ते आदेशः स्थानिवदिति चेन्नानाश्रितत्वात्। आदेशः स्थानिवदिति चेत्तत्र किं कारणम् अनाश्रितत्वात् योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते यश्चाश्रीयते नासावादेशः नैतन्मन्तव्यं समुदाये आश्रीयमाणेऽवयवो नाश्रीयते इति अभ्यन्तरो हि समुदायस्यावयवः तद्यथा वृक्षः प्रचलन्स हावयवैः प्रचलति ॥

श्रीयत इत्यर्थः तत्रोत्तरमाह नैतदिति तिपतसुक्तिश्रीति निम्भिविशेषोऽयं कारान्तकारावपि सन्नि विष्टाविति कारस्य तिङन्तात् तदादेशस्याप्युकारस्य तिङन्तत्वमिति सिद्धा पदसंज्ञा ॥

णोऽपि यथा स्यानिवत्त्वात् पदत्वमेवमुकारस्यापीत्यत आह संहितेति नेत्थं न्यायमादेश इति भावः तिङन्तं समुदायपर्याप्तमिति तात्पर्य म् स्यानिवत्त्वद्वारापि नायमुकारः पदत्वहेतुतयाश्रीयत इति भाष्यार्थः आश्रीयत इत्यर्थ इति आश्रयितुमिष्यत इत्यर्थः तत्रो त्तरमाहेति एकदेशीति शेषः भाष्ये समुदाये इत्यादि सुप्तिङन्तमित्यादौ तिङिति समुदायेति भिन्नत्वेनाश्रितेऽवयवातिरिक्तसमु दायाभावात्तकारेकारान्तं पदमित्यर्थः एवं चैकारस्याकारादेशस्य स्थानिवद्भावेनैकारबुद्धौ निमित्तभूतसमुदायस्य तत्पदत्वसि द्धमिति भावः तिङन्तात् तदवच्छिन्नावयवत्वात् तिङन्त तदवच्छिन्नावयवैकारत्वमित्यर्थः यथाकृते हि पचती मोहान्तस्यापि पद

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नन्प्राधान्येनेत्युक्तोप्रदीव्येतिनसिध्येत्तत्राहयत्रेति प्रत्ययेति अनांतरीयकेइत्यर्थः इदानींसिद्धान्त्येकदेशयुक्तमनुमन्यमानइव
पक्षान्तरत्वेनस्वाशयंप्रकाशयतिभाष्येऽथवेति सर्वविकारइति अस्तेर्भूरित्यादेशयोः भूतेत्यादिष्वस्यप्रागभावाप्रतियोगित्वेसति

अल्विधिप्रसंगइति इकारस्यपदसंज्ञानिमित्तत्वादल्विधिःपदसंज्ञास्यादित्यर्थः यत्रप्राधान्येनेति यत्रसाक्षादल्निर्दिष्टःतत्रप्र
तिषेधोनानुमीयमानसंभवमात्रेणालीत्यर्थः प्राधान्यग्रहणाप्रत्यक्षोपलक्षणम् आदेशमात्रमिति आनुमानिकमपीत्यर्थः

आश्रयइतिचेदल्विधिप्रसंगः आश्रयइतिचेदल्विधिरयंभवति तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति नैषदोषः नैवंसति
कश्चिदनल्विधिःस्यादुच्यतेचेदमनल्विधाविति तत्रप्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयोऽल्विधिरिति कश्चसाधीयः यत्रप्राधा
न्येनाल्लाश्रीयते यत्रनान्तरीयकोऽलाश्रीयतेनासावल्विधिरिति अथवोक्तमादेशग्रहणस्यप्रयोजनम् आदेशमात्रं
स्थानिवद्यथास्यादिति अनुपपन्नंस्थान्यादेशत्वंनित्यत्वात् स्थानीआदेशइत्येतन्नित्येषुशब्देषुनोपपद्यते किंकारणम्
नित्यत्वात् स्थानीहिनामभूत्वायोनभवति आदेशोहिनामयोऽभूत्वाभवति एतच्चनित्येषुशब्देषुनोपपद्यते यत्सतोनाम
विनाशःस्यात् असतोवाप्रादुर्भावइति सिद्धन्तुयथालौकिकवैदिकेषुअभूतपूर्वेपिस्थानशब्दप्रयोगात् सिद्धमेतत् कथम्
यथालौकिकवैदिकेषुकृतान्तेषुअभूतपूर्वेपिस्थानशब्दप्रयोगोवर्त्तते लोकेतावदुपाध्यायस्यस्थानेशिष्यइत्युच्यतेनच
तत्रउपाध्यायोभूतपूर्वोभवति ॥ ॥

अनुपपन्नमिति एकदेशविकारेपियत्रनित्यत्वहानिस्तत्रसर्वविकारेकुतोनित्यत्वम् यत्रान्वयोपिकस्यचिन्नास्तीत्यर्थः ॥

ध्वंसाप्रतियोगित्वंनित्यत्वमितितात्पर्यम् स्थानशब्दःप्रसंगवाचीत्युत्तरम् ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भा॰कै॰वि॰
प्र॰प्र॰अ॰

तदसंनिधाविति नित्यस्यावश्यकर्तव्यत्वादारब्धस्य चावश्यसमापनीयत्वादिति भावः तत्राच्छन्दस्त्वयोरभावादाह बहुलेति भूतपूर्वे
स्थानशब्दप्रयोगमभ्युपेत्येदं परिहारान्तरम् अस्य यानर्थक्यमप्रसंगात् न च स्थानशब्दोऽत्र श्रूयते सोमस्थानेत्यादावभूतपूर्वे प्रयोग
दर्शनादिति यदि भूतपूर्वे इत्यादिभाष्यतात्पर्यम् न चेति भूतपूर्वे हि स्थानशब्दो हि इति वचनं स्यादिति भावः तत्प्रत्येनित्यत्वं कथमिति ह

न=२

४ सोमस्येति सोमलक्षणविशेषः तदसन्निधौ पूतीकतृणानि प्रतिनिधीयन्ते कार्याबुद्धिरिति अन्यस्यात्र विपरिणामासंभवात् सा
मर्थ्यात्कार्यत्वेन बुद्धिर्दृश्यतेनत्वकार्यशब्दो बुद्धिपर्यायः सन्तीति ज्यायोदित्यत्र बहुलग्रहणात् भूतपूर्वे चापीति न च नित्यत्व

वेदेपि सोमस्य स्थाने पूतीकतृणान्यभिषुणुयादित्युच्यते न च तत्र सोमो भूतपूर्वो भवति कार्यविपरिणामाद्वा सिद्धम् अथवा
कार्यविपरिणामात्सिद्धमेतत् किमिदं कार्यविपरिणामादिति कार्याबुद्धिः सा विपरिणम्यते ननु च कार्याविपरिणामादि
ति भवितव्यम् सन्ति चैवोत्तरपदलोपिनः समासा इति अथवा बुद्धिः संप्रत्ययः इत्यनर्थान्तरम् कार्याबुद्धिः कार्यः संप्रत्ययः कार्य
स्य संप्रत्ययस्य विपरिणामः कार्यविपरिणामादिति परिहारान्तरमेवेदमनापतितम् कथं चेदं परिहारान्तरं स्यात् यदि भू
तपूर्वे स्थानशब्दो वर्तते भूतपूर्वे चापि स्थानशब्दो वर्तते कथम् बुद्ध्या तद्यथा कश्चित्कंचिदुपदिशति प्राचीनं ग्रामादाम्रा
इति तस्य सर्वत्राम्रबुद्धिः प्रसक्ता ततः पश्चादाह ये क्षीरिणो वरोहवन्तः पृथुपर्णास्ते न्यग्रोधा इति ॥

विरोधः बुद्धिधर्मः केवलमर्थेषु प्रतिपत्तृवशादारोप्यन्ते न तु तद्वशादर्थानां तथावस्थानम् प्राचीनमिति प्राग्दिशो भाक् ततो
विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियामिति स्वार्थे खः तत्र सप्तम्यर्थस्याभिहितत्वात् प्रथमैव कृता ॥

दन्तर्भूतत्वा॰

बुद्धितिभाष्ये कथमिति उत्तरमाह बुद्ध्येति
प्रतिपत्तृवशादिति प्रतिपत्तृशब्देन तदीया प्रतिपत्तिर्लक्ष्यते तद्वशात्प्रतिपत्तृगुणात् तथा तान् व्यवहारं बुद्धिधर्मारोपस्तत्रानुमीयते स्व
तस्तद्वत्स्वतन्त्रान्वाधादिति भावः क्वचित्प्रतिपत्तिवशादिति पाठः तदाह नत्विति आरोपितभूतपूर्वत्वव्यवहारान्न नित्यत्वहानिरिति ८
भावः ननु प्राचीनमित्यस्याधिकरणप्रतिपादकत्वात्सप्तमी स्यादत आह प्राचीति सप्तम्यन्तादुत्पन्नात्स्वातन्त्र्ये चेल्लुगिति लक् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ क्र=५ मु

भाष्ये तस्य सर्वत्रेति मादेशा हृत्तत्वावच्छिन्नेत्यर्थः सर्वत्रन्यग्रोधेषु नन्वां बुद्ध्या इति न तृतीयायग्रंथ्या संगतेः नापि षष्ठी संबंधिनो
नुपस्थितेरत आह तस्यानंतरमिति अनंतरपदाध्याहारेण षष्ठीति भावः केचित्तु आम्र बुद्ध्या इत्यस्य नाविहाये त्यर्थ इत्याहुः भाष्ये
पकृष्यमाणानिति तत्रैव यथा वृक्षे वापकर्षउपथा न चाम्रेषु न्यग्रोधेषु चारोप्यते न तथा त्रापि वृद्धिरातोस्माद विनाशयोः स्थान्यादेश
भावस्य च शब्देष्वारोप इति भावः आधानमुत्पत्तिः ननु त्सर्गापवादयोः स्थान्यादेशभावाभावात्कथं स्थानिवत्त्वमत आह वृद्धीति
आत इति ङीप इत्यर्थः भाष्ये उक्तं चेति वार्तिकस्य मुख्यमिति शेषः आचष्टे विषयेणानित्यादि अणु उणस्त्रेयैकाकारइति पदेत्ते नुबंधसंक
आम्रबुद्ध्या इति तस्या अनन्तरमित्यर्थः अपवादप्रसंगात्विति वृद्धि विपरिणाममार्जवदिस्थान्यादेशभाव इति भावः कर्मण्यणि
ति सर्वत्राणवृद्धिः प्रसक्ता आतोनुपसर्गे क इति क बुद्ध्या निवर्त्यते इति केप्यणकृतं प्रसंगः विषयेणानिति न शब्दः पुनरर्थे ।

सत्त्वाम्रबुद्ध्या न्यग्रोधबुद्धिं प्रतिपद्यते सततः पश्यति बुद्ध्या आम्रान् अपकृष्यमाणान्न्यग्रोधांश्चाधीयमानान्नित्या एवं चस्वस्मि
न्विषये आम्राः नित्याश्च न्यग्रोधाः बुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते एवमिहाप्यस्तिरस्मा यदि विशेषेणोपदिष्टस्तस्य सर्वत्रास्ति वृद्धिः
प्रसक्ता सोस्त्विष्टे विषयेनेनास्ति बुद्ध्या भवति बुद्धिं प्रतिपद्यते सततः पश्यति बुद्ध्या अस्तिं चापकृष्यमाणं भवति चाधीय
मानं नित्य एव स्वस्मिन्विषये स्तिनित्यो भवति मुख्य वृद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते अपवादप्रसंगात्स्थानिवत्त्वात् अपवादउ
त्सर्गकृतं च प्राप्नोति कर्मण्यण् आतोनुपसर्गे क इति के पित्र्याणिकृतं प्राप्नोति किंकारणम् स्थानिवत्त्वात् उक्तं वा किमुक्त
म् विषयेणतु नानालिङ्गकरणात्सिद्धमिति ॥

यद्ययं गापोष्टगिति कापवादस्य टकः किं तं शास्ति तज्ज्ञापयति नोत्सर्गकृतमपवादे भवतीति ॥

इः प्राप्नोति केप्यणकृतं प्राप्नोतीति पूर्वपक्षे विषयेणतु नानालिंगकरणात्सिद्धमित्युक्तं विषयेण काद्दौ भिन्नलिंगकरणादिहस्तु विषय
टो भवति इह नदिलो भवेति लोकव्यवहारे यथा यज्ञाणकाय ज्ञो च्यते तत्र तद्गुणएव भवति तथा यत्लिंगोयत्रोच्यते तत्र तल्लिंगकार्यमेव नान्या
नुबंधकार्यमिति तदर्थमाकृतं एवं च सामान्यापेक्षज्ञानेन स्यस्यस्थानिवत्त्वमयुक्तस्यापि व्याहतिरिति भावः वार्तिके पिकरणस्य च
करणत्वविवक्षया तृतीया केपटोक्तव्याख्यानेन अथवा यदयं ष्यञ्जादीनीति वदन्माणपक्षेपतत्सज्ञादेलत्वाणपडुत्सर्गे शब्दमर्यादया वा
निकान्तदर्थलाभस्य तशब्दस्य पुनरर्थेते पिनानापदानन्वयस्तदवस्थश्च किंच केयटोक्तार्थकं विषयेणतुपुनर्लिङ्गकरणात्सिद्धमि
तिभाष्ये तत्रपठितं न त्वेवमिति दिक् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वे

तत्रत्यैरेवाचष्टे अथवासिद्धं त्विति अनुवर्तमानं षष्ठीतिपदं षष्ठीनिर्दिष्टत्वात्तणिकं षष्ठ्या विपरिणम्यतेऽस्याशयेनाह षष्ठीनिर्दिष्टस्येति ननु वे

वि॰ भा॰ कं वनामिनमसिस्यादेशः षष्ठीनिर्देशाभावात्स्थानिवत्त्वाभावेन परत्वमप्यसंनिधिकृतनभस्य भवनागतपार्भावायस्येतिलोपानुसारं तत्राह नामीति

प्र॰ प्र॰ प्र विधानात् करणात् यत्रतर्हि स्थान्यनुमानेन तत्र कथमतत्राह विश्रवणेति प्रत्ययविषयम् शिवाद्यणविषयम् वालवेति वेदूर्यस्य विहृतान्न प्रभवः किंत्ववालवायादिति विहृतान्न्यत्स्यासंतत्वाविदेवानिकंवालवायो विहृत्मापद्यतेऽथास्माश्यत्ययः येद्वावालवायार्थवाचको विहृतात्यपवन्यप्रत्ययविषयरितितदर्थः ननुविश्रवणादेरनादेशात्वविश्रवः शब्दादपिप्रत्ययः स्यादतत्राह विश्रवरति विशेषोस्ती ति नित्वदिप्रत्ययाद्युदात्तत्ववाधेनाद्युदात्तत्वाय स्थानिवत्वात्विनानुदात्तत्वेतलसार्वधातुकस्याप्युपदेशादित्यनुदात्तत्वेधातोरुदात्ते

9

षष्ठीनिर्दिष्टस्येति नचापवादः षष्ठीनिर्दिष्टस्यस्थाने विधीयतेनाभिनमं चेत्यादौ षष्ठ्याः स्थाने प्रथमाया विधानादस्तिषष्ठी वि

विश्रवणरवणेति वादिषु पठितौ श्रवणरवणेत्यत्र तत्शब्दान्तरेण प्रत्ययविषयविज्ञेयम् यथाक्रमम् वालवायोविहृतं च प्रकृतत्वान्तरमेवेति विश्रवः शब्दान्तरभिधानात् न=२

वु॰

अथवासिद्धत्वषष्ठीनिर्दिष्टस्यस्थानिवद्वचनात् सिद्धमेतत् कथम् षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशः स्थानिवदितिवक्तव्यम् तत्तर्हि षष्ठी निर्दिष्टग्रहणंकर्तव्यम् नकर्तव्यम् प्रकृतमनुवर्तते क्व प्रकृतम् षष्ठीस्थानेयोगेति अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनापवाद उत्सर्गकृतंभवतीति यदयंश्यन्नादीन्काश्चिच्छितः करोति श्यन् श्नम्श्नाश्नुरिति तस्यैतत्प्रयोजनमुभयप्रतिषेधः तेस्मतद्ल क्षणस्यदोषः तयादेशेऽभयप्रतिषेधोवक्तव्यः उभयेदेवमनुष्याः तयपोग्रहणेनग्रहणान्त्रसिविभाषाप्राप्नोति नैषदोषः अप च्छायाल्लरम् यदिप्रत्ययान्तरमुभयीतिईकारोनप्राप्नोति मास्म्देवम् मात्रजितेवंभविष्यति कथंमात्रजितिस्तेऽप्रत्ययग्रहणंकित हिप्रत्याहारग्रहणाम् कसत्रिविशतांप्रत्याहारः मात्रशब्दात्ययस्त्याश्रयवर्ग्यकारान् ॥ यथाभावः यदयमिति नचपित्वनिवृ त्यर्थं नियमार्थंशितम् श्यनोनित्वान्ज्ञापकानित्वनिवृत्तेः सिद्धत्वात् नहत्रपित्वस्यनित्वस्यवाविशेषोस्तीतिकेचिदाऊः तदयुक्तम् ताच्छील्यादौविषयेचानपिशिश्यनोनित्वंप्रकृतेराद्युदात्तार्थंस्यात् तस्मादिष्टसिद्धयेसामान्येनज्ञापकंपित्वमाश्रीयतेअपवादेउत्सर्गा

त्वेसिद्धमेवेतिभावः आद्युदात्तार्थमिति इष्टमपिचित्वप्रयुक्तान्तोदात्तत्वंबाधितेत्यर्थः अप्रयत्नविकरणोऽभ्यस्यपिनित्वसामर्थ्याद्वाध्यतइतिभा वः किंचवाहतइत्यस्यानेकाचोदिवादेःसत्वेनतत्रापिनित्वेत्याविशेषः कैयटस्वरस्तत्तस्यधातोदिवादावभावपवेनित्वोध्यम् इष्टसिद्धयइति वैयर्थ्यान्नियमत्ववाज्ञापकमर्थवत्सत्रविनियामकाभावान्नित्वसामर्थ्यादन्यत्रविकरणोऽभ्यस्तुपदेशबाधकत्वनापेक्षयास्थानिवदिष्यति देशवाधकत्वनस्योचितस्याचेतिभावः सामान्येनेति नविकरणविषयमेवनापिपित्वविषयमेवेत्यर्थः भाष्येश्यनादीनिति उत्सर्गसजातीया नवंपवदपवादानामुपलक्षणम् ॥

पित्व

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रत्ययानुकरणमिति दिग्रहणात्सूत्रे साहचर्यादितिभावः ननुएकस्मिन्बहुवचनमिस्युक्तत्वावस्थभावात्कथमादेशत्वमतआह
एकस्मिन्निति भाष्ये ख्यातीति बहुवचनशब्देनप्रत्ययपरः किंतर्थपरइतिभावः ङ्याब्ग्रहणे दीर्घ इति भाष्ये ननुगौगौरा
गैगौगीयतेः किपिगगीवित्यादेःस्थानिवत्वनिषेधेनस्यात् नचतत्रस्थानिवत्वेइष्टापत्तिरस्तुसलोपश्चाल्विधिवाच्यम् आकोरका
रप्रश्लेषमादायतत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधात् सवर्णमतेपिनावलोपः प्रत्यासत्त्या ङ्याप्प्रदेशस्थितेरकाराकारयोरेवदीर्घग्रहणेनग्र
हणादितिचेन्न तेषामनभिधानात् नचेदंविशेषणं व्यर्थम् खट्वाद्यर्थत्वादीसवर्णादीर्घे परत्वेनयणादिवद्भावप्राप्त्यास्थानिवत्त्वस्यैवाभाव
वादितिवाच्यम् तस्यानिवदित्यस्यस्थानिकार्यन्नलभेतेइत्यर्थेनेकेनापिप्राप्तस्यस्थानिकार्यस्यनिषेधइतिदीर्घेपि प्रशक्तप्रयुक्तकार्या
भावशंकावारणार्थत्वात् ह्रस्वइतिनोक्तविग्रायेजातत्रिइरत्यादौजातार्थलुकिदीर्घेपालुक्यपिप्रत्ययलक्षणेनहल्ङ्यादिलोपापत्तेः
कतितिष्टन्तीति परिहारान्तरस्यसद्भावात्तथाह खत्वादिष्वइतिप्रतिषेधोवक्तव्यः तैलमात्रेति चकारस्यप्रत्याहारार्थस्यायादेना
यदिप्रत्याहारग्रहणंकतितिष्ठन्त्यित्रापिप्राप्नोति अतइतिवर्तते एवमपितैलमात्राकृतमात्राइत्यत्रापिप्राप्नोति सदृशस्या
प्यसन्निविष्टस्यनभविष्यतिप्रत्याहारेग्रहणम् जात्याख्यायांवचनादेशस्यानिवद्भावप्रतिषेधः जात्याख्यायांबहुवचना
देशेस्थानिवद्भावप्रतिषेधोवक्तव्यः व्रीहिभ्यआगतः इत्यत्रघेर्ङितीतिगुणः प्राप्नोति नैषदोषः उक्तमेतत् अर्थातिः
देशात्सिद्धमिति ङ्याब्ग्रहणे दीर्घः ङ्याब्ग्रहणेदीर्घस्यादेशस्यस्थानिवदितिवक्तव्यम् किंप्रयोजनम् निष्कौशा
बिः अतिखट्वः ङ्याब्ग्रहणात्वज्ञापयामाभूदिति ननुचदीर्घादित्युच्यते तत्रवक्तव्यंभवति किंपुनरत्रन्यायः स्या
निवत्प्रतिषेधएवज्ञापयात् इदमपिसिद्धंभवति अतिखट्वायअतिमालाय याडापइतियाडनभवति अथेदानीम्
सत्यपिस्थानिवद्भावेदीर्घत्वेकृतेपिच्चासौभूतपूर्वइतिकृत्वायाट्कस्मान्नभवति ॥ तस्याविशेषकत्वात्सत्रशब्दमात्र
ग्रहणप्रसंगः सदृशस्येति प्रत्ययानुकरणंमात्रशब्दइतिप्रातिपदिकस्यग्रहणमित्यर्थः ज्ञात्याख्यायामिति एकस्मिन्व्या
प्रमेकवचनेतस्यप्रसंगेबहुवचनमादेशइतिकल्पनात्प्रयोगादेषोपन्यासः भूतपूर्वइति अनुबन्धकार्यसर्वत्रभूतपूर्वगा
मवनत्वकोपिदीर्घभिन्नत्वात्तत्रापिनस्थानिप्रयुक्तकार्यातिदेशइतिदिक् अतिखट्वइति नचात्रह्रस्वस्याकारस्येतितत्रतमाप्रमल्वि
धिरितिवाच्यम् गोस्त्रियोरितिप्रत्ययस्त्रीप्रत्ययान्तांतप्रातिपदिकान्तस्यह्रस्वइत्यर्थः अचश्चेतितुनोपतिष्ठत अनिष्पन्नप्रसक्तेः स्त्रीप्र
त्ययतचटाडीत्यादिविशिष्टनिष्टमितिनदोषः सत्त्वेपातत्स्येवस्थानितावच्छेदकत्वमित्युक्तम् अतएवगोटाङ्ग्रहणंकर्तव्यमिति
वार्तिककृतोक्तं स्वरितत्वबलान्त्रियामितिप्रकृत्यपिविहितास्तेषांग्रहणमितिभाष्यकृतोक्तं विधानंचानुबंधविशिष्टस्यैवेतिस्थ
एवमेवेतिदिक् खट्वायेति नचावतादंगात्परस्ययादितितदर्थः उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेचतदादिनियमात्तेनतदंगमावतमितिस्थानिव
अति

नेयित्पाद्यप्रहृतिरिति वाच्यम् प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाचैतद्ग्रहणेनचा
गविशेषणाग्रावेतातयदंगमिमयान्नदोषः अतएवाङ्वेखट्वायामित्या
दौयाट्सिद्धिरितिभावः ॥

स्य अयणाञ्शाइतिस्वरूपसङ्गावान् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भा॰
वि॰ के॰ प्र॰
प॰ अ॰

नेत्त्वमपि दीर्घे कृते स्थानिवद्भावेनाप्तं स्यादेवायं निषेधस्तु न दीर्घत्वादत आहाग्रेति एवं च स्थानिवद्भावेन तल्लाभस्तस्यानियम
त्वादिति भावः भाष्ये तु नु चेदानीमिति वार्त्तिककारणात्वर्थः सत्यपीति निषेधांशाविर्भावो प्रश्लिष्टनिर्देशादिति अतिवह्वायेत्या
दिश आकारस्य लाक्षणिकत्वादेव न दोषः वह्वायेत्यादौ तु न दोषो यतो लक्षणप्रवृत्तिविनाय रूपासंभवस्तदेव लाक्षणिकपरिभाषया नि
षेधविषयः न चेह तथा पदादेशतः प्रागपि तद्रूपसत्वादित्याऽऽः अयं च प्रश्लेषो पाठ एव आडि चापश्र्च उः आयः ङ्ऽ रामप्रापु इत्युदाहवि
त्येतेषु दुस्त्व तथा प्रश्न तत्र प्रश्लेषेन मानमिति दिक् ननु भाष्यमते सूत्रमते च अतिवद्धस्य अतिवह्वाइत्यत्र सलोपो भवति वार्त्तिकमते
तु न अतिवह्वे आवन्तत्वस्य विच्छेदादये प्रयोगासंभवादिति चेन्न अनभिधानेनैषां प्रयोगाणामभावात् यदा स्थानिवद्भावस्य कार्यार्थित्वेना
तिवह्वशब्दे आकारस्य प्रश्लेषफलाभावाद प्रवृत्तौ स्थानित्वाभावादेर्भावात्तदादेशतया रोधः सूत्रमते भाष्यमते च दुर्लभः परेषां व्याका

लक्षणेति अत्र चान्तरङ्गत्वे कृते सप्तवायमिति बुद्धेर्विच्छेदः फलादिरिति णलादिस्थले व भूत पूर्वाफलादिरिति भावः आ
ने॰ त्व॰
लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ननु चेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भावे एतयापरिभाषया शक्यमिहोपस्थातुम्
त्याह न तर्हीदानीं क्वचिदपि स्थानिवद्भावः स्यात् तर्हि वक्तव्यम् न वक्तव्यम् प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम् प्रश्लिष्टेति
आ॰ दृश्यताम् इ॰ ई॰ ईकारान्तात् आ पूर्व आकारान्तादिति आद्भ्यो वोरीटप्रतिषेधः आद्भ्यो वोरीट्प्रतिषेधो वक्तव्यः
ओम्य अभूत् अस्ति ग्रहणे न ग्रहणादीटप्राप्नोति आहेत्यावन्त्वक्तव्यः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाहेरीड्भवतीति
यदयमाहस्य इति फलादिप्रकरणे पत्वं शास्ति नैतदस्ति ज्ञापकम् अस्ति ह्यस्मदेतस्य वचने प्रयोजनम् किम् भूतपूर्व
गतिर्यथा विज्ञायेत फलादिर्योभूतपूर्व इति यद्येवं वचनमनर्थकं स्यात् आथिमेवोच्चारयेत् ब्रुवः पंचानामादित आ
धात्रुवति भवतेश्चापि न वक्तव्यः अस्ति सिचोऽपृक्त इति द्विसकारको निर्देशः अस्तेः सकारान्तादिति वचादेशो हि
न तत्प्रतिषेधः वच्यादेशो हि हितत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः वध्यकेषु परमिति स्थानिवद्भावाद्धि हितत्वमाप्नुतः नैष दोषः अ॰
॥ ॥ एतत् नाय एव ल् किन्तु आयमकरा आहैर्योऽभूत पूर्वाफलाद यइतिभावः
यिमिति तिवादयो हि सर्वे फलादय इति णलादयोऽभूत पूर्वाफलादय इति भावः ॥ ॥ एतत् नायएव ल् किन्त्वायमकरा
यीमादायात्स्थानिवत्प्रवृत्तौ मानाभावात् यत्तु वार्त्तिकमते लोपाभावाभाष्यादिमते पिर्र्ईकारादिप्रश्लेषान्तरेण लोपाभावपक्षा
र्थः एवं प्रश्लेषेणैवातिवह्वा इत्यत्र सिद्धा यादी अग्रहणे सूत्रमते भाष्यमते तत्व्याख्यानादपकृत प्रश्लेषातरेचनि प्रमाणे न कदाचिदप्यात
त्वः एकप्रश्लेषेणैवातिवह्वाइत्यत्रसिद्धा यादी अग्रहणे सूत्रमते भाष्यमते च वार्त्तिकप्रयोजनं प्रदर्शयाकारप्रश्लेषणाहितस्य व्याख्याते
तरं प्राप्तौ पाऽप्याप्नोति पवे च न दोष इति तत्र मानाभावात् अतिवह्वायेत्येव वार्त्तिकप्रयोजनं प्रदर्श्याकारप्रश्लेषेणाहितस्य व्याख्याने
भाष्ये आद्भ्यो वेति ब्रुवईट् अस्ति सिचोऽपृक्त इत्यादिग्रामः द्विसकारको निर्देश इति अस्ति सिचवुति सूत्रपाठ इति भावः प्रकारान्तरे
नादेशे रूपहानस्य दयोच्चारणाभावेन निर्देश इति भाष्यास्वारस्य अत एव वार्त्तिककृता सिद्धान्तितः स्थानिवत्त्वस्य प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधो
नारब्धः सकारस्य सिजिवशाषणत्वमित्याशयेन तद्विशेषणमात्मव्याकृत्य माणसानयेरभितिप्रत्ययलक्षणस्य तस्य विधिपर्यन्तेऽपि नदो

अ

इड्विधिश्चेति यथेड्विधिः सिध्यति तथा तन्निषेधेऽपि स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः इड्विधे यस्त्वया तन्निषेधेऽपि स्थानिवत्त्वप्रतिषेधद्वावेति शे
षः आवधिषीष्टेति आङो यमहनः इत्यात्मनेपदम् प्रतिषेधः प्राप्नोतीति न च वधेः स्थानिवत्त्वेनागमत्वात्प्रतिषेधः प्राप्त इत्येकदेशः
पेकार्ये स्थानिवत्प्रतिषेधेनागमत्वाभावान्नेत्यर्थः वधेरपि सत्त्वे स्थान्यनुरूपानुदात्तस्वरो ब्रूयात् नान्यनुदात्तत्वबोधनम् प्रकृतिस्वरस्य
प्रकृतितः स्थान्यनुरूपतया प्राप्तस्यानुदात्तत्वस्य प्रत्ययस्वरे तत्प्रयुक्तं निघातम् नन्वत्रोदाहरणे तिङ् तिङः इति निघातेन भाव्यम्
तस्मात् यदा यदिति परे त्वस्मत्तदेतदुदाहरणमित्यनेनान्वयः मध्ये भवतिनेदमपावः भाष्य आर्धधातुकसामान्य इति आर्धधातुक इति
वलिड्नीत्याद्यपि विषयसप्तम्येवेति भावः एवं चाद्युदात्तनिपातनेनोपदेशिवद्भावारम्भो न भावेनोपदेशत्वावच्छेदेनानुदात्तत्वाभावा
त्स्थानिवद्भावेनागमत्वेऽप्यपि निषेधाप्राप्त्या तन्निषेधानकार्य इति तात्पर्यम् आकारान्तादिति विभाषाल्ली यतेः विभेतेरीदुभयत्रस्यात् ।

आवधिषीष्टेति यदा यच्छब्दप्रयोगः यदावधिषीष्टेति भवति तदा तिङ् तिङः इति निघातः प्राप्नोति यात्तेषेषदीति प्रतिषिद्धत्वे तेनउ

इड्विधिश्च इड्विधेयः आवधिषीष्ट एकाचउपदेशेऽनुदात्तादिति प्रतिषेधः प्राप्नोति नैष दोषः आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते
स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः यथैव हि निपातनस्वरः प्रकृति
स्वरं बाधते एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेत आवधिषीष्टेति नैष दोषः आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्ति अनवस्थितेषु प्र
त्ययेषु तत्रार्धधातुकसामान्ये वधिभावे कृते सति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरो भविष्यति आकारान्तान्नुक्कुकौ प्रतिषेधः आ
कारान्तान्नुक्कुकोः प्रतिषेधो वक्तव्यः विलापयति भापयते लीभीग्रहणान ... ग्रहणान्नुक्कुकोरप्राप्तिः लीभी
योः प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम् लीभियोः प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम् लीईकारान्तस्य भीईकारान्तस्येति लोडादेशे शाभाव
जभावधित्वहिलोपेत्वप्रतिषेधः लोडादेशे एषां प्रतिषेधो वक्तव्यः शिष्टात् हतात् भिन्तात् कुरुतात् स्तात् लोडादेशे
कृते शाभावो जभावो धित्वं हिलोप एत्वमित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति नैष दोषः इदमिह संप्रधार्यं लोडादेशः क्रियतामेते
विधय इति किमत्र कर्तव्यम् परत्वाल्लोडादेशः अथेदानीं लोडादेशे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्कस्मादेते विधयो न भवन्ति सकृ
द्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति कृत्वा त्र्यादेशस्य प्रतिषेधः त्र्यादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः तिसृभावे कृते त्रय
इति त्र्यादेशः प्राप्नोति नैष दोषः इदमिह संप्रधार्यम् तिसृभावः क्रियतां त्र्यादेश इति किमत्र कर्तव्यम् परत्वात्तिसृभावः
अथेदानीं तिसृभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्त्र्यादेशः कस्मान्न भवति सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति प्राप्नुविधाव

दाहरणम् क्वचित्तु यदावधिषीष्टेति पाठः ॥ ॥ लीलोर्नुग्लुकावितिभियो हेतुभय इति च नुक्कुकौ प्रश्लिष्टनिर्देशादिति यद्यपि भियः
त्यक्रमेऽपेक्षैकादेशस्य कृतत्वात् ... [illegible] ... इति स्थानिवत्त्वेन परत्वं ...
त्वात्स्थानिवेत्यर्थः ... नियमात् स्वस्थानिमित्तानन्तर्याभावरूपासम्भवमसत्वात् ... स्थानिवद्भावस्तु कार्य
महत्सूत्रमिति कालः इति युगपत्सम्भवः स्पष्ट एवेति भावः एवमग्रेऽपि परत्वात्तिसृभाव इति न च लिङ्गविशेषविधिः ...

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ कै॰ वि॰
प्र॰ प्र॰ अ

विद्युद्वत्यत्र विदेः शतुर्वसुरिति शत्रादेशो वसुः शतरनुमर्त्यादिः अनुम्यः शतान्तदन्तात्यदादीर्न्यजादिभ्यश्च सादिर्विभक्तिरुदा
त्तेत्यर्थः यदि प्रत्याहार इति उम्त्रहि तत्रा येनेत्यर्थः इत्यभिमानः अनुम्क इति वसोरविषयदेशो वद्धावेनोस्वन्तम् आगमग्रहणे हीति
हिरण्यार्थ तद्ग्रहणेऽपीत्यर्थः कैयटे नुमेव प्राप्तेति यद्यपि शताऽपि प्रत्याहारान्तर्गतस्तथापि सामर्थ्यात् द्विरुक्तस्यैव प्रत्याहारान्तर्गतस्य ग्रह-
णमिति भावः व्यापकत्वात्प्राप्त्यमाच्छतन्तादीमुकारेण प्रत्याहार इति तात्पर्यम् भाष्ये विभाषा पूर्वत्वं प्राप्नोतीति अत्रवार्तिके भाष्ये च प्र-
वृत्ते नतदपवादो लभ्यते भाष्ये सर्वत्रेति चावर्ति तिसृत्रस्याप्युपलक्षणं नितिचेदमव्यत्र भाष्ये इति षष्ठे निरूपयिष्यामः अन्त
उकारात्प्रत्यनीति ननादि नन्त्यम् उदिप्तः नत्रवनुरन्तर्भूतः यदीति आपत्यप्रत्याहारे त्वभावात् शतापइति नचात्र
प्रशतुः कृत इत्यनुमेव शता मुचेतनि शत्रन्तस्यनुमका वादिति भावः तस्मादागमग्रहणोऽपि शतैव विशेषणीय इति प्रत्या।
इदमिह संप्रधार्यं चतस्मभावः कियतांचतरनुदात्तामुदात्तत्वामिति किमत्र कर्तव्यम् परत्वाच्छतस्मभावः अथेदानीं वत
स्मभावे कृते पुनः प्रसंगविज्ञानात्कस्मादान्न भवति सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति स्वरे वस्वादेशः स्वरे
वस्वादेशप्रतिषेधो वक्तव्यः विदुषः पश्य शतरनुमान यजादी अन्तोदात्तादित्येष स्वरः प्राप्नोति नैष दोषः अनुम
इति प्रतिषेधो भविष्यति अनुमइत्युच्यते न चात्र नुमं पश्यामः अनुम इति नेदमागमग्रहणं किंतर्हि प्रत्याहारग्रहणम्।
क संनिविष्टानां प्रत्याहारः उकारात्प्रभृत्यानुमो मकारात् यदि प्रत्याहारग्रहणं लुनता तुनताऽत्रापि प्राप्नोति अनुम
ग्रहणेन न शत्रन्तं विशेष्यते किंतर्हि शतैव विशेष्यते शता योऽनुमक इति अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् आगमग्रहणे हि स
तीह प्रसज्येत मुचता मुचते इति गोः पूर्वणित्वात्स्वरेषु गोः पूर्वणित्वात्स्वरेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः चित्रगवः शबलगवः
सर्वत्र विभाषा गोरिति विभाषा पूर्वत्वं प्राप्नोति नैष दोषः पउ इति वर्तते तत्रानाल्विधाविति प्रतिषेधो भविष्यति एवमपि
हे चित्रगो अत्र प्राप्नोति णित्वम् चित्रगुः चित्रगावः गोतो णिदिति णित्त्वं प्राप्नोति आत्वम् चित्रगुपश्य शबलगु
पुरुष आमन्त्रितस्याप्राप्नोति नैष दोषः तपरकरणान्निर्दिष्टम् तपरकरणसामर्थ्यान्नित्त्वान्न भविष्यतः स्वर वरुगुमान् न
गोश्वन्साववर्णा इति प्रतिषेधः प्राप्नोति करोति पिबतोः प्रतिषेधं करोति पिबतोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ऊरु पिबेति स्यानिवा
द्वावात्तुपथगुणः प्राप्नोति अकं वा किमुक्तम् करोतौ तपरनिर्देशात्पिबतिर्लुग्विकरणत्वादिति ॥ हाग्रहणेऽपि सप्तम्येव विशेष्यते इत्यदोषः
सर्वत्रेति प्रकृतिभावेनानेन विधीयते नेन पूर्वरूपत्वम् तस्मादेङः पदान्तादतीति पूर्वरूपं प्राप्नोतीति वाच्यम् यद्यपि प्रकृतिभाव स्तदा
तस्येति भाष्येन तदवादेरपि परत्वात्परणमपि बाधिवाप्यादित्याशयः यत्तु कैयटेन तस्मादेङ इत्यादि प्रसंगाउकरत्वं तस्मुक्तं तत्र विंत्यमेव एङः पदान्ता
दिति सूत्रे पदु वरोऽच्चारणासत्वेन शंका या असम्भवः ऋक्किकत्वात् भाष्यो क्तेः पदु पदाभावा स्तु इति मज्ञानतः शंकेत्युक्ति असम्भवात् भाष्ये एवम
पीति लाक्षणिकत्वादस्योक्ता शाखस्मवतः प्रकृतिभावाभावपि स्यातिवतेन प्राप्नोतीति तत्प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः यदि वा सूत्रे भाष्योक्त
रीत्या वर्णग्रहणेऽपि प्रतिपदेरूप विभाषा प्रवर्तते तदेदं वचने न कार्यमे ङोला क्षणिकत्वात् तदेशस्यापि वर्तानपेक्षणानातिदेश विषये तदपि

= अनुमिति निषेधः इति आदेः ३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अचः परः पूर्वेणोव सिद्धे इदं किमर्थमत आह अलिति उरदत्वे इति अंगान्निमित्तप्रत्ययपरत्वनिमित्तके इति शेषः लिसभासस्याभयेपयोग्रह णाद्दुत्वादिः शेषात्प्राक्संप्रसारणोवस्य संप्रसारणान्निषेधाच्चप्राप्ते स्यत्वात्परत्वाद्धोरदत्वमिति भावः एवमचितीकि उत्तरपदस्याधिक्ये तस्यरूपेण विशेषणात्तदंतग्रहणे लब्धे कस्मात्तेस्यमन्तग्रहणेन भूतपूर्वगतेराश्रयणेनेदं साधयितुं शक्यमिति कश्चित् तन्न तदभावे रूपा द्विसर्ध्यापत्तेः कस्मात्तेस्य न कस्याभ्यामिमन्नु हत्तावपि विहानम्बदिति वचनाद्दूचितीकरसुदाहृतम् प्रत्युदाहरणादिचिता हतिकाणा णामुचितानतभाष्यकृतेत आह वार्त्तीनीति हस्वदाहृतानि भाष्यप्रकारः ऋतोः ऋत इति विहितः अत एवेति प्रत्ययनिरपेक्षत्वतयांतरंग

अचः परस्मिन् अल्विध्यर्थमिदम् तथाहि वव्रश्चेति उरदत्वे कृते न संप्रसारणे संप्रसारणमिति वकारस्य संप्रसारणनिषेधः स्यामल्ला श्रयः एवमचितीकः वकृचितीकः इति चितेः कपीति दीर्घे कृते कस्मान्ते त्वात्पूर्वमिति स्यात्परलाश्रयं स्वरो स्मादचनाद्भवति वार्तीनि प्रत्युदाहरणानि कानि विच्छकप्रतिविधानानीति प्रश्नः अच इति किमर्थमिति अन्तरङ्गत्वादिति अत एव युगपत्प्राप्त्यभावाद्धाणात्

अचः परस्मिन्पूर्वविधौ अच इति किमर्थम् विग्रः प्रश्नः पृत्वा स्रत्वा आकाष्टाम् आगास् प्रश्नाविश्च इत्यत्र छकारस्य शकारः परनिमित्तकः तस्य स्थानिवद्भावात् छ्वेति तुक् प्राप्नोति अच इति वचनान्न भवति नैतदस्ति प्रयोजनम् क्रियमाणेपि चान्ग्रहणे वश्यमत्र तुगभावे यत्नः कर्त्तव्यः अन्तरङ्गत्वाद्धि तुक् प्राप्नोति इदं तर्हि पृत्वा स्रत्वा वकारस्य ऊठ् परनिमित्तकस्त स्य स्थानिवद्भावादचीति यणादेशो न प्राप्नोति अच इति वचनाद्भवति एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ॥ ॥

ऊङ् वलीय इत्येतदत्र नास्ति यत्र हि युगपदाङ्गवार्णयोः प्राप्तिः यथाकारक इति वृद्धियणादेशयोः यथा च किरतः किरन्तीति यणात्त यो: नेत्येतदुपतिष्ठते तत्रायं यत्नः क्लोः ऊङ् अनुनासिके चेति च वकारछकारयोः समुदायनिर्देशात्सतुक् छकारः स्थानी समुदाय निर्देशसामर्थ्याच्चालोन्त्यस्य तस्यानुपस्थानम् अनर्थकत्वाद्वा एवं च न ऊठि कृते णो विप्रत्ययत्रणप्रतिषेधार्थं च भवति ॥ ॥

तेन तु कः शादेशात्प्राक् प्रवर्त्तनादेवेत्यर्थः अन्तरङ्गत्वं प्रत्ययमप्रहतिकत्वरूपम् युगपदिति बलाबलविचारस्य प्रतियोगित्वसापेक्षत्वेनत द्वैवसंभवादिति भावः यथेति कारकः किरतीत्यादावन्तरङ्गत्वात्पूर्वमकारादेशविकरणाविति भावः सतुगिति यद्यप्येकतत्सूहय विभाषया तत्र्याहृतिः कर्त्तुं शक्या तथापि तदभावस्यापि तुड्ढ्रेशात्तापकः न च वांछत इति किं विवाछाविता देशाभावायसतकारनिर्देश इति वाच्यम् शादेशायोगयप्रत्ययपरस्य वा छेतः प्रयोगाभावात् अत एव सतुड्ढ्रेशसामर्थ्यात्सर्वोदेशः श इति वाह भाष्यात्कं सगाछते न तु स तुड्ढ्रेशपितेमागविशेषणान्तदंतविधावलोन्त्यस्येत्यस्य स्वसादत आह समुदायेति अनर्थकत्वादिति नानर्थक इति निषेधादिति भावः स

तत्कार्यनिर्दिष्टसंज्ञासमाह पूर्वविधौ ॥ ॥

मर्थ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नहीति अयोगवाहेषु हल्त्वाच्त्वयोः समावेशदर्शनेन तयोरविरोध इति भावः ननु स्वाश्रयानिष्टौ वाद्धारित्यत्र दोषः तत्राह वाद्धारितीति
ति असिद्धत्वनिषेधादिति कुठ इति शेषः बहिरङ्गपरिभाषा नित्यत्वादित्यन्ये यो ऽनादिष्टादच इति अन्तरङ्गासिद्धान्तरीत्या स्थान्यपेक्षया
भा॰ कै॰ वि॰ पूर्वत्वमाश्रीयत इत्यत्र तात्पर्यम् स्थापयिष्यमाणत्वादिति व्याख्यास्यमानत्वादित्यर्थः अत्र स्वाश्रयकार्याभावातिदेशस्यापि सिद्धान्त
प्र॰ प्र॰ अ॰ यिष्यमाणत्वाद्भाष्यपरिहारान्तरमयथ वेति योऽचेति अयं भावः अभावातिदेशेऽपि स्थानिप्रयुक्तं भवत्यादेशप्रयुक्तं नेत्यर्थ इति तदाह समु

12

स्वाश्रयमिति नह्यतिदेशेन स्वाश्रयधर्मा निवर्त्यन्ते यथा ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति क्षत्रियस्य क्षत्रियधर्माः वाद्धारि
त्यादौ तु स्वाश्रये सत्यपि वलत्वे बहिरङ्गत्वाद्यणोऽसिद्धत्वाद्धलिलोपाभावः एतेनैतत्र तन्नाज्ञानन्तर्येऽप्यसिद्धत्वनिषेधाद्यणः प्रवर्तते
कुठः स्थानिवत्त्वाद्यलोपः कथं न शङ्कित इति चेन्न योऽनादिष्टादच इत्येवमर्थस्यान्ग्रहणस्य स्थापयिष्यमाणत्वात् यो ऽत्रादेश इति समु

स्वाश्रयमत्रापि भविष्यति अथवा यो ऽत्रादेशो नासावा
श्रीयते यस्याश्रीयते नासावादेशः ॥ ॥

देशा
दायरूपकुठ्ठ यश्चाश्रीयत इति यणिति धात्वच् नासावादेश इति समुदायस्यादेशत्वात् न चावयवस्यादेशो ऽग्रहणे मुख्यसंभवे
रणग्रहणस्याप्रयुक्तत्वात् ओसादीनां तर्हि अनुबन्धविमुक्तानां धातुसंज्ञा आदेशावयवत्वान्न प्राप्नोति इत्यादेशसत्त्वादित्यादरः
थाज्ज्ञापकाद्धातुकार्याणि भविष्यन्तीत्यदोषः ॥

दायेति यथा सत्त्वे सानुबन्धकग्रहणेन स्थानिवद्विधित्वं स्थानित्वं च नालं तथा आदेशत्वमपि सत्त्वोपात्तस्यैवेति भावः एवं च यणादे
शप्रयुक्तः किं तु तदवयवप्रयुक्त इति नासावाश्रीयत इति तात्पर्यं आदेशो ऽकट्यत इति आदेश इति कट्यतेरर्थः न प्राप्नोतीति स्थानिवत्त्वे १२
नेति शेषः ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भाष्ये आगत्येति मलोपस्यापि कृत्स्वरूपस्यापि त्यपस्त्वसंपादकतया ह्विविधावाश्रयणमित्यर्थः अभावातिदेशे चैतत्फलं ननु स्वाश्रय
वलत्वादिनां यलोपसिद्धावपि आलोपः स्थानिवत्त्वेन स्यादिति तद्ग्रहणं पूर्वग्रहणमावश्यकमित्यत आहास्य पूर्वत्वादिति आकारलोप
इति आतो लोप इत्यनेन जनेरोणादिके यक्कियविभावेत्यावेदापिते नैकादेशेन तस्य सर्वातद्भावादार्धधातुकेनत्वप्रवृत्तिशङ्केन बहुव्रीहौ नि
डुनदेशे यलोपे वशिष्टस्य स्थानिवत्त्वेनार्धधातुकत्वादिसत्वात् यानिरिति निवृत्तिरिति भावः नन्वाभीयत्वेनात्वस्यासिद्धत्वाल्लोपाने त्यत आ

पूर्वत्वानिरिति अमुष्यन्त्वाद्गादीनां नाशात्वाकारस्य लोपो न भवति अन्यथाकारस्य निङि कृते यलोपे च निङः स्थानिवद्भावान्नय
त्वादाकारलोपः स्यात् न चाक्षिद्ध्वद्वाभादित्याकारलोपे कर्तव्ये असिद्धत्वमान्वस्याश्रयत्वात् पूर्वत्रेति यशेति लोपे सिद्धे पादृश

इदं तर्हि प्रयोजनम् आक्काष्टां सिचो लोपः परनिमित्तकः तस्य स्थानिवद्भावात् ढोः कः सीति कत्वं प्राप्नोति अचः इतिव
चनान्न भवति एतदपि नास्ति प्रयोजनम् वक्ष्यत्येतत् पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति इदं तर्हि प्रयोजनम् आगत्य अभिगम
चनान्न भवति एतदपि नास्ति प्रयोजनम् वक्ष्यत्येतत् पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति इदं तर्हि प्रयोजनम् आगत्य अभिगम
अनुनासिकलोपः परनिमित्तकः तस्य स्थानिवद्भावाद्ध्रस्वस्येति तुकं प्राप्नोति अचः इतिवचनाद्भवति अथ परस्मिन्निति
किमर्थम् युवजानिः द्विपदिका वैयाघ्रपद्यः आदीध्ये युवजानिः वधूजानिरिति जाया या निङ् न परनिमित्तकस्तस्य
स्थानिवद्भावाद्धलीति यलोपो न प्राप्नोति परस्मिन्निति वचनाद्भवति नैतदस्ति प्रयोजनम् स्वाश्रयमत्र वलत्वं भविष्यति
अथवा योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते यश्चाश्रीयते नासावादेशः इदं तर्हि प्रयोजनम् द्विपदिका त्रिपदिका पादस्य लोपोऽपर
निमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावात् पद्भावो न प्राप्नोति परस्मिन्निति वचनाद्भवति एतदपि नास्ति प्रयोजनम् पुनर्लोपवचनसा
मर्थ्यात् स्थानिवद्भावो न भविष्यति इदं तर्हि प्रयोजनम् वैयाघ्रपद्यः ॥ ॥

वा
न स्यात्र पुनर्लोपवचनं स्थानिवत्त्वनिषेधार्थम् पुनर्लोपवचने सति लुप्तपकारः कार्ये नाश्रीयत इत्यर्थः ॥ ॥

ह नवेति आपत्वादिति येऽस्मात्तं आस्थानिके निङि लोपः स्यात् निमित्तोपलक्षणं न निमित्तकत्वाद्याश्रयता भाष्ये द्विपदिकेति होपा
दावितित स्त्रिनार्थेति समासे पादशतस्येति पुनर्लोपो परस्मिन्निति सह विधाने परनिमित्तकत्वव्यवहाराभावादित्यर्थः पुनर्लोपव
चनेन यथा स्थानिवत्त्वाभावस्तथाभिन यतिपुनर्लोपेति वैयाघ्रपद्ये आत्मस्य पादावस्येति बहुव्रीहौ पादस्य लोप इति लोपे गर्गादित्वाद्यञि
पादः पदिति पद्भावेन स्याम्यामित्येव ५४ ॥

अ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ननु तस्य स्थानिवत्वादित्युक्तं तेन विना यिदित एतात्याग्वी वर्णयोरित्यस्य परत्वात्प्राप्नेरतस्याहरइति अन्तरंगत्वादितिभावः नित्यत्वादि
प॰ ति लोपस्तु विकरणे कृते तेन व्यवधानान्न प्राप्नोतीतिभावः यद्यपि लुकि लोपप्राप्तेः सोपि निमित्तस्याऽपि विकरणस्य सम्प्रधारणा मात्रा
भा॰ कै॰ वि॰ भिप्रायेणोदम् ननु परस्मिन्निति तस्याभावेश्लुकः स्थानिवत्वेन परत्वेनेकाचइति यणः स्यात्तत्रकृते यलोपे स्थानिवत्वनिषेधेन इकार
प्र॰ प्र॰ परत्वाभावान्न लोपप्राप्तिः यलोपे लोपरूपाजादेशएव नेति नियमस्तु निमित्तभूताजादेशविषयएवात्र परस्मिन्निति वचनका।
13 धमतआह परत्वेकाचइति एतेन श्लुकः स्थानिवत्वेन व्यवधानात्यीवर्णयोरित्यस्याप्राप्तिरित्यपास्तम् रूस्वादित्येवेति सेस्स्तोश
ह्रादावप्येवम् यत्र स्थानिवत्वेपि न रूस्वात्ततान्तत्राह त्वद्धइति लोपः सिद्ध इत्यनुषज्यते स्थानिवत्वादेवेका राकारयप्रमेषेपि न दोषः नेते

ननु चाग्राणीति यस्येति लोपे सिद्धे पादस्यलोपइति पुनर्वचनादित्यर्थः आदीध्यइति इटएत्वे कृते लोपः प्राप्नोति विकरणाश्रं तेन नि
त्यत्वादिकरणः तस्य लक् परत्वेकाचइति यणा नमवर्जनाति कि लुग्यपधानच कु परनिमित्तक तेष्विति स्थानिवत्वनिषेधात् यद्

ननु चाग्रा पि पुनर्लोप वचनसामर्थ्यादेवन भविष्यति अस्तियस्यस्तुनर्लोपवचने प्रयोजनम् किम् यद्भसंज्ञान आद्युपात्
ऐपनघादिति इदंचाप्युदाहरणम् आदीध्य आवेध्य इकारस्य एकारेण परनिमित्तकत्वस्य स्थानिवद्भावोदीवर्णयोदीधीवेव्या वा
दिति लोपः प्राप्नोति परस्मिन्निति वचनान्न भवति अथ पूर्वविधाविति किमर्थम् हेगौः वाभ्रवीयाः नैयपः हेगारिति औ
कारः परनिमित्तकत्वस्य स्थानिवद्भावादेङ् रूस्वात्सम्बुद्धेरिति लोपः प्राप्नोति पूर्वविधाविति वचनान्न भवति नैतदस्ति
प्रयोजनम् आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नसम्बुद्धिलोपे स्थानिवद्भावो भवतीति यदयमेङ्रूस्वात्सम्बुद्धेरित्येङ्ग्रहणं करो लोपो-
ति नैतदस्ति ज्ञापकम् गोर्थमेतत्स्यात् यत्तर्हि प्रत्याहारग्रहणं करोति इतरथा ह्योरूस्वादित्येव ब्रूयात् ॥ ॥

यमिति अग्रे वायोरिति स्थानिवत्वाद्रूस्वादित्येवलोपः सिद्धः त्वद्धमालेरत्यादो हलङ्यावभ्यइति नयमादीनां विजन्तानां गुणोनेइति
कथं सम्बुद्धिलोपइति चेन्नैतेभ्यो विचदृश्यते ॥ भ्यइति एवं दीर्घैकारान्तप्रकृतिकसेरत्यादीनामेकान्तरकोपबाधितस्यप इत्यस्य च
वा संबुद्धावभिधानाभावोप्यः अवेदं चिंत्यम् गोग्रहणस्य भाष्येहजत्वेनदीर्घोकारान्तप्रकृतिक आकारान्तानभिधानेमानाभावः गोधिमि
तिभाष्यं त्वयो शाहस्य सर्वसंमतत्वया आकारान्तोपलक्षणतया व्याख्येयमेवसर्वैः किंच संबुद्धावनभिधानेनोपपत्तौ सर्वथा विजभाव
कल्पनाकृतइति अपवेत इर्वविधावित्यस्याभावेऽपिविचारः तत्रदीर्घान्तप्रकृतिकएकारान्ते स्थानिवत्वेनेऽनेकभावादिनातिदेशवार्थप्रसा
रणग्रहणाचारितार्थ्यस्य वक्तुमशक्यत्वादनभिधानकल्पनेनमानम् नेचदं भाष्यमभावातिदेशानङ्गीकारपवप्रवृत्तमितिवाच्यम् अथ वा या १३
वादेश इति भाष्येणतदाश्रयणात् आगमस्येवापात्रपदयस्यचरत्यादेः प्रसंदाहरणेनतदाश्रयणे चेत्माङः भाष्योर्थमेतदिति अनिष्टलो
पसिद्धर्थमेवतस्यानिवद्भावेनेङ् त्वादितिभावः ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वाभ्रवीया इति मधुवभ्रोरिति यञिडदावेगुणे विहङ्गाद्धेयस्येति लोपे हलस्तद्धितस्येति सूत्राद्धलइत्यनुवर्तमाने आपत्यस्येति सूत्रेण यलो
पः ननु तत्र सिद्धान्ते पि यनिमित्तो वान्तादेशः कथं यलोपनिमित्तस्यादत आह सन्निपातेति नेषेप इति निर्वृत्तो ह्यजः किमत्ययेऽऽतो लोपे
गतिसमासे यच इत तस्मान्निमित्तमिति नन्वचवेभिदिति नैस्यालोपयलोपाभ्यां प्रागेव परत्वादि नचतत्र प्रतिषेधप्राप्तिरत आह निमित्ता
दिति नतत्र्यनेनैतेऽनित्यत्वमुक्तम् ननु कृतद्विर्वचनत्वैकाजत्वमत आह उपदेशेति ननु भिद्भिद्यु इति द्विर्वचनरूपादेशस्यैकभिदुपदेश उप

मि वाभ्रवीया इति सन्निपातपरिभाषायाश्चानित्यत्वायशाह सन्निपातनिमित्तो वान्तादेशो यलोपनिमित्ततां प्रतिपद्यते योऽयादेश इति वान्तं
समुदायः यश्चेति लोपं प्रति निर्जनेनवकारः नैषेप इति स्थानिवद्भावाद्युक्त्व्यपदेशसतिविरोधात्स्यादयं ह्यन्मलभ्यम् यद्वि
हत्स्याश्रयं तदतिदेशेन न वाध्यते विरुद्धत्वं वाध्यते एव संख्याकृतस्त्व्यपदेशः परस्परविरोधात्लोके स्थितः नहि विप्रौ द्वि

इतं तर्हि प्रयोजनम् वाभ्रवीयाः माधवीयाः वान्तादेशः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्धलस्तद्धितस्येति यलोपान्न प्राप्नो
ति पूर्वविधौ विति वचनाद्भवति यतदपि नास्ति प्रयोजनम् स्वाश्रयमत्र हल्त्वं भविष्यति अथवा योऽयादेशो नासौ वाभ्रवीय ने
यश्चाश्रीयते नासावादेशः इतं तर्हि प्रयोजनम् नैधेयः आकारलोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्यन्तलक्षणो ढक्प्रा
प्नोति पूर्वविधौ विति वचनाद्भवति अथ विधिग्रहणं किमर्थम् सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञायेत पूर्वस्माद्विधिः पूर्व
विधिः पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिरिति कानि पुनः पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि वेभिदिता माथितिकः अपीप
चन् वेभिदिता चेच्छिदितेति अकारलोपे कृते यकारान्तलक्षण इट्प्रतिषेधः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति ॥

व्य चोपदेशं लभते अचेति अचः परस्मिन्पूर्वस्येति पञ्चम्या विपर्ययश्चाश्रितः पूर्वस्य कार्यं कर्तव्यमिति कार्यं च विधिरिति नियमः वेभिदि
तेति वेभिद्यशब्दाच्च नित्यत्वादल्लोपयलोपौ ततः एकाच इतीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति उपदेशग्रहणं द्वयोरपि विशेषणम् उपदेशे
एकाच् उपदेशेऽनुदात्तादिति द्विःप्रयोगश्च द्विर्वचनम् अल्लोपस्य तु स्थानिवत्त्वे व्यवधानादिट्प्रतिषेधाभावः ॥ च

देश इति कथमुपदेशे एकाच्त्वमत आह द्विःप्रयोगश्चेति यलोपे वशिष्टस्य वेभिदित्यस्य स उपदेश इति भावः परे तु एकाच उपदेश इत्य
त्र एकाच उपदेश इति सूत्रस्य भाष्ये ऽस्याविहितविशेषणाश्रयणादेतां संज्ञायामल्लोपस्य षष्ठिके भसंज्ञायामल्लोपस्येव स्थानिवत्त्वेन तद्जादित्व
रूपितं यातस्य वेभिदिति समुदायेऽभावाच्च पंचमी समासं विना पि नाशानुपपत्तिरित्याहुः ॥ ॥
गम गम

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वर्णनिर्देशेत्विति स्थान्यकारोनविहितइतिवर्णएवतत्रस्थानी उणादिप्रत्ययेषण्यकारस्तस्यैव आदेशेचविवक्षितइतिरत्नाभावात्
प्राप्तिरेवनेतिभावः सन्निपातेति इदंचठक्कुठक्ष्मोःक्षेतिवार्त्तिकभाष्यस्थम् नभवतीति नचापीपचत्रित्यत्रनपदान्तेतिनिषेधा
स्थानिवद्भावोऽर्ल्भइतिवाच्यम् पूर्वचरमावयवैकत्वेऽप्यादेशस्यपदान्तत्वस्यैवग्रहणादत्रतदप्राप्तेः परेऽन्त्यश्ययस्यभाष्यवक्ष्य
माणत्वेनैतदर्थलाभः केचित्तुवर्णान्तरसाहचर्यण्यस्तस्यभावरूपादेशानपेक्षत्वविकरणकस्यग्रहणादत्रप्रभ्रेषिचत्रित्यादौ

म· भा·कै·वि· प्र·प्र·प्र·

नत्विवक्षान्निपातानिमित्तोयस्येतिलोपः कथंतद्विघातकस्यकादेशनिमित्तमतआह ... ती
सान्निपातेति-२

मातिथ्यिकइति पदाङ्गस्येकइतिसंघातग्रहणात्तस्यस्थानिवद्भावादिकस्यकादेशःप्राप्नोति वर्णनिर्देशेत्विषिबल्ताकादेशस्य
प्रसंगः सन्निपातपरिभाषाचानाश्रित्येतदुक्तम् अपीपचत्रिति केचित्तुअकारलोपेलोपेकृतेएकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति
किरवायम् तत्रान्तादेशेकृतेचङ्कारस्यचपररूपेकृतेतस्यादिवद्भावात्तत्प्राप्नोति स्थानिवद्भावेनणिलोपस्यपररूपस्यच।

मातिथ्यिकइतिअकारलोपेकृतेऽनान्ताकइतिकादेशः प्राप्नोतिस्थानिवद्भावान्नभवति अपीपचत्रित्येकादेशेकृतेअ
भ्यस्तान्तेऽजेस्यभवतीतिञ्ज्यस्भावःप्राप्नोति स्थानिवद्भावान्नभवति नैतानिसन्तिप्रयोजनानि प्रातिपदिकनिर्देशो
यम् प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्राभवन्ति नकाचित्प्राधान्येनविभक्तिमाश्रयन्ति तत्रप्रातिपदिकार्थनिर्दिष्टेयायांविभ
क्तिमाश्रयितंवुद्धिरुपजायतेसासाश्रयितव्या ॥

ना
सत्वधोंऽत्रभवति ननुपूर्वस्माद्विधौस्थानिवद्भावेकथंहेगोरित्यादिसि
ध्यति उच्यते अचोयःपूर्वस्तस्मान्निमित्तत्वेनाश्रितादित्याश्रयणात् तथाहि गोशब्देओकारात्पूर्वोगकारः नचतस्मादत्रविधिरचः

चनदोषइत्याह वस्तुतस्त्वित्यादिशब्देसाहचर्याश्रयणापेक्षयापंचमीसमासाश्रयणेगौरवाभावइत्यपीपचत्रितितदुदाहरणमेवबोध्यम्
नचतस्मादिति निमित्तत्वेनाश्रितादितिशेषः वस्तुतोनिमित्तत्वेनाश्रितादित्यस्यव्याख्यानोपलक्षणम् नचतस्मादिति आकारेण
व्यवधानादित्यर्थः तदंशेनिर्दिष्टपरिभाषाबाधेमानाभावादिदमेवयुक्तम् निमित्तत्वेनेत्यादेःशब्दमर्यादयालाभश्च अतएवतथा १४
हिगोशब्देइत्यादिसार्थकमन्यथाक्तार्थस्योपपादनानपेक्षत्वेनतद्वैयर्थ्यम् निमित्तत्वेनाश्रितात्तदूहितस्याप्युक्तत्वचेत्यन्ये ॥ ॥
दिमे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ननु विधिग्रहणाकृतेपि कथं स्थानिवत्त्वेन स्वाश्रयनिवृत्तिरत आह अच इति अचः परस्मिन्पूर्वविधावित्येको योगः इवैतिलुप्तविभक्तिकम् ।
विधाविधिर्द्वितीयः तेन स्थानिवदेवेति नियमाश्रयणमिति भावः भाष्ये विधिमात्र इत्यस्य विवरणमनाश्रीयमाणायामपि प्रकृता
विति स्थानिनीत्यर्थः वाय्वोरिति अत्र न बहिरंगासिद्धत्वमुभयोर्वर्णनिमित्तत्वेन समत्वात् पूर्वपूर्वमन्तरंगमित्यस्यापि ग्रुपत्वात्सो पूर्वमंत
रंगमाश्रित्य नियामकं न मज्जातस्यासिद्धत्वे इति भावः भाष्ये स्वशब्देन स्थान्यादेशयोश्याच्यते अपरविधावितिनु वक्तव्यमित्यारभ्य कथयथा
निस्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानीत्यन्तेनैकदेशयुक्तिः आयन्नो सन्निपातयोरसिद्धवत्सूत्रेणासिद्धेः धिन्वतीमादावुकारस्यैत्याद्दृया

विधिमात्र इति अचः परस्मिन्पूर्वस्येत्यनेन स्थानिवद्भावे विहिते पुनर्विधाविति वचनं नियमार्थम् स्थानिवदेव यथा स्यात्तामत्वा
श्रयमित्यर्थः अनाश्रीयमाणायामिति कार्यनिमित्तत्वेनेत्यर्थः आयन्निति अजादेरेवाड्विधानात्स्वविधिराड् दध्येति एवं

इदं तर्हि प्रयोजनम् विधिमात्रे स्थानिवद्भावो यथा स्यात् अनाश्रीयमाणायामपि प्रकृतौ वाय्वोः अध्वर्योः लोपो व्योर्वलीति
लोपो माभूदिति अस्ति प्रयोजनमेतत् किं तर्हीति अपरविधाविति तु वक्तव्यम् किं प्रयोजनम् स्वविधावपि स्थानिवद्भा
वो यथा स्यात् कानि पुनः स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि आयन्नासन् धिन्वन्ति कृण्वन्ति इत्यत्र मध्वत्र ॥ ॥

नासिद्धेन स्थानिवदित्येतदत्र नास्ति तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति संयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपापलत्वणार्थ
त्वात् पदान्तविधिं प्रति निषेधो नास्ति पदान्तविधानत्वेस प्रतिषेधः नचलोपाभावात्मकत्वात्पदान्तः ॥ ॥
नेत्ययमपि ५

न कत्वस्यात्यर्मत्वेन वस्य द्वन्द्वे भवादिरोर्प्राप्तेः सिद्धान्तिनापि भावस्याथनु विधिशब्दस्याप्युपादानमेवेति सिद्धान्तं बोधयितुं तत्रोक्तं भाष्ये धि
न्वतीत्यादि यथा व्यगात्यरस्य वलादेरित्यधात्स्वविधाविस्युक्तावपि पञ्चमीसमासेनेदं सिध्यति तथाप्यंगासंज्ञानिमित्तस्येत्यर्थ इत्यर्थ
इत्यभिप्रायेनेदमित्याह उपलक्षणार्थत्वादिति इदमत्र त्यग्रप्रयोजनमात्रेनतत्वे सिद्धान्त इति बोध्यम् अत एवादि पदं च चितार्थं याः
प्रतिषेधो वाच्य इति वदिदमनाश्रित्येदमितिनत्वम् पदान्तविदानत्वे इति पदत्वस्माव येवकंतत्वा इत्यर्थः ॥

राम ।।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ततश्चेति एवं च तत्सूत्राकरणलाघवानुरोधेनापरविधाविव विज्ञेयमिति भावः निमित्तविनाशे सिद्धये तस्यावश्यकत्वाच्चिन्त्यमि
दम् भाष्ये तु संभवमात्रेणोदमुदाहृतम् उरदत्वमपि स्थानिवद्भावेनैव सुलभं लक्ष्यविशेषे लक्ष्यानुरोधाद्यमपि सूत्रान्तिदेश इति वा
कैयटाशयः स्थान्यादेशयोरन्यतरापेक्षयापरत्वमाश्रित्य शङ्कते नन्विति निमित्तेति निमित्तं च यस्य स्थानिवत्वे तदीयं ग्राह्यम् कि
मु॰ भा॰ के॰ वि॰ विदमयुक्तम् एतन्मास वेडुनायाग्रे भगवता निमित्तस्यापि तथात्वात् मानत्वातदनाश्रयणे वैतद्भाष्यमहतेः अपरविधा
प्र॰ प्र॰ प्र॰ विति न्यासे यि पंचमीसमासस्य वक्तुं शक्यत्वेन तत्संग्रहस्यानुचितं वार्त्तिके तस्य विधिसंग्रहार्थमिति स्पष्टमेव न चात्र पंचमीसमा

चक्रतुरिति अत्र सा[illegible]कुसद्विर्वचनमिति स्वाधिभवति ततश्च द्विर्वचने चीत्येतन्न वक्तव्यं भवति ननु चापरविधाविति च
माने कथं वेभिदितेत्यादयः संगच्छन्तेति उच्यते निमित्तापेक्षयाः परत्वविधानात् तथाहि वेभिदितेत्यत्राकारलोपस्याति
मित्तमाईधातुकं न च तस्मात्परस्य विधिरस्ति किंतर्हि तस्यैवेति सिद्धः स्थानिवद्भावः एवं मातीयिकोपीपचन्निति वा दुत्यम
चक्रतुः चक्रुः इत्यत्रावदायन् आसन्निति च णाश्रयेण लोपयोः कृतयोरनजादित्वादाङजादीनामित्याण्न प्राप्नोति स्था
निवद्भावाद्भवति पिबन्ति कृण्वन्तीति यणादेशे कृते बलादिलक्षण इट् प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति इध्यत्र मध्वे
ति यणादेशे कृते संयोगान्तलोपः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति चक्रतुश्चक्रुरिति यणादेशे कृते न तत्कृताद्द्विर्वच
नं न प्राप्नोति स्थानिवद्भावाद्भवति यदि तर्हि स्वविधौ स्थानिवद्भावो भवति हाभ्यां देयं लवनम् अत्रापि प्राप्नोति हाभ्या
स मित्यात्वस्य स्थानिवद्भावाद्दीर्घत्वं न प्राप्नोति देयमित्येत्वस्य स्थानिवद्भावाद्गुणो न प्राप्नोति लवनमिति गुणस्य स्थानिवद्भा
वादवादेशो न प्राप्नोति नैष दोषः ॥ हेगौरित्यत्र स्थानिवद्भावः प्राप्तः एङिति प्रत्याहारग्रहणान्न भवति बाभ्रवीया
इत्यत्र यात्रावादेशो नासावाश्रीयते इति परिहारः नैषेपरत्वत्र निमित्तात्परस्य ढको विधिरित्यसिद्धः स्थानिवद्भावः ॥ ॥

हे हे गौरित्यत्र स्वस्मात्परस्य विधावपि स्थानिवत्वं स्यादिति वाच्यम् पंचमीसमासानित्यत्वेनादोषात् प्रत्याहारग्रहणादिति सेस
ह्वेत्यादीनामनभिधानाश्रयेणानुक्तम् ननु बाभ्रवीया इत्यत्रापत्यस्येति लोपः वादेशस्य स्थानिवत्वं स्यात् अवादेशनिमित्तया
दित्प्रत्ययसंबंधिनएव विधेः सत्वात् न च न पदान्तेति निषेधः स्वदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशे स्थानिवत्वनिषेधादत आह बाभ्रवी
या इति ढको विधिरिति विधिशब्दो भावसाधनः संबंधसामान्ये षष्ठीसमासः इयोरेकसेत्यादिनिर्देशात्स्वविधौ स्थानिवत्वमा १५
नित्यमिति बाभ्रवीयनैषेययोर्न दोष इति परे ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

आशिष्येत्यादिना संगृहीतमिति तेन काकाग्रस्थः तदेवाह व्यवधानात्मक इति सात्ताविति एवं चउत्तरस्य तस्यानुपस्थानेन तदंगं निर्दि
श्यमानमपि नोपतिष्ठत इति भावः तस्मादिति सूत्रे तस्मिन्निति तोनुवर्तमानस्य निर्दिष्टस्येत्यस्यार्थः स्वेरग्रहणाच्चलिंगाद्वृत्तस्य

स्वाश्रयाइति विधिग्रहणात्स्वाश्रयनिवृत्त्यर्थं व्याख्यातमिति स्वाश्रयाइत्यस्यायं व्याख्यायते शब्दानां स्वं लक्षणं तेन ज्ञापकाश्रया
इत्यर्थः द्वयोरेकस्य द्वतरञ्चुदेयमणोकिरतेोलवनेइत्यादिज्ञापकमादेशाश्रयकार्यभावस्य निमित्तमिति आयन्नित्यादि
ष्वनिमित्तात्पूर्वस्य विहितिरिति सिद्धः स्थानिवद्भावः मूर्ध्नाभिषिक्तमिति सर्वहन्निहृदाहन्तत्वात् एतुईआइनिस्थितेपरयणादे

स्वाश्रयप्राप्तेविपर्ययो भविष्यन्ति तत्तर्हि वक्तव्यमपरविधाविति न वक्तव्यम् पूर्वविधावित्येव सिद्धम् कथम् न पूर्वग्रह
णेन आदेशोभिसंबध्यते अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवतीति कुतः पूर्वस्य आदेशादिति ।
किं तर्हि निमित्तमभिसंबध्यते अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवतीति कुतः पूर्वस्य निमित्तादि
ति अथ निमित्तेभिसंबध्यमाने यत्तदस्य योगस्य मूर्ध्नाभिषिक्तमुदाहरणं तदपि संगृहीतं भवति बाढं संगृहीतम् ननु च
ईकारयणा व्यवहितत्वात्तन्नासौ निमित्तात्पूर्वो भवति व्यवहितेपि पूर्वशब्दो वर्तते तद्यथा मथुरायाः पूर्वं पाटलिपु
त्रमिति अथ वा पुनरस्त्वादेश एवाभिसंबध्यते कथं यानि स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि नैतानि सन्ति इहता
वत् आपन् आसन् धिन्वन्ति कृण्वन्तीति अयं विधिशब्दोस्त्येव कर्मसाधनः विधीयते विधिरिति अस्ति भावसाधनः
विधानं विधिरिति तत्र कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादानेन सर्वमिष्टं संगृहीतं भवतीति कुतो भावसाधनस्य विधि
शब्दस्योपादानं विज्ञास्यते ॥

शेनाकारस्य व्यवधानात्प्रश्नः व्यवहितेपीति पूर्वशब्दस्य सात्तान्निर्दिशान्तस्मिन्निति निर्दिष्टइत्यस्यानुपस्थानमिति भावः
भावसाधनस्येति भावसाधन एव विधिशब्दो व्यापकत्वादाश्रीयते पूर्वस्येति च षष्ठीसंबन्धसामान्ये विज्ञास्यते ॥ ॥

तदनुपस्थितिर्बाध्या सम्बन्धसामान्ये इति न तु कर्मणीत्यर्थः तेन सर्वलक्ष्यसिद्धिरिति भावः ॥ ॥
राम ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भाष्ये शर्वेः स्यादिति शर्वोन स्यादित्यस्याणुपलक्षणं तदाह स्वाश्रयनिवारणार्थमिति एवं च प्रकृत सूत्रे उभयोरपि ग्रहणं बोध्यम् कैयटे ण्यासत्सत्योक्तम्
भावसाधन एवेति एव शब्दोऽप्यर्थ इति केचित् न पदान्त सूत्रेण तत्सूत्रं वक्ष्यते भाष्ये परिहारं वक्ष्यतीति इत्यत्रेमत्र यणः प्रतिषेधारंभे च क
तरित्यादौ उद्वेनेचीति चेरन्नर्थ इति यद्वा वरे केवरता विश्नुपसंख्यानादिनिभावः गोपादित्वादिति शादेर्णपंताद्युजिति भावः दिवान्

म॰ भा॰ कै॰ वि॰ प्र॰ प्र॰ अ॰

रद्दुमेति विधिग्रहणं स्वाश्रयनिवारणार्थमितीऽभावः स्नोष्यामीति कथयिष्यामीत्यर्थः पादिकमिति पादोस्यास्तीति ठन् ह
शीवत्यादि स्वर्थेषु वोठक् चरत्यर्थे तु पदिक इत्येव भवति उदकं वहतीत्यण् संज्ञा पाम् अभावः अपशयन् स्याभूतिर्नाम शिष्यः

16

शर्वस्य विधानं प्रति शर्वस्य भावं प्रति पूर्वः स्यात् स्थानिवद्भवतीति एवमाद्वविष्यति इर्दुनभविष्यति इत्यत्र मद्धुरच कृतं च
कुरिति परिहारान्तरम् वक्षति कानिपुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि स्नोष्यम्हे पादिके मोदवादितनः स्नोभने शानतनीयाः
तनीच नेताराववागङ्क तेषां शणिराव णिचततः पश्चात्स्वस्यते हुस्यतेच इहतावत्पादिकमोदवा हिंशानतनीपातनीथारणि
णवणिमिति अकारलोपे कृते यद्वावद्रु अल्लोप ह्लोलोपश्चेते विधयः प्राप्नुवन्ति स्थानिवद्भावान्नभवन्ति स्वस्यतेष्यस्यते णि
लोपे कृते अनिदितां हल उपधायाः क्ङितीति नलोपः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्नभवति नेतानिसन्निप्रयोजनानि असिद्धवा
द्वा भादित्यनेनाप्येतानि सिद्धानि इदन्तर्हि प्रयोजनम् पाप्यते वाप्यते णिलोपे कृते यजादीनां कितीति संप्रसारणं प्राप्नो
ति स्थानिवद्भावान्न प्राप्नोति एतदपिनास्ति प्रयोजनम् यजादिभिरत्र कितं विशेषयिष्यामः यजादीनां यः किदिति क

भव=५

त्यजादीनां कित् यजादिभ्यो यो विहित इति नचायं यजादिभ्यो विहितः इदन्तर्हि प्रयोजनम् पद्याम् स्थेति परस्य यण
देशे कृते शर्वस्य न प्राप्नोति ईकारयणा व्यवहितत्वात् स्थानिवद्भावाद्भवति किंपुनः कारणं परस्य तावद्भवति न पुनः पू
र्वस्य नित्यत्वात् नित्यः परयणादेशः कृतेऽपि शर्वयणादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति नित्यत्वात्परयणादेशे कृते शर्वस्य न
प्राप्नोति स्थानिवद्भावाद्भवति एतदपिनास्ति प्रयोजनम् ॥ ॥

नेतारावितिं शिष्ययोरामंत्रणम् न पेतेनगुरुमुलाच्छास्यर्थमितिने
तस्यामंत्रणम् शर्ता नपातन शब्दाभ्यां गोरादित्वाल्लीषू
नारो धारणरवणशब्दाभ्यामिञ् ॥ १९

ईविवितिसमप्रेमाकरः शातनीमित्यादावल्लोपो न इत्यल्लोपप्राप्तिः धारणिमित्यादि एहृभ्यां णपंताभ्यां लुटि णत्वस्यासिद्धत्वान्नल
द्धितरत्वस्य प्राप्तिः भाष्ये यजादिभ्यो विहितः इति एवं च वचादिभ्यो णपे तेभ्यः क्विपि संप्रसारणं न भवत्येव क्विबभावपक्षे त्वत्र ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नित्यादपीति नाजानन्तर्ये इति निषेधस्तु नित्यो नास्त्येवेति भाष्याशयः पूर्वेति मिन्नकार्यत्वमत्रांतरंगत्वं विवक्षितम् उदाहरणान्तराया हभाष्ये ऽनेनापीति सतिस्थानिवत्वे इति एवंच हेयाः एपिनित्यत्वेनोच्चारणक्रमेमाश्रयस्यान्तर्वर्त्व पूर्वयणादेश एवेति भावः इतरउदाहर णान्तरं वेङ्न्वादी शब्दपरेति उच्चारणक्रमीयमाश्रयस्य शास्त्रेणावाध इति भावः नन्वत्रेवाभिमायेन सूत्रपाठतः शब्दे तस्त्रा भयविध मपियस्त्वन्तरस्य तत्र इति तात्पर्यम् नन्वेवं परं कार्यं सिद्धचाते तत्कथमभेदेस्यादित्यत आह एकापीति व्यक्तियदे मति लक्ष्यलक्षणाभेदादिति।

असिद्धं वहिरंगमिति नित्यादप्यन्तरंगं बलीय इति मायापान्नयमं पूर्वस्ययणितिभावः अवर्णपचेति स्थानिवद्भावाश्रयोणापीत्यर्थः कर्त्र्यीति कर्तृ ई आ इति स्थितेयदिनित्यत्वात्परयणादेशः तस्यस्थानिवद्भावात्पूर्वस्ययाए तत्र उदात्तयणोनन्तरस्याकारोनभव नीतिउदात्तत्वंनस्यात् पदान्तन्नरंगत्वात्पूर्वपूर्वयणादेशस्तर्ङीपउदात्तत्वम् तस्यापिपणिकृतेआकारस्योदात्तत्वमितिसिद्धमि ८

असिद्धं बहिरंगलक्षणमन्तरंगलक्षणइत्यसिद्धत्वाद्वहिरंगस्य परयणादेशस्यासिद्धत्वादन्तरंगलक्षणः पूर्वयणादेशोभवि ष्यति अवर्णपचेयापरिभाषाया अश्रितत्वास्वरार्थम् कर्त्र्याहर्येति उदात्तयणोहल्पूर्वादित्येवस्वरोयथास्यात् अनेनापिसि द्धः स्वरः कथम् आरभ्यमाणोनित्योसौ आरभ्यमाणोवसिन्योगेनित्यः पूर्वयणादेशः कृतेपिपरयणादेशोप्राप्नोत्यकृते पि परयणादेशोपिनित्यः कृतेपिपूर्वयणादेशप्राप्नोति अकृतेपि परस्मासोव्यवस्थया अवस्थयाचासौपरः युगप त्संभवोनास्ति नचास्तियोगपद्येनसंभवः कथंचसिध्यति वहिरंगेणासिध्यति असिद्धं वहिरंगलक्षणमन्तरंगलक्षण इत्यनेनसिध्यति एवंतर्हियोबोदात्तयण तदाश्रयः स्वरोभविष्यति ईकारयणाव्यवहितत्वान्नप्राप्नोति स्वविधौव्य जनमविद्यमानवद्भवतीतिनास्तिव्यवधानम् ॥ इष्टम् अनेनापीति सतिस्थानिवत्वे पूर्वयणादेशस्यापिनित्यत्वादित्यर्थः

अपरस्याह परयणादेशोपीति सएवाह परस्मासाविति शब्दपरविप्रतिषेधान्सएवप्राप्नोति एकमपियणलक्षणं पूर्वपर विषयभेदाद्द्विधेत एकस्यचकार्यित्वनिमित्तत्वयोर्विरोधान्परत्वेनव्यवस्था॥ भावः विषयगतेपौर्वापर्यंतदवछिन्नेलक्षणे।

आरोप्यतइत्यत्रतात्पर्यम् विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तियोगपद्यनचास्तियौगपद्येनेतिभाष्यबोधितं विशेषमनुपपादयति एकस्यचेति प्रसंग आदेशविधानादादेशसमयेस्थानिनोऽसत्वेनिमित्तत्वंचसत्त्वासत्वेचैकत्रप्रापहि रुद्धे एवंचद्वयोर्यणोर्यौगपद्यासंभवइतिभावः भाष्येवहिरंगेणासिध्यतीति तेनैवकर्त्र्येतिसिध्यतिनसत्रेणेत्यर्थः एवंचशब्दतः परत्वमादायविप्रतिषेधसूत्रस्यनैवप्रवृत्तिरितितात्पर्य म् उदाहरणावादीअन्तरंगपरिभाषाश्रयणंविनापिस्वरंसाधयति भाष्यएवंतर्हीति स्वरविधाविति अस्यस्वरोद्देश्यकविधित्वादि तिभावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

म॰
भा॰ कै॰ वि॰
प्र॰ प॰ प॰

त्यं
17

अवश्यमेवेति एवं चतद्येवसिद्धत्वान्नैतदस्या उदाहरणमिति भावः साचाप्येषेति प्रकृतोदाहरणविषयः इत्युनिमित्तकमेतदेशगमित्यंशोऽस्याय
सिद्धइतितदनाश्रयणमशक्यमिति भावः ननुमत्यवयववर्तीलोकेद्रूपोऽवयवीलक्ष्यतेइति नार्थः प्रकृतानुपयोगादित्यत आह प्रत्यासत्त्वेति अंगा
नामिति अंगिनंप्रतीतिशेषः अंगमंगमिति प्रत्यासन्नप्रत्यासन्नवर्तीतत्कार्याभिनिविष्टोलोकोदृश्यतेइति भावः प्रत्यासन्नत्वंच प्रथमोपस्थितत्व
रूपम् भाष्येशरीरेप्रतीत्यन्वयः प्रतियोगेद्वितीया भोगःसुखादिसाक्षात्कारः आसत्तिः प्रथमोपस्थितिः युगपदुपस्थिताविदम् क्रमेणोपस्थितावप्या
सक्तिद्वयोरेवसर्वेसुहृदामुपस्थितिरितिबोध्यम् नन्वन्वितस्यवाक्यार्थेनयोगोभवतीत्ययुक्तं शब्दार्थसंबंधस्यनित्यत्वात् शब्दस्यविरम्यव्यापाराभावा
युगपदेवसकलार्थप्रतीतेः क्रमाभिधानमप्यसंगतमित्यतआह नित्येपीति असंतमपीति असत्यमपीतिपाठान्तरम् शब्दजन्यबोधेवस्तुगत्याऽसत्वा
दित्यर्थः किंतुशास्त्रवासनाकल्पितोयंप्रक्रियादशायांक्रमः अर्थवदेकदेशस्यकस्मात्प्रातिपदिकसंज्ञेत्याशंकायांवाक्यदेशेनशास्त्रेस्वादिविधानादितिबो
ध्यम् वस्तुतः प्रकृतितद्र्थयोस्सत्यमेवक्रमस्तत्क्रमस्यसमतेत्याह प्रकृत्यायर्थेति असत्यमपीत्यनुकृष्यते भाष्येसामान्यभूतेर्थेवर्ततइति कोर्थे

प्रसंगवर्तीति सत्यासन्नवाचीप्रसंगशब्दः अंगशब्देनप्रत्यासत्तिर्लक्ष्यते अंगानांप्रत्यासन्नत्वात् अंगमंगंप्रतीतिप्रत्यंगमित्यव्ययीभावः
प्रतिशरीरमिति शरीरस्यभोगायतनत्वात् सुहृदामिति सौहार्दस्यासत्तिहेतुत्वात् ततः संबन्धिनामिति अवश्यकर्तव्यत्वात् सामान्यभू
तइति नित्येपिशब्दार्थसंबंधेक्रमेणार्थप्रतिपादनेउपायभावेनासत्यमपिक्रमंप्रकृत्याद्यर्थंचाश्रित्यायेपव्यवस्थापनात् तदेनान्तरहीतवि

सत्यविधौयां
जनन
कथम्

मानेसैषापरिभाषाकर्तव्या ननुचेयमपिकर्तव्या असिद्धंबहिरंगलक्षणमन्तरंगलक्षणइति बहुप्रयोजनेषापरिभाषा
अवश्यमेषाकर्तव्या साचाप्येषालोकतःसिद्धा प्रत्यंगवर्तीलोकोदृश्यते तद्यथा पुरुषोयंप्रातरुत्थायपयान्यस्यप्रतिशरी
रंकार्याणितानितावत्करोति ततः सुहृदान्तः सबन्धिनाम् प्रातिपदिकंचाप्युपदिष्टंसामान्यभूतेर्थेवर्तते सामान्येवर्तमानस्यव
क्रियुपजायते व्यक्तस्यसतोलिंगसंख्याभ्यामन्वितस्यबाह्येनार्थेनयोगोभवति यथैवचानुपूर्व्यार्थानांप्रादुर्भावः तथैवशब्दाना
मपितत्कार्येणभवितव्यम्॥

द्रव्यस्य

येषणाविशेष्यबुद्धिरुत्पद्यतेइत्यादौसामान्यमभिधीयते ततस्तद्वक्तव्यप्रतीतिः लिंगसंख्याश
क्तीनांचाश्रयोद्रव्यमिति तत्तद्वैमभिधातव्यम् ततःसंख्यापेतस्यलिंगसमासन्नेतरदभिधीयते स्वादिसंख्यादिवस्त्वन्तरापेतायजा
यते एकत्वसंख्यापिवस्त्वन्तरापेतद्वित्वादिव्यवच्छेदंकरोतीतिबहिरंगा साविसजातीयपदार्थापेक्षत्वादन्तरंगा कर्मादीनिन्तविजातीयक्रियापे

कर्मापेक्षया

नामसामान्याभिधानम् विशेष्य विशेषणाविशिष्टे तदेवविशेष्यत्वात् विशिष्टबुद्धेर्विशेषणज्ञानस्यकारणत्वादितिभावः तदनुरक्तेति सामान्यस्यका
धानर्हत्वात्किंतदाश्रयत्वाशब्दार्थत्वेनकल्प्यतइतिभावः भाष्येउपजायतइत्यस्यबोधविषयोभवतीत्यर्थः व्यक्तस्येति द्रव्यस्यसतोबुद्धावारूढस्येत्यर्थः
तत्तद्वैमिति आश्रयतीस्तत्रमेवतदेकाक्षणादितिभावः वस्त्वन्तरेति स्वसमवायिकारणानानावस्त्वपेक्षेत्यर्थः एकत्वस्यतदभावादाह एकत्वेति एवच
प्रयोजनापेक्षयाबहिरंगत्वमर्थः सजातीयेति द्रव्यतेनद्रव्याश्रयत्वेनवासजातीयत्व नन्वलिंगादिभिरकार्यसमवायाविशेषात्कथंशक्तेर्वासतमतआह क
र्मादीनिहीति न्यायप्राप्तःक्रमइति शास्त्रकृत्कल्पितन्यायप्राप्तःप्रक्रियादशायामित्यर्थः अनेनविशिष्टबुद्धौविशेषणज्ञानकारणत्वात्प्रयुक्तोविकक
ल्पितमितिसूचितम् भाष्येयथैवेति अर्थानांकारणानां प्रादुर्भावस्तान शब्दानामपितद्बोधकत्वीयत्वयाविभक्तीनामपि अस्मयादुर्भावइतिशेषः तदुक्तं

सापि संख्यापि सजातीयेति संख्या स्वाश्रयद्रव्यसजातीयेत्यर्थः अपरद्रव्येपरद्रव्यसाजात्यं चद्रव्या
त्वेनेति

म

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अवधीदिति यद्यप्यतो लोपः इत्यत्रार्धधातुके इति विषयसप्तमी त्वचो यदिति सूत्रस्य भाष्यात्प्रतीयते इत्यपरनिमित्तकत्वात् कथं स्थानिवत्त्वं त
थापि विषयसप्तमी तेपि परत्वबुद्धिनिमित्तकत्वेन परनिमित्तत्वमस्त्येवेत्याशयः स्वतंत्रवदाभातस्तु नास्त्येव अदंत इत्येतन्नि
वृत्त्यो इति विधिग्रहणमपि न कर्तव्यमेवेति बोध्या वङ्खवड्ढक इति भाष्ये बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यस्येति भावः ननु आदेशस्य सतो द
नादिष्टाद्दिसंदिग्धं चितमेतमत आह अकृतएवेति उपलक्षणमेतदिति भावः ननु सूत्रे नादिष्टादित्येतदनुपादानात्कथमेतल्लाभो तत्राह अ
जपेक्षत्येति लक्षणानुरोधादिति भावः ननु कर्मणि क्तेन अनादिष्टत्वर्थः स्यादत आह आदेशनमिति बहुव्रीहौ निष्ठेति पूर्वनिपातस्त्वनत
वाहितेनेति कर्मत्वादिना तद्विक्रियायेत्तत्वाहायम् योनादिष्टादच इति अकृतएवादेशोऽचः पूर्वाय इत्यर्थः अजपेक्षस्य पूर्वत्वस्येह या
अयणात् आदेशनमादिष्टं तद्यस्य नास्ति सोनादिष्टः आदेश इति ततश्च हलादेशोपि स्थानिवत्स्यात् यदेवादश इति साहश्पादेवम्
इमानि तर्हि प्रयोजनानि पटयति लघयति अवधीत् वङ्खवड्ढकः पटयति लघयतीति टिलोपे कृते अत उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नो
ति स्थानिवद्भावान्न भवति अवधीदित्यत्राल्लोपे कृते अतो हलादेर्लघोरिति विभाषा वृद्धिः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न
भवति वङ्खवड्ढक इति आयोन्यतरस्यामिति ह्रस्वे कृते ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वमिति षष्ठस्वरः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति इह
वैयाकरणः सौवश्व इति योः स्थानिवद्भावादायावौ प्राप्नुतः तयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः अचः पूर्वत्वविज्ञानादैचोः सिद्धम् योना
दिष्टादचः पूर्वः तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः आदिष्टाच्चैषोऽचः पूर्वः किं वक्तव्यमेतत् नहि कथमनुच्यमानं गंस्यते अच इति
पंचमी अचः पूर्वस्य यद्येवमादेशोऽविशेषितो भवति आदेशश्च विशेषितः कथम् नह्ययं तत्षष्ठीनिर्दिष्टमनुग्रहणात् तत्पंचमी
निर्दिष्टं कर्तव्यमिति किं तर्हि अन्यत्कर्तव्यम् अन्यच्चनकर्तव्यम् परे वाद षष्ठीनिर्दिष्टमनुग्रहणान्नस्यादिक्शब्दयोगे पञ्चमी। =
भवति अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति क्रान्तः पूर्वस्य अच इति तद्यथा आदेशः प्रथमानिर्दिष्टः तस्यादिक्शब्दयोगे =
पंचमी भवति अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति क्रान्तः पूर्वस्य आदेशात् ॥ क्रम शब्दान्तरमेव पंचम्यन्तमु
पेक्षते तद्यथेति यथादेशापेक्षया पूर्वत्वे आश्रीयमाणे विभक्तिविपरिणामस्तथा स्यान्नस्येत्यपायीत्यर्थः धिन्वन्नीत्यत्राकारस्यैव यदेशा
तस्मान्निमित्तत्वेनाश्रितादपि विधिविशिष्टि इति सिद्धः स्थानिवद्भावः वैयाकरणाभ्यत्र तत्तत्र भवति नहीकारात्पूर्वोयोयावकारः संज्ञा चिन्निमित्ततेन। इत्येतु यकार एव निमित्तं त्वेनाश्रितो न तु वकारः
त्यकरणानित्यत्वात् ननु चः पूर्वत्वविज्ञाने आदेशेन पूर्वत्वस्याविशेषणात् तद्यथेत्यनुपयुक्तमत आह यथेति परमतेन दृष्टान्त इति भावः एवं विधमपा
वादाह धिन्वतीति अनयेत्यत्रापत्तिरिति भावः अथ यं कव्यंत उक्तम् पंचमीसमासाश्रयेण वैयाकरणो दोषमाशंक्याह वैयाकरण इति षेत्विधा।
नसामर्थ्यात्तत्र न भवति स्थानिवत्त्वमिति परे विधिग्रहणं स्वाश्रयनिहपर्थमित्युक्तत्वात्
द

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नि र्त्ये

तत्रादेशलक्षणोत्पसंगतमतआह भाष्यकारेणापिति इदंवार्त्तिकमितिनविरोधइतिभावः निवर्त्यतइति उत्सृज्यते निवर्त्तनइत्युत्सर्ग इतिभावः नत्वानंतर्येति पूर्वविप्रतिषेधविस्तुकेः शास्त्रीयेकार्यातिदेशग्रहणमितिभावः प्रयोगाइति उच्चारणाइत्यर्थः भाष्येनहिदेवदत्तस्येति हेतेपिनजीवनेचेत्किंवक्तव्यंतत्रदोषइत्यर्थः उक्तंचेति एवंतकोपिस्मवचनद्वयकरणापेक्षाविकल्पः तदेवनामेति इकोयणचीत्येः।

म·
भा·कै·वि·
प्र·म·म·

तत्रेति अतिदेशेनयदाश्रयंकार्यंप्राप्यतेनतस्याश्रयंनिवर्त्यते भाष्यकारेणतुविधिग्रहणात्स्वाश्रयकार्याभावःसाधितः उत्सर्गेति उत्सर्गः स्थानीसह्यादेशेनापवादेनेवनिवर्त्यते नन्वीकारयणोसिद्धत्वाद्विभक्तावेवयणभविष्यति नैतदस्तिपूर्वविप्रावसिद्धव

18 तत्रादेशलक्षणप्रतिषेधः तत्रादेशलक्षणंकार्यंप्राप्नोतितस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः वाय्वोः अध्वर्य्वोः लोपोव्योर्वलीतिपलोपःप्राप्नोति असिद्धवचनात्सिद्धम् अन्तादेशःपरनिमित्तकःपूर्वस्यविधिंप्रत्यसिद्धोभवतीतिवक्तव्यम् असिद्धवचनात्सिद्धमितिचेदुत्सर्गलक्षणानामनुदेशः असिद्धवचनात्सिद्धमितिचेदुत्सर्गलक्षणानामनुदेशःकर्त्तव्यः पट्व्यामृद्व्येति ननुचैतदप्यसिद्धवचनात्सिद्धम् असिद्धवचनात्सिद्धमितिचेत् नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्यभावः असिद्धवचनात्सिद्धमितिचेत्तन्न किंकारणम्। स

वार्त्तिकेनआदेशस्याभावएवबोध्यते ननुस्थानिरूपत्वंइतिभावः

नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्यभावः नह्यन्यस्यासिद्धत्वादन्यस्यप्रादुर्भावोभवति तद्यथा नहिदेवदत्तस्यहन्तरिहतेदेवदत्तस्यप्रादुर्भावोभवति तस्मात्स्थानिवद्वचनम् तस्मात्स्थानिवद्भावोवक्तव्यः असिद्धत्वंच पट्व्याम्द्व्यात्रस्थानिवद्भावोवक्तव्यः वाय्वोः अध्वर्य्वोः अत्रासिद्धत्वम् उक्तंवा किमुक्तम् स्थानिवद्वचनानर्थकंशास्त्रासिद्धत्वात्इति विषमउपन्यासः युक्तंतत्र यदेकादेशशास्त्रंतत्कृशास्त्रेःसिद्धंस्यात् अन्यदसिन्त् इहपुनरयुक्तम् कथंहितदेवनामतस्मिन्नसिद्धंस्यात् तदेवचापितस्मिन्नसिद्धंभवति वक्ष्यतिह्याचार्यः चिणोलुकितग्रहणानर्थक्यंसंघातस्याप्रत्ययत्वाततलोपस्यचासिद्धत्वात्॥ स्त्र्यचितेनत्वानन्तर्येलौकिकेयथाप्रयोगइतिनास्तिविभक्तेरानन्तर्यम् अनुदेशइति अतिदेशइत्यर्थः नैचैतदपीति शास्त्रस्यासिद्धत्वाश्रयणात् नामस्वेति कार्यासिद्धत्वाश्रयमेतत् उक्तंवेति शास्त्रासिद्धत्वमाश्रीयतेइतिभावः तदेवेति सकृत्पाठायेत्येतदुच्यतेविषयभेदात्तभेदाश्रयणादसिद्धत्वमाश्रीयते॥

तदेवइकोयणचीत्यस्मिन्नित्यर्थः चिणोलुकित ग्रहणाभावेकिंततराम शाद्धस्यलुग्उच्यते उततेषांक्र
मेण नाथः संघातस्याप्रत्ययत्वात् नात्मरूत्याहभाष्येतलोपस्यचेति एवमसिद्धवचनमात्रेणानिर्वाहमुक्त्वासूत्रकृतंस्थानिवद्वंसमर्थयतिकाममिति॥ ॥ १८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नह्यभावेति इहेत्यस्य सूत्रे इत्यर्थ इतिभावः नन्वपूर्वमस्यार्थस्य विधिशब्देन साधितत्वात्कथं तत्करणानुपपत्तेर्भाष्ये उच्यत इत्यत आह विधिशब्दे चे
ति अध्याहारमात्रेणेतिभावः भाष्ये एवमादेशेपि न भवतीति आदेशनिमित्तकोपीत्यर्थः यद्यपि व्यवहितेपि पूर्वशब्दो वर्तत इति भाष्य
कृता पूर्वमेवोक्तम् तथापि तदर्थप्रतिपादकवार्तिकमवतारयितुं पृच्छति भाष्ये किंपुनरिति अव्यवहितसंभवेऽपि छन्दसि परेपि
व्यवहिताश्चेत्यनेन पूर्वपरशब्दयोरव्यवहितार्थस्य व्यत्ययबोधनादितिभावः तस्मिन्निति सूत्रे निर्दिष्टग्रहणाद्व्यवहिताव्यवहितसाधार

नेह भारोस्तीति नह्यभावातिदेशेपि किं सूत्रं पठनीयं विधिशब्दं चान्तरेणासिध्यति अधीनमिति अधुतत्वपदान्तविधानाद्व्युत्प
न्नः प्रायत्तार्थेऽधीनशब्दः तद्यथेति येनोपमानेप्यनास्तत्वं वर्तितास्य सन्तीति वाक्यशेषं कल्पयति असता वर्ततो न सन्तीति
एवमस्यापि लक्षणस्य प्रतिलक्ष्यं भेदात्क्वचिद्भावोतिदिश्यते क्वचिदभावः किंपुनरिति अमीषां ब्राह्मणानां मध्ये न्यायपूर्वः

विलोलकुचिणोलकेवासिद्धो भवति काममतिदिश्यतां वास्त्वासत्त्वापि नेह भारोस्ति कस्यापि वाक्यशेषस्यानुक्तत्वान्न
यथीनमिदं अथवा वतिनिर्देशोयम् कामचारश्च वतिनिर्देशो वाक्यशेषं समर्थयितम् तद्यथा उशीनरवन्मद्रेषु यवाः सं
तिन संतीति मातृवदस्याः कलाः सन्ति न सन्तीति एवमिहापि स्थानिवद्भवति स्थानिवन्न भवतीति वाक्यशेषं समर्थ
यिष्यामहे इहतावत्स्वाश्रयसिद्धेति यथा स्थानिनियमादेशेपि भवतीति इहेदानीं वा श्रूयः अचरीति स्थानिनियम्ल्लोपो
न भवति एवमादेशेपि न भवतीति किंपुनरनन्तरस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावआहोस्वित्पूर्वमात्रस्य कश्चात्र विशेषः अन
न्तरस्येति चेदेकानुदात्तद्विगुस्वरगतिनिघातेषूपसंख्यानम् अनन्तरस्येति चेत् एकानुदात्तद्विगुस्वरगतिनिघातेषु

न येत्यत्रानन्तरे पूर्वशब्दो दृष्टः मथुरायाः पूर्वं पाटलिपुत्रमित्यत्र तु व्यवहितेइतिप्रश्नः तत्र यदा विषयभेदाल्लक्षणाभिधेतेतदा
या दृशं यत्र पूर्वत्वं संभवेतितादृशं तत्राश्रीयत इति व्यवहितस्यापि ग्रहणम् यदा त्वेकमेव लक्षणं तदा किमित्यव्यवहितएवसंभ
वेव्यवहितमाश्रीयते इत्यनन्तरस्येव ग्रहणेन भाव्यम् ॥ ॥

ोऽपूर्व शब्दस्य शक्तिः अन्त्यार्थं वा मानयेत्यादौ न तात्पर्यानुपपत्त्या विशेष लक्षणा छन्दसि परे पी सादौ तत्पराङ्गविकल्पायात्वस्यादिति
परिभाषाया उपस्थितेरव्यवधानांशलाभ इहतु स्वरे ग्रहणालिङ्गाज्जदनुपस्थितिरितितत्त्वम् भाष्ये एकानुदात्तशब्देनतत्प्रयुक्तः श
षनिघातः ॥

वृत्ति

कामममतिदिश्यता मितिवाक्यं
विधिस्त्वनुतद्घटकवाक्यार्थमाह
अथवेति

देशेपि भवतिप
वमाः भा० ४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

म.
भा. कै. वि.
प्र. प्र. पा.

इत्यादि कृतः संख्यायाः । नान्तरान्तस्ह
स्वा या आदिरुदात्तः स्यात् इ
त्यर्थः अनेपञ्चनशब्द
आद्युदात्तः

19

उदात्तत्वमिति प्रत्ययस्वरेण निघातप्रतिषेधेति नियोगे यद्यदीत्यनेनेतिभावः अनाश्रितेति पदसंस्कारे वाक्यसंस्कारे वा पणोऽवर्णाग्रयत्वेनं तं रागत्वमित्यन्ये मेषश्चाद्ये अमनुष्यकर्तृके चेतिटक् ननु संयोगान्तस्य समुदायगतत्वेन पूर्वविधित्वात् कथं स्थानिवत्त्वं किंच नसंयोगसंज्ञाव्यवहि तस्य विधिः अव्यवहितस्य सत्त्वादत आह कार्यार्थत्वादिति ततश्च स्तुतदारात्व्यवहितपूर्वविधित्वं संज्ञायाइतिभावः ननु चात्र हेत्वनाव्यवहिता ।

लुनीहि चेति हेरपित्त्वादुदात्तत्वम् तस्य णादेशे कृते उदात्तस्याभावाद्धर्ज्यमानः स्वरो न स्यात् स्थानिवद्भावात् यथास्थानि निस्वरो भवत्येवस्मा देशेपीति सिद्धः स्वरः पञ्चारत्न इति वसादिवुक्तेनावचनेमाङ्गेणा वऊपधायाइति जसि शाक्ष इत्सि विकल्पितत्वान्न भवती तियणाकृते रात्त्वाभावात्पूर्वपदप्रकृतिस्वराप्रसंगः यत्ल लुनीहि चेति यच्छब्दप्रयोगो निघातप्रतिषेधार्थः तत्र यणि कृते उदात्तता

पकानुदात्त लुनीहि पुनीहि अनुदात्तं पदमेकवर्ज्यमित्येष स्वरो न प्राप्नोति द्विरुक्त पञ्चारत्नः दशारत्नः इगन्तका लेत्येष स्वरो न प्राप्नोति गतिनिघातः यत् लुनीहि यत् पुनीहि चेति तिङ्ङ्चोदात्तवतीत्येष स्वरो न प्राप्नोति अस्तु तर्हि पूर्वमात्र स्य पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाह्रस्वत्वम् पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाह्रस्वत्वं वक्तव्यम् वादिनवन्तेमप्रयोजितवानवीवदद्वीणां परिवादकेन किंपुनः कारणं न सिध्यति पाशो लोपे णि लुप्यते तस्य स्थानिवद्भावाद्ध्रस्वत्वं न प्राप्नोति गुरुसंज्ञा च गुरुसंज्ञा च नसिध्यति मेषश्चाद्य पिताद्य दाक्ष्यस्य माक्ष्यस्य हलोनन्तराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञा यो रन्त इति स्वरो न प्राप्नोति न तु च यस्याप्यनन्तरस्य विधिप्रतिस्थानिवद्भावः तस्याप्यनन्तरलक्षणो विधिः संयोगसं ज्ञाविज्ञेया ॥

निघात

भावाद्धृति ... स्याप्रसंगः एतच्च सर्वमनाश्रित्यान्तरंगबहिरङ्गभावमुक्तम् मेषश्चाद्य इति कार्यार्थत्वात्संयोगसंज्ञायाव्य वहितस्याप्रसक्तावधिरिति पूर्वः पक्षः ननु चेति यथोद्देशपक्षे प्रत्येकं च संयोगसंज्ञेति पक्षे दोष इत्यर्थः ॥ ॥ ॥

पूर्वविधित्वात्कं मनं तत्र ग्रहणे संयोगसंज्ञायाविधेयत्वमत आह यथोद्देशेति तदा कार्यपर्यालोचनं विनापि भविष्यति किंचिदित्यभिसा य ज्ञातत्वमहत्तेरित्यर्थः नैवमपि पूर्वपरविधित्वात् स्थानिवत्त्वप्राप्तिरत आह प्रत्येकं चेति ॥ राम संपू १९
रामाय नमः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

समुदाय इति एवं चानन्तर्याश्रयणे यथोद्देशपक्षेऽपि न दोष इति भावः एवं च पूर्वमात्रग्रहणेऽपि क्षेत्राद्येन दोषः यथोद्देशाश्रयणादेव
कार्यकालपक्षेऽपि यत्प्रतिबन्धहारा स्थानिवत्त्वस्य संज्ञाकार्यं प्रति बंधकत्वम् न स्यात्पूर्वमात्रग्रहणेति तु पर्वस्थानिवत्त्वमिति तत्तात्पर्यम् भा
ष्ये किं तर्हि पूर्वपरविधिरिति पूर्वपरविधौ स्थानिवत्त्वाभावादेव च यथा रत्न इत्यादौ संज्ञनं स्यादिति गुणाभ्यां सवर्णदीर्घेन स्थानिव
त्त्वमिति बाध्यम् विधिग्रहणसामर्थ्याच्चैतदर्थलाभ इत्याह पूर्वमात्रेति दीर्घादिग्रहणाल्लिंगादिति भावः ननूभयनिमित्तत्वेऽपि
परनिमित्तत्वमस्त्येवेत्यत आह परस्मिन्निति अवधारणार्थमिति पूर्वविधिशब्दे पूर्वशब्दस्यैवास्यापि विशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छे

तवेति समुदायः संज्ञीति भावः पूर्वमात्रस्येति पक्षे त्वत्रस्थितः अवीवददिति तु च ङ्परे निरूपासे स्थानिवत्त्वनिषेधो वक्ष्यते एकादेश
स्येति परस्मिन्निति तदवधारणार्थमुपादानम् तथा हि अनुपादीयमाने परस्मिन्निति नैतस्मिन् परनिमित्तकस्य स्थानि वद्भावो
लभ्यत एव तथा तेन यथा परनिमित्तकस्य स्थानिवद्भावो निवार्यते वैय्याघ्रपद्यः आदीध्य इति एवं परस्मिन्नेव यत्रादेशस्तत्र यथा

तवासंयोगस्य पूर्वविधित्वात् तवाप्यदोषः किंकाराणाम् संयोगस्य पूर्वविधित्वात् न पूर्वविधिः संयोगः किं तर्हि पूर्वपर
विधिः संयोगः एकादेशस्योपसंख्यानम् एकादेशस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम् आयसो गोमतो चातरो आनडुहो पादे उ
दवाहे एकादेशे कृते नमोमीयद्भावकृत्विन्येते विधयः प्राप्नुवन्ति किं पुनः कारणं न सिध्यंति उभयनिमित्तत्वात् अजादेशः
परनिमित्तक इत्युच्यते उभयनिमित्तश्चायम् उभयादेशत्वाच्च ॥ ॥

रणाद् उभयनिमित्तस्याप्राप्तिरिति भावः आयसादिभ्यो णान्तेभ्य अण्प्रत्यये कृते एकादेशे च तस्यादिवद्भावान्नुमागमो प्राप्नुतः पादे उदवा
हे इत्यत्र ऊठ्येकादेशे कृते आदिवद्भावाद् भसंज्ञायां सत्यां पद्भावकृत्विच प्राप्नुतः ॥

इत्यलक्षणत्वादिति भावः लभ्यत एवेति अविशेषात् सर्वत्रेहस्येति भावः आयसादिष्वित्यत्र इदं विकाशितं पदेऽस्मानम् तस्यादिवद्भावादिति नन्वा
दिवद्भावेनोऽन्यस्य सर्वनामस्थानत्वेऽपि आयसि तस्यागत्वाभावात् कथं नुम् अञ्च इत्यस्य सामानाधिकरण्याभावात् आयसीत्यस्य षष्ठीनिर्दिष्टादे
शत्वाभावान्न स्थानिवत्त्वेन तत्संगतत्वमिति चेन्न भिन्नपुच्छेश्ववत् एकदेशविकृतानन्यत्वेन अङ्गत्वप्रतीयमानत्वात् भेदावयवसाम्यात्
लोकन्यायसिद्धस्यानाश्रयणे बीजाभावात् सूत्रमपि वस्तुसाधर्म्यमावश्यकमिति दिक् भाष्ये न सिध्यंतीति निवर्तयेवेतन्यर्थः ॥

राम ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

म॰
भा॰ कै॰ वि॰
प्र॰ प॰ अ॰
२०

नन्वचइत्यस्यविशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छेदकत्वेपि हलोव्यावृत्तिः स्याद्वाजन्तरस्येत्यतआह गुणत्वादिति आदेशविशेषणत्वेनेतिशेषः वस्तु
तोऽचोरादेशस्याचूतपर्यायस्याधिकरणादेशत्वाभावइतिभाष्याशयः उभयनिमित्तत्वेकिंपरनिमित्तत्वमेवनास्तीत्युच्यतेऽन्तपरमेवनिमित्तंनेति।
नाद्यइत्याह अन्वयेति नोन्यइत्याह अयोगेति विशेष्यसंगतएवायोगव्यवच्छेदबोधइतिनियमेनमानमितिभावः भाष्येऽथहलचाविति अच

अचोऽन्त्येति अचइतिगुणत्वादेकत्वसंख्यायाः पशुनायजेतेतिवद्विवक्षितत्वात् इहयस्येति अन्वयव्यतिरेकाभ्यांनिमित्तत्वावधारणादुभ
यनिमित्तता अयोगव्यवच्छेदेनपरस्मिन्नादेशइतिविशेषणात् इयोरिति वर्णग्रहणेतावज्जातिग्रहणाज्ञाक्विसंख्याविवक्षा भ
वत्वातथापिनदोषइतिभावः हलचाविति उभयथाव्यवहारदर्शनात्प्रश्नः उरण्रपरइत्यत्राणानणासमुदायोऽकऊत्रादिरादेशोऽत्र

अचश्चादेशउच्यते अचोऽस्थायमादेशः नैषदोषः यस्तावदुच्यतेउभयनिमित्तत्वादिति इहयस्यग्रामेनगरेवास्मिन्नेकंकार्यंभव
तिशक्नोत्यसौततोऽन्यतरद्व्यपदेष्टुम् तद्यथा गुरुनिमित्तंवसामः अध्ययननिमित्तंवसामइति यदप्युच्यते उभयादेशत्वाच्चे
ति इहयोर्द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसंगोभवतिलभतेसावन्यतरतोव्यपदेशम् तद्यथा देवदत्तस्यपुत्रः देवदत्तायाः पुत्रइति।
अथहलचोरादेशःस्थानिवद्भवत्युतनहोन कस्मात्रविशेषः हलचोरादेशस्थानिवदितिचेद्विंशतेस्तिलोपएकादेशः हलचो
रादेशःस्थानिवदितिचेद्विंशतेस्तिलोपएकादेशोवक्तव्यः विंशकः विंशंशतम् विंशः स्थूलादीनांयणादिलोपेऽवादेशः
स्थूलादीनांयणादिलोपेकृतेऽवादेशोवक्तव्यः ॥ ॥

परोनभवति नाल्लोपीत्यत्रतुराजदितिहलकोर्लोपेऽल्लोपित्वाभ्यपणउपधाह्रस्वत्वनिषेधः अस्तित्यत्राकोदर्शनमिति विंशतिक
इति विंशतिविंशत्यांडुन् विंशमिति शहन्नविंशतेश्चेतिडः विंशइति तस्यस्योणउइ ॥ ॥

इग्यपिपरस्मिन्नितिवदयोगव्यवच्छेदकमुतान्ययोगव्यवच्छेदकमितिप्रश्नः अन्त्यराजदिति राजानमतिक्रान्तवानित्यर्थेप्रातिपदिकाद्धात्व। २०
र्थेइतिणिजिष्ठवद्भावाद्विलोपश्चेतिबोध्यम् पूर्वस्यैवविधाविपर्यासिन्नेदम् भाष्येएकादेशइति अतोगुणइतिपररूपमित्यर्थः यस्येतिचेतित्व
नतिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादितिभावः विंशंशतमित्यस्य विंशतिरधिकास्मिन्नित्यर्थः विंशइतित्वप्रत्ययेनशतसहस्रयोरेवउक्तत्वात्॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

८ पि

स्थानिनो नादिष्टादिति अथ पदकृत्स्नं तत्र यत्राविति सूत्रे स्थानिवत्सूत्रे चोक्तम् कैकेयादौ केकयमित्रयुप्रलयादिना इयादेशो ग्राह्य इति अत्रापि प
देसपवार्यं इत्यत आह परिहारान्तरस्येति पदान्तरस्येत्यर्थः एतत् पूर्वोक्तं लोपस्येति समानाधिकरणेन सम्बन्ध्यधिकारात् परसन्निधा
नेनाश्रयमाणत्वेन परनिमित्तत्वमित्यभिमानः वस्तुतस्तु यत्रावता परनिमित्तत्वे पादशतस्येति लोपस्य परसन्निपातेन विधीयमानस्य परनि
मित्तत्वापत्तिरितीमपि चिन्त्यम् परिहारान्तरस्यैवात्र समाविरिति ततम् उपधाया इति यद्यप्यायस्येत्यत्र द्वारणाधिमावश्यकं तत्र तत्र हि
स्थवीयानिति गुणलोपयोस्तुल्यकालत्वाद् गुणस्य कथमनादिष्टादचः पूर्वत्वमिति चेत् स्थानिनो नादिष्टादचः पूर्वत्वात् पूर्वेण गुणस्यापि
भविष्यतीत्यदोषः तत्र स्थानिवद्भावे सति लघोर्हेतत्वं उपधाया इत्यादेशाप्रसङ्गः कैकेय इति तत्र त्वत्र गुणविधीयते न तज्जातो नैयो
ग्राश्रीयते नासावादेशः यश्चादेशः नासावाश्रीयते इति न्यायात् न्यायाप्राप्तिदोषः नैतदस्ति स्थानिवत्त्वं भवतीत्यभावादिति देशाश्रयणात् एवेदो
षः स एव परिहारान्तरस्याभिधास्यमानत्वाद् हेतत्वाश्रितम् दधिसक्तुवद् इति समानाधिकरणाधिकारे तत्स्तृतीयापूर्वपदं उत्तरलो मा
स्थवीयान् केकयमित्रय्वोरियादेशप्रत्ययम् केकयमित्रय्वोरियादेशप्रत्ययं न सिध्यति कैकेयः मैत्रेयः अचीत्यनेन न सिध्यति उत्त
रपदलोपश्च उत्तरपदस्य लोपश्च दोषाः भवति दध्युपसिक्ताः सक्तवः दधिसक्तवः अचीति यणादेशः प्राप्नोति यङ्लोपे यणि
इवङ्‌ यङ्लोपे यणियवुवङो न सिध्यन्ति नेनयः चेच्यः चेतियः चेक्रियः लोलुवः पोपुवः अचीति यणिय वुवङो न सिध्यन्ति
अस्तु तर्हि न स्थानिवत् अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणाद्धि प्रतिषेधः अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः लोलुवः पो
पुवः सरीसृपः मरीमृजः इति नैष दोषः न धातुलोप आर्धधातुके इति प्रतिषेधो भविष्यति किं पुनराश्रीयमाणायां प्रकृतौ
स्थानिवद्भवति आहोस्विदविशेषेण कश्चात्र विशेषः अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिः अविशेषेण स्था
निवदिति चेल्लोपयणादेशयोर्गुरुविधिर्न सिध्यति श्लेष्मारु पित्तारु दारुपत्य मारुयस्य हलोऽनन्तराः संयोग इति संयोग
संज्ञा संयोगे गुरु इति गुरुसंज्ञा गुरोरिति प्लुतो न प्राप्नोति ॥ पश्चेति लोपस्य परनिमित्तत्वा यद्यप्यत्र पदान्तविधिर्नेति सिध्यति
९ तथापि परिहारान्तरस्याभिधास्यमानत्वादेतन्नोक्तम् नेनय इति गते चीत्येतदनाश्रयणाड् उपन्यासः अस्तु तर्हीति अचः परत्वाद्यनात्स्था
नादेव यस्याः स्थानिवत्त्वेनोपात्तत्वात् स्थानिवद्भावः ननु हलजादेशस्येत्यर्थः किं पुनरिति यत्र कार्ये स्थान्याश्रितः किं तत्रैव स्था
निवद्भाव उत यत्राप्यनाश्रित इति प्रश्नः गुरुविधिरिति कार्यायित्वात् संयोगसंज्ञायां गुरुविधिरित्युच्यते लोपयणादेशयोः स्थानी संयोग
केवलं हलो लोपस्तु यापि व्याख्यादचः परवादेश इत्यसंयोगव्यवच्छेदलाभ इति बोध्यम् सात्वादेवेति अचो यत्र स्थानस्थीनिहितमित्यर्थः एवं हि णि
लोपस्य स्थानिवत्त्वं न स्यात् तस्मादचः परवादेशः प्रयोगे यत्रेत्यर्थे न तद्वारणमनुचितम् किं पुनरिति आश्रितस्थानिककार्यमेव स्थानिवद्भावेन साध्य
ते उत अनाश्रितस्थानिकं प्रतिबध्यतेऽपीति प्रश्नः यद्यप्ययं विचारः प्राकृतपरभावाभावातिदेश इति सिद्धान्तमकृत्वा तथापि भाष्यवार्तिकका
रकृतवार्तिकव्याख्यानमिदमिति बोध्यम् ननु संयोगसंज्ञेति वक्तव्ये किमुच्यते गुरुविधिरत आह कार्येति ॥ ॥

नी

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

म॰
भा॰ कै॰ वि॰
प्र॰ प्र॰ प्र॰
21
पे

नन्वचि नेत्यर्थाद्द्विर्वचननिषेधे स्थव स्यान्याश्रयाणामतआह पर्ज्जन्यवेति चिन्त्यमेतत् वाक्यवाक्यमित्यादावधसाने हिलानापत्तेः हलीत्यवक्तं पृक्त ताव्येत्यादः तस्मादज्भित्तस्याश्रयाणांन तच्चरतिवक्तं युक्तंवाणितन्यादावज्भित्रवर्णाभावप्रेतेतिनदोषः यङन्येति एवंसति पच्छ्वयेपिव्वेवग्रहणं नकार्यमित्यवक्तव्यणाकयं नचित्यमेवस्यात किंचतार्किकमन्यथमाप्तयापिग्रहणितिस्तापनायेतदावश्यकमितिचिन्त्यम् वर्वेयलोपिकमे वतिमित्तमितभिमानेनत्राभिमन्मे क्तस्येति क्तस्याचीतिक्तलोपेप्रकृतेपिलुगवक्तव्यइतिवार्तिकार्थः पक्षांतरेलुक्तलोपेनेवसिद्ध

द्विर्वचनादयश्चेति द्विर्वचनादावपिस्थानिनाश्रीयते अनचीतिपर्युदासाश्रयाणात् तत्सदृशस्यैवहलोद्विर्वचनादावाश्रयणां ननवं एवयलोपेपि वेरतकारलोपेविधीयमानेप्रकृतिराश्रितैवाचिक्तितीति भाष्यतुवरेशहोपिपठितस्तत्रापभावः यङः प्रवसमुदायस्य प्रत्ययत्वेनतदवयवस्याकारस्येत्यजादौप्रत्ययेआकारस्यलोपविधानादत्राप्रसंगएवेति अडुपेति क्तस्याल्लोपस्येतिलोपेकृतेतत

द्विर्वचनादयश्चप्रतिषेधे द्विर्वचनादयश्चप्रतिषेधेवक्तव्याः द्विर्वचनवरेयलोपाइति क्तलोपेलुगवचनम् क्तलोपेलुगवक्तव्यः अ डुधा अदाधाः लुग्वाडुहदिहलिहगुहामात्मनेपदेदन्त्यइति हन्तेर्घत्वम् हन्तेर्घत्वंवक्तव्यम् जनिघ्नुम्रुअघ्नन् अस्तुतर्हिअक्ष्मी यमातांप्रकृतावीरिति अहलोपुस्थानिवदितिचेत्नजयादिष्वादेशप्रतिषेधः अहलोपुस्थानिवदितिचेन्नयादिष्वादेशस्यप्र तिषेधोवक्तव्यः निराय समाय अदोजरिपर्संप्रतिकितीतिजग्धभावः प्राप्नोति यणादेशेपुलोपेत्वानुनासिकात्प्रतिषेधः यणादेशेपुलोपेत्वानुनासिकान्तानांप्रतिषेधोवक्तव्यः पलोप वाय्वोः अधक्षुः लोपोव्योर्वलीतियणादेशेलोपः प्राप्नोति उला य अकुर्विआशाम् अकुर्धाशाम् निमकरोतेः येचेत्युकारलोपः प्राप्नोति ईत्व अलुनिआशाम् अलुन्याशाम् ईहल्यघोरिती त्वंप्रोप्नोति अननुनासिकान् ॥

स्थानिवद्भावाल्क्लोफलीतिलोपोनस्यादितिलुग्वचनम् अडुकृहीत्यवमर्थस्त्ववश्यवक्तव्यो त्वनीति अहलोपस्यस्थानिवत्वादनन्तरोनकारोनभवतीतिघत्वाप्रसंगः वचनसामर्थ्याद्यवधानाश्रयणोतुद वकारस्याकत्वात् घ्नन्नीति अहलोपस्यस्थानिवत्वादनन्तरोनकारोनभवतीतिचत्वाप्रसंगः वचनसामर्थ्याद्व्यवधानाश्रयणोत्तुद नत्वादिष्वतिप्रसङ्गः निरायेति आदयतेर्णिचिलोपेकृतेएकदेशविकृतस्यानन्यत्वाददिरेवायमितिजग्धिः प्राप्नोति नचजग्ध्या ॥ णाश्रितः आदिग्रहणाद्वान्त्यादितितिङ्वधादेशप्रसंगः यणादेशइति बहिरङ्गपरिभाषानाश्रयणेनेदमुच्यते ॥ रामजी

त्यभिमानः नत्राप्यवश्यंलुगवक्तव्यइत्याह अडुकृहीति घ्नन्तीत्यादि गमहनेत्यनेनाल्लोपः हवंहोहन्तेरित्यनेन भाष्यजग्ध्यादिष्वादेशा भ्रमति नजग्ध्यादिषुविषयेष्वादेशस्याधानरूपेणतसर्थः एकदेशविकृतस्येति अन्तरंगाणामाहृदेशोकृतायांणिलोपइतिआदिरस्यानादिश्वादवः पूर्व तमस्वैव णपत्लोपावितितणिचुस्थानिवत्काह्याद्विदेवाधकं अजुरीत्यावातस्यंतनं वार्तिके पुलोपेति पकारोकारयोर्लोपइत्यर्थः अकुर्याशा तमस्येव णपल्लोपावितितणिचुस्थानिवत्काह्यादेवाधकं यणादेशेतत्रकार्यमाप्नोतीतियोऽर्थः बहिरंगेति वाय्वोरित्यत्रयथास्थानप्राप्तिस्तथोक्तमेवमस्यापिबो सिमादेवाकासंस्कारपदेनयस्यणादेशेतत्रकार्यमाप्नोतीतिभाष्यम् ॥ २१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न

आत्मनेपदमिति इङितिशेषः नन्वणन्तं सौर्यैरन्त्येवोदाहृयतामत आह सौर्यैरन्त्वेवेति यस्येति चेत्यादाविति आदिना सूर्यतिष्यतियलोपः
प्रपाश्रीमत्स्येयं अल्लोपस्यासिद्धत्वं तन्नव्याप्रयत्नात् गार्ग्याभ्यामित्यत्र गार्ग्यकाभ्यामिति स्थिते पूर्वं सुपि चेति दीर्घे यलोपापाशिविति द्वोध्यम् प
श्रुदासाश्रयत्वाविति आदिवत्त्वेन प्रकृत्वाश्रयणात् स्थानिवत्त्वमहत्या आदिवत्त्वस्य सत्त्वेन यलोपप्रतिभावः संयोगसंज्ञायामिति अस्माणायउक्तं

अजत्तीति जनजनेरत्यस्मात्स्वस्येनात्मनेपदम् जनीप्रादुर्भाव इत्यस्मादाप्यनस्थाद्दसत्वाच्छुः सौर्यीति तेनैकदिगित्यण् ततोमत
श्रीयइति सौर्यैरन्त्यत्रतु यलोपोनप्राप्नोति यस्येचेतित्यादौ एण्प्रतिषेध इति वचनात् सूर्ये मत्स्ययोरुक्तामिति यदिगणेनाप्ता अयत्ते
नैतदुच्यते गार्ग्याभ्यामिति गोत्रस्त्रियाइति णः सन्नाङ्‌लक्षणोक्षिप्तणावा अनातीतिप्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणाच्चोद्यम् यद्युदासाश्रयणा
त्सदृशतद्दिना श्रयणापरिहारः सर्वेषामिति अ... श्रीयमाणायाप्रकृताविस्थितस्मिन्पत्तेआश्रीयमाणोविधिग्रहणात् अधिकार... ला

अजत्त्वाशाम् अजत्त्वाशाम् येविभाषेत्यनुनासिकात्वंप्राप्नोति णयान्तप्रतिषेधश्च णयआन्तस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः णविस्राशा
म् णय्याशाम् णेयाहलीत्यात्वंप्राप्नोति दीर्घयलोपप्रतिषेधः दीर्घयलोपप्रतिषेधोवक्तव्यः सौर्येनामहिमवतः शृङ्गे‌ नहा
सौर्यीहिमवानइति सौर्यनाअयेदीर्घेकृते इतियलोपः प्राप्नोति अतोदीर्घयलोपवचनम् अतोदीर्घयलोपोवक्तव्यः गार्ग्या
भ्यावात्स्याभ्यादीर्घेकृते आपतस्य चतद्धिते नातीतिप्रतिषेधः प्राप्नोति नैषदोषः आश्रीयतेतत्र प्रवृत्तिस्तद्धितइति सर्वेषामे
षपरिहारः उक्तं विधिग्रहणस्यप्रयोजनम् विधिमात्रेस्थानिवद्यथास्यात् अनाश्रीयमाणायामपिप्रकृताविति अथवापुनरस्त्ववि
शेषेणस्थानिवत्त्वइति नत्वचोक्तमविशेषेणस्थानिवदितिचेल्लोपयणादेशगुरुविधिद्विर्वचनाद्यप्रक्त्वलोपेत्त्ववचनम् हन्तेर्घे
त्वमिति नैषदोषः यत्तावदुच्यते अविशेषेणस्थानिवदितिचेल्लोपयणादेशगुरुविधिरिति उक्तमेतत् नवासंयोगस्यापूर्वविधि
त्वादिति यदप्युच्यते द्विर्वचनादयश्चप्रतिषेधेवक्तव्या इति उच्यन्तेन्यासएव क्त्वलोपेत्त्ववचनमिति क्रियतेन्यासएव हन्तेर्घत्वमिति ।

त्वाअयनिहत्यर्थास्थितीतिभावः अतएवयत्नान्तरोपन्यासः अथवेति नवासंयोगपूर्वस्येति संयोगसंज्ञायाः समुदायाश्रयत्वादपूर्वविधि
त्वम् उच्यन्तेइति अतएवलिङ्गादविशेषेणस्थानिवद्भावः क्रियतइति अडुक्सर्वम्बशेषवक्तव्यमितिभावः सन्नमइति अन्तिकृतमान
त्वेयमाश्रीयतेस्थानिवद्भावकृतेनत्वथानवचनसामर्थ्याद्विज्ञातकम् ॥ वस्तुतः स्तुतस्यत्रेपादिकत्वात्पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदि
त्यनेनापीदंसुसाधम् अतएवलिङ्गादिति नचपुरुषमासमन्तादत्रपीलेयस्याः पुत्रादिनीत्यादौस्थानिवत्त्वान्नादिनीत्यस्याप्रवृत्तौ द्वित्वंप्राप्नोति
तद्वारणायद्विर्वचनग्रहणं कथमभावातिदेशोत्तापकमिति वाच्यम् एतद्भाष्यमामाएयेनतस्यानभिधानात् शीघ्रापस्थितिकत्वेनाङ्‌रदि
तादिनीशाहस्येवतत्रग्रहणाच्चेतिदिक् ॥ ॥

कृ
प्र

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नपदान्तद्वि० नन्वस्यानिवत्त्वनिषेधं विना नस्य पदान्तत्वेनासिद्धेस्तस्य रुत्वसंपादकेषु रुत्वे स्थानिवत्त्वस्य दुर्वारत्वात्सांतस्य पदत्वाभावेन कथमत्र रुप्राप्तिरत आह भावेति पदान्तेति च भावप्रधानो निर्देशः स्यापि वा स्यम् इदं चिंत्यम् द्विर्वचनादिसाहचर्येण पदांतपदार्थस्य शास्त्रीयस्यैव ग्रहणौचित्यात् भाष्येत्वेवं व्याख्येयम् रुत्वस्य पदस्य चरमावयवत्वेन तत्र कर्तव्ये तन्निष्पादकपदत्वे च कर्तव्ये भावसाधनवि धिशब्दाग्रयणोदिल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद्रुत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः यद्यपि पदसंज्ञा न पदचरमावयवो नापि पदांतस्थाने विधिस्तथापि तस्याः कार्यार्थत्वात्कार्यस्य च रुत्वस्य पतत्वान्न दोषः पदचरमावयवसाधकस्यापि तेन ग्रहणमित्याशयः सिद्धान्तेकदेश्याह भसंज्ञेति भवेत्प्राप्तस्यानिवद्भावस्यापि सांतनिष्टपदत्वाप्रतिबंधकतारुत्वसंपादकत्वेन भवत्यापि पदांतग्रहणेन ग्रहणात्तत्रापि स्थानिवत्त्वनि

नपदान्तद्विर्वचन० वेतस्वानिति भावसाधनविधिशब्दाग्रयणेनोच्यते तत्वेवं तसशब्दाकुमुदन्वेतसेभ्यो ड्मतुविति ड्मतुपि टिलो पे कृते स्वादौ पूर्वपदमिति पदसंज्ञायां सकारः पदान्तत्वप्रतिपत्तेरिति पदान्तता यो विधीयमानत्वात्स्थानिवत्त्वनिषेधाद्रुत्वप्रस

नपदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ॥ पदान्तविधिं प्रति स्थानिवदित्युच्यते तत्रैवेतस्वानि तिरुः प्राप्नोति नैष दोषः भसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति तसौ मत्वर्थ इति अकारान्तमेतद्भसंज्ञां प्रति पदसंज्ञां प्रति सकारान्तम् ॥

गः तसौ मत्वर्थ इति तदस्मिन्नस्तीत्यत्रैवार्थेऽन्यत्र पनन्तनिर्देशादित्यभिधानादित्याशयेनैवमुच्यते अकारान्तमिति भसंज्ञां प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधाभावात्सकारान्तत्वाभावान्नास्ति भसंज्ञा पदांतत्वेन विधानत्वे स्थानिवत्त्वनिषेधात्सकारान्तस्य पदान्तत्वात्तु रुप्रसं

गे प्राप्त इति सांतनिष्टभत्वेन तन्निष्टपदत्ववाध इति भावः नपदांतस्त्रं च रुप्राप्तिर्यादीनामसिद्धाज्जश्त्वादिग्रहणात् कैयटोक्तरीत्या शेषत्वे योजनेऽ स्यायं भावः भवेत्स्थानिवद्भावस्य सकारनिष्टपदांतत्वसंपादकतया परंपरया भसंज्ञायाश्च पदांतत्वसंपादकत्वेन पदान्तत्वमिति तस्यापि नि षेध इति समानावधिकत्वाद्रुत्वेन परत्वबाध इति एवं च परंपरया पदांतत्वसंपादकस्यापि पदांतविधिशब्देन ग्रहणम् उक्तरीत्यैव पूर्वपक्ष योजनाप्युचिता नन्वत्र तयोर्मध्ये तदेव विधानाक्रमस्य सर्वत्र समत्वमत आह अनभिधानादिति मतुशब्देन प्रसिद्धत्वान्मतुपस्यैव ग्रहणमि ति भावः नन्वथ वेदस्य ह्याकारान्तमनादिति सान्तत्वं परया बाध्यते तत्कार्यं प्रति तत्र भसंज्ञाप्रापकस्य वा निषेधे परंपरया पदांतविधेऽपस्थितपद त्वहारिकेवनायत्तादिकेति भवेन निषेध इति सांतत्वाभावात्तदप्राप्तिरिति भावः ॥ क

स्थानिवद्भावस्य

म॰
भा॰ कै॰ वि॰
प्र॰ प्र॰ म॰

२२

२३

नपदान्तत्वे विधेयत्वेऽपि न साधनेऽपि यद्यपि … विधाने इति भावसाधनापक्षे विधिशब्दे षष्ठी इति … भावसाधनाभिप्राये …
वसां चायं …

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सिद्धांत्येकदेश्याह ननुचेति अत्र पदस्यादेशपक्षेऽपि एतत्साध्यपदत्ववत्समुदायात्मकार्ये नायं निषेध इति पदत्वेऽपि स्थानिवत्वात् संज्ञात्मस्य पदत्वाभा
वेन कृताभावः सिद्ध इति भावः तत्र किमयं तत्पक्षः प्रतीयत इत्याह स्थानिवत्त्वनिषेधादिति एतत्साध्यपदत्ववतोऽप्यादेशस्यत्वासंभवः भावसाधने
पि विधेयस्य पदचरमावयवत्वं स्थानिद्वारेण वाच्यमिति स्थानिनः स्थानिवद्भावेन तत्त्वाभावे विधेयस्य सतरां तदभाव इति भावः स्थानिवत्तनिषे
धे विनापि पदत्वेन सिद्धस्तस्य चरमावयवे कर्तव्य इत्यत्रार्थः संप्रतिपदग्रहणेन समस्तेनान्तपाठस्य षष्ठीतत्पुरुष इति बोध्यम् यद्यपि तत्स्वभाव
इत्याक्षेपे तत्साध्यत्वप्रयोजनं तादृश्यमेव प्रयोजनं तथाप्यत्र लक्षणानुरोधादेव मूर्धन्यमिति तात्पर्यम् पूर्वपक्षी उक्तमाशयमजानानः संप्रतीति पदांतस्य
विशेषणं मन्यमान आह भावकर्मसाधनस्येति संप्रति पदांतस्य स्थानिवद्भावेन विधावित्यर्थः तत्र भावसाधनस्येति कर्मसाधनत्वे द्विर्वचनादि
ननुचेति स्थानिवत्त्वनिषेधादिनापि सिद्धः परान्तः तस्य विधौ स्थानिवत्तनिषेधः यथा कानि सन्तीति कास्त इति इहतु सकारः स्थानिवद्भावनिषे
धादिना पदान्तत्वेनासिद्ध इति भवत्येव स्थानिवद्भाव इत्य पदान्तत्वात्सकारस्य तदभावः अग्रसवन्धेति अग्रसवन्धुशब्दाहाह उः ऊः उः नन्देन रेका
देशः आदिवद्भावाद् उः ग्रहणेन रदहनेति तस्मिन्त्वादिधितिपदसंज्ञायां सत्यां यकारस्य पदान्तता विधेयतेति स्थानिवत्तनिषेधान्नाप्रसंगात्
ननुचैवं विज्ञाप्यते यः संप्रतिपदान्त इति कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादानमेतदेवं स्यात् अयं च विधिशब्दोऽत्र कर्मसाधनः विधीयते
विधिरिति अस्तिभावसाधनः विधानं विधिरिति तत्र भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने एष दोषो भवति इह अग्रसवन्धाग्र
वन्धेयकारस्य नत्वं प्राप्नोति अस्तिपुनः किंचिद्भावसाधनविधिशब्दस्योपादाने सतीष्टं संगृहीतमाहो स्विद्दोषा एव अस्ती
त्याह इह कानि सन्ति यानि सन्तीति कोऽस्तः योऽस्त इति योऽसौ पदान्तो यकारो वकारो वा श्रूयते स न श्रूयते ॥ भसंज्ञां प्रतिपक्ष्य एकादेशस्य
स्थानिवत्ताऽकारान्तमेनदिति भिन्नावधिकत्वान्नास्ति भपदसंज्ञयोर्बाध्यबाधकभावः यणादेशोत्तरं शं चात्र क्रमेणकादेशस्य स्थानिवत्त्वादाह य
णोऽन्त इति कानि सन्तीति एतद्द्वयसाधारणमिदं प्रयोजनम् भावसाधनपक्षेऽपि सिध्यत्येवेति तद्रूपमुपन्यस्तम् यकार इति यकारवकारौ विधी
यमानौ वयपदान्तौ भवतः इत्यस्तिपदान्तता याविधानम् ॥ भिः सामानाधिकरण्यपदांते तेनैव वैयधिकरण्येन चस्यात् भावसाधने पदचरमावय
वद्विर्वचनादि कर्मकविधाने इत्यर्थः तत्रहि पदचरमावयवत्वेन सिद्धकर्मकविधाने इति वक्तुमशक्यं सिद्धत्वे विधानवैयर्थ्यात् एवं चाकारान्तमेतदिति
प्रतीकोक्तप्रश्नात् पदत्वमेव स्थानिवत्तनिषेधात्सांतमेव पदत्वमिति भवेत्तु निषेधाभावाद् अकारान्तमंतं प्रतीति तस्मादेव कृतमिति भावः जपत्वंप्राप्नो
तीति फलाजशब्दान्त इत्यस्य पदचरमावयवविधायकत्वात् जश्ग्रहणात् फलाजशिति जश्त्वे तन्निषेधार्थम् एकादेशस्यैवेति अतएवोभय
त्राप्याक्षेपेतत्पनेनैव समाधानसमाधाने संगच्छते सिद्धान्त्येकदेश्याह अस्ति पुनरिति पूर्वपक्ष्याह इह कानीति इह पदान्तपद यकारादिर्विधेय
इति भावसाधनेऽपि सिध्यतीति भावः असाधारणमिति भावसाधनपक्षमात्रसाधकमित्यर्थः ॥ ॥

तत्र च समासोऽद्धः स्यात् यदि नु पदान्तेनाधिसामाना धिकरण्यमेव ततः पदान्तत्वे नासिद्धे विधेये इत्यर्थो न कर्मशक्यः सिद्धत्वे विधान वैयर्थ्यात् तथा च भावसाधने इत्युक्तत्वात् पदचरमावयवे विधेये इत्यर्थे इत्याप त्तिता इत्यस्य प्रतीतौ वैयधिकरण्ये कर्मसाधनत्वपक्षेऽङ्गीकार्ये

क ५

२५

कर्मविधिकरणाभावे

त्या

१७५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दावू

न

म॰
भा॰ कै॰ वि
प्र॰ प्र॰ प्र॰

भाष्ये षडिकस्याषीति । अथैकादेशाल्लोपात् सपादसमाध्यायीस्य कार्यं प्रवृत्तियोगपत्याः सिद्धत्वेन जश्त्वा प्रवृत्तिस्तदनंतरं त्वलोपस्य स्थानिव
त्वप्रसक्तिस्तत्र कर्मसाधने यस्येति लोपे इकनिमित्तभत्वेन समासान्तर्वर्तिविभक्तिनिमित्तकपदत्वस्यापि निवृत्तेः षडिका सिद्धेः नच भ
त्वे स्थानिवत्त्वमल्लोपस्येति समानाश्रयिकत्वं भत्वपदत्वयोरिति वाच्यम् साक्षात्परंपरया वा पदान्तस्थानिककविधिबाधकप्रतिबंधकस्थानि
वत्त्वस्य निषेधेन भत्वेऽपि तन्निषेधात् पदान्तत्वेनसिद्धस्य विधाविति षष्ठ्यर्थपदत्वस्य सिद्धत्वेन तद्द्वारकपरंपरया बाधकमशक्यत्वेनाम हारिकापाश्र
यिग्रहणात् भावसाधनत्वे तूपस्थितेपदहारिकेवपरंपरास्थनेइति भवति निषेधाभावेन स्थानिवत्वाद्धकारोमे भत्वेऽपि षानेपदत्वस्याव्याहतेनन
दोषइत्याशयः कैयटे पदान्ततापाश्रविधानादिति पदत्वस्याविधानेन धर्मविशिष्टत्वेनापि पदान्तस्यास्याविधानादिति भावः सिद्धइति जश्त्वं

इदानीमसाधारणप्रयोजनमाह षडिकइति षडंगुलिशब्दाद्धकृत्वो मनुष्यनाम्नइष्ठजितिठचिकृते ठाजादावूर्ध्वमिति द्वि॰ लिशब्दस्य लोपेय
स्येति चेति लोपे च षष्ठिस्य पंशब्दात्तर्वर्तिन्यां विभक्त्यां सिद्धः पदान्तत्वेनेति पदान्ततापाश्रविधीयमानत्वान्नास्ति स्थानिवत्तनिषेधस्य कार
लोपस्य स्थानिवत्त्वादकारान्तस्य भसंज्ञापदसंज्ञानन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयेणाबकारान्तस्येति सिद्धं जश्त्वम् कर्मसाधने तु षषः षकारः पदान्त
त्वेनासिद्ध इति स्थानिवत्त्वनिषेधाभकारान्तस्य भसंज्ञेति तस्या बधिकतया भसंज्ञया पदसंज्ञाबाधकसंज्ञाधिकाराद्बाधनान्न जश्त्वासि
द्धिः वाचिकास्त्विति चकारस्य पदान्तत्वाभावान्न प्रसंगः कथं पुनः षडिकसिद्धिः यावतेत्येतां पासापदान्तलोपकारइति तद्विष्ठापिडकारस्य
षडिकस्यापि सिद्धो भवति वाचिकस्तु न सिध्यति अस्तु तर्हि कर्मसाधनः षडिको न सिध्यति अस्तु तर्हि भावसाधनः वाचिको
न सिध्यति वाचिकषडिकौ न संवदेते ॥
पदान्तस्य विधेयत्वाभावात् पदान्ततापाश्रविधिरिति स्थानिवत्तनिषेधप्रसंगः नैषदोषः पूर्वमेव जश्त्वे
न डकारस्य निष्पन्नत्वादिदानीं विधिरिति भावसाधने षडिकसिद्धिः कर्मसाधने तु डकारस्य पदान्तत्वेन प्रसिद्धस्य भवनात्पदत्वनिवृत्तौ लोपकारस्य
पापत्तिविधेयेस्थानिवत्त्वनिषेधात्तस्यावधिकया पदसंज्ञाबाधनान्न जश्त्वनिवृत्तौ षडिकासिद्धिः नच भावसाधने षकारापत्तिर्भाव्यत इति शक्यते व
क्तुम् तस्याश्रवदान्तरूपत्वाभावात्तत्वेहि सतिजश्त्वं स्यात् नचैवं तद्विधिनिमित्तः स्थानिवत्त्वनिषेधः पदस्थानिवत्त्वनिषेधात्तु जश्त्वविधीयत्वेस
तिपदविधानमिति सोस्य विषयः इहतु पूर्वमेव जश्त्वे कृते स्थानिवत्त्वनिषेधात्तत्त्विहनिराशंकाते पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदित्यस्याप्यप्रमविषयः नह्यत्र पू

कार्यइति शेषः सिद्धान्त्येकदेशमाह वाचिकास्त्विति चकारस्येति वाचिकेऽपि वाचाशीरिति पदाद्ढकृचिठाजादावितिषीइत्यस्याल्लोपेयस्येति लोपः पूर्वो
दाहरणोऽत्ववदत्रापि कुत्वापत्तिरिति भावः एवमकारीत्याभाष्यस्यासामंजस्यं कथं पुनरित्यादिनहत्र पूर्वत्रासिद्धीयविधेरभिन्नत्वः कैयटभिन्नं
स्फुटार्थत्वान्न व्याख्यातं तथाहि पूर्वमेव डस्य निष्पन्नत्वादित्यसंगतं सपादसमाध्यायीस्य कार्यं प्रवृत्तियोगपत्यात्तदप्रवृत्तेः किंच षकारस्याप 23
तिर्नेशास्त्रीया पदचरमावयवस्य याशास्त्रीयपदस्यैवग्रहीतुमुचितत्वादित्याहुः ॥ ॥ किं विकार्ये 25 वि॰

भसंज्ञया 1 कै॰ 1 ज॰ कै॰ 2

[illegible]

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सिद्धान्त्याह कर्त्तव्योत्रेति पंचमेवद्वमाणंयत्तं दर्शयति एकेति तथाचहल्लादेशत्वाद्धाचिके भत्वेपिनस्थानिवत्त्वमितिभावः एवंचभावमापन्नप
दोत्रस्थितः पूर्वपक्ष्याह कथंब्रह्मबंधेति सिद्धान्त्येकदेशीउक्तमपियःसंप्रतिपदोतइत्येवंरूपं सिद्धान्तेपदेणागृहीतत्वाद्युक्तानुरूपबलिन्यापे
नाह उभयतइति तद्व्याचष्टेयस्मात्त्वादिविधिरिति अतएवात्रैनेकदेशविकृतन्यायेनयातस्यपदत्वमुभावना कुकारान्ताहद्विःपानेनात्तपरिमाण
संज्ञात्वेनदुर्लभत्वात् उभयतआश्रयणाइत्यस्यैकदेशिमततत्वाच्च एतच्चात्वादिवल्लद्भवद्वते पूर्वपक्ष्याह कथंवेतस्वानिति अथवेतस्वानि
त्येवंजातीयकानांमतस्वदाहरणातेमवेतिवोधयितंवात्त्वसिद्धान्तमाह नेवमिति तद्व्याचष्टेनचडन्तत्वविति एवंब्रह्मबधशब्देककारोनपदमि
23 तिवोध्यम् नविदमयुक्तगतिकारकोपपदानांसुबुत्पत्तेः पूर्वंसमासेऽसुबन्तत्वेनसुबंतेनसमासेउत्तरपदत्वेचेतिप्रत्ययलक्षणनिषेधेनचो
त्तरस्यापदत्वात् गोचर्यादावलोपस्यस्थानिवत्त्वनावनापत्तेरितिचेन्न उत्तरपदस्यकार्यित्वएवप्रत्ययाश्रयात्तन्निषेधप्रवृत्तेः अत्रचेदंभाष्यम्

कर्त्तव्योत्रयत्नइति पकारात्पूर्वपदानामुत्तरपदलोपोवक्तव्यइतिवार्तिकःसिद्धः षडिकस्तठाजादाविति लोपेयस्येतिचेतिलोपेसिद्धः

कर्त्तव्योत्रयत्नः कथंब्रह्मबन्धाब्रह्मबन्धे उभयतआश्रयणेनान्तादिवदिति कथंवेतस्वान् नैवंविज्ञायतेपदस्यान्तःपदान्तः
पदान्तविधिंप्रतीति कथंतर्हिपदेन्तः पदान्तः पदान्तविधिंप्रतीति ॥ ॥ उभयतइति यस्मात्त्वादिविधिस्तत्त्वादेपदमितिपू
र्वपरोभयाश्रयणाम् पदेन्तइति नचडन्तप्रत्ययःपदम् एवंषडिकेरकप्रत्ययोनपदमितिनास्तिस्थानिवद्भावनिषेधः ॥ ॥
पिमानम् सुबुत्पत्तेःपूर्वंसमासस्यैतद्विषयेनित्यत्वान्नप्रवृत्तिरितिभावः एवंचविग्रहद्वयप्रदर्शनेनपदचरमावयवेकर्त्तव्येपरपदस्याज्ञा
देशएवनस्थानिवदितिभाष्याशयइति कानिसंतीत्यायेवादाहरणम् एवंचपूर्वसूत्रेपरविधाविति प्रचट्टकस्यकैयटग्रंथाभोमगोपतिसूत्र
अ स्यकैयटग्रंथश्चिन्त्यएव एवंषडिकेरित्याद्यपिचिंत्यम् इकस्यपदत्वाभावेपिद्विःलिशब्दाकारयोर्लोपेतस्यस्थानिवद्भावेनपदान्तत्वसि
द्धेतस्यविधिसत्वेनदोषादितिदिक् भाष्यएवान्तस्यइतिपदेपूर्वंयदाभिमतंएकपदस्याजादेशस्यस्थानिवत्त्वनिषेधेपिनदोषइतिप्रोक्ताः
प्रतिपादयितंभसंज्ञावाधिकाभविष्यतीतिस्वोक्तेरेकदेशपाशयमाह अथवेति पःसंप्रतिपदोतइत्येतत्त्वनशाब्दमर्यादयालभ्यमितिभा
वः अस्यपक्षस्यकैयटोक्ताव्याख्यानवित्या नावतापिभसंज्ञापाःपदान्तविधित्वानुपपादनात् किंचयथाकारकोधिकारेकारकंसत्कर्म
तिव्याख्यानेनतयोःसंज्ञयोःसमावेशउक्तस्तथात्रापिस्यात् नहिभत्वपदत्वयोःसमावेशश्रुष्टः तस्मादेवंव्याख्येयम् यथाकृतजुषत्वादी
नांसाज्ञात्यापकःप्रतिवन्धकोवास्थानिवद्भावःप्रतिषिध्यतेतथाभसंज्ञाविषयातिदेशस्थानिद्देशस्यापिपरत्वपरयानत्वान्निषेधइति ॥ ॥
रामायनमः ॥
तिद्धान्त्येकदेशी

यथैवास्मानि कार्याणि पदचरमावयवकार्याणि कृत्वजश्त्वादीनि तस्यापकृपदसंज्ञा रूपेचात्र सत्त्वेउपलवं नेयदीत विधिशब्देन गृह्यते पदचरमा
वयवमापकाद्यपितद्वेन गृह्यते एवमिदमपि भसंज्ञाश्रयमपि पदकार्यपरस्य पापदचरमावयवप्रापकं प्रतिबंधकं वा पदचरमावयवत्वे।
म· न गृह्यत इत्यर्थः अयंभावः यथा पदान्तपदे उपस्थितत्वात्पदत्वद्वारिकापरत्वेन गृह्यते तथा पदत्वव्यापकत्याभत्वस्यापि प्रत्यासन्नत्वेन त
भा·कै·वि· द्वारापि पदचरमावयवविषयस्यानिवत्त्वप्रतिषेध इति षष्ठिकेतु वषष्ठ्याजादि वचनात्सिद्धमिति द्वितीयादचऽहृ लोपविधायकवचनप्र
प्र·प्र·प्र माणपातत्वे हि वयेन भत्वद्वारापदचरमावयवसंपादकस्यानिवत्त्वप्रतिषेध इति न दोषः वाचिकेत्वेवं न दोषः उत्तरपदलोपविधानात् एव
मेव दधुपपादयिष्यते एवं चामलकीतदीमारसीत्यादौ जश्त्वादिप्रसक्तिरेव नेति बोध्यम् यद्यपि पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषेधोऽत्र प्राप्नो

यथैवेति यचिभमित्यत्र तसौ मत्वर्थ इत्यत्र च पदमिति वर्त्तते तेन पदं भसंज्ञं भवतीति लभ्यते पदत्वे तद्विवन्यन कृत्व प्रति आर्धाभसंज्ञा तदि

व अथवा यथैवास्मान्यपि पदकार्याणि उपसंनेह कृत्वं जश्त्वञ्च एवमिदमपि पदकार्यमुपस्थाप्यते किम् भसंज्ञा नाम वेरपलोपवि
ने= धिं प्रति स्थानिवद्भवतीत्युच्यते न चैतेषु यायावरः प्रवपेतपिऽग्न् अवर्णलोपं प्रति स्थानिवत्स्यात् नैष दोषः नैवं विज्ञायते वेरपलो रे
पविधिं प्रति स्थानिवद्भवतीति कथं तर्हि वेरपृक्तलोपविधिं प्रति प्रतीति [illegible]
[illegible] किमिदमपलोपविधिं प्रतीति अवर्णलोपविधिम्प्र
तियलोपविधिं प्रतीति अथवा योगविभागः करिष्यते वेरलुप्तं न स्थानिवत् ततो यलोपविधिं प्रति न स्थानिवदिति यलोपे किं
मुदाहरणम् कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति नैतदस्ति क्वौ लुप्तं न स्थानिवत् ॥ यथानायदान्तविधिरिति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्वा ऊत्वा
भावः सिद्धः कण्डूयतेरिति कजन्तात्क्विप् यगन्तात्क्विप् न भवति उक्तं हि भाष्ये नैतेभ्यः क्विप् क्रियते इति ॥

ति तस्यापि विधिशब्दाभावसाधनेनान्तशब्दचरमावयववाचीत्यादि सिद्धान्तान्वेषणीयं पूर्वत्रासिद्धे इत्यादावपि साक्षात्परंपरया प्रापक प्रतिबंध
इत्यादि बोध कस्य निषेधं यित्तु पदेन्त इति सप्तमी समासेन वेतस्या निम्याबेन पदान्तेति निषेध वारणं न पूर्वत्रासिद्धे नेत्यत्र पदचरमावयवविधायका इति विज्ञे
यैव ग्रहणमेवं जश्पदेनेति बोधयितुं चाप्यमुपन्यस्तपद इति बोध्यम् भाष्ये अवर्णलोपविधिमिति आतो लोप इटि चेत्यत्र प्रतीत्यर्थः एवं च वे
यलोपग्रहणाकृते पि यायावर इत्यस्य सिद्धिमिति शंकायानिनिय स्यात्रासिद्धेः सिद्धान्तमाहाथ्वेति यलोपे किमि यायावरे यलोपस्य वै २४
इत्यनेनैव सिद्धत्वात्प्रश्नः क्वौ लुप्तमिति यद्यप्यप्रत्ययशब्देन विजप्युच्यते तथापि तस्य क्वाचित्कत्वान्न दोषः क्वियहणं विचोप्युपलक्षणम्
मित्यन्ये केचित्तु उक्तं हीति कण्ड्वादिभ्यो यगित्यत्र ॥ ॥ ति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भाष्ये उपधात्वविधिं प्रतीति प्रत्ययविधाविरुक्तास्त्रिरेषेदं ततइति आदित्यशब्दादित्यर्थः अदितेरपत्यं ण्यं पातादेवतार्थेण्य इति तन्नोक्तं याप
त्यस्यत्यस्य प्राप्तापूर्वत्रासिद्धत्वम् तत्र ग्रेण्यासगतेः तस्मादेतत्तद्वडुतमेतदत्तानेनैवेति वोध्यम् कडूयाहृस्येति विशेषणाद्वादित्यर्थः नद
चात्रालोपस्य स्थानिवत्त्वादुवङ्यावास्यादिति वाच्यम् जातेतयोठासिद्धेः इठितनस्थानिवत्त्वमनादिष्टादचः पूर्वत्वाभावात् अस्मादे
वभाष्यप्रयोगात्स्थानिद्वारकेतदाश्रयणं क्वाचित्कमित्याहुः ननु लितीतिवचनसामर्थ्यात्स्यादेवेत्यत आह कारकरुतीति अत्रवचनसाव
काशमितिभावः स्वरविधाविति हल्स्वरप्राप्तेः सत्वादितिभावः अव्यवधानेइति अन्व्यवधान इत्यर्थः अत्रव्यवेतिवापाठः लमत
यातदनुचारोनतदाश्रयस्यापादयितुमशक्यत्वात्तस्यस्यादिति नापादितस्वविधौस्थानिवत्त्वाभावाच्च ननुलितीत्यत्रप्रत्ययात्पूर्वमिम

सौरीति यकोरयणपकारलोपोद्वितीयईकारे तयोः स्थानिवत्त्वाद्यकारस्योपधात्वेनस्यात् स्थानिवत्त्वनिषेधेद्वितीयलोपस्यसमाना
श्रयत्वादसिद्धत्वादणिलोपस्यचाश्रपत्वात्सिद्धत्वाद्यकारस्योपधात्वाल्लोपः सिध्यति आदित्यइति अदितेः सास्यदेवतेत्यर्थेण्यः नेना
भवापूर्वेण्यः हलोयमामितियलोपः स्यते सच स्थानिवत्त्वनिषेधात्सिध्यति ब्राह्मणकाइतिरिति षष्ठीसमासः कर्मधारये कुइतिशब्द
स्य पूर्वनिपातप्रसङ्गः आकर्षिकइति चरमर्थेआकर्षात्ष्ठलितिष्ठन् यस्येतिलोपस्य स्थानिवद्भावाककाराकारस्य दात्ततेनस्यात् कोरक
इदंतर्हि सौरीवलाका नैतदस्ति उपधात्वविधिं प्रतिस्थानिवत् इदंतर्हि प्रयोजनम् आदित्यः नैतदस्ति पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवत् इदंत।
र्हि कण्डूतिः वल्गूतिः नैतदस्ति कण्डूयावल्ग्वोर्यावृत्तिर्भविष्यति इदंतर्हि कण्डूयतेः क्तिच् ब्राह्मणकण्डूतिः क्षत्रियकण्डूतिः प्रतिषेध
स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत् प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवद्भवतीति वक्तव्यम् स्वर आकर्षिकः।
चिकीर्षकः जिहीर्षकः योयमत्रादेशः स्थानिवद्भावो भवति पञ्चारत्न्योरशारत्न्य इति ॥ ॥ // इत्यादौ च स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानव
जहादिष्वद्दातिवा वचनेश्रा
दितिव्यञ्जनस्याविद्यमानवत्त्वाद्व्यञ्जनस्य स्वरभाजः संभवादव्यवधानेन स्यात् यच व्यवहिते पूर्वशब्दो वर्त्तेतेतत्राप्यवधावधिमतोरानन्तर्या
संभवादनन्तरालस्यानन्ततोप्यर्थात् अनादत्य व्यवहारः यत्र त्वानन्तर्यसम्भवः तत्र व्यवहितेनाश्रीयते छलोलिकरणाद्व्यवधानेभविष्यती।
तिचेत् आकारस्यापिपदेस्यादिति स्थानिवत्त्वनिषेधः कर्त्तव्यः ॥ ॥ // तुल्येते पूर्वग्रहणस्य सत्त्वान्निर्दिष्टपरिभाषानुपस्थितिः पूर्वशब्दश्चाव्यवहि
तेपीतिनदोषोतआह यत्रत्विति तत्राप्यव्यवधानारोपेणैवप्रयोगः पूर्वादीनांचाव्यवहितेएवशक्तिरितिभावः यत्रत्विति मुख्येसंभवतिआरोपित
ग्रहणमानाभावइतिभावः परत्वविशेषविंसम् तस्मिन्नितिसूत्रेनिर्दिष्टग्रहणात् तस्मादुत्तरेशविकल्पपरिभाषोपस्थितेः समयः परेष्व्रसोदाहरणास्था
प्युपस्थितिरितितत्वम् पदेस्यादिति अनुदात्तपदमितिवचनात्स्वरस्य एकं विकीर्षकस्याद्यर्थमावश्यकेननिषेधेनैवसिद्धे लित्सामर्थ्यमेवकल्प्यमिति
चिन्त्यम् भाष्यप्रत्याख्यातइति अन्तरङ्गत्वेनापीदंसिद्धम् बहुखट्वकइत्युदाहरणाम् अवकल्प्यायामतरस्यामितिह्रस्वेतेतस्यस्थानिवत्त्वाद्ध्रस्वान्तेऽन्त्या
दितिस्वरोनभवति प्रतिषेधेत्वप्रवर्तिरागत्वेनासिद्धत्वमल्लोपस्येतिनशंकात्रिपाद्यां तस्य प्रवृत्तेः वाद्यादित्यत्रापियथान्यासनयोऽक्रमः ॥ ॥

क्विलुगुपधात्वेतिवा
तिकेननिषेधइतिभावः=

पंचारत्न्य इति
जहातेर्धुंदातिवाच्यनं
प्राङ्रोचश्चुपधाया इति
गुणोमाभावयरात् तस्यस्था
निवत्त्वाविन्गंतेकाले
त्यादिनास्वरः तःसरवाया
इत्याद्युदात्तः पञ्चारत्नः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

म॰
भा॰ के॰ वि॰
प्र॰ प्र॰ प्र॰

नु

रेफेति अत्र तेनोतं भक्तिमिति भावः नसूत्रांतरवृत्तित्वं प्रकृततत्वमित्याह प्रसक्तत इति पदांतरेणान्वयबाधान्नरूपासक्तिरानुपूर्व्यम् विदितमाः विभिन्नदे शस्याः आक्षिप्यपेक्षितसंबंधः इष्टवाक्यार्थबोधजनकत्वरूपः असंभवादिति चात्र तन्नियमविस्मादेसंभवाच्चित्यमिदम् पारिशेष्यादिति व्याख्या नाद्येत्यपि बोध्यम् एतावदिति पूर्वोक्तो नियमो यातीत्यर्थः ननु सूत्रे स्थैकत्वान्नाव मात्र विधेयता दे शो वा कार्यो द्वंद्वे च इत्यतआह ग्रहणाकवाक्या

प्रतिदीव्नेति रेफवकारान्तस्यभस्य नभकुर्छुरामिति दीर्घत्वनिषेध इत्यत्र न प्रवर्त्तते इहहिलोपोपीति प्रकृतः प्रसक्ततः आनुपूर्व्येणापि नत्र पदार्थानां समन्वयावगमात् इहत्वलोपाय शब्देन संबन्धः सकृच्चकृतो द्विधा वाक्योपयोगइष्यते स्वरदीर्घयलोपाश्रविहितमात्ते कथं स मञ्चीयन्तामितिभावः अनानुपूर्व्येणापीति लोपशब्द आवर्तते नचलोपाजादेश इति विज्ञायते तत्र द्विवचनविधौ लोपाजादेशस्यासे भवात् सवर्णादिविधौ जस्येवसंभवान्नतत्रादेशस्यलोपो विशेषणम् पदान्तेत्वयद्यपि व्यभिचारो स्त्यत्तानि सन्निकानियन्त्रीत्यपि

स्वरदीर्घ प्रतिदीव्ना प्रतिदीव्ने योह्यस्माद्रादेशः स्थानिवद्भवतीत्यसौ भवति किर्योः गिर्योरिति दीर्घ यलोप ब्राह्मणकंडूतिः तत्रिय कंडूतिरिति योह्यस्माद्रादेशः स्थानिवद्भवतीत्यसौ भवति वाय्वोः अध्वर्योरिति तत्रहिककयम् नवकक्यम् इहहिलोपोप्रकृतः। आदेशोपि विधियहणामपि प्रकृतम् अनुवर्त्तते दीर्घादयो पि निर्दिश्यन्ते केवलं तत्राभिसंबंध मात्रं कर्त्तव्यम् स्वरदीर्घयलोपविधि षु लोपाजादेशो नस्थानिवत् आनुपूर्व्येणा सन्निविष्टानां यथेष्टमभिसम्बन्धः शक्यते कर्त्तुम् वृचेतान्यानुपूर्व्येणासन्निविष्टानि अनानुपूर्व्येणापि सन्निविष्टानां संबन्धो भवति तद्यथा अनडुहमुद्दहारियानं हरसिशिरसाकुम्भं भगिनिसाचीनमभिधावन्त मद्राक्षीरिति तस्य यथेष्टमभिसंबन्धो भवति उद्दहारिभगिनि यात्वंकुम्भं हरसि शिरसाअनडुहं साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति॥

नपदान्तेति योगविभागाद्द्विधौ लोपोन विशेषणमिति पारिशेष्यात्स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो नस्थानिवदिति विज्ञायते स्वरति। शास्त्रवाच्यस्य तावदर्थासन्निहिताइमेतावत्प्रतीयते ग्रहणाकवाक्यात्तल्लक्ष्यसंस्कारकं प्रक्रियावाक्यमुपस्थितइतिसिद्धमिष्टम् अन डुहमिति पाठक्रमादार्थः क्रमोवलीयानितियथेष्टमत्राभिसंबन्धः ॥ ॥

त्विति पाठक्रमादिति आर्थक्रमो नाम राजपुरुषप्रवेशन्यायेन स्वस्वाकांक्षितार्थान्वयक्रमः एवं च अन्नासत्यभावे नियदोर्थोपस्थितावाकां क्षावशाद्युतस्य तत्सारेणान्वयबोधइतिभावः साचीनमित्यस्य तिर्यगाच्छेतमित्यर्थः ॥ ॥

रामायनमः ॥

नस्य वेति लोपा जादेशस्य वेत्यर्थः

25

संभव १

वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिरित्यमरः २

२५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

किलुगिति वार्त्तिके क्वाविसम्बविभाविधिसदृश्यप्रक्रियते तेन किंनिमित्तविधाविस्यर्थः आहत्याक्वाविस्यादेशेनापि संबध्यते किंनिमित्तादेशस्येत्यर्थस्त
देतदर्थः पठ्यते क्वौ लुप्तमिति इदं च क्वाविक्[illegible]मिति वक्ष्यते एवं लुप्ते आदेशौ उपधात्वम् उक्ते कार्ये चङ् परङ् स्त्वे ऊते च स्थानिवत्त्वे नेत्यर्थः भाष्य
क्वावित्यस्य क्वौ लुप्तमित्यर्थ्य उदाहरणम् कण्डूरिति कण्डूतेः क्विप् अयन् यलोपश्च भवतीति भावः तद्वोस्याब्यत्ययलोपेति पिपठीरिति।
अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन रेफान्तस्यापदान्तादीर्घो न स्यादिति भावः अन्तरङ्गमप्येतदधीनमेव लावयतेरिति एतलयातेरित्यर्थः ऊठोति क्वौ
वान्तस्यानन्तत्वादिति भावः ऊठियमेयतीति वृद्धिः वृत्ताश्रयत्वादिति अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वं तु न हृदे इतादिष्टादचः पूर्वत्वाभावात् न।
अतिति कारकस्यादेशेणि स्थानिकवृद्धिविषये सचरितार्थस्तत्थेवचातोलोप इति सत्त्वेभाष्यसख्याख्यात इति भावः परेत्वघवत्वकोरिन्नित्ताय।

लौरिति णिलोपस्य स्थानिवद्भावाहणस्यात् अक्रेवेति एतल्लोपाविषयः यणगुणवृद्धिदीर्घभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धमिति णिलोपस्तु तो वृद्धिः
आवादेशो वर्णाश्रयत्वात्प्रत्ययलक्षणेन न भवति यथा गोहितीमिमवादेशः एतेचान्तरङ्गमनाश्रित्योक्तम् तवत्वाश्रितेन्तरङ्गं वहिरङ्गं।

किलुग्उपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वे ऊपसंख्यानं कर्त्तव्यम् क्वौ किमुदाहरणम् कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति नेतदस्ति यलोपविधिं
प्रतिनस्थानिवत् इदंतर्हि पिपठिषतेरप्रत्ययः पिपठीः नेतदस्ति दीर्घविधिंप्रति स्थानिवत् इदंतर्हि लावयतेर्लौः पावयतेः पौः।
नेतदस्ति अकृत्वा वृद्ध्यावादेशौ णिलोपः प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिर्भविष्यति इदंतर्हि लवमाचष्टे लवयति लवयतेरप्रत्ययः लौः पौः स्था
निवद्भावा वृहणेन प्राप्नोति क्वौ लुप्तमिति वचनाद्भवति एवमपि न सिध्यति कथम् क्वौ णिलोपः णावकारलोपः तस्य स्थानिवद्भा
वाद्वृहणेन प्राप्नोति नैष दोषः नैवं विज्ञायते क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति ॥ // यो विधिं प्रति षेधाभावः लवमाचष्टे इति क्वौ विधिं प्रति न स्था
निवदित्यस्यार्थस्य प्रदर्शनायेदमुदाहृतम् इदं तु क्वौ लुप्तस्योदाहरणम् देवयतेर्द्युरिति ॥ ॥

कादनित्यत्वेनान्तरङ्गत्वमनाश्रित्य क्वौ लुप्तमिति न कार्यं निष्ठा चाचष्टे णिलोपः हृद्धिस्त्वकृते णिलोपे उपदेशेन कृते वति देशेनेस्मनित्येति पूर्व
पक्षाशयमाऊ देवयतेरिति एवं तर्हि वेदित्यर्थः नन्वत्रोठ् क्वौ विधिमिसेवे सिद्धः नवोकारस्य वृद्धिः स्यात् णेः स्थानिवत्त्वादिति वाच्यम् ऊठ आदिष्ट
दचः पूर्वत्वादिति नेदमसाधारणमुदाहरणमिति चेन्न सवीयतेः स्योरिति व्याख्यानस्य च भाष्योक्तं गोमत्यते र्गोमानिरत्युगिदचामिति भाष्या
क्वौ णिपदः पान्तपद इति येन विधिरिति सूत्रभाष्याक्तं कण्डूः पिपठीरित्यादौ यणाभावकृतयोः सिद्धिस्तस्यासाधारणमुदाहरणं स्थानिद्वारकेनादिष्ट
दचः पूर्वत्वेतरस्य मुदाहरणमिति वाच्यम् नैवं विज्ञायते क्वौ लुप्तमिति नैवमेव विज्ञायते किं विदमपि क्वाचित्कं तस्य सिद्धये आश्रयणीयमिति भा
वः ॥

एवञ्च वृद्धौ वलोः पोरिति सिद्धौ ऊठो न किञ्चित् फलमिति भावः

तूणो=

न

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

म· भा·कै·वि· प्र·प्र·भ्र·

तदाश्रयेइति वृक्षजातिः स्त्रियामिति लिंगानुशासनादिह्नैते स्त्रीलिंगत्वं फलेचनपुंसकत्वमितिभावः वस्तुतस्त्वाश्रयस्यादौ लिंगानुशासनस्य व्यभिचारा देतं द्राक्षमामाणपाश्व बिंबबदरामलकानुद्वेतेषु विलिंगाश्श्याङः किं तर्हीति यौगिकत्वेहि वृक्षसंबंधात्फलेनपुनः फलसंबंधाद्वृक्षेप्यश्य विनिगम नासंभवादितिभावः विशिष्टेति विजातीयेत्यर्थः अतरंगानपीति अस्यन्यायस्यातरंगनिमित्तविनाशकत्वकपवनदेतरंगबाधकताबोधकत्वेव तस्यरिभाषाप्रवृत्यभावसंपादकस्यानिवर्त्तनिषेधापेदमितिबोध्यम् अभवेकेति देवतोपुणोतिडीषोवैकल्पिकत्वादितिभावः प्रतिपत्तिगौर वेति ज्ञानेगौरवेत्यर्थः ननुभसंज्ञकस्यनपुंवत्वंयेनवर्णाश्रयतयाभत्वाभावेनपुंवत्वंनस्यात् किंतत्स्वप्रत्ययविषयेइदमेवपुंवत्प्रतिपत्तिरत

तद्धितलुकिः न नि

बिंबमिति बिंबीबदरीशब्दाभ्यांङीषन्ताभ्यामनुदात्तादेश्चेत्यञ्ज्यस्यफलेलुक् लुक्तद्धितलुकीतिङीषोलुक तस्यस्थानिवद्भावाद्यस्येतिलोपः आशो तीतिप्रतिषेधउच्यते तद्धितेस्यस्थानिनःपरत्वालुकोपियरत्वाश्रयणात्परनिमित्तकत्वं स्त्रीप्रत्ययलुकआश्रीयते अन्यथाश्रभावेनपौर्वापर्या भावात्कृतःपरनिमित्तकत्वम् अथवाबुद्धिपरिकल्पितमभावस्यपौर्वापर्यमाश्रयणाम् पुंवद्भावेनेति भस्याढेतद्धितेइति पुंवद्भावः अत्रभापि तपुंस्कत्वनाश्रीयतेइत्येवमुक्तेः तदाश्रयेतनास्तिपुंवद्भावः आमलकमिति सद्वतानयटोविधानाद्भत्वाभावः प्रकृत्यन्तरत्वादिति बिंबबदरा

कथंतर्हिक्कोविधिप्रतिनस्थानिवदिति लुकिकिमुदाहरणाम् बिंबम् बदरम् नैतदस्ति पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धम् इदंतर्हि आमलकम् ए तदपिनास्ति वस्तुतोत्र फलेलुग्वचनमनर्थकंप्रकृत्यन्तरत्वादिति इदंतर्हि पंचभिः पट्टीभिः क्रीतः पञ्चपट्टः दशपट्टरिति ननुचैतदपिपुंवद्भा वेनैवसिद्धम् कथंपुंवद्भावः भस्याढेतद्धितेपुंवद्भावोस्तीति भस्यैतत्त्वच्यते यजादौचभंभवति नचात्रयजादिपश्यामः प्रत्ययलक्षणेनय जादिः वर्णाश्रयेनास्तिप्रत्ययलक्षणाम् एवंतर्हिठक्छसोश्चेत्येवंभविष्यति ठक्छसोश्चेत्युच्यते नचात्रठक्छसौपश्यामः प्रत्ययल क्षणेन नलुमतातस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणस्यप्रतिषेधः नवल्वपवदपठगेवक्रीतमप्रत्ययः क्रीताद्यर्थापवादतद्धिताः ॥ ॥

मलकादयोनयौगिकाःशब्दाः किंतर्हिविशिष्टजातिवचनाइत्यर्थः पंचभिरिति आर्हादिठक् तस्याध्यर्द्धपूर्वेतिलुक् लुक्तद्धितलुकीतिङीषोलु क् अन्तरंगानपिविधीन्बहिरंगोलुग्बाधतइतिपरिभाषाइहःअवृत्रप्रवर्त्तते कृतेत्वलुकितस्यस्थानिवद्भावाद्यणः प्रसंगइतिस्थानिवन्निषेधउच्य ते अच्चविकल्पायेनपट्टशब्दादेवठक्भविष्यतिनतुपट्टीशब्दादितिचेत्सम्प्रतिपत्तिगौरवप्रसंगः वर्णाश्रयइति यद्यपिपुंवद्भावेसिद्धेअपिप्रत्ययविधावीम स्तितथापियत्रभावेभत्वंतत्रपुंवद्भावः इहतुलुकिभत्वाभावोक्तःपुंवद्भावः ॥ आह यद्यपीति इहतुलुकीति अनेनतलुमतेतिनिषेधात्प्रत्य यलक्षणं किंचशभत्वतद्धितविषयाभावाद्यपिनतुल्यहतिरित्यपिध्वनितम् किंचांतरंगानपीतिन्यायेनैकादेशात्पूर्वमेवलुकिप्रत्ययलक्षणमतेपियजादि त्वाभावात्प्रभत्वम् नचवर्णाप्राधान्याभावात्कथंवर्णाश्रयेनास्तीत्युक्तिर्भगवतइतिवाच्यम् प्रत्ययलक्षणसूत्रस्यनियमार्थत्वमितिपक्षेदोषात् न लुमतांगस्येतिपर्युदासात्तेभ्युपेत्यापिठक्छसोश्चेतिपुंवत्त्वंभाष्येप्रार नवल्वपीति ॥

26

पुंवद्भावेनच बिंबीत्यादी नां स्थानेबिंबादयआदेशाभ वन्तीति शब्दादेशशा भावेनस्थानिवद्भावाप्रवृत्ति रितिभावः

न

भिन्नादिभ्योशीलत्व भाष्येउक्तमेतत्

२९

उकसत्वदशायांतुभत्वं अक्रुत्वपूर्वपर्यन्तभावेतिबोध्यं

पुंवद्भावः प्रत्ययोप्रागेवसिद्धःसन्प्रत्य विधौउपयुज्यतेरूपसंपादनायेतिप्राप्तेकार्यः भस्याढेतद्धितइत्यत्रतद्धितविषयसप्तमीन तुपरसप्तमीतियावत्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नन्वानुकूनङीषीत्युच्यतेयेनस्यानिवद्भावेननदोषतिरतआह संनियुक्तइति एवं च संनियोगशिष्टपरिभाषाबाधासामान्येन नहतिप्रतिषेधहतशआनुग्रहणमेवसर्वविधिरितिभावः अतएवेनयः स्त्यादेशस्येतिलोपेनस्यश्रवणम् अतएवमचः परस्मिन्निस्त्रविधिप्रावस्यभावसाधननतेसर्वस्य विधानंप्रतिपूर्वस्यभावेमतिसर्वः स्यादितिस्यानिवदित्यर्थउक्तः पूर्वः स्यादितिस्थानिवदित्यर्थउक्तः पूर्वः स्यादितस्यपूर्वः स्थितः स्यादित्यर्थो बोध्यः एवं च पूर्वसूत्रेनेरोगोभयसाधनविधिशब्दवदितिग्रहणम् एतकेयदादिभिः संनियोगशिष्टपरिभाषाः नित्यत्वेनेदंसाधितंतत्रूपैव नन्वत्र विभस्यादेशतिपूर्वनतस्यादतआह समानायामिति कुत्सितइत्यादिप्रवृत्तिनिमित्तस्त्रिपालततसवपश्तिभावः नन्वेवमग्नायीदेवतास्यस्याग्नेयंहविरि त्युदाहरणासिद्धत्वस्मादारोपितेल्लाघेवस्त्रियामपिप्रवृत्तिनिमित्तमित्यतआह वर्णाश्रयत्वादिति अयोलुकिनलुमतेतिनिषेधाद्भिन्नतद्वित

किंतर्हिसेयीति यत्रपुंवद्भावोनास्ति पंचेन्द्रइति सास्येदेवतेत्यण् द्विगोर्लुगनपत्येइतिलुक् ततोङीपोलुक् तस्यस्थानिवद्भावाल्लुकीत्यासन्नियुक्त आनुकस्येन पथेल्लाणीति तथापंचाग्नौदेवताअस्यपंचाग्निरित्येकारः श्रूयेत समानायामाकृतौभाषितपुंस्कत्वाभावाद्दर्शाश्रयत्वाद्

किंतर्हिस्त्र्येपितद्धितायेलुकं प्रयोजयन्ति पञ्चेन्द्राण्योदेवताअस्येतिपञ्चेन्द्रः शतेन्द्रः पंचाग्निः शताग्निः उपयातेकिमुदाहरणम्। पिपठिषतेरप्रत्ययः पिपठीरिति नेतदस्तिदीर्घविधिंप्रतिस्थानिवत् इदंतर्हिसोरीवलाका नेतदस्ति यलोपविधिंप्रतिनस्थानि

प वत् इदंतर्हिपारिवीयः चड्डिरितिस्यतेचोसंख्यानंकर्तव्यम् वादितवंतःप्रयोजितवानवीवदद्वीणांपरिवादकेन किंपुनः कारणंनसिध्य ति योसौणिलुप्यतेतस्यस्थानिवद्भावाद्ध्रस्वत्वेनप्राप्नोति ननुचेदंपिउपधार्विधिंप्रतिस्थानिवदितिवचनसिद्धम् विशेषतएवहृक्तमेयम्

क प्रत्ययविधावितिस्हमाभत् पटयतिलम्वयतीति कृतेचोपसंख्यानंकर्तव्यम् अचयतेरर्कः मर्चयतेर्मर्कः नेतद्धजन्तम् ओण दिकपप्रत्ययः तस्मिन्नाहभिकृतम् एतदपिणिचोव्यवहितत्वान्नप्राप्नोति ॥ नाभावाच्चपुंवद्भावोनास्ति अप्रयत्वायस्येतिलोपप्रसं

गः लुकिचस्थानिवत्त्वनिषेधादारीप्रप्रस्तिपरस्मिन्निस्यपूर्वस्यप्रत्युदाहरणमुपपद्यते शब्लुकीति तत्रेवेतस्यस्यानिवद्भावादव्यवधानाद्बु लोपप्रसंगात् पारिवीयइति परिवाघमहासाचातरर्थिके णिकृतेआकारलोपस्यस्थानिवत्त्वात्पारिविमवइतिहहादकेकालेपयादि

विषयाभावाच्चेत्यपिबोध्यम् अथवेति ङीलुकः स्थानिवत्त्वेनभत्वादीकारपरत्वाच्चेतिभावः शब्लुकीति अन्यथाशब्लुकः स्थानिवत्त्वेनव्यवधानात् प्राप्तिरेवनेतिभावः वस्तुतः शब्लुकः परनिमित्तकाभावादेवनस्थानिवत्त्वप्रसक्तिः अतएवमुऊतः इत्यादेशस्याः स्थानिवत्त्वान्नगुणः भाष्येयासेणा विति णेर्णिच्युपसंख्यानमितिसिद्धमेतत्तव्यत्तमदान्नदोषइतितत्वम् अतएवज्ञापकात्प्रायोगिकमच्स्थानिकादेशत्वमेवाचः परस्मिन्निस्यतन्महसु पयोगीतिबोध्यम् प्रत्ययविधाविति अतएवचड् परस्वेनिषेधः सार्थकः अन्यथात्वेस्थानिवत्त्वनिषेधेपिणिलोपस्य तंत्रोगपरत्वाचतस्यडवा रत्वेननपदस्यतीमाहेहृद्दिनापिसस्वनिषेधोप्यर्थइतिवेन्नप्रत्ययस्यांगात्मोस्थितांकालवेनत्रितिणाविधारदेरंगविशेषणात्वेवोचितत्वात् उपधानुम् पुक्कार्यपक्तनन्निषेधेनागित्यरताध्यशोपिस्थानिवत्त्वनिषेधाच्च अर्कइति कर्मणिघञ्चजोरितिकुत्वमितिभावः नेतद्धजन्तमिति एवं च प्रसं

तिङ्गोनस्यात् ॥

गादित्यर्थः एतदपीति एवं च कस्येत्स्यावश्यकमिति भावः ॥

चतुष्परत्वे हृस्वग्रहणमध्रुकार्थं ज्ञापकम् क = १

पीवर्यायोरिति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पाचयतेः पाक्तिः याजयतेर्याक्तिः = ४

म· भा· कै· वि· प्र· म· प्र
27

वक्तव्यत्वादनावश्यकमित्याह पूर्वत्रासिद्धे इति अचः परस्मिन्नित्येतद् अत्र त्रिपाद्यामसिद्धत्वेन न्यायसिद्धानुवादोऽयं तत्फलं तु तदेशात् तद्गुणावतिष्ठति तानोमेत्ता दिवदिव्यादीनां त्रिपाद्यामप्रवृत्तिबोधनम् तेनामीत्यादौ न्यायादौ तत्सिद्धिरिति दिक् अत्र इति वक्तव्ये वचनेऽपि फलोपफलीति सत्लोपे तदीयालो पस्य स्थानिवत्त्वेन चतुर्थत्वेऽपि अपूर्वभावेऽयमर्थः चकार इति सन्धौ विधिमनुकर्षणार्थस्त्वयं पूर्वेणोवेति पकाचावशस्त्वनेनेत्यर्थः ननु संयोगान्तलोप प्रतिषु संमुक्तातिविहायक्तत्वादुदाहरणादौ नैव बीजाभावः तत्राह संयोगान्तेति पदान्तेति चिन्त्यमेतत् पदचरमावयवत्वं तत्त्रिषयात् परपदस्यादे शस्यैव तेन स्थानिवत्त्वनिषेधाद्भवति तदुदाहरणानि दर्शयति स्कन्दयतेरित्यादिना काष्ठतक्षिति नचकाष्ठशब्दो वनात्सिद्धः काष्ठशक् स्यादिति यदे त्रिति सूत्रस्य भाष्यादेवामनभिधानमिति वाच्यम् यत्र संयोगादिलोपप्रसक्तिस्तद्विषयेत्वनानभिधानस्यादोषात् ननु तत्र संयोगादिलोपः प्राप्नोति न चतत्रयदीत विधित्वमिति तेन सिद्धिरित्यत्राह संयोगादिलोपेति केचित्तु तद्भाष्यप्रामाण्यादेषां प्रयोगाणामनभिधानमेवेत्याहुः भाष्ये वरेयलो

क्सलोपइति अत्र ह सूर्थलुग्वचनं कर्त्तव्यमेतद्धर्थं लुग्ग्रहणं नेति केचिदं कुर्वन्ति कर्त्तव्यं भवतीत्युत्तरम् अवश्यं कार्यमित्यर्थः चकारो न कर्त्तव्य इति फ लत्वात्सर्वेणासिद्धत्वात् पाचकिरिति किञ्च संयोगान्तलोपादयः पदान्तविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात्सिद्धा इति भाष्येनोदाहृताः स्कन्दयतेः स्कन्नका

पूर्वत्रासिद्धे च पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति वक्तव्यम् किं प्रयोजनम् प्रयोजनं क्सलोपः सलोपे क्सलोपः सलोपे प्रयोजनम् अदुग्ध अदुग्धाः लेघ्वाडं हरिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये इति लुग्ग्रहणान्न कर्त्तव्यं भवति यमाकारलोपे आदिचत्वर्थत्वे प्रयोजनम् यत्ते पद्मिति दयस्ता याधीति चकारो न कर्त्तव्यो भवति हलो यमां यमि लोपे प्रयोजनम् आदित्यः हलोयमां यमि लोपः सिद्धो भवति अल्लोपणिलोपौ सं योगान्तलोपप्रभृतिषु प्रयोजनम् पाचयतेः पाचकिः याजयतेर्याजकिः द्विर्वचनादीनि च द्विर्वचनादीनि च नारभ्याणि भवन्ति पूर्वत्रासि द्धेनैव सिद्धानि भवन्ति किमविशेषेण नेत्याह वरेयलोपस्वरवर्ज्जम् वरेयलोपं स्वरं वर्जयित्वा तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु तस्य त स्य लक्षणस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु संयोगादिलोपे काकार्थं वाश्यर्थम् स्काः संयोगाद्योरन्ते चेति लोपः प्राप्नोति लत्वे निगाल्य तेनिगार्यते अचि विभाषेति लत्वं न प्राप्नोति णत्वम् माषवपनी व्रीहिवपनी प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति णत्वं प्राप्नोति ॥ // इत्यल्पतीति

काष्ठतक् संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति वचनात्संयोगादिलोपे स्थानिवत्त्वात्तदभावाद् संयोगान्तलोपः रोदश्यते योक् लेहते लेड् उणादिना मध्युत्पत्त्या क्वचिदीः निपातितत्वाद्दीर्घाभावः माषवपनीति समासान्तस्य नकारस्य णत्वं विधीयमानमल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधात्प्राप्नोति प्रा

पस्वरवर्जमिति सर्वाणि नस्वाद्दीर्घास्यः साहचर्यादिपादिका एव एतद्गृहीतिभावः नन्वेवं यङ्लुगणिजन्तप्रकृतिकाण्णहाचिणि अपणं प्रणिनाय शामीत्या दौ दीर्घत्वं स्यात् णिलोपालोपयोः स्थानिवत्त्वादिति चेन्न णौ चीन्यपसत्वादणामीत्यस्य सिद्धेः अपणं शामीति तु यङ्लुगन्ताण्णिचि भविष्यति नह्ययं यङ्लुकोः स्थानिवद्भावविशेषः आहितत्त्विमित्यादौ विहितविशेषणाश्रयणात् न दीर्घ इति दिक् अथ तत्तीयषष्ठाध्याये स्वभाष्यप्रामाण्यादत्र दीर्घमप्य पलक्षयति एतच्च तत्रैव निरूपयिष्यामः भाष्यकारः काष्ठमिति नचस्कोरिति सूत्रे फलग्रहणाय कर्षणात्फलं तत्संयोगस्य ग्रहणात्यक्ते तेन दोष इति वाच्यम् फलोल्लोपः संयोगान्तलोपस्य अष्टमिकभाष्येणासंयोगादिलोपे तदसंबन्धबोधनात् त्रिपाद्यां बहिरङ्गासिद्धत्वाप्रवृत्तेश्चेति भाष्याभिप्रायः निगाल्यते इति नचा ङ्गान्तरङ्गतादेवलत्वं सिध्यतीति वाच्यम् सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तिपौर्वापर्यात्तदप्रवृत्तेः विपाधांतत्वविभाषाप्रवृत्तेश्च नच परमपलक्षणम् अलि धित्वात् परपललक्षणसूत्रस्य नियमार्थतायाः एव भाष्यसंमतत्वात् ननु स्थानिवत्त्वनिषेधे विमाषशब्दस्य वपनीशब्देन समासे समासान्तो न कारो नेति णत्वे

नकर्तव्यमिति लोपे लोपे लोपौ वस्य ... विधानेनेति फलोफलीति ... वेनानिर्वीजत्वात्मितिभावः

पाचकिरिति कृत्वे कर्तव्ये अल्लो पोन स्थानिवत्त्वाय द्विरित्य नेन पुनः ... पाचकिर्याजकिरिति बोध्यम्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्विर्वचनेचि अयापीति प्रौढिवादोयंतत्पदत्तस्यास्थितत्वात् नपदांतसूत्रेणाशुमिकद्वित्वस्यैवग्रहणाच्च यणपूर्वस्यैवेति यद्यपिस्थानिवत्त्वेद्विर्वचनेनित्यं तथापियणापिनिमित्तत्वात्तस्यादितिभावः इदमेवाभिप्रेत्यभाष्येभ्यासरूपंनसिध्यतीत्यतावदेवोक्तंनतुनित्यत्वादित्याद्यपिएउत्तरस्वे इत्युत्पत्तेरित्याद्[illegible]पादितेतस्यानित्यत्वेनततःपूर्वंद्वित्वस्यैवप्रवृत्तेरिति इत्लेखोपिविशेषः सुस्मदशमेनदुर्वोधतत्त्वाह छांदसस्यैवेति एवंचदाधिप्रयाणीतिवद्वित्वाभावइतिभावः अत्रोपधालोपस्यछांदसत्ववदत्राक्षसोलौकिकत्वमभ्युपेतं ननुसिद्धांतेद्वित्वनिमित्तेचीत्यर्थेतत्राचीतिकिमर्थं प्रतिदिवन्नीत्यादिसिद्ध्येकार्यमत्रभवतः कार्यिणानिमित्तत्वाद्यप्रयोगानावापिनदभार्याबधजनानीतिवाष्टभाष्यरीत्याद्वितीयाजवधिकस्यस्त्रीयङंत्यस्यैवद्वित्वप्राप्त्याच्परः कार्यत्वेनद्वित्वनिमित्तत्वाभावात्कथंतन्निमित्तादेशेस्थानिवत्त्वप्रसक्तिरितिचेन्न द्वितीयद्वत्वंयतस्यैव

द्विर्वचनेचि अचःपरस्मिन्नित्यत्रयोनादिष्टादचःपूर्वइतिस्थितम् साकस्यद्विर्वचनमितिपूर्वविधित्वाभावात्प्राप्तंस्थानिवत्त्वंविधीयतेअयापिनिमित्तत्वस्यत्वस्मिन्सूत्रेप्राप्तिःस्यात् तथापिनपदान्तद्विर्वचनेतिप्रतिषेधप्रसंगादिद्विर्वचनम् आदेशइति कार्यातिदेशइतिपूर्वंपक्षःचकतुरित्यत्रयणादेशेकृतेएकाचोविधीयमानेद्विर्वचनमननुकृतादप्राप्तमितिस्थानिवत्त्वाद्यएकस्यैवप्राप्नोति अयहीति कार्यातिदेशेद्वित्वीत्रीतिभाष्यमेवद्विर्वचनेनेतिकिमज्ग्रहणेन नवमदज्ग्रहणस्यप्रयोजनम् भसेःकोसाद्यमिममोहेलीमुपधालोपेकृतेद्विर्वचनमाभे

द्विर्वचनेचि आदेशोस्थानिवद्वदेशात्तदृतोद्विर्वचनम् आदेशोस्थानिवदन्देशात्तद्हृतः किंवतः आदेशवतोद्विर्वचनेप्राप्नोति तत्रेकादेशः तत्राभ्यासरूपम् तत्राभ्यासरूपंनसिध्यति चक्रतुः चक्रुरिति अज्ग्रहणंतत्रापकंरूपस्थानिवद्भावस्य यदयमज्ग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यःरूपंस्थानिवद्भवतीति अज्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् इहमाभूत् जेघ्रीयते देध्मीयते यदिचरूपंस्थानिवद्भवतितत्तोऽज्ग्रहणमर्थवद्भवति अथहिकार्यम् नार्थोऽज्ग्रहणेन भवत्येवात्रद्विर्वचनम् तत्रणाउःप्रतिषेधः तत्रणाउःप्रतिषेधोवक्तव्यः अधिजगे इवर्णाभ्यासत्वंप्राप्नोति नवक्तव्यः गाङ्लिटीतिद्विलकारकोनिर्देशः लिटिलकारादाविति ॥ द्विति नैतदस्ति सत्यसतिवाद्विर्वचनेप्रानितिप्रकृतौविशेषाभावात् छांदसस्यैवोपधालोपः कुरसिवदृष्टानुविधिः रूपस्थानिवत्त्वेचानिमत्तरिमत्रपूर्वमिपङादेशेकृतेस्थानिरूपातिदेशाश्रीनीतिद्विर्वचनम् एतेनकाचरतिपणावाधितत्वात्मनरिपङ्नप्रवर्तते अधिजगेइति कृतेपणादेशेगाङितिप्रक्रियाप्रयोगाचायम् उ

द्वित्वमितिमतेनत्वसत्वात् अतएवशातिपण्णात्त्वेउःकंस्वरांतत्वेजनासुत्रस्येति अरिरिषतीत्यादौरिशस्पद्वित्वेपिरकारस्यस्थपवतयासनोद्वित्वानुभवेनतन्निमित्ताभावादितिदिक् वास्तुभाष्यरीत्यानधिजगोरतिप्रावर्तवाधम् ननुलिटिविधीयमानस्यगाङःकथमच्यादेशत्वमतआह कृतइति उःकारस्येतिप्रकृतसूत्रेप्रयोगेनिवर्तकस्यैवस्थानिवत्त्वेनग्रहणमचःपरस्मिन्नितिवदितिभावः द्विलकारकइतिभाष्ये एवंचाचिनायमितिभावः एवंचेदमज्ग्रहणंवावर्तमितिस्पष्टमेवोक्तमितिबोध्यम् ननुसिद्धान्ते आर्द्धधातुके लिटीत्यादीनांविषयसप्तमीत्वेनानैमित्तिकत्वात्तद्दोषइतिवाच्यम् विषयसप्तमीत्वेपिद्वित्वनिमित्तत्वस्यदुर्वारत्वेन[illegible]सनिमित्तकत्वमस्यवेतिभाष्याशयात् अत्रपंचपक्षाः अविपोजादेशःसद्वित्वेकार्येस्थानिवदित्येकः अजादेशमपेक्षाजादेशःसद्वित्वेस्थानिवदितिद्वितीयः द्विर्वचनशब्दस्याधिकरणत्वेऽन्तादेशाद्यधिजनलाद्वाद्वित्वनिमित्तचीत्यादीनितृतीयः द्वित

अत्रैव सूत्रे
उपधायाश्च तद्रस्य त्प्रत्यये इत्यर्थः ॥ २

द्विर्वचनेऽचीति सूत्रभाष्ये ॥ ७ द्रूपरामिनिशेषः - ७ उत्तरत्रेतिं अग्रे गत्वा भाष्यकृता जग्ले इत्यादौ नयोर्दोषपरिहारो अभिधास्यते इत्यर्थः - ६

तत्राद्ये दोषो ह्वावनमित्याह अचीति कृते रूपथा पाश्चे नीत्वं तस्य च णिनिमित्ततया ऽत्यादेशता ऽप्रगात्मिनेप्रत्यये तद्विधानात् नन्वात्वं कथमत्यादेशा
न्नैमित्तिकत्वादत आह शिलक्षटइत्यति शिदितितलक्षरूपः इत्यत्र ककाशकारादिप्रत्ययबिन्नप्रत्ययइत्यर्थः अत एव ताति दिवादिषु पठितः कृते आत्वमि
म॰ तिभावः दिवेः सनिसन्नौ वेनती इभावपक्षे हलन्ताच्चेति कित्वच्छ्वोः शूठ् इति सन्यङोः इति द्वित्वं सूपम् द्वितीयनिराकरोतिभाष्ये प्रत्ययइति चेदिति
भा॰ कै॰ वि॰ वपुसमिति त्वसमिति पाठान्तरम् त्वपुसमिति च कर्मधारयस्तं पादयति दध्येवेति विशिष्टावस्थेति रूपस्य संघातरूपत्वमित्यर्थः आये च
प्र॰ प्र॰ अ कृत्येजन्तेति अचियो ऽत्रादेशः स द्विर्वचने कर्तव्ये स्थानिवदिति सूत्रार्थमाश्रित्योच्यते जग्लइति शिल्क्षटशेऽत्रात्वमिति यस्तेयं दोषः द्विर्वचन
निमित्तइति अस्मिन्पक्षे जग्ल इत्यत्रापरिहारम् उत्तरत्र तत्परिहरिष्यते दध्यत्रपुसमिति समाहारद्वन्द्वः कर्मधारयो वा दध्येव विशिष्टाव

२४ कृत्येजन्तदिवादिनामधातव्रभ्यासरूपम् कृत्येजन्तदिवादिनामधातोरभ्यासरूपं न सिध्यति कृति अचिकीर्तत् कृति एजन्त जग्ले
मम्ले एजन्त दिवादि दुद्यूषति सुस्यूषति दिवादि नामधातु भवनमिच्छति भवनीयति भवनीयतेः सन्विभवनीयिषति एवं तर्हि प्र
त्ययइति वक्ष्यामि प्रत्ययइति चेत्कृत्येजन्तनामधातव्रभ्यासरूपम् प्रत्यय इति चेत्कृत्येजन्तनामधातोरभ्यासरूपं न सिध्यति दिवादय
एके परिहृताः एवं तर्हि द्विर्वचननिमित्ते ऽचि अजादेशः स्थानिवदिति वक्ष्यामि सति हि निमित्तशब्द उपादेयः न ह्यन्तरेण निमित्तशब्दं
निमित्तार्थो गम्यते अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते तद्यथा दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः ज्वरनिमित्तमिति गम्यते न
ड्वलोदकं पादरोगः पादरोगनिमित्तमिति गम्यते आयुर्घृतम् आयुषो निमित्तमिति गम्यते अथवा ऽकारो मत्वर्थीयः द्विर्वचन
मस्मिन्नस्ति सो ऽयं द्विर्वचनः द्विर्वचने इति एवमपि न ज्ञायते कियन्तं कालमसौ स्थानिवद्भवतीति सः पुनराह द्विर्वचने कर्तव्ये इति कृते
द्विर्वचने स्थानिवन्न भविष्यति एवं तर्हि प्रतिषेधः प्रकृतः सो ऽनुवर्तिष्यते क्व प्रकृतः न पदान्तद्विर्वचनेति द्विर्वचननिमित्ते ऽचि अजादे
शो न भवतीति एवमपि न ज्ञायते कियन्तं कालमसावादेशो न भवतीति सः पुनराह द्विर्वचने कर्तव्ये इति कृते तस्य द्विर्वचने ऽजादे
शो भविष्यति ॥

स्याद्युक्तं त्रपुसमुच्यते तत्र द्विर्वचननिमित्तत्वात् रूपारोपेणाजेव द्विर्वचनमुच्यते अथवा द्विरुच्यते ऽस्मिन्निति अधिकर
णेल्युट् एतदप्रतिपद्यमानं प्रतिपरिहारान्तरमाह अथवाकारइति एवमपीति एकत्वाद्द्विर्वचनशब्दस्य तस्य चाज्विशेषणो ऽप्युक्त
त्वात्कालावधारणाभावः एवं तर्हीति स्थानिवदितिनानुवर्तते इति भावः ॥ ॥ ॥ श्रीफणीशाय नमो नमः ॥

पुंसः फलविशेष[illegible] द्वितीयसमासाभावे ऽपि नत्तितिरिति बोध्यम् तद्रूपारोपेणेति दृष्टान्तबलेन तथैवलाभात् नतु दृष्टान्ते लक्षणायामत्रभिवा
रेण कार्यजननमतीतिः प्रयोजनप्रकृते च न किंचित्तदिति लक्षणानुरूपपाठस्य तत आह अथवेति कालेति द्विर्वचनविधानसमयपर्यन्तमवधा २८
रणाभाव इत्यर्थः एवं च कृतकृत्यतया सिद्धिः पुनर्यणादेशो नापत्तेरिति भावः प्रत्ययश्च विशेष्यते द्विर्वचनं चेत्स्याद्विकीर्षितत्वेन निर्दिश्यत इति शेषः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तत्राश्रू तस्य प्रत्ययस्य कथं विशेष्यत्वमत आह द्विर्वचनेनेति अचीत्युपादानात्स्पष्टमिह द्विर्वचनं तत्र प्रत्यये इतिते न तद्वाचकप्रत्ययपदात्स्येयम
र्थः तद्भावभाविता मात्रेणानिमित्ततायाश्राश्रयणात्सम्पद ऽन्तस्य द्वित्वे पितदात्तेपः स चाचीत्यस्याश्रवणात्सप्तम्यन्तस्यैवेति भावः अचीत्येतच्चत
स्येति विशेषणमित्याकृष्यते तदादिविधिरित्यस्येनेत्यादिः तदयमर्थः द्वित्वनिमित्ताजादिप्रत्ययनिमित्तोजादेशः स्थानिवद्द्वित्वे कर्त्तव्ये इति ।
विरुद्धत्वादिति एवं च सहविवक्षाभावान्नैकशेषो वक्तुं शक्य इति भावः प्रागेव सर्वादीनीत्यत्र नन्वेकशेषे द्विवचनापत्तिरत आह विभक्त्यंतयोरिति

अनुल्पसंवं घरकेनविरुद्धत्वं

प्रत्यय इति द्विर्वचनेन प्रत्ययस्याक्षिप्तत्वात्तद्विशेषणाद्द्विर्वचनमचीत्येतच्चतस्य तदादिविधिर्भवत्यजादाविति कथं पुनरिति विरुद्धत्वाद
नयोरेकेन द्विर्वचनस्यान्नेन यदेना नुपादानादिति भावः एकशेषनिर्देश इति सहविवक्षाभावेपि सरूपाणामित्येकशेषः संज्ञापरिभाषा

नाप्येउभयन्नापि न के सकलिद्दे द्वान्यं सकमनर्थ्यं सकेनेत्येकशेषा
योगादाह सरूपेति

र्थयो

एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते प्रत्ययश्च विशेष्यते द्विर्वचनं च कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् लभ्यमित्याह कथम् एकशेषनि
व र्देशात् एकशेषनिर्देशोयम् द्विर्वचने द्विर्वचनं च द्विर्वचनम् द्विर्वचने च कर्त्तव्ये द्विर्वचने चि प्रत्यय इति द्विर्वचननिमित्ते चि
स्थानिवदिति चेत्सोस्थानिवद्वचनम् द्विर्वचननिमित्ते चि स्थानिवदिति चेत्सोस्थानिवद्भावो वक्तव्यः अवचनाव यिष्यति
अवचनाद्वयिष्यति न वक्तव्यः ॥ ॥

विभक्त्यन्तानामेक शेषपद्मलन्नात्रिल
तद्रूपत ॥ आह अथवेति

वलक्षणाङ्गत्वात्स्येप्रागेवोक्तम् विभक्त्यन्तयोरेवैकशेषविधानात्प्रातिपदिकत्वाच्च द्विवचनाभावः अथवैकशेषेण समानफलत्वा
तंत्रमावृत्तिर्वा लक्ष्यते ॥ ॥

परिभाषावच्छास्त्रमात्रोपयोगित्वादितिभावः प्रातिपदिकानामेवैकशेषेप्याहाथवेति नीलोत्पलसदृशीनीनेत्येतत्रुवैतिवदिति भावः क्रमेणावा
धादत्राहगिर्वाद्वारं प्रति उच्चारयितत्वं ह निमित्तमाहेनसाक्षात्संबंधसाधारणप्रयोजकेन तु साक्षादेवेत्याग्रहः तद्भावभावितामात्रे
णानिमित्तत्वस्याङ्गीकारात् अतएवं च कृतविद्यादाहरेणसंगतिः ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वा

म॰
भा॰ कै॰ वि॰
प्र॰ प्र॰ च॰

29

द्विर्वचनेचीत्यनेन
इकारअचारस्थार्थः

द्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भा
वांसूत्रे हे दृत्सनयोरेव द्विलेः
थ्योसे इकारस्थावर्णापानीरे
तिभावः

त्सु ङ्नौ ववनद्ब
नशब्दौ ताभ्यां सानि
सन्निकृपे

स्थो क सर्वे ष्विप्स्य स्पुप्रयाणिजश्चिति भाष्ये निर्द्धारणा सप्तमी निर्देशाः स च कृत्य माह पिपविषतश्ति अनेन द्विर्वचनेचीत्यनेन नचावेत्तत्र एवं उ ज्ञातयो
रेवारचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेनावर्णपरत्वाभावात्कथमोः पुयणिज्यस्य प्राप्तिरिति वाच्यम् एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यैनेव तदप्रवृत्तेः सनीवन्तेति
स्मिन्सूत्रे इति चाभयतोद् नन्ववर्णापरपुयणिजेषोर्मामप्रत्ययांतरे च संभवति तत्कथं णाविस्यत्कमित्याशंकते नविति येननेति प्रकृतसूत्रे परस्मि
न्निति वर्जते तेन हि तन्निमित्ते जातो प्रत्यये प्रत्ययान्तरेणाव्यवहिते परे सति यो जादेशः स स्थानिवदिति सूत्रार्थः तथा नेनज्ञापकेनव्यवायेन
हति ज्ञाप्यते न त्रप्रत्ययाव्यवधानं विना वर्णादीनामुदाहरणासंभवे नयेन नाव्यवधानं न्यायेनैकव्यवधानमेव प्रवृत्तिः स चणि रेव संभवती
तिभावः नवारुक्तंत्र प्रवृत्याहास्यि आचारक्विपि सनि शृदि हि वे गुणाद्यभावे रुरुविषती त्यादावि नार्थेव र्गाद्यग्रहणाच विनार्थं किं च भ्यादि
भ्या विजतेभ्य आचारे क्विपि सनि विभविष्यती त्यादौ चविनार्थमिति कथं ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् सनि ग्रहे त्वयोपदेशाधिकाराभावस्य पकाच उ
परेरेति सूत्रे भाष्य एव नित त्वे नेटोर्लभत्वादेषामनभिधानाच्च विचारः सार्वत्रिकत्वाच्च एतेन दवादिभ्य आचारे क्विपि सनि दिदविषती त्यादा
वोः पुयणिज्यपरे इति नहि णेः कृतस्य स्थानिवद्भावमन्तरेण पुयणिजु सर्वेष्ववर्णपरेष्ववर्णान्तेभ्यासः संभवति पिपविषति पिपविषतेरश्च
वैवानेन स्थानिवद्भावात्तत्र पुरिति वर्णग्रहणात्पर्यायेति यत्नाहारग्रहणात्र ग्रहणाच्च ज्ञापकाभोक्तस्य स्थानिवद्भावो नुमीयते ननु तत्र
वोः पुयणाज्यु वचनं ज्ञापकं णोः स्थानिवद्भावस्य यदयमोः पुयणाज्यपरे इत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवति णेः स्थानिवदिति यद्येन
ज्ञाप्यते यत्किंचित्कीर्तितम् अज्ञापि प्राप्नोति तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम् कश्च तुल्यजातीयः यथाजातीयकाः पुयणज्यः कथं
जातीयकाश्चैते अवर्णपराः कथं जरन्लेसमल्ले अनैमित्तिकमात्रम् शितित्प्रतिषेधः कानि पुनरस्य प्रयोगस्य प्रयोजनानि पप
तुः पपुः तस्यतुः तस्थुः जग्मतुः जग्मुः आटिटत् आशिशत् चक्रतुः चक्रुरिति आलोपोपधालोपणिलोपयणादेशेषु अ
नकृताद्विर्वचनं न प्राप्नोति स्थानिवद्भावाद्भवति नैतानि सन्ति प्रयोजनानि ॥ णाविति नास्ति तत्कथं तेनैव स्थानिवत्त्वानुमानेन
न निनवनीषिषति दिदवनीषिषतीत्यादावपि नैतदस्ति येन नाव्यवधानमित्येके नैव प्रत्ययेन तत्र व्यवधानाश्रयणादेवकेवल
स्य व्यवधायकस्यासंभवात् कानि पुनरिति अन्यथासिद्धत्वात्प्रश्नः ॥ ॥ वेकव्यवधानेस्येवमस्तु न दोषस्तथापि स्यात्तम् भाष्ये णेः स्थानि
वदिति अजादेशस्य निमित्तग्रहणेन यस्मात्पूर्वविधिर्हि स्थितस्तदादेशस्य स्थानिवत्त्वान्न इत्यार्थः यदि तु नियम प्रसक्तभावेन नियम
सत्या यासस्याप्रवस्थितिरनयेवरूपस्यपितीत्यादौ नतद्वयस्थितिरित्युच्यते नहि मात्र णोपरेरत्यदेरेकणावधानामस्य कारविषतीत्यादि सिद्धिरि
ति वाच्यम् ज्ञापनफलेन तावदपिषतीत्यादि तुल्यजातीयस्येति प्राचि हितयाचवत्तत्समादेशस्यार्थः षष्ठ्यन्तस्य षष्ठ्यन्तात्पदैर्यस्यनेवानय
योरपत्तादिति वाच्यम् अचत्वेन तुल्यत्वकृतापीति शङ्कते कश्चेति उत्तरयति यथाजातीयकाइति प्राचि हितयाचवत्तत्समर्थः प्राटिभिरचल्लु
रूपत्वासंभवात् अवर्णपराइति अवर्णपरत्वसंपादकादेशस्यानित्यर्थः एवं चावर्णपरत्वसंपादकादेशस्यानित्यनुवर्तते तिभावः एवं चानन्तरा
जहदित्यादिर्विंत्यमेव किं च पपद्दिरुक्तौ परभागस्याधायर्णास्तत्र दमिति द्विर्वचनेचीत्यादौ भाष्ये केयटयोः स्थितमिति माधवोक्तं कथं भाष्या

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

देशा = १२ लो = २२

पूर्वविप्रतिषेधेनाप्येतानीति द्विर्वचनेचीति सूत्रसाध्यानि णेः स्थानिवदिति ज्ञापकसाध्यानि चेत्यर्थः नहि नित्यानामिति आल्लोपादीनामित्यर्थः द्वि
र्वचनेचीत्यादेरभावे द्विर्वचनमनित्यम् भाष्यवद्यतिहीति दध्यावित्यादावितिस्त्रे यणादिभाष्यमिति यदीयग्रु स्यान्नहि सस्यादिति तत्संभावना।
सत्वादित्यर्थः जग्लावित्याद्यर्थं हि द्विप्रयोगोऽत्र बोध्यः वस्तुतोऽत्र यणादिग्रहणमच्स्थानिकस्य द्विर्वचनात्पूर्वं प्रवृत्तिविषयोपलक्षणं बोध्यम् सूत्रा
रम्भवादी आह पूर्वविप्रतिषेध इति उभयोः समतयाऽन्तरं तीपः पृच्छति किंपुनरिति स्थानिवद्भावप्रवृत्त्यापीनीति अयंभावः अयं पूर्वविप्र
तिषेधान्तरंगाणां बाधकोनवा नाद्यः विभवनीयिषतीत्याद्यसिद्धापत्तेः किंचैतानि एव विवेकसलक्षणोकचत्वे [illegible] दृष्टे पतेन सर्वत्रैव पूर्वविप्र
तिषेधे वचनस्यावश्यकत्वे नइहनित्यान्तरंगवाधाय सुतरां वचनावश्यकत्वेन क्कसत्त्वमतापेक्षया लाघवमिति अन्येतु गुणमाह ओदोदादेशा
स्येति अत्र समानाधिकरणबहुव्रीहिणा गीकारे चुत्रावयिषतीत्यादौ दोषः स्थानिवत्त्वे नत्वियर्थिनात्रेत्यत आह ओदोतोरादेशायस्मिन्निति इदमेव
ज्ञापकमन्तरंगाणामिदमबाधकमिति नविभवनीयिषतीत्यादौ दोषः अत्र सनीत्येशाधिष्ठातीयः अन्यथादिदवनीयिषतीत्यादौ अग्नेनो ज्ञापतिः

ति पूर्वविप्रतिषेधेनापि अपूर्वो वाचनिकः पूर्वविप्रतिषेधो न हि नित्यानामाल्लोपादीनामनित्येन द्विर्वचनेन न्याय्यो विप्रतिषेधः अथ नित्यत्वे इति कथं
नसन्तेयङ् परिगणितः एवं तर्हि प्रकल्प्यवाधववादमिति न्यायाद्यणाद्यभाष्यमितीयङ् नमवर्त्तते इति द्विर्वचने कृते यरनेकाच इति यणा सिद्धम् ओ
दोतादेशस्येति ओदोतोरादेशो यस्मिन् चङ् तस्य योऽभ्यासः उदुत्त शरादिः तस्य योऽकारस्तस्याकारादेशो भवतीत्यर्थः यथा चुत्रावयिषति इति

पूर्वविप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि कथम् वक्ष्यतिह्याचार्यः द्विर्वचनेऽयणयवायावाल्लोपयण्लोपणिपकिकिनोरुत्वेभ्य इति सर्वपूर्ववि
व प्रतिषेधानकर्त्तव्या भवति किंपुनरत्र न्यायः स्थानिवद्भावप्रकल्प्यायान् पूर्वविप्रतिषेधे सतीहीदं वक्तव्यं स्यात् ओदोदादेशस्य उवनित्र
उत्रशरादेरभ्यासस्येति ॥ // नावयिषति नु नावयिषति न्युआवयिषति प्रु प्रावयिषति अत्र चिस्फुरोर्णाविति आकारस्यात्वम् अत्र
स यद्यपि यः शेषकृतेः भ्यासशरादिर्न तावस्ति तथापि अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकाले स्ति एतेषूत्रसङ्गः तात्पर्यगो वहिर्वचनात्कृत्वा वादेशयोः मव
नेनादिर्वर्णान्तताया मभ्यासमात्रमायामन्त्र विधीयते ॥ // तत्र कृते तत्र निर्दिष्ट परिभाषया अनेकव्यवधानात्तत्र दोषः एकगाऽव्यवधानं तत्रे
ननाव्यवधानमाधेन सफलं नव ननिदं वचनं जेः सौत्राणि चिचङि सनिवाजीजवत् जिज्ञावयिषतीत्याद्यावतिव्याप्ते नचचकारप्रवयास्यः गु
डु चुडुङ्भ्याणि चिचडि सनिचाजन्गवदित्यादौ दोषापत्तेरिति वेत्रु जोर्नैतस्यापिवाच्यत्वात् ओदोतोः किंचिलादयिष्यति चिलादि किं विभावयिष
तीत्यादि यद्यपि कोबदेते चिक्लासतीत्यत्रैतदतिप्रसक्तं तथाप्योत्साचष्पादौ कासोपिलात्तणि कपव्यस्यते तदादेशवा ओदादेशस्याह चपादवे
वसस्तत्रेति न दोषः कर्णो नावयिषतीति यद्यपि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इत्यस्य स्थानित्यत्वेपानुशत्त्वस्य वद्विरेनाभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकाले हादित्वाभाव
स्तथापि द्विर्वे कृतेपि हादित्वनिष्पन्नस्य कार्ये कर्त्तव्ये पूर्वत्रासिद्धीयस्यासिद्धत्वाभावबोधनात्तत्रानित्यत्वकस्पने मानाभावात्तेनत्वप्रवृत्तिकाले हा
दित्वमस्त्येवेति बोध्यम् अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमये इति एवं चाभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमये परिनिष्ठितत्त्वपेक्षायत्र चुडु उत्तशरादित्वं तत्रास्य प्रवृत्तिरिति
भावः तत्रोद्भ्योदाहरणं चुत्रावयिषतीत्यादि नहितत्राद्यकालेतत्र द्वाइति कवर्गादितादित्याद्युः ॥

[illegible]

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

८

म॰ भा॰ कै॰ वि॰ प्र॰ प्र॰ अ॰

३०

परार्थमिदं परशब्देन ज्ञापकापेक्षयोभिद्वं विवक्षितमित्याह इत्यर्थमिति द्विर्वचने चीति स्थानिवद्भावप्रतिषेधे विषये विषतीत्यर्थमित्यर्थः ॥ वि॰ २ ॥

ननु णेर्द्विर्वचननिमित्तत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाभावाद्विर्भाववयिषतीत्यादिसिद्धमिति तथापीत्युक्तमत आह णेः श्चिति वृत्तावयिषतीत्यादिसिद्ध्यर्थमित्यर्थः प्रसंगादिति वर्णग्रत्याहारग्रहणादित्यर्थः समतरङ्गवतीति विहितमित्त्वमिहानुवर्त्तमानं परार्थं भविष्यतीति भाष्यत्वयः। तत्र स्यमत इत्याभिधानं स्वरूपेणोत्तमपूर्वेण न भवतीति प्रदर्शनार्थं तद्ग्रहणं च वार अपूर्वमग्रहमिति अपूर्वत्वेतदभावमात्रेणावैषम्यमस्याभिमे नमितिमन्वानस्तद्विघटयितुमाहपरः ममापितत्सूत्रमिति तथाचेष्टं उत्तमपीति नापूर्वत्वतदभावमात्रेणावैषम्यमभिप्रेतं किं त्वेर्णरवतदभा

ननु च तथापीति णेः पुगणौ जिघ्रतीति ज्ञापनार्थमवश्यं वाच्यमित्यर्थः उक्तवादीत्यः पुगणौ जिघ्रतीत्युक्तं समतरङ्गतीत्त्वस्य सिद्धत्वात् परार्थ मिति इत्यार्थम् प्रसंगाज्ज्ञापकम् तथाच पूर्वं वक्तव्यमित्यर्थः ममापीति उत्तमप्यर्थं वक्तव्यमतदेवाधिकविषये उपजीव्यत इत्यर्थः । तत्रायमाशयः उत्वस्यातः तिच णौ दादादेशस्य चुट्त्वशत्वादिति अभ्यासस्येति वर्त्तते इत्तमपीति यत्रान्तरङ्गत्वेनात्वमसमानाश्रय त्वात् पर्वतपेने आमसनिमिस इत्यत्वसामसनिसनीवन्तं इति चेदिकृते परत्वाद्गुणाद्पूर्वं विप्रतिषेधाद्वारेणात्वं द्विर्वचनमितीत्वं वक्तव्यम् तथाजिघ्रावयिषतीत्यत्र उत्ववाधेनार्थवक्तव्यम् तस्मादिति नन्वसत्यस्मिन्सूत्रे णेः पुगणौ जीति ज्ञापकमेव समर्थयिष्यते अन्तरङ्गे

वार्त्तिकवादोवदन्निन्तरेति द्विर्वचने-चीति सूत्रवादिना सूत्रवादी आह वार्त्तिकवादी आह

ननु च तथापीत्वं वक्तव्यं स्यात् परार्थम्मम भविष्यति समतरङ्गवतीति ममापितत्सूत्रं परार्थं भविष्यति उत्वस्यातः तिचेति इत्तम पित्तथा वक्तव्यम् यत्समानाश्रयं तदर्थम् इत्तयिषविविषते सयियविषतीत्येवम् र्थम् तस्मात्स्थानिवदित्येष एव पक्षो ज्यायान् ॥ ॥ इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे अष्टममाह्निकम् ॥ ८ ॥

नित्यत्वविधि द्विर्वचनेन प्रतिषिध्यते इति तत्र द्विर्वचने कृते यथाप्राप्तं भविष्यति तदयुक्तम् यदि सामान्येन ज्ञापकमाश्रीयते अचि कीर्तेदित्यत्रापि पूर्वं द्विर्वचनेन प्रसंगादनिष्टरूपापत्तिः अथ तत्तुल्यजातीयापेक्षं ज्ञापकं व्याख्यायते यथा भाष्यकारेण तथा च सति चकार दित्यादि न सिध्यतीति सूत्रमेव कर्त्तव्यम् यत्तेन न सिध्यतीति तदर्थं ज्ञापकमाश्रयणीयं तत्तुल्यजातीयापेक्षमिति सर्वेष्टलक्ष्यसिद्धिः ॥ ॥ इतिश्रीउपाध्यायजय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे अष्टममाह्निकम् ॥ ८ ॥

वाभ्यामिति दर्शयितुं भाष्ये इत्तमपीति तदुपपादयति यद्येति गुणादेशयोरिति शेषः वक्तव्यमिति णेरनेति वक्तव्यमित्यर्थः नन्वसतीति असत्यपीत्यर्थः यदपीति लघुपरत्वाभावेन सन्वत्त्वाभावे चिकीर्तदित्यत्र दोषः दिदवन्नीयिषतीत्यादावपि दोषाभावः अथ तत्तुल्येति अचः परत्वपञ्चाभ्यासोत्तरखण्डाघवर्णस्य अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमये यदि निष्ठितरूपेवान्तरं द्विर्वचनेनान्तरङ्गानिमित्तेनापेक्षितेत्यर्थः चकारदिति दिद वनीयिषतीत्याद्यसिद्धिरित्यपि बोध्यम् ॥ ॥ इतिश्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य प्र॰ अष्टम॰ ८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰च॰अ

श्रीगणेशायनमः अकाडारान्नच विरुद्धानां संज्ञानां विषये विरोधमूलकविप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तेरस्य कैमर्थ्यमनुपप-
न्नमतआह आकडारादिति अविरोधमजानतः शंकेतिभावः निरवकाशस्थले त्वविरोधं जानतोऽपि शंकेत्याह विशेषेति न
तु विरोधादपीत्येककारार्थः नतु संज्ञानामिति इदृशाकः कृतत्वम इति वसंज्ञानां लोकवद्यौगपद्यप्रवृत्तिदर्शनादितिभा-
वः नचैनिरनवकाशत्व प्रयुक्त इत्यर्थः एकफलत्वे सहानवस्थानलक्षणविरोधे वानवकाशबाधकेन चैतदुभयमप्यत्रेः

अकाडारादेका संज्ञा किमिर्थमिति आकडारात्परानिरवकाशा वा संज्ञेष्यते तत्रान्तरेणापि तत्र विप्रतिषेधे परं कार्य-
मिति वचनात्पराभविष्यति निरवकाशापि हि सावकाशां विशेषविहितत्वादेव बाधिका भविष्यति कौण्डिन्य-
दधिदानमिव तक्रदानमिति प्रश्नः अन्यैत्ति विप्रतिषेधे परं कार्यमुच्यते न च संज्ञानां विरोधः युगपत्प्रवृत्तिसंभः

अकडारादेका संज्ञा किमर्थमुच्यते अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनं अन्यत्र संज्ञासमावेशो भवति का-
न्यत्र लोके व्याकरणे च

वा तत्र च बाध्यबाधकभावः भिन्नफलत्वाद्विरोधाभावाच्च दधितक्रयोरभिन्नफल ।।
मोदनसेक इति तयोर्बाध्यबाधकभावः षष्ठाश्विहृयोर्भवति वाजपेयस्य चतुरश्र इत्य षष्ठाश्वित्वचतुरश्रत्वयोस्त्वविरो-
धात् ॥

न्याह भिन्नफलत्वादितिवस्तुतः समावेशादर्शनादेवाविरोधो विशेषत्वेऽप्यबाधकत्वमितिभाष्याशयः कैयटोक्तमेकफलत्वे विरो-
धमप्यमिवरितोऽत्र तथा विरोदेशेन तु टोबाधमाशंकाननतिस्थितिज्ञापकेन समाहितं सदयमेभाष्येनादृशस्थले एकफलत्वा-
भावः स्पष्ट एव तक्रौण्डदध्नोबाधनमविरोधेऽप्यासादरूपफलभेदे च दृष्टमिति लोके चित्तत्रहृतेन तत्र तु त्रेऽन्यत्रवेलवत्त्वेन दृष्टत्वा
व्यवस्था कौण्डिन्याय परत्वानवकाशत्वाभ्यामेसमाहुः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पद्यपीति एवं च दृष्टांतो विषम इति भावः उदाहरणेति फलाभेदेपि पदिसमावेशः किमवक्तव्यं तभेद इति दृष्टांतं तेतिभाव्कः न
न्विंद्रादीनां एष्वर्थं शामत्ववक्तृ प्राह्लान पूर्वाणि प्रवृत्ति निमित्तानीति कथमेते संज्ञाशब्दाः शाह प्रवृत्ति निमित्तकी हि स इति
चेन्न सत्यपि योगरूढिमात्रेण संज्ञाशब्दत्व मिति भगवतो भिप्रायात् कर्मणि विधानमिति एवं च फलभेदाद् विरोधाच्च न वाध

इंद्रः शक्र इति पर्यायत्र फलभेदो नास्ति तथापि समावेशोस्तीति प्रतिपादनायोदाहरणे पमासः कर्तव्यमिति प्रसप
संज्ञायां फलं धातोरंगसंज्ञाकृत्संज्ञायाः फलं प्रातिपदिकत्वं कृत्संज्ञायास्तयोरेवेति कर्मणि विधानं उभयथेति

लोके तावत् इंद्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः कंदुः कोष्ठः कुसूल इति एकस्य द्रव्यस्य संज्ञा भवंति व्याकरणेपि
कर्तव्यं हर्तव्यमित्यत्र प्रत्ययकृत्कृत्संज्ञानां समावेशो भवति पांचालः वैदेहः वैदर्भ इति अत्र प्रत्यय
तद्धित तद्राजसंज्ञानां समावेशो भवति एवमत्र संज्ञासमावेशादेतस्मात्करणादाकडारादपि संज्ञानां स
मावेशः प्राप्नोति द्रव्ये चैवैकैव संज्ञा स्यादिति तत्वांतरेण फलं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनं एवमर्थमिद
मुच्यते अस्ति प्रयोजनमेतत् किं तर्हीति कथं तेनत्सूत्रं पठितव्यं किमाकडारादेका संज्ञेति आहोस्वित्
प्राक्कडारात् परं कार्यमिति कृतः पुनरयं संदेहः उभयथाप्याचार्येण शिष्याः सूत्रं प्रतिपादिताः केचिदा
कडारादेका संज्ञेति केचित् प्राक्कडारात् परं कार्यमिति ॥

तत्र गुणदोषविचारः कर्तव्य इत्यर्थः तत्रैका सं
संज्ञेत्यस्मिन्पाठे क्वचित् संज्ञासमावेशार्थो यत्नः कर्तव्यः ॥

इति कैयटाशयः ननूभयथा पाठनिर्णये कथं संदेहो तत्राह गुणदोषेति किं संभवमात्रेण द्विधा पाठो यथा रचयस्मादि
ति विवक्षं तद्विचारः कथ इति भावः पत्नः ज्ञापकाश्रयणं यकारादिरूपः यद्यपि परं कार्यमिति पाठेपि सूत्राणाम
न्यथा पाठः कार्यस्तथापि तत्र न वर्णगौरवं नापि प्रतिपत्तिगौरवमिति न स दोष इति भावः ॥ ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ व॰ प्र॰ कार्यशब्देनेति संज्ञेत्येवं तेनोक्तं उत्तरत्रानन्वयात् यद्यप्यन्यान्यपि कार्याणि बाधयन्ति संतिवचनपुरुषनियमार्थं वेनिपातादयः तथापि ते
ष्वेकेनापि बाधप्रसङ्गाभावाद्बाधितप्रवृत्तत्वेनानन्वयेनाप्रकृतत्वं तत्सत्त्वात्तल्लाभ इति भावः पूर्वया अनवकाशयान निषेधा
2 ष्यमिति· अयपाठे तु एकैव संज्ञा न द्वितीयेति नियमो विध्यर्थतासंभवात् अत्र तु विध्यर्थासंभवेन नियमो न फलत इति भावः ननु प
र्यायेन प्रवृत्त्या पूर्वस्यापि चारितार्थ्यसंभवेन संज्ञानां विरोधाभावेन च उभयोः समावेशः अत्रापि पाठे नियम एव स्यादत आह एतदेवेति

परं कार्यमित्यस्मिंस्तु पाठे समावेशः सिध्यति अत्र हि पाठे अयमर्थः आकडारात्संज्ञा एकं कार्यं परं भवतीति संज्ञाप्रकरणत्वं चै
वात्र सूत्रे कार्यशब्देन विवक्षितं तत्र यस्याः संज्ञायाः परस्याः पूर्वया बाधः प्राप्नोति सा परत्वेन भाव्यत इति विध्यर्थं सूत्रं भवति न

कस्यात्र विशेषः तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वचनं तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वक्तव्यं किं एका संज्ञा भवतीति ननु चयस्यापि परं
कार्यं तेनापि परग्रहणं कर्तव्यं परार्थं मम भविष्यति विप्रतिषेधे चेति ममापि तर्ह्येकग्रहणं परार्थं भविष्यति सत्र
पाणमेकशेष एकविभक्ताविति संज्ञाधिकारस्थायं तत्र किमन्यत्कर्तव्यं विज्ञातं अप्रमादतः संज्ञायाः तत्रैतावद्वाच्यं
आकडारादेका किमेका संज्ञा भवतीति ॥

नियमार्थं एतदेव परसंज्ञाविधानं ज्ञापकमत्र प्रकरणे संज्ञानां बाध्यबा
न
धकभावस्य तेन परयावकाशयासावकाशा पूर्वा बाध्यते द्वयोः सावकाशयोर्विप्रतिषेधे परा पूर्वां अतः स्येन तदत्र वस्तु प
तत्त्व अकडारादेकेति संज्ञाप्रकरणादेकेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संज्ञाशब्दानुच्चारणेपि न विरुद्धः ॥ ॥ ॥ का

नियमेनुवाददोषापत्त्या वरं बाधकत्वकल्पनद्वारा विधित्वमिति भावः विप्रतिषेधे इत्यस्य स्पष्टत्वबाधयेति शेषः भाष्ये परार्थमिति
अन्यत्रापि प्रकरणार्थमित्यर्थः परार्थं यत्त्वयाकृतं तदेव मयाकृतं भविष्यतीत्यर्थः ननु विशेष्यवाचिपदासंनिधानेन त्व
सकमेव प्रयोक्तुमुचितं संज्ञापर्यायनामादिशब्दानामपि विशेष्यत्वसंभवाच्चात आह संज्ञेति प्रचुरप्रसिद्धेः संज्ञा
शब्द एव प्रकरणे इति द्योतनाय इत्यर्थः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नन्वसन्नूपाणामित्यस्यानिक्रांतत्वात्कथंतदर्थतास्येत्यत आह अस्माच्चेति एकसंज्ञाधिकारोत्तरमित्यर्थः लिंगविप
रिणामेनेतिभावसाधने शेषशब्दे विभक्तिविपरिणामेनेत्यविरोधः बहुयोगव्यवधानात्पत्यशापरार्थकृतंतदेवमस्मा
त्तुद्विस्थंभविष्यतिइत्यधिकतयात्तत्रस्मभत्राप्यनुवर्तत इत्येवंभाष्येनव्याख्यातं नचेवमपिसंज्ञेत्यधिकंकार्यमेवेत्य

अस्माच्चसूत्रात्परंसन्नूपाणांशेषएकविभक्ताविति प्रकरणंकर्तव्यंतत्रैकेत्यस्यशब्दस्यस्वरितत्वादनुवृत्तौलिंग

अंगसंज्ञयाभपदसंज्ञयोरसमावेशः अंगसंज्ञयाभपदसंज्ञयोः समावेशोनशमोति सार्पिस्कः वाहिष्कः
यानुष्कः वाभ्यांमाइत्यादौनि अनवकाशाभपदसंज्ञेअंगसंज्ञाबाधेयातां परवचनेदेहिनियमान्नुप
यत्तेनुभयसंज्ञाभाक् यस्यपुनः परंकार्यंतन्नियमानुपपत्तेस्तस्यउभयोःसंज्ञयोर्भावः सिद्धः कथंपूर्व
तस्यभपदसंज्ञेपरांगसंज्ञा कथंएवंसवसानियमात्प्रत्ययविधिस्तदादिरसिद्धः तपदनः कोसि
तिचस्तादिष्वसर्वनामस्थानेयचिभत्वस्याल्येप्रत्ययेगमिति तत्रारंभसामर्थ्यादुभपदसंज्ञेपरंकार्यत्वा
द्वांगसंज्ञाभविष्यति ॥

वृद्धिपरिणामेनसंबंधेसत्येकग्रहणंपुनर्नकर्तव्यंभवतीत्यर्थः सार्पिष्कइति ॥
असंज्ञायामंगसंज्ञायामंगस्योच्यमानात्वृद्धिर्नस्यात् अंगसंज्ञावकर्तव्यमित्यादिषुसावकाशायत्रपूर्वस्यभपद
संज्ञेनस्तः

थि

तत्राहसंज्ञाविकारस्चेतिकिमितिप्रश्नः एकासंज्ञेत्यायुक्तंप्रश्नेसामान्येनपुंसकं सर्पिष्प्राष्टादाहीपष्टकःनद
स्यपण्पमितिवादस्तरुत्काकःतत्रांसंज्ञाभावेकिंस्यादत आहसत्यमिति ॥ रामायनमः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰ व॰ प्र॰

3

अनंगस्यापीति यथाप्रीहानयोर्थात्समावेशोपि ज्ञापयितुं शक्यस्तथापि लक्षणैकशरणानामिष्टानिष्टइत्तेपेइतिभावः देवदत्तो गार्ग्य इतिवाक्यसंस्कारपक्षे इदं प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तद्धितान्तग्रहणं प्रामाण्यापतीति चिंत्यं कृत्तद्धितानि तिसमासप्रसिद्धान्तस्थित एव ज्ञापकात्समावेश इति परकार्यत्वमित्यत्र एव तत्समुदायात्कृयतद्धितान्तन्तु त्वतावपि कथं हर्वपदे विभक्तिश्रवणमप्राहपरकार्यत्वे तिशब्दस्य भावस्यार्थः स चैकदेशद्वारा एतन्मुत्रार्थ रूपः अग्रे पादे यथा विशेषणैकशब्दस्वरूपप्रतीतेरिति भावः तन्न

ननु तद्धितेषु चामादेः किं तिचेत्यंगस्य वृद्धिविधानसामर्थ्यात्समावेशो भविष्यति नैतदस्ति वचनादनंगस्यापि वृद्धिः स्यात् तत्रश्च देवदत्तो गार्ग्य इत्यत्रापि यजिप्रत्ययाद्देवदत्तादेः समुदायस्यादिवृद्धिः प्रसज्येत यथाडिमभस्याप्यनुबंधकरणसामर्थ्यात्कुमुद्वानित्यादौ टिलोपः पूर्वकार्यमित्येतदेकदेशस्यानुकरणपरकार्यशब्दस्तस्य चानुकार्येणार्थवत्त्वशातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिः अनुवृत्तिः क्रियत इति ततस्तत्पूर्वकत्वलभ्यते अंगं सदपदसंज्ञमित्यर्थः अत्रोत्तरमा

ननु चयस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि अंगसंज्ञापूर्वार्धिके भयदसंते कथं अनुवृत्तिः क्रियते पर्यायः प्रसज्येत प्राकारंतेतिवचनान्नास्ति योगपद्येन संभवः ॥

॥ह॰ पर्यायः प्रसज्येतेति प्राकासंज्ञेतिवचनादंगसंज्ञाप्राप्तिमेव बाधेयाप्येपर्यायार्थानुवृत्तिस्यात् एवं नियमो न बाधितो भवतीत्यनुवृत्तिश्च सफला भवति ननु न पदांते सम्यक्सूत्रे भाष्यकारेणोक्तेव नस्यानित्यस्यासिद्ध्येयथैवान्यानि पदकार्याण्युपपद्यंते रूढ्वंजंशचेत्येवमिदमसमर्थपदप्रयोग्य तेभसंज्ञा नामेति तत्रच पदसंभूतत्वं भवतीति विज्ञापते भसंज्ञायापदसंज्ञानुवृत्ताविपिभसत्वपायदसंज्ञा यावाधः पदकार्यनिवृत्तये भूपगंतव्यः ॥

॥इति अनुवर्तमानस्यापि विधिकोटौ निवेशादितिभावः अंगं सदितिस्वादिषु पदं गंतत्पदमितिव्याख्यानेनानुवादसामर्थ्यादंगत्वपदत्वयोः समावेशादतिभावः तन्वंगठितिसामर्थ्यात्समावेशो न ग्राह्य एकासंज्ञेतितदुक्तं भाष्येण एकासंज्ञेतिवचनादित्यादिबाधे इति॰ उत्सर्गापवादन्याये नेभावः ॥ रामायनमः

३

इहन्विति इहापि तथैव स्यादिति भावः कथमिति पदमित्यनुवृत्तावपि उभयोर्विधेयत्वया कथं भसंज्ञापदकार्यमिति प्रश्नः उच्यते इति नानिभ पदसंज्ञा विधीयते किं त्वनूद्यते इति भावः पदसंज्ञा प्रवर्तत इत्यत्र तु द्विप्रवर्तते इत्यर्थः अनुवादसामर्थ्यादिति भावः इह त्वेकासंज्ञेति नियमाबाधाय विधेयते ति शेषः इति बाध्यं वल्लभ्दाथ्य मन्यार्थं कं न त्वेवमर्थकमिति तन्नैव निरूपितं नन्वनवारीत्या परंकार्यमिति पाठे पि त्वापि तं संज्ञया बाधयत्साम्नत्वा बाधाय पर्याय एव समान्तसंज्ञा बाध पर्याय एव स्यात् तत्र तु समावेशा इति चे

इह त्वंगसंज्ञानुवृत्तौ पर्याय उक्त इति विरोधः नैष दोषः अंगसंज्ञानुवृत्ते प्रयोजनाभावात् पर्याय इहोक्तः पदसंज्ञानुवृत्तेस्तु भसंज्ञायां प्रयोजनं न पदकार्यं च भसंज्ञायां यथा स्यादिति तत्र च न पदान्तेति स्थानिवन्निषेधात् दकारलोपस्य न सोमतर्थ इति भसंज्ञायां सत्यां पदत्वाभावात् च भावेवन्तस्यानिति सिध्यति कथमिति चेदुच्यते भसंज्ञाविधौ पदमिति वर्तते तत्रानुवृत्तिसामर्थ्यात् एवं पदसंज्ञा प्रवर्तते तेन पदकार्यं भसंज्ञा भवति नान्यथा पञ्चावदेवचनानुवृत्तेः प्रयोजनं ततः

कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणं कर्मधारयत्वेन तत्पुरुषग्रहणं कर्तव्यं तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति ॥

अकृतयाभसंज्ञापायपदसंज्ञाबाध्यत्ते एकासंज्ञेति नियमात् कर्मधारयत्व इति एकसंज्ञावादिनं प्रत्युच्यते तया कर्मधारयसंज्ञायामेकसंज्ञाधिकारे अन्यत्र वा क्रियमाणायां तत्पुरुषग्रहणं कर्तव्यं एकसंज्ञाधिकारे संज्ञासमावेशार्थं प्रदेशान्तरे तु समासान्तरस्य कर्मधारयसंज्ञाया निवृत्त्यर्थमयात्तः सिन्नेव प्रकरणे कर्मधारयसंज्ञा क्रियते समावेशाच्च सिध्यतीति तत्पुरुषग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति लाघवं भवति ॥

न अनुमितत्र्यात्ययवादश्रुतत्वादस्याः प्रसिर्ज्जापितो बाधस्यादिति रवर्थ्यं वस्यापीति समावेशसिद्धिरित्याशयात् ननु बहुव्रीहेः संज्ञानिवृत्तये तत्पुरुषग्रहणमावश्यकं मत आह एकसंज्ञेति अन्यत्रवेति यथान्यासमित्यर्थः मया त्वितिपरं कार्यं त्वादिनेत्यर्थः ॥ राम ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰व॰प्र॰ ननु समानाधिकरणग्रहणमपि कर्तव्यमिति किं तत्पुरुषपदं कर्तव्यं नैव विशिष्योच्यते ऽत आह भाष्ये एकसंज्ञाधिकार इति
चोदितमिति यद्यप्यत्र समासः संज्ञा तदा समं कार्यं एकसंज्ञाधिकारे तत्पुरुषप्रकरणे न वै केवलाः समानाधिकरणेनञ्तत्र त्वं करणे
५ नञधिकारादेव समानाधिकरण इति लभ्यते इत्नकर्तव्यमेव नोदितेति भावः अनवकाशेति यथा चानवकाशत्वाद्बहुव्रीहिसंज्ञा
बाधते तथा तत्पुरुषसंज्ञामपि बाधेतेत्यर्थः यद्येवमिति कर्मधारयप्रकरणे ते द्वितीयाश्रितेत्यादि पठनीयं श्रितादिमपेक्ष्य च तत्पु

नसंज्ञात इति यद्येवं समानाधिकरणस्य कथं तत्पुरुषसंज्ञा सिध्यति इत्यत्र आह पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति पूर्वं तत्पुरुष

एकसंज्ञाधिकार इति चोदितं अक्रियमाणे हि तत्पुरुषग्रहणे ऽनवकाशा कर्मधारयसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां बा
धेत परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः यस्य पुनः परं कार्यं तन्नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः
सिद्धः कथं पूर्वोक्तस्य कर्मधारयसंज्ञा परा तत्पुरुषसंज्ञा कथमेवं सवक्ष्यति पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनव
केवलाः समानाधिकरणेन कर्मधारय इति एवं सर्वे कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्य तस्मात्ते श्रितादिभिस्तत्
पुरुष इति तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मधारयसंज्ञा परं कार्यं नाव तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति ॥ ॥ ॥

इति कर्तव्यं ततो द्वितीया श्रितेति तत्पुरुष इत्यत्र च पूर्वकालैकसर्वादीनि सूत्राण्यनुवर्त्य तत्पुरुषसंज्ञा विधीयते ॥ ॥ प्रदी

रुषसंज्ञा कर्तव्येति भाष्यार्थमनाशंक्य यदि तु द्वितीयाश्रितेत्यादिसूत्रात्कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्य पदमतिदिशति प्रकरणे
ते श्रितादिभिस्तत्पुरुष इत्यनेन तदानैयशंकेति ध्येयं परं तत्पदे श्रितादिभिरित्यस्याधिकरणात् गौरवं भवतीत्युपाध्याया एकमेव
समासकृ ननु एवमपि समानाधिकरणस्य तत्पुरुष इत्यस्यानन्तरं चैव संबंधादत आह तत्पुरुषः कृत्ये चेति तथा च कर्मधारय ४
संज्ञाया तत्पुरुषत्वस्य पर्याये सिद्धं परं कार्यमिति समाधेयार्थमिति भावः अकृपदे बहुव्रीहिसंज्ञाविषये ऽस्याप्राप्तिरेवेति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ननु द्वितीयाध्यायस्य तत्पुरुषसंज्ञायाः प्रथममेव कथमनुवृत्तिः तत्राह अधिकरणेनामिति द्वितीय एव पूर्वकालैकसर्वजरत्
पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन कर्मधारय इत्येवं कर्मधारयसंज्ञा करिष्यत इति भावः पुंवद्भावेति स्त्रियाः पुंवदिति
तेन कोपधाया इति निषिद्धमिति भावः यथान्यासे तत्पुरुषानुवादेन कर्मधारयसंज्ञाया आकडारादिति कृतत्वेन समावेश

ननु चयस्यापीति अधिकरणेनांतत्पुरुषसंज्ञां विधाय समानाधिकारस्य तत्पुरुषसंज्ञानुवृत्या तत्पूर्विका कर्मधार
यसंज्ञा विधास्यत इत्यर्थः समावेशस्य चकारकरणादिति पुंवद्भावसमासान्ताः प्रयोजनं द्विगुचग्रहणमिति द्विगोः

ननु चयस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका कर्मधारयसंज्ञा कथं अनुवृत्तिः क्रियते
पर्यायः प्रसज्येत एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः तत्पुरुषे तु द्विगुचग्रहणं तत्पुरुषत्वे हि द्वि
गुचग्रहणं कर्तव्यं तत्पुरुषः द्विगुश्चेति चकारः कर्तव्यः अक्रियमाणे हि चकारे अनवकाशा द्विगुसं
ज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां बाधेत एवचवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयासंज्ञाभावः यस्य पुनः परकार्यत्वं निय
मानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः कथं पूर्वोत्तरस्य द्विगुसंज्ञापरा न तत्पुरुषसंज्ञा कथमेवं सव
स्तीति तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च संख्यापूर्वो द्विगुरिति एवं सर्वे द्विगोः प्रकरणमनुक्रमन्तस्या
ते श्रितादिस्तत्पुरुष इति तत्रारंभसामर्थ्याच्च द्विगुसंज्ञा परे कार्यत्वात् तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति ॥

संबंधिनश्चाप्राप्तस्य ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः नन्वेकसंज्ञा पदे द्विगुश्चेति सर्वमेव सूत्रं कर्तव्यं तत्र किं चशब्द एव
चोद्यते ॥

सिद्धिरिति तत्वं ननु द्विगुश्चेति सूत्रपाठाद्द्विगुश्चेत्यनुपपन्नमत आह द्विगोरिति व्याप्तिन्यायात् कडाराः कर्मधारय
इत्ययमेवावधिरिति तात्पर्यं आकडारादिति नोक्तं द्वंद्वस्य प्राणीत्यस्यावधित्वायत्तौ संज्ञयोर्ध्यामंत्रित संज्ञयोः समावेशानाप

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰व॰प्र॰ परस्तादिति सर्वं द्विगुप्रकरणमनुक्रम्य इत्यादिग्रन्थेन अनेन चकारयदितं द्विगुश्चेति सूत्रे कर्तव्यमिति भावार्थमाहुः कृत

तत्राहुः द्विगुश्चेति सूत्रे द्वयोरपि पदयोर्न कर्तव्यं एकसंज्ञापदेन संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति च शाहुः स्वसमावेशार्थं क
र्तव्यो न पर्यायेण तत्र इत्येतदुक्तोतिचकारस्य विविदितं भाष्यमप्येवं व्याख्यापतेन तत्पुरुषो द्विगुश्चेति चकारं कर्तव्यं इ

ननु च यस्मादेकं संज्ञाधिकारस्तस्मात्पिततत्पुरुषसंज्ञापूर्विका द्विगुसंज्ञा कथं भवत्विति क्रियते पर्या
यः प्रसज्येत एकासंज्ञेति वचनात् नास्ति योगपद्येन संभवः गतिर्दिवः कर्म्महेतुमतस्त्वयि ग्रहणं गतिर्दिवः
कर्महेतुमतस्त्वयि ग्रहणं कर्तव्यं उपसर्गाः क्रियायोगे गतिश्चेति चकारः कर्तव्यः अक्रियमाणे हि चकारे
अनवकाशा उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञां बाधेत परवचने हि नियमानुपपत्तेर्भयसंज्ञाभावः यस्य पुनः परं का
र्यं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः कथं पूर्वा तस्योपसर्गसंज्ञा परा गतिसंज्ञा नत्वां भसा
मर्थ्यात्त्रोपसर्गसंज्ञा परं कार्यत्वाद्वा गतिसंज्ञा भविष्यति ॥

इति तद्धितार्थेत्यनेनयः संख्यापूर्वः समासस्स
तत्पुरुषो द्विगुश्च भवतीति संज्ञाद्वयं लभ्यत इति यावत् एतदर्थश्चकारः कर्तव्य इत्यर्थः अयमेवार्थः परस्तात
प्रकटीभविष्यति तस्मात् इत्यादि भाष्यं पूर्ववत् तत्क्रमविपर्ययेण व्याख्येयं गतिसंज्ञामिति तु यादित्सावकाश
मिति ॥

मेवेति न दोष इति तत्त्वं ननु गत्युपसर्गसंज्ञयोः समानविषयत्वात् कथमुपसर्गत्वस्यैव निरवकाशत्वमत आह तुर्या

इति गतिरिति निकोकत्वसावकाशमात्रमिमात्रः ॥

५

गतिस्वरो गतिरनन्तर इति सर्वे पदप्रकृतिस्वरः उपसर्गाद्समासेऽपीति णत्वं उपसर्गात्सुनोतीत्यादिषत्वं दिवः कर्म चेत्यत्र संज्ञयोः स
मावेशेन तद्धान्यथा साधकतमे शक्तिद्वयसमावेशो बोध्यते समावेशस्येति करणत्वाद्द्वाणीत् तृतीया कर्मत्वाच्चाकर्मकत्वाभा

प्रादीनां या गतिसंज्ञेति गतिश्चेत्यत्रासत्यपि चकारे समाविष्टाः सिध्यति गतिरित्यत्र योगे प्रादीनामनुवृत्त्या गतिसंज्ञा
विधीयते न तत्र वचनसामर्थ्यात्पर्याये लब्धे सति उपसर्गसंज्ञानुवृत्तिः समावेशार्था भविष्यतीत्यर्थः समावेशस्य च
प्रणीतमभिषिक्तमिति गतिस्वरो णत्वषत्वे प्रयोजनं दिवः कर्मेति समावेशस्य च प्रयोजनमत्रैव वदन्नापदर्नेनेति

ननु च यस्मात्प्येकसंज्ञाधिकारस्तस्मात्पुपसर्गसंज्ञावृत्तिर्विकासंज्ञाकथं अनुवृत्तिः क्रियते पर्यायः प्रसज्येत एका
संज्ञेति वचनान्नास्ति योगपद्येन संभवः गतिसंज्ञाप्यनवकाशा वचनाभ्द्विष्यतीति सावकाशा गतिसंज्ञा का
वकाशाः कुर्यादौ सावकाशाः प्रादीनां या गतिसंज्ञा सानवकाशा गतिः दिवः कर्म साधकतमं करणं दिवः
कर्मैव चकारः कर्तव्यः अक्रियमाणे हि चकारे कर्मसंज्ञा करणसंज्ञा वाधेत परवचनेहि नियमानुपप
त्तेरुभयसंज्ञाभावः यस्य पुनः परं कार्यं तन्नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः ॥

प्रयोजनस्य कर्तृर्गतिबुद्धीति नियमात्कर्मसंज्ञानिवृत्तिरणावकर्मकादिति परस्मैपदाभावश्च पयेवमक्षान्दी
व्यतीति द्वितीयानप्राप्नोति तृतीयया परत्वाद्बाधितत्वात् विभक्तिद्वयं चेष्यते कर्मसंज्ञा च सावकाशा कर्मक
व्यपदिष्टाव्यावृत्त्यर्थत्वात्करणसंज्ञापि देवनाश्रयादिति स्तुउपर्थ्या ॥

॥ वा न परस्मैपदाभावः प्रयोजनेऽकर्मक
त्वप्रयुक्तकर्मत्वनिवृत्तिद्वारा यत्तदक्षैस्तृतीया चेति भावः तृतीयैव चात्र शास्त्रवलात्कृतिद्वयवोधिकेति वोध्यं ननु क
र्मत्वविधानसामर्थ्याद्द्वितीयेत्यत आह कर्मसंज्ञा चेति इदमुपलक्षणं कर्मणि ल्कारादेरपि ॥ ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रा॰ च॰ प॰ तृतीयान्तमिति कर्तृकरणयोरित्यत्रास्योपस्थितिस्तत्पकृ योगे चेति तार्थेति भावः न चस्तोकं पाकः स्तोकात्पादाविति षष्ठीस्यादिति वाच्यं कर्तृ सा हचर्यात्प्रधानस्यैव कर्मणएव ग्रहणेनादोषात् नचैवं मनसा देवदत्तादिप्रयोगः कथं हेतुतृतीयांतेन पचादयजंतदेवदत्तादि समासं सिद्धत्वात् कचित्तु साधकतमगतकर्मत्वप्रयुक्तिवोपेता न्दीयतीति प्रयोगं दृष्ट्वा तरमानंचित्यं कार्य कालपक्षेपि परत्वात्तृ तीयया बाध्यत्वाय्यानदत्तसेतरेवमाथत्वाच किंचतत्र फलाश्रयत्वविवक्षया कर्तृरिति कर्मत्वेन च तदा करणत्वमिति न दोषः किं

अत्राहुः कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति पक्षोत्राश्रीयते तेन न कर्मणि द्वितीयेत्यत्र कार्ये यत्कर्मसंज्ञायाउपस्थानं तदनवका शमिति द्वितीया भविष्यति अन्तरांगे वितत्वादोहत्वयोगे षष्ठ्या द्वितीयायाः प्रवादत्वाद्बाधा तेन तृतीयात्वपरत्वात् हे

अथैवं शब्दान्तस्य कर्मसंज्ञाप्रवाकरणसंज्ञा कथं प एवं सब्दस्ततिदिवः साधकतमं कर्मततः करणं च साधकतमं भ वति दिव इति निवृत्तं तत्रारंभसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च करणसंज्ञा भविष्यति ननु च यस्याप्येकसं ज्ञाधिकारस्तस्यापि करणसंज्ञापूर्विका कर्मसंज्ञा कथं अनुवृत्तिः क्रियते पर्यायः प्रसज्येत एकासंज्ञेति वचनात्तास्ति योगपद्येन संभवः कर्मम्हि तमत्वातंत्रः कर्तृत्वात्तप्रयोजको हेतुश्चेति चकारकर्तृत्वमः अक्रिय माणेहि चकारे अनवकाशा हेतुसंज्ञा कर्तृसंज्ञात्ताबाधेत परवचनेनहि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥

तत्संज्ञा यस्मिन् सूत्रे विधेतत्तत्र हेतुमतत्व च ग्रहणं कर्तव्यं समावेशस्य च प्रयोजकारपतीति हेतुमस्मिकर्तृरिल कारः ॥

चर्विं तिचेति सूत्रे केयटोक्तप्रक्रीत्याय थोदेशेपि प्रधानानुरोधेन गुणानां स्वात्मभेदकल्पनस्य तत्त्वतयावि चर्विं तिचेति सूत्रे भाष्योक्त शिष्यकार्यकालपक्षेः स्युतिरत्नचिंता किंच कार्यकालपक्षेः पादिभ्यः पदेवप्रगृह्यसंज्ञेति अहसोमादितिसूत्रभाष्यो क्त रीत्या अपादानमन्तराणिगादोरिथपयइति अन्तभाष्यासंगतएकशेषस्य संज्ञानायणेहुशतमेवतिचतजुभ्य संगातिरि ६
स्याहुः हेतुमतिचेति च ग्रहणमिति निषेधमेवारयति हेतुसंज्ञेति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

निबंधनइति ननु चात्र सेवं वधुरित्यत्र लक्ष्यनाशसे भीष्यसन्ननैतेवेति चेतल्लक्ष्यविधायके दूरादाह्वानं ज्ञापनमात्रं पलक्षणं
तत्र भिमुखीकृत्य ज्ञापनरूपसंबोधनस्य बोधनविभक्ति नियामकस्योपलक्षणं एवं चागकृत्त भवान् गार्गीवं धुर्वात्सी

गुरुलघुसंज्ञेइति पदाविनदीसंज्ञे वर्णमात्रस्य क्रियेतेतदायं दोषः पदाश्रतदं तस्य तदाभिन्नविषयत्वात्सिद्धः
समावेशांतस्य तत्प्रयोजनं वात्सीवंधुरित्यत्र नदीवधुनीति पूर्वपदांतोदात्तत्वं नदीसंज्ञानिबंधनं भवति वात्सीवं

यस्य पुनः परं कार्यं तत्र नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोभावः सिद्धः कथं पूर्वोत्तस्य हेतुसंज्ञापराकर्तृसंज्ञा
कथं एवं सर्वदा तिस्रस्तंत्रः प्रयोजनकोहेतुरितिततः कर्ताकर्तृसंज्ञश्च भवति स्वतंत्रः प्रयोजक इति निष्ठु
त तत्रारंभसामर्थ्याच्च हेतुसंज्ञा परं कार्यं ताव कर्तृसंज्ञाभविष्यति ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि
कर्तृसंज्ञापूर्विकाहेतुसंज्ञा कथं ग्रन्थकृद्भिः क्रियते पर्यायः प्रसज्येत एका संज्ञेति वचनान्नास्ति योगपद्येन
संभवः गुरुलघुसंज्ञे नदीघिसंज्ञे गुरुलघुसंज्ञे नदीघिसंज्ञे वाधेयातां गार्गीवंधु वात्सीवं धुवैत्रं विविनष्ट
परवचने हि नियमानुपपत्ते नभय संज्ञाभावः यस्य पुनः परं कार्यं तत्र नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोभा
वः सिद्धः कथं पूर्वैतस्य नदीघिसंज्ञे परे गुरुलघुसंज्ञेत त्रारंभसामर्थ्याच्च नदीघिसंज्ञे परं कार्यं ताव गुरु
लघुसंज्ञेभविष्यतः ॥

धीइतिगुरोरनृत इतिप्लुतो गुरुसंज्ञानिबंधनः किलघुसंज्ञासमावेशस्य च प्रयोजनं वि
श्वनावविनस्यविति किलक्षणः पूर्वनिपातः विनाभावो वृत्तमिती गतांश्च लघुपूर्वादित्यणहं हमन्य ज्ञादित्रा दुजिप्ता
मेतदभावश्चिंतः विनरावा वेष्ट इति णिचि टिलोपे च कृते विविनष्टेति ल्पिलघुपूर्वादित्ययादेशः ॥ वंधुरिनिवा

सवतिं न उदाहरणत्वमिति भाष्यप्रशापसत्येनादोषात् अतिप्रसंगास्तु अव्यवस्थितविभाषयानभिधानेन वा परिहरणीय इत्याहुः
चिंत्य इति अत्रेऽपर्वितां अस्मादेव भाष्यप्रयोगात् स्यानित्यत्वं नेनोक्तप्रयोगसिद्धिरित्याहुः ॥ राम ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰व॰प्र॰ ततोपि संज्ञं चेति तथा च नदीधि संज्ञाविषयेणे संज्ञेन नदीधि संज्ञापूर्विके इति भाष्यार्थः इति भावः पर्यायार्थैवेति एवं हि एकासं
ज्ञेति नियमेनाबाधित इति भावः तदंतस्याधि नदीसंज्ञे इति सिद्धांतः ननु चेति तत्राशुज्ञादिद्वयसिद्धौ भावाति ङ्‌ परस्मैपदे
मवगृह्यत इति भावः पर्याय इति एकसंज्ञाधिकाराबाधायेति भावः वस्तुत इष्टानुरोधाद् इणीति विभाषाग्रहणाच्च समावेः

नदीधि संज्ञापूर्विके इति ननु विशेषविषये नदीघि संज्ञे गुरुलघुसंज्ञे तु सामान्यविषये तेन कथं नदीघि संज्ञापूर्वके
युज्येते एवं मन्यते वाक्यभेदेन संबंधः क्रियते ह्रस्वमक्षरं लघुसंज्ञं भवति ततो घिसंज्ञं च लघुसंज्ञमिति एवं
दीर्घं गुरुसंज्ञं ततो नदी नदीसंज्ञं च गुरुसंज्ञमिति पर्याय इति नदीधि संज्ञाभ्यां गुरुलघुसंज्ञयोर्निरवकाशत्वेन

ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि न नदीधि संज्ञापूर्विके गुरुलघुसंज्ञे कथं अनुवृत्तिः क्रियते पर्यायः प्रस
ज्येत एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः परस्मैपदसंज्ञा पुरुषसंज्ञा परस्मैपदसंज्ञा पुरुषसं
ज्ञाबाधेत परवचनेन हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः यस्य पुनः परं कार्यं तत्र नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः
संज्ञयोर्भावः सिद्धः कथं पूर्वा तस्य पुरुषसंज्ञा परा परस्मैपदसंज्ञा कथमेवं सर्वदास्तीति तिङ्‌स्त्रीणि त्रीणि
प्रथममध्यमोत्तमा इति ॥

१ योरनुवृत्तिः पर्यायार्थैवस्यादित्यर्थः परस्मैपदसंज्ञामिति ननु तत्र अस्मत्तो
तादौ दीर्घत्वं न स्यात् शानचैव तु स्यात् ननु चक्षिति विवृद्धिः परस्मैपदेष्विति ज्ञापकात् समावेशो भविष्यतीति नैतदस्ति
अस्माद्वचनादस्मिन् कार्ये पर्यायः स्यान्न समावेशः ततश्चापचिकीर्षिः स्यात् ॥

शाज्ञापकत्वमेवास्येति एका संज्ञेति पाठेपि न दोषः इदानीं परं कार्यं तत्र पदे दोषानाह भाष्ये परवचन इति ॥ ॥ ॥ ७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्वमिति पतदस्समासमित्यधिकारेऽन्तरेणापि वर्तमाने छंदसीति नियमः पदसंज्ञा चेति गुणोऽवादेशे लोपः शाकल्यस्ये

परस्मैपदसंज्ञापीति तत्र अर्थपर्याये लिङ्गे अनुवृत्तिः समावेशार्थात्र विष्यतीति भावः अन्तिपदिति भसंज्ञायां समा

एवं सर्वे पुरुषनियममनुक्रम्यतस्मात् लः परस्मैपदमिति नचारंभसामर्थ्याच्च पुरुषसंज्ञापरं कार्यं नात्र
परस्मैपदसंज्ञा भविष्यति ननु चयस्यापेक संज्ञाधिकारः कस्यापि परस्मैपदसंज्ञापूर्विका पुरुषसंज्ञा क
थं अनुवृत्तिः क्रियते पर्यायः प्रसज्येत एकासंज्ञेति वचनान्नास्ति योगपद्येन संभवः परस्मैपदसंज्ञा
अनवकाशा सावचनात् भविष्यति सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा कोऽवकाशः शानच् कसु अवकाशः
परवचनेनास्मीति पदं भं परवचनेऽस्मीति पदं भसंज्ञमपि प्राप्नोतीति अयं तयोर्निर्दिष्टः नियमः भज्ञाविरा
मस्त्वियः प्रारंभसामर्थ्याच्च पदसंज्ञापरं कार्यं नात्र भसंज्ञा प्राप्नोतीति गतिबुद्ध्यादीनां अपतंतां कर्म
कर्तृ संज्ञं गतिबुद्ध्यादीनां अपतंतां कर्मकर्तृ संज्ञमपि प्राप्नोति प्रारंभसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञापरं का
र्यं नात्र कर्तृसंज्ञा प्राप्नोतीति नैष दोषः ॥

मोऽगुणः स्यात् पदसंज्ञा तत्र ग्रहार्थी स्यात् गतिबुद्ध्यादीनामिति ॥

मर्थमपि सेतिबोध्यम् ॥ ॥ ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰ व॰ प्र॰ नियमार्थमिति यद्यपि परं कार्यं त्वपदेऽपि गत्यादिसूत्रे नियमार्थं तथाप्यत्र पदे इष्टसिद्धिरिति भावः ननु परत्वात्कर्तृसं
मेव कर्मसंज्ञाविध्यर्थमेव गत्यादिसूत्रं स्यात्कथं नियमार्थत्वमित्यत आह तथाहीति स्पर्धाभावादिति शब्दशास्त्रेनाक्षाहृं
४ शधान्यमन्तरङ्गत्वादिभ्यो बलवत्तल्लोकेऽपि अन्तरङ्गकार्यात्प्रधानकार्यस्य बलवत्त्वं दृष्टं मन्त्रिराजस्थले इति भावः प्रवि

गुणप्रधानसंनिधौ प्रधानस्य प्रयोजकत्वं संभवति पृथग्गुणप्रवृत्तिविरहे स्वकार्यं न प्रयुज्यते तेन तस्य सिद्धायां
प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञायां गत्यर्थादीनां ण्यन्तानां कर्ता कर्मसंज्ञो भवति नान्येषामिति नियमः क्रियते तेन पा
चयत्योदनं देवदत्तो चरत्रोदत्तेनेति कर्मसंज्ञा न भवति प्रधानप्रयुक्तकर्मसंज्ञाभावे च गुणक्रियानिमित्ता कर्तृसं

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कर्मसंज्ञायां कर्तृसंज्ञा भवतीति पदद्वयं हृक्रोरन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यांग्रहणं क
रोति शेषवचनं चापि संज्ञानिवृत्त्यर्थं शेषग्रहणं च कर्तव्यं शेषो घ्यसखीति किं प्रयोजनं घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थं
दनदीसंज्ञायां घिसंज्ञा माभूदिति ॥

८ ज्ञाप्रवर्तते पदात्तु परं कार्यमिति पाठः तदा विरोधात्सर्वत्र
संज्ञाद्वयप्रसंगे गत्यर्थादीनामेवेति नियमेनशायंत यावन्तरप्रयोज्यानां कर्मसंज्ञा व्यावर्त्यते गत्यर्थादिप्रयोज्य
स्य तु संज्ञाद्वयप्रसंग इत्यर्थः पदद्वयमिति यदि गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य संज्ञाद्वयं प्राप्तं न तत्रैव हृक्रोरक
रिष्यत्तानाकरिष्यन्नान्यतरस्यांग्रहणमित्यर्थः ॥

११ रोधादिति पूर्वेणापवादेन निवर्तितस्य परकार्यस्य प्र
वर्तकेनानेन निरवकाशपूर्वकार्यस्य निवर्तयितुमशक्येन यणकसंज्ञानियमद्वारेणानेन न च विरोधाभावादि
त्यर्थः गत्यर्थादीनामेवेति एषां कर्मसंज्ञैवेति नियमस्तेन शाकद्वारादिति शास्त्रबाधापत्तेः ॥ ॥ ८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

आरंभसामर्थ्याच्चेति भाष्ये। हेतुमति चेति सूत्रे भाष्ये तिसृत्रस्य नियमेनोत्माकर्तृविन्यस्य रायं तनुधातुविषयत्वावश्यकत्वेन रा
यंतधातुविषयस्य कर्त्रेरीप्सिततमस्त्रिसस्यारंभसामर्थ्यादित्यर्थः एवेतन्भाष्य वलाङ्मादिसूत्रे विध्यर्थं परत्वान्तरंगतो पञ्जी
अत्रैः कर्तृत्वप्राप्तेः एवं च यथा च पत्यादौ न दोषः आरंभसामर्थ्यादिसूत्रगान्यादिसूत्रारंभस्य सामर्थ्यादित्यर्थ इति तत्र प्रधानानु
रोधितः सर्वत्रैव लवत्वात् किं चात्र पाठे विध्यर्थत्वं इत्युपपादउभयोरप्यविरोधात् आमेरिति दिक् यदि ति ननु समावेशस्य
सिद्धत्वेपि पत्ते कर्तृत्वमात्र रूपयार्थं तदस्तु न च संज्ञयोः समावेशोपि तत्कार्यं विभक्तौ यौगपद्यायोगात् कार्यांतरस्य चा
शाकैषु इति शाकदिशब्दात्डे प्रत्ययेकृते परत्वान्नदी संज्ञानिमित्ते आदिष्टे तत्स्याड् इति तिगुणः प्राप्नोति न वा संभवा
वादिति अयं भावः यत्र त्रिसंज्ञा प्रवर्तते तत्र दात रंगत्वात्पूर्वमेव तस्याः प्रवृत्तिः स्यात् नदी संज्ञा तु ङे प्रत्ययपाये ह्राव
शाकयेयत्र स्यैवुङ्गे धन्त्वइति रण्णाहि परं कार्यत्वाद्घिसंज्ञा आरंभसामर्थ्याद्वा ङितिह्रस्वश्चेति नदी संज्ञा न वाः
संभवात् न वा कर्त्र्य नदीसंज्ञायाघिसंज्ञा कस्मान्न भवति असंभवाव कोसावसंभवः ह्रस्वलक्षणा हि नदीसं
ज्ञाघिसंज्ञायां च गुणः ह्रस्वलक्षणादि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायां च गुणे न भवितव्यं तत्र वचने शामार्यायान्नदीसंज्ञा
याघिसंज्ञाभावः तत्र वचन शामाणत्या वा नदी संज्ञायां घिसंज्ञा न भविष्यति कीकारणं आश्रयाभावात् ॥
ह्रिरंगात्वद्घिलक्षणे गुणे कृते ह्रस्वाभावाद् विधित्वा स्थानिवत्वाभावान्नदी संज्ञा नैव प्रवर्तेतेति नदीसंज्ञाविधानं
ह्रस्वस्यानर्थकमेव स्यान्न स्मान्नदी संज्ञा विधानसामर्थ्याद् घिसंज्ञा न भवतीत्यर्थः ॥ भावात्पर्यायः फलतीति वाक्यं
समावेशस्य कर्मभिन्नत्वाभावेन उभयप्राप्ताविति निषेधाप्रवृत्तौ नित्यं षष्ठी पर्यायेण कर्तृत्वेन निषेधेपि कर्मत्वेन तद्भावात्
पत्ते भाव्यं षष्ठ्येति विशेषादिति चेन्न हृकृ विषये नभिधानेन नाहृशप्रयोगस्यैवाभाव इति ज्ञाप्याशयात् हृक्रावि निवृत्तका
रविन्नुवितिप ह्रास्वत्र गतकृत्त परगादेश्चरेफान्नकशब्दान्वकरणेन र पदोहै ह्रोयं हि वचनान्तशसिवोध्यं तन्नूपपादित टीका
संज्ञा समावेश संभव इत्यतआह भाव इति तत्र घिलक्षणे इति गुणे नन दोष निमित्तविनाशन पूर्णपत्तर संभवेन नदीसं
ज्ञापेक्षापरत्वादितिभावः अतिथिता श्रेति इ वविधिभावात् चः परस्मिन्नित्यस्याप्यभाव इति वोध्यं तस्मादितिद्धान्न
रोधादेवमेव कन्तेन तविधावपि स्थानिवत्वादीतिभावः भाष्ये आश्रयाभावादिति नदीत्वस्याश्रयभूतह्रस्वाभावादित्यर्थः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स॰व॰प्र॰ यस्यास्तीति नदीत्वाभावे घित्वान्निवृत्तेर्गुणेन पाणो वा धात् पणो निमित्तं नदीत्वमिति भावः माल्लशेषवचने घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थं बहुव्री-
हिरिति घ्यर्थं न कर्तव्यमेवेत्याह आश्रयबहुव्रीह्यर्थे निति अत्रेति उन्मत्तेति क्रान्तस्यैव नियामत्वबहुव्रीहित्वाभावेऽप्युपसर्जनत्वेन

१ तं विना शंकाया अप्रतीते श्चार्थिक इति भावः नित्यनुपुंसकत्वं संज्ञयोः समावेशेन सिद्धं पाल्लिकः कविशेषादिति कपोनसंज्ञा

नद्याश्रयत्वादित्ययं विधिरत्रपदेशो नर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य न विधेर्निमित्तमेव नाश्रो वा ध्यत इति भाव उन्मत्तगंगमि-
ति अत्र बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां शर्वेपदप्रकृतिस्वरः पाल्लिकश्च कप्रसमासान्तः शाम्नोति शस्त्रीश्यामेति पदाश्यामा श्य

आश्रयाभावान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञानिवृत्तिरिति
आश्रयाभावान्नदीसंज्ञायां द्विसंज्ञानिवृत्तिनिमित्ते गुणादेशाभावः नद्याश्रयो ग्रह
वेदेवमप्यनेय णादेशोपि न प्राप्नोतीति नैष दोषः नद्याश्रयत्वाद्गुणादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञाभावः नद्याश्रयत्वाद्गुणादेशस्य ह्रस्व
णादेशः यदा नदीसंज्ञा घिसंज्ञा वा पितात्तदुत्तरकालं गुणादेशो न भवितव्यं शेषो बहुव्रीहिरि-
स्य नदीसंज्ञया विसंज्ञाभविष्यतिबहुव्रीह्यर्थं न बहुव्रीहिप्रतिषेधार्थं न शेषग्रहणं कर्तव्यं उन्मत्तगंगं लोहितगंगं उपमानप्राप्त
ति किं प्रयोजनं प्रयोजनमव्ययीभावाय मा न दिगुक्त्रोय भुअव्ययीभावे उन्मत्तगंगं
(स्त्रीश्यामा उमृदेश्येना ॥

बहुव्रीहि
हः शश्यामेव उपमाने वर्तते उपमेयं न समासवाच्यं तदान्यपदार्थ इति नान्न बहुव्रीहि
संज्ञाप्रसंगात् तत्रत्रिवेयथनः पाल्लिकः कप्रसंगः स्त्रस्त्वनतस्तु रुषे त्वार्थे तिविधीयत इति तत्र नास्ति विशेषः ॥

यामिति निशेषाद्वित्वमिदं शेषत्वग्रहणेन नदीपदवदिति समुदायस्यान्यपदार्थे विद्यमानस्य समासो क्तेः शेषत्वाभावान्
बहुव्रीहिरिति वाध्यं न तत्र समानाधिकरणसमासो यं अत एव मृगचपलेत्यादौ पुंवत्त्वं तत्काऽन्यपदार्थप्रतीतिरत आह पदे
तिश्रयमपि पदत्वस्यान्त्र भाष्येस्पष्टः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भावरूपइति विशेष्यभूतद्रव्यस्यार्थः समाह्रियमाणेति समाहारे चेत्यत्र कर्मसाधनं समाहारशब्द इति भावः अशेषत्वादिति शे
षादित्ति शेषादिति सूत्रे समासान्तापत्त्या शेषइतिभिमानेनेदं तत्र बहुव्रीहेश्चिकारापेक्षं शेषत्वमिति भाष्यसंमतपक्षे तत्र
स्यापि असंगइति विशिष्टं च द्विकरणादिति अस्माभिस्तु राजगवीत्यादौ चारितार्थ्यादिलक्ष्यं चित्त्यमिति क्विचित्त पंचपात्रमिति
अत्र शेषत्वात्कप्रोप्याप्तिः एतानि प्रयोजनानि शेषग्रहणस्य यद्वत्तः शेषार्थकत्वपक्षे विकल्पः शेषत्व असंख्यये शेषग्रह
णं कृतं सिध्यति आद्यं तत्प्रयोजनद्वयं विकल्पः शेषेशेषग्रहणे कृते ति त्वं न सिध्यतीति बोध्यं समासवाच्यतेइति समास

पंचगवमिति यदा समाहारो भावरूपो वाच्यः तदान्यपदार्थसद्भावः समाह्रियमाणार्थेनेत्यनद्भावः बहुव्रीहिसं
ज्ञायां च सत्यां तन्निर्वचनस्य रश्मसंगः कप्रत्ययशेषत्वात्तत्प्रसंगाभावः तन्वत्रेदं चाश्विकरणात्तत्वबहुव्रीहिस्तेनभ
विष्यति एवं तन्दोदाहरणादिग्यदिदं तत्रोदाहरणं पंचपात्रमिति निकौशाम्बिरिति क्रान्तस्यान्यपदार्थस्य समासवाच्य

द्विगु पंचगवं दशगवं कृत्स्नोपे निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः तत्र शेषवचनादोषः संख्यासमानाधिकरणेनत्रसमा
सेषु बहुव्रीहिप्रतिषेधः ॥ तेबहुव्रीहि संज्ञायां तन्निर्वचनोनदीलक्षणः कप्रसंगः पदान्तसूर्व पदमेवकान्तार्थ

र्थइतितदान्यपदार्थाभावः क्रियमाणेपिदोषग्रहणे दोषान्तरप्रसंगमाह तत्रेति एकसंज्ञावादीत शेषग्रहणं न करोति
अनवकाशाभिरव्ययीभावादिसंज्ञाभिर्बहुव्रीहिसंज्ञाबाधस्य सिद्धत्वान्नदीपवतीकादिषु तत्परत्वात्तबहुव्रीहिर्भविष्यति ॥

एवंक्रान्तायर्थप्रतीतेः पदागमेहीतिन्यायेनैकार्थीभावबलात्समासस्यैवसोर्थ इतिभावः यदातिविप्रकार्थीभावस्तं पंचम्य
र्थान्तर्भावेणेति तन्सद्भावः क्रियमाणेनेति तत्करणमेवप्रथमोदोषः कृते दोषान्तरमपीतिभावः संख्यासमानाधिकरणेन
ञ्जासमासोक्तेः शेषत्वाभावात्तत्र बहुव्रीहिप्राप्तिरितिबोध्यं शेषग्रहणं न करोतीति विकल्पः शेषार्थ्यं तत्करिष्यति न्यर्थः
परत्वादिति नञ्समासादयोन्यपदार्थविवक्षायां चरितार्थाः अव्ययीभावोपिसमाह्रियमाणार्थेनेचरितार्थः बहुव्रीहि
रपि अन्यत्र चरितार्थः नचसमानाधिकरणेमनुरूपविषये बहुव्रीहिः चरितार्थः व्यधिकरणे चरितार्थ इत्यभिमानात्
यद्वा तस्य तदन्तद्वात्स्यतद्वापकत्वमनचकाप्राप्तेनवपरत्वं च वाचकत्वोपलक्षणम् भाष्यविप्रतिषेधादित्यपि तथैव

॥ प्र कि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰व॰प्र॰ प्राप्नोतीति तथावानयोः पदयोर्न शेषत्वमिति बहुव्रीहप्राप्तिः ननु ह्रीरावतीके ऽनवकाशत्वान्नदीभिश्चेत्यनेनैव भाव्यं एवं च कथ
10 मत्र बहुव्रीहिः किमर्थं वा निषेधो न त्वाह तस्यानवकाश इति ननु तत्रापि समाहारस्यान्यपदार्थस्य सत्वात् कथमवकाशो न त्वाह
यदेति एवं सति पंचानां नदीनां समाहार इत्यर्थे परत्वाद् बहुव्रीहिः प्राप्नोति सोपि शेषग्रहणादेव वारणीयः परं कार्यत्वमिति पाठे इति

ह्रीरावतीक इति नदीभिश्चेत्यव्ययीभावः प्राप्नोति तस्यानवकाशः पंचनदमित्यादि यदा समाह्रियमाणेर्थो वाच्यः इति

तत्र शेषवचनाद्दोषो भवति संख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहेः प्रतिषेधः प्राप्नोति संख्या ह्रीरावती
कोदेशः त्रीरावती कोदेशः समानाधिकरण वीरपुरुषको ग्रामः नञ्समासेषु अब्राह्मणको देशः अवृषल
को देशः कुल्लोपे च शेषवचनात् प्रादिभिर्न बहुव्रीहिः कुल्लोपे च शेषवचनात् प्रादिभिर्बहुव्रीहिः न प्राप्नोति प्र
पतितपर्णः प्रपर्णकं प्रपतितपलाशः प्रपलाशक इति अथैकसंज्ञाधिकारे कथं सिद्ध्यति एकसंज्ञाधिका
रे विप्रतिषेधात् बहुव्रीहिः एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधात् बहुव्रीहिर्भविष्यति एकसंज्ञाधिकारे विप्रति
षेधात् बहुव्रीहिरिति चेत् तत्कार्येषु प्रतिषेधः एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद् बहुव्रीहिरिति चेत् तत्कार्येषु प्रतिषेधो
वक्तव्यः निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः ॥

पतितपर्णः प्रपर्णक इत्युदाहरणं कल्लोपप्रदर्शनार्थं तत्र प्रप =
तितपर्ण इत्युक्तं यथा निष्कौशाम्बिरिति तत्र पुरुषसंज्ञा भवति एवं प्रपर्णक इत्यत्रापि स्यादित्यर्थः ॥ ॥

द्विक वस्तुतः समाहारे चायमिष्यत इत्युक्ते भावसाधनत्वाच्च समाहारशब्दस्य समाहारत्वेपेऽन्यपदार्थेऽप्रमयवाद इति मत्वा
ह्रीरावतीके शेषग्रहणभाष्ये दोष उक्तः संख्येत्यनुवर्तमाने नदीभिश्चेत्यत्रैषां पादानां ग्रहणेनाशेषत्वात् प्रपतितपर्ण
प्रादयो गताद्यर्थ इत्यस्याप्रवृत्तेराह प्रपर्णक इति भाष्ये तत्कार्येषु प्रतिषेध इत्यस्य तत्कार्येवाच्ये बहुव्रीहिप्रतिषेधो वक्तव्यः १०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नन्वकुगतीति सूत्रविहितः समासोपि तत्पुरुष इत्यादौ स्यावकाशो नत्वाह परिगणनमिति प्रादयो गताद्यर्थे इत्यादीन्यपि परि
गणनद्वारा स्वतंत्रविधायकान्येव न तत्प्रपंचभूतान्येवेति भावः ननु क्तार्थे विशेष्ये तत्पुरुषः तद्भिन्ने बहुव्रीहिरिति भिन्नविषयत्वा
त्पुरुष इति वेत्याद्यनुपपन्नमत आह इत्तर इति प्रादयो गताद्यर्थे इति परिगणनरूपविशेषमज्ञात्वेत्यर्थः तथाच तत्र तत्पुरुष
प्रतिषेधो वक्तव्य इत्याशयः वस्तुतस्तत्र शेषग्रहणमुभयोरप्यावश्यकं शेषाद्विभाषेति सूत्रे शेषाधिकारस्यादित्यर्थमाह

तत्पुरुषोत्रेति परिगणनं मनसिकृत्वाह इत्तरेति विशेषमप्रतिपद्याह तत्पुरुष इति नि सिद्धं त्विति क्तार्थो यत्र समासार्थे
स्तत्र तत्पुरुषसंज्ञा प्रपर्णोक इकः प्रपतितनयलाशः प्रपलाशः क इति सिद्धं तच्छादीनां क्तार्थे तत्पुरुषवचनात् अस्मि
न्प्रकरणे पठितानां संज्ञानां याभ्यां समावेशो नेष्यते तत्राः प्रयोजनं प्रकरणान्तरविहितानामप्य निष्ठमाणेन समावेशानुप

तत्पुरुषोत्रबाधको भविष्यतीति तत्पुरुष इति चेदन्यत्र क्तार्थात्प्रतिषेधः तत्पुरुष इति चेदन्यत्र क्तार्थात्प्रतिषेधो
वक्तव्यः प्रपतितपर्णः प्रपर्णकः प्रपतितपलाशः प्रपलाशक इति सिद्धं तच्छादीनां क्तार्थात्तत्पुरुषवचना
त् सिद्धमेतत्कथं शादीनां क्तार्थे तत्पुरुषो भवतीति वक्तव्यं नानि पुनरस्य प्रयोजनानि प्रयोजनं ह्रस्वसंज्ञा
दीर्घप्लुतसंज्ञाबाधेते ॥

(संख्यातस्तेन प्रयोजनानि भवंतीति प्रश्नपूर्वकं दर्शयितुमाह ह्रस्वसंज्ञामिति उ
कालो ह्रस्वसंज्ञात्मकमुकारस्थाणानात् द्विमात्रत्रिमात्रयोरप्याह क इति तयोरपि ह्रस्वसंज्ञा शास्त्रादीर्घप्लुतसंज्ञा
भ्यां बाध्यते स च बाधः पस्त्रे त्रेवक्ष्यते विस्तरेण प्रतिपादितः ॥

(भाषत्रिकं तस्य शेषस्तेन परं कार्यमिति पाठे संख्यास
मानाधिकरणेन त्स समासकृतो येषु दोषः परिहार्य एवं वन्तदोषो किरेकदेशस्थितिः जन्मतं गंगमित्यत्र दोषः स्थित एवे
ति परं कार्यमिति पाठो दूषितो भगवता त्रिये दोषाच्चेति वोध्यं ननेतदवधि प्रविष्टसंज्ञासफलत्वात् प्रश्नानुपपत्त
विरत आह अस्मिन्निति स च बाध इति तत्परत्व समानार्थकालग्रहणेन प्रतिपादित इति भावः ॥ राम ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰ व॰ प्र॰ ननु समावेशोऽङ्कं दस्तुभयथेति व्यर्थं स्यादत आह कं दसीति तिङां लङादेशानां शेषस्यापि तव्यादेः वस्तुतो लङः शा
कटायनस्यैवेत्यत एवकारोऽनुवृत्तेर्न समावेशः एवं लिङ्ङाशिषीत्यत्रापि भाष्ये स्पष्टं अत्र समावेश इति शालंकोर्गोत्राप
त्यं वाह्वादीञ् शालंकिः शालंकादेशश्च ततोऽपि नियमितस्यैवेत्युक्ते तिलकपैलादिभ्यश्चेति लुक् पीला शाल्वात्पीलायावे
ति गोत्रेणाततोऽस इति अणोऽचश्च इति पिञ् तस्य पूर्वेण लुक् न च गोत्रे लुग्वीसमनेनालुक्कायं प्रतिलुगिति परो लुक् भ
विष्यतीति वाच्यं ततोऽपि पटस्य फकफिञोरस्यामिति स्य प्रवृत्त्यापत्ते मन्य यश्च वर्णप्रसंगादिति भावः सिद्धान्तेत

तिङः सार्द्धधातुकमिति लिङ्लिटोश्च सार्वधातुकसंज्ञायां सत्यां तन्निबंधनाः शवादयः शस्यं वं तिश आर्द्धधातुकसं
ज्ञा तत्तन्निबंधनेडाय यथा कं दस्तुभयथेति तिङाम आर्द्धधातुकसंज्ञार्थं शेषस्यापि सार्वधातुकसंज्ञार्थं स्यादिस्य

तिङ् सार्वधातुकं लिङ्लिटोरार्द्धधातुकं तिङ् सार्वधातुकं लिङ्लिटोरार्द्धसंज्ञां लिङ्लिटोर्द्धधातुक
संज्ञा बाधते अत्र संदृष्टेव अपसंदृष्टेव संज्ञा बाधते पित्रदे द्विसंज्ञानरो संज्ञा बाधते तिङ् सार्वधा
तुकं लिङ्लिटोरार्द्धधातुकः तिङ् सार्वधातुकसंज्ञा लिङ्लिटोरार्द्धधातुकसंज्ञा बाधते ॥ ॥ ॥

ज्ञापकं समावेशस्य अयत्नं च दृष्टमिति अत्र समावेशे सति शालंकेः पैः लस्य च पुनः स्फाज्ञा इति विवक्षिते गो
त्रे लुग्वीति फकफिञोरलुक् प्रसज्येत फकफिञोरस्य तरस्यामिस्य यत्न विकल्पत्वानन्तर्यात् प्रतिलुगि
त्यनमेव लुकं बाधते न तु पैलादिभ्यश्चेत्येतमपि पिञ्दीति शकंधेऽस्य त्रबिलत्वाणुगुणाभावः ॥

विकल्पेनेष्यत एवेत्याह फकफिञोरिति अंतरंगत्वात्पैलादिलुकापहारेण सिद्धान्ते प्रतिलुगप्राप्तेरिति भावः
गोत्रे लुग्वीत्यत्र भू— प्राप्त सिद्ध लुकोऽलुग्गिले भाष्योक्ते रत्नदोष श्विंत्यः तस्मादेपगवस्येत्यनुप्राप्त्यमौपगवि
रित्यादावकोऽगोत्र इति नियमादिञ् स्यात् इति फलं बोध्यं तत्र शाल्वस्यैवकारार्थत्वादिह समावेशो बोध्यं शाकंधे इति
पथपिनदी संज्ञाविधानसामर्थ्यात् तेन नेति प्रागुपपादितं तथापि समावेशस्यानियततामात्रेणोदाहरणान्त

॥ प्रक्रियाकौमुदी

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ननु च धनुषः करणत्वेनापादानत्वप्रसक्तिरेव नेत्यत आह अपायेति धनुर्निर्गतशरकर्तृकवेधे धनुषः साक्षात्करणता
संभवात् अवश्यं निर्गमनपूर्वके वेधे विध्यतिवर्तमानत्वात् धनुष्टकनिर्गमनस्यावधिभावेनैव निर्वर्तकं धनुर्वेधे परंपरया करण
मित्यवश्यं वाच्यमिति द्वयोः प्राप्तिरिति भावः केषांचिदित्यादेरपि केषांचिन्निर्गतमन्नं भुंक्ते इत्याद्यर्थ इह प्रास्थले धनुः
केषांचिदादेर्धान्यवय इति बोध्यं नच कार्यकालपक्षे संज्ञाशास्त्राणां विधिप्रदेशेष्वेकवाक्यतयार्थेन विपरीतपरत्वं पंचमीमद
प्रोपस्थितापादानसंज्ञायास्तृतीयाविध्युपस्थितकरणसंज्ञातः परत्वात्प्रबलत्वमल्लोपोन इत्याद्येकवाक्यतापन्नभसंज्ञापानेला

ल्वधितिश्रुतिनत्वादिमादौ सवर्णाबाधाभावः धनुषा विध्यतीति अपायापविवक्षया विना धनुनुषोऽपायेः साधकतमत्वा

घिनदीघिसंज्ञो नदीसंज्ञाबाधनेन लघुगुरुर्लघुसंज्ञां गुरुसंज्ञा बाधते पदं भं पदसंज्ञां भसंज्ञा बाधते अपादान
तरणि अपादानसंज्ञामन्तराणीकारकाणीबाधन्ते वः धनुषा विध्यति कांस्यपात्र्यां भुंक्ते गोदोग्धि धनुर्विध्य
ति धनुषा विध्यतीत्यपाययुक्तत्वाच्च ध्रुवमपायेऽपादानमित्यपादान
संज्ञां प्राप्नोति साधकतमं करणमिति च करणसंज्ञा सा परा भवति कांस्यपात्र्यां भुंक्ते इत्यत्रापायमुक्तत्वाच्च
ध्रुवमपायेऽपादानमित्यपादानसंज्ञां प्राप्नोति ॥

भावात्संज्ञाद्वयप्रसंगे परत्वात्करणसंज्ञा भवति ॥

द्याद्येकवाक्यतापन्नपदसंज्ञायाः परत्वादसिद्धत्वाच्च बाधो न स्यादिति वाच्यं एतदधिकारस्थसंज्ञाविषये यथोद्देशपक्षस्यैवां
गीकारेणादोषात् भाष्ये गोदोग्धीति इह विभागानुकूलव्यापारार्थकत्वे कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वात्कर्मत्वमितिस्य
प्राप्तिः विभागानिरूपितावधित्वविवक्षणाच्चापादानत्वप्राप्तिः नच पयः सन्तिथौ गौ नैमित्तिकमाकारकान्तरापेक्षस्यैव प्रक
र्षस्य विवक्षितत्वात् न तस्य कस्यायामेव कर्मान्तरापेक्षापि अत एवाषेन यथा दीपिकया गच्छतीति अनेककरणयोगः
प्रकथितं चेत्येतन्न अपादानत्वाय विवक्षायामेवेति न तेन विप्रतिषेध इति दिक् ॥ रामाय नमः ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र.व.प्र. भाष्ये गेहं प्रविशतीति गेहे प्रविशति ग्रामे गत इत्यादि तत्र साध्ये वृत्ति बोध्यं केचित्तु यदा तेषां संयोगः समानाधिकर-
णो व्यापारोऽर्थस्तदा कर्मत्वाशंसेत्यसाधुत्वं बोध्यं यदा तु अधिकरणो व्यापारोऽर्थस्तदोभयविवक्षायां भाष्योदाहरणो-
12 पपत्तिर्बोध्येत्याहुः तन्न दत्तुभ्यां चेत्सत्वविधायकवार्तिकस्य भाष्यविरुद्धत्वत्त्रिहिदृदिष्ट गित्यादौ द्वितीयार्थे वैषाम-
त्समीद्द्येत्युक्तं यन्नुविध्यतीत्यत्र यन्नुनिर्गतत्वारकरणाकवथार्थयन्तुः कर्तृ इति यन्तुः करणाकोथ नर्ह इति स्वआकारइ

गत्युपसर्गसंज्ञे इति तेन स्वसिक्त इत्यादौ षत्वं न भवति त्यपमानात् क्त इति गतिसंज्ञकस्य शाङ्खा श्रयमंतोदात्त

आधारोऽधिकरणमिति चाधिकरणसंज्ञा अधिकरणसंज्ञापरासाभवति गांदोग्धि इत्यत्र अपाययुक्त-
त्वाद्यापादानसंज्ञा प्राप्नोतीति कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति कर्मसंज्ञा कर्मसंज्ञापरासाभवति यन्नुविध्य-
तीत्यत्रापाययुक्तत्वाद्यापादानसंज्ञा प्राप्नोति स्वतन्त्रः कर्तेति कर्तृसंज्ञा परापदासाभवति क्रुधद्रुहोरु-
पसृष्टयोः कर्म संप्रदानं क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्मसंप्रदानसंज्ञा बाधते करणं पराधिकरणसं-
ज्ञा पराधिकारकाणी बाधते यन्नुविध्यति असिश्छिनत्तीति अधिकरणकर्म अधिकरणसंज्ञा
कर्मसंज्ञा बाधते गेहं प्रविशतीति अधिकरणकर्त्ता अधिकरणसंज्ञा कर्तृसंज्ञा बाधते स्थाल्या
पचतीति अध्युपसृष्टं कर्म अध्युपसृष्टं कर्म अधिकरणसंज्ञां बाधते गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनी-
यसंज्ञा गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा बाधते ॥ त्वं च पूर्वपदप्रकृतिस्वरएव नु भवति

ति बोधः स्वव्यापारे स्वस्याधिकरणत्वमिविवक्षासंभवात् एवमसिश्छिनत्तीत्यादौ गेहं प्रविशतीत्यादौ गेहस्याधि-
करणको गेहकर्मको व्यापार इति बोधः अत्राधिकरणत्वकर्मत्वयोर्नियतत्वं षत्वं तेनेति उपसर्गान्सुनोतीत्यनेने १३
तिशेषः प्रकृतिस्वरः तत्र हेषत्वस्याऽर्थे सनेन ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वृद्धिः सिविवृद्धिरिति दीर्घः क्रमः परस्मै पदे ष्विति क्रमजइति वृत्ति सर्गेणात्मनेपदं अव्ययीभावो नवकाशत्वात् बहुव्रीहिः प
रत्वात् समासइति सामान्यसंज्ञा सह सुपेत्यत्र चरितार्थमव्ययीभावादिविशेषसंज्ञान बाधंते समाससंज्ञानुवादेन शासंविधा
नात् अत एव समासांताऽप्यधिकारोव्ययीभावश्चारप्रभृतिभ्यः इत्यादिविधानं संगच्छते एकेति एवं चोभयोर्निरवकाशत्वा
न्नबाध्यबाधकभाव इति भावः नन्वेवमपि पर्यायः स्यादत आह एककार्यमिति समाविशतीति पर्यायस्तु न अव्ययादास्सुप इति लुपकाः
तसंज्ञांतर विनिर्मुक्तस्यतत्राभावेनालवृत्तिर्विशेषणापर्यायासिद्धेश्चेति भावः गुणवचनसंज्ञामिति एवं चानुपाख्यगुणवचशब्दो
नजातिसंज्ञास्वम्बकृदं तत्तद्धितांत समस्तसर्वनामसंख्याशब्दातिरिक्तः शब्दोऽस्वसमस्त इति बोध्यं अत एवावक्ष्यारवतीनमित्यत्र
परस्मैपदसंज्ञामितितेनाचोऽष्टाक्रमेतेत्यादौ वृद्धिदीर्घयोरभावः समाससंज्ञाश्चेति तेन लोहितं गंगमित्यव्ययीभावएव बहुव्रीहिराव
जोकइति बहुव्रीहिरेव भवति गुणवचनं चेति एकविषयत्वाच्चकारकरणात्तु गुणवचनप्रातिपदिकसंज्ञयोः समावेशो भव
परस्मैपदमात्मनेपदं परस्मैपदसंज्ञामात्मनेपदसंज्ञा बाधते समाससंज्ञाश्च पायापरा अनवकाशत्वात्तु पूर्वा
स्मावकाशश्च बाधंते अर्थवत्प्रातिपदिकं अर्थवत्प्रातिपदिकंसंज्ञां भवति गुणवचनं च गुणवचनसंज्ञां भवसर्थवत्
ति उत्तरार्थं तुसंज्ञाद्वयप्रातिपदिकमित्यनुवर्तनात्ताभिः प्रतिपदिकसंज्ञा समाविंशति गुणवचनसंज्ञानुवादात्तामिवीधूवेतेन
सांचव्यंजिविधिः प्रयोजनं ब्राह्मणादिग्रहणं च समासादिसंज्ञाविषयार्थं माणभूज्ञात्याहिलक्षणजयत्ययवाधनार्थं
पूर्वजावद इति बोध्यं अत्र कृत्तद्धितसंज्ञेतत्दंतस्यबोध्ये प्रातिपदिकसंज्ञासमानाधिकरणत्वात्तनच   त्र्ययरसमावेशार्थं च॥
गुण परशुक्लादीनां गुणवचनत्वानापत्तिः तत्रमतुपलोपादिवाच्य शपमाणतद्धितांतस्येवतत्संज्ञाविधानेनादोषात् गुण
गुणिनोरभेदविवक्षायां तथात्वाभावेनात्तेनमतुप् लोपस्तु भेदविवक्षायां शुक्लवानित्यादेरसाधुत्वापत्तेरनतुथा
नभिधानमाश्रितमनुपत्याख्यानमिति बोध्यं रूपादयो जातिशब्दा असर्वलिंगत्वात् व्यंजनविधिरिति वोणमोगुणवचनात्
स्तुतलो गुणवचनस्येत्यादेरपुलक्षणमेतत् ननु प्रतिपदिकमात्रस्य गुणवचनसंज्ञाकत्वे ब्राह्मणादित्यग्रहणं व्यर्थं
मत आह ब्राह्मणादीति अस्मथा ब्राह्मण गणायत्यादिभ्यः व्यंजनस्यात् शाणष्टं जातिलक्षणे ब्राह्मणशब्दे वयोवच
।   नेलक्षणेवालशब्दे इति अणइत्यायुवादयः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰ व॰ प्र॰ आश्रयतीतितिन लोके प्रसिद्धमित्यर्थः एकशब्दः संख्यासंज्ञायाम् एकपुरुषे समाससंज्ञायां वा प्रमाशंकाह एकामिति राजपु
रुष्यमिति अनुशतिकादिना उभयपदवृद्धिः भाष्ये किमर्थमिति गुणवचनेत्येतस्मात् एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञेत्येतं तत्र
नं ज्ञातं किमर्थमित्यर्थः मेयर्थमेवापपादयति यथान्यास एवेति समाधत्ते संति चैवात्रेति अपूर्वा इति कृत्संज्ञा तद्धित सं
13 ज्ञाः असर्वलिंगा जातिरिति एकद्रव्योपनिवेशिनी सेनाः तदर्थमेतद्वचनं ज्ञातमित्यर्थः समाध्यंतरमाह अपि चेति संति विष्टा

असर्वलिंगा जातिरिति लिंगानां च न सर्वभाग्भिरिति लक्षणलक्षितां जातिमाश्रयति विनरगुत्वं कारकत्वमोपगवत्वम्

समासकृत्तद्धिताव्ययसर्वना मासर्वलिंगा जातिः समासः समाससंज्ञा वक्तव्या कृत् कृत्संज्ञा च वक्तव्या त
द्धितत् तद्धितसंज्ञा च वक्तव्या अयः अव्ययसंज्ञा च वक्तव्या सर्वनाम सर्वनामसंज्ञा च वक्तव्या असर्वलिंगा जातिरि
त्येतच्च वक्तव्यं संख्यासंख्यासंज्ञा च वक्तव्या डु च डुसंज्ञा च वक्तव्या का का पुनर्डुसंज्ञा षट्संज्ञा एकद्रव्यो
पनिवेशिनी संज्ञा इत्येतच्च वक्तव्यं किमर्थमिदमुच्यते यथान्यासमेव पूर्वविष्टाः संज्ञाः क्रियंते संति चैवात्र ए
काश्चिदपूर्वाः संज्ञाः अपि च यत्तेनानुपूर्व्येण संनिविष्टानां बाधनं यथा स्यात् गुणवचनसंज्ञायाश्चाभिः
संज्ञाभिर्बाधनं यथा स्यादिति आकडारात् ॥
८ चैवं त्वं सर्वत्वं बहुत्वं पंचत्वं ङि-स्यत्वमिति गुणवचनसंज्ञायाः
समासादिसंज्ञाभिर्बाधनाऽस्य न भवतीति एकां राजपौरुष्यामित्यादौ नत्वा सणादिनाऽस्य तु ॥

नामिति निर्गुणवचन
संज्ञायाः समा- धारणषष्ठी न च संज्ञासंज्ञया जातिसंज्ञाया वा बाधा ङि-स्येत्यादौ टाव च तथा तया सर्वनामसंज्ञाया वा प्रत्न
सर्वाये त्यादौ तस्मैः एवं संज्ञासंज्ञया सदृशाचीनसंज्ञा वा बाधः स्यात् पुनः समाध्यंतरमाह गुणवचनसंज्ञायाश्चे ए १३
ति एवं चैतदतिरिक्तप्राप्तत्वं शास्त्रे गुणवचनशब्दत्वमित्यर्थादुक्तमिति दिक् ॥ रामरामाय नमः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विप्रतिषेधे शब्दस्वरूपे संदेहाभावादर्थस्य विरोधस्य प्रसिद्धत्वात्कोयमिति प्रश्नानुपपत्तिरत आह ह्याचार्येति विरोधार्थकत्वे प
रस्परव्याघातात् उभयोर्विरुद्धयोः शास्त्रयोरप्रामाण्यस्यादित्यर्थः सर्वेषामिति प्रश्नेनेन शास्त्रेण समराभ्यनुज्ञानात् तस्य प्रामाण्ये
पि अन्यस्याप्रामाण्येन सर्वेषां तत्र संभवमिति भावः इतर इति अप्रामाण्यपक्षे परिहरिष्यत इति भावः कर्मव्यतिहारो धेञोः
विधानानावादाह सिद्धेरिति सेचयन्ते इति कस्यचित्कश्चित्सिद्धेरिति पर्यायोपादानमिति भावः असंगतिकरत्वेनाह

विप्रतिषेधे आचार्यवचनानां सर्वेषां प्रामाण्याभ्युपगमाल्लौकिककार्यस्य विरोधवाचिनो विप्रतिषेधशब्दस्येह ग्रहणं
न संभवतीति मत्वा पृच्छति विप्रतिषेध इति कोऽयं शब्द इति इतरस्तु लौकिककार्यप्रवृत्तिरोधात्तेन स्यादित्यर्थः परिभाषि
त इति मत्वाह विप्रतिपूर्वादिति कर्मव्यतिहार इति सिद्धे विशेषणं व्यतिहारे विशिष्टक्रियावचनात्सेधतेर्भावे घञ् इ
त्यर्थः इतरेतरप्रतिषेधोऽन्योऽन्यप्रतिषेध इति स एवार्थः पर्यायाभ्यां पदार्पणे पद्धा पर्यायाप्रतिपत्तौ शब्दद्वयेन प्रदर्श्य

विप्रतिषेधे परं कार्यं विप्रतिषेध इति कोऽयं शब्दः विप्रतिपूर्वात्सिधेः कर्मव्यतिहारे घञ् इतरेतरप्रतिषेधो वि
प्रतिषेधः अन्योन्यप्रतिषेधः अन्योन्यप्रतिषेधो विप्रतिषेधः कः पुनर्विप्रतिषेधः द्वौ प्रसंगावन्यार्थावेक
स्मिन्स विप्रतिषेधः द्वौ प्रसंगौ पदान्यार्थौ भवतः एकस्मिंश्च युगपत्प्राप्नुतः ॥ (नेविरोधं पूर्वेणन्यायेनासंभा
वयन्पुनः पृच्छति कः पुनरिति द्वौ प्रसंगाविति सर्वस्याचार्यवचनस्य प्रामाण्येपि लब्धावकाशयोर्वचनयोरेकस्मिन्विष
ये विरुद्धकार्यद्वयसमर्पणेन हस्त्येव विरोधः प्रसज्येते इति प्रसंगौ विधी अन्यार्थाविति अन्यत्र सावकाशौ ॥ ॥

यद्वेति प्रतिषेधशब्दः एकत्रयात्विकप्रतिषेधपरः परत्रात्यन्तिकप्रतिषेध इति भावः एवं च सकृदिति पुनः प्रसंगपक्षयोः सि
द्धये पर्यायाप्रतिपत्तिफलस्य कादाचित्कप्रवृत्तिप्रतिबंधस्य सर्वथा तत्प्रतिबंधस्य च प्रतिषेधशब्दार्थत्वेन लोकसिद्धः
विरोधार्थत्वेन फलितेति लिख्येयं पूर्वोक्तेन अप्रामाण्यापत्तिरूपेण ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र·व·प्र· ननु शाब्दत्व इति क्रियात्वस्य शब्देन परामर्शायोग्या सर्वनामपरामर्शायोग्यत्वस्यैव तस्मात् तत्त्वव्रतिसूत्रे कैयटेन वद्धसमा
णत्वात् कर्तृपरामर्शस्तु न तस्य गुणत्वात् द्विवचनायुक्तेश्चात आह युगपदिति आख्यातोपात्तक्रियायाः परामर्शाभावे
ष्यधात् तदाख्यापि द्रव्यपदोपात्तायाः परामर्शे न दोषः लिंगं तु शक्तिनिर्देशापि शायेणेति बोध्यं ननु तत्र विप्रतिषेधात आ
ह विरोधनिमित्तत्वादिति विरोधफलबाधनिमित्तत्वादित्यर्थः नन्वेतेन परस्य प्रतिपादनात् कथमयं प्रश्नोत्तर आह यदीदमि

त्व विप्रतिषेध इति युगपत्प्रयासौ प्राप्तिः सा विरोधनिमित्तत्वाद् भेदोपचाराद् विप्रतिषेधशब्देनोक्ता किं च स्यादिति यदी

त्व विप्रतिषेधः क्व पुनरन्यार्थौ द्वौ चैकस्मिन् युगपत् प्राप्नुतः वृद्धाभ्यां वृद्धेषु इत्यत्रार्थौ वृद्धेभ्यः इत्यत्र युगपत्प्रा
प्नुतः किंचस्यात् एकस्मिन् युगपदसंभवात् पूर्वपदप्राप्तेरुभयप्रसंगः एकस्मिन् युगपदसंभवात्
पूर्वस्याप्राप्तेरुभयप्रसंगः ॥

(दंनारभेतेतिभावः इतरेतराश्रयक्तिपदार्थाश्रयणेन पर्यायप्रसंगमाह एकस्मि
न्निति ॥

ति तदनारंभेनत्रसावकाशयोः सामर्थ्याभावेन कथं पर्यायमासिरत आह इतरेतराश्रयत्वानीति पर्यायेति एवं च पाक्षिकत्वा
याऽरोधफलमिति भावः आक्षेप एकस्मिन्निति स्थलद्वय इति शेषः असंभवादिति तस्य कार्ययोरिति शेषः पूर्वपरप्राप्तेरिति
पूर्वस्य परस्य च योगस्य प्राप्तेरित्यर्थः वचनद्वयप्रामाण्यादिति यावत् भगवता तु धर्मधर्मिणोरभेदमाश्रित्य भा २४
ष्ये प्राप्तिशब्देन पूर्वपरशास्त्रयोः सामानाधिकरण्यमाश्रित उभयप्रसंग इति पर्यायेणेति शेषः ॥ रामाय नमः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वि॰ सूत्रयोरेवासंभवप्राप्तौ उक्ते इतिमत्वा पृच्छति इदं विप्रतिषिद्धमिति शास्त्रयोरुभयप्रसंग इति पर्यायेण शास्त्रयोः प्रा

इदं विप्रतिषिद्धं यदुच्यते एकस्मिन्युगपदसंभवात् पूर्वपरप्राप्ते रुभयप्रसंग इति कथं नैकस्मिंश्च युगपदसंभवस्या
त् पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्ते रुभयप्रसंगश्च स्यान्नैन तद्विप्रतिषिद्धं यदुच्यते एकस्मिंश्च युगपदसंभवादिति कार्ययोः
युगपदसंभवः शास्त्रयोरुभयप्रसंगः तृजादिभिस्तुल्यम् तृजादिभिस्तुल्यस्य पर्यायः प्राप्नोतीति तद्यथा तृजाद
यः पर्यायेण भवंति किं पुनः कारणं तृजादयः पर्यायेण भवंति ॥

प्ते रुभयप्रसंग इत्यर्थः ननु शास्त्रप्रसंगोपि कार्यार्थ एवेति
कार्ययोर्युगपदसंभवे कथं शास्त्रयोः प्रसंगो तत्राह तृजादिभिरिति एवं च युगपदसंभवः पर्यायेणोभयप्रसंग इति तात्पर्यं ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र·व·प्र· सर्वव्यक्त्युद्देशेनेति एवं लक्षणं बाधात्तमात्राद्विधानेन विनिगमकाभावादिति भावः ननु नयेवेन प्रसक्तस्यापि सामान्यशास्त्र
स्य विशेषेणात्यन्तिकबाधदर्शनादिदमप्रयोजकमत आह अनेनेति प्रतिपदं विधेः सस्य बाधकाभावादिति शेषः उत्सर्गस्य सा
15 मान्यविषयत्वमपवादस्य विशेषविषयत्वमिति तद्व्यक्तिविषयक विशेषशास्त्रेण सामान्यशास्त्रस्य तद्विषयकत्वं बाधितेन जाद्
त्तेनेत्वामिति उभयोरपि प्रतिव्यक्ति प्रवृत्तिः एवं प्रवृत्तेऽपि द्वीर्घ तथा शास्त्रयोः कस्यापि व्यक्तिविशेषविषयकत्वाभावेनोभयोरपि
व्यक्तिविषय सर्वव्यक्तिविषयतयोपलभ्येन पर्याय प्रसंग इति भावः न चैवं तद्विषयक पूर्वलक्षणस्याप्रमाणत्वं स्यादत आह

अनवयप्रसंगादिति सर्वव्यक्त्युद्देशेन शास्त्रस्य प्रवर्तनादित्यर्थः प्रतिपदादेवो वेत्थेति अनेनोत्सर्गापवादवैयर्थ्यं दर्शय
ति नह्युत्सर्गः प्रतिपदं विधीयते तत्र पर्यायप्रसंगे नियमार्थमिदं परमेकमवति न पूर्वमिति एतत्स्मरणं भाव्य पूर्वस्य

अनवयवं प्रसंगात्प्रतिपदं विधेश्च अनवयवेन प्रसक्तं तेप्रतिपदश्च विधीयते अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वात्
अप्रतिपत्तिर्वा पुनरुभयोः शास्त्रयोः स्यात् किं कारणं तुल्यबलत्वात् तुल्यबलेसमे शास्त्रे तथ्याद्वयोस्तुल्यब
लयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति यदा तमुभौ प्रेषयतः नानादिक्षु च कार्ये भवतः तदा
यस्यावविरोधार्थो भवति उभयोर्न करोति ॥ । लक्षणस्यतत्त्वानारंभोऽनुमीयते तदुच्यते सकृद्गतो विप्रतिषेधे
यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति इदानीं जातिपक्षाश्रयेणाह अप्रतिपत्तिर्वेति अत्र पक्षे विप्रतिषेधसिद्धिः परं भवतीति न
स्मिन्कृते यदि पूर्वस्य प्राप्तिनिमित्तमस्ति तत्तत्तदेपि प्रवर्तते तदुच्यते पुनः प्रसंगविज्ञानात्सिद्धमिति ॥ ॥

एतत्स्त्रेतिएतत्काशास्त्रबलेन पूर्वस्य तद्व्यतिरिक्तव्यक्तिविषयत्वं कल्प्यत इति भावः ननु तुल्यबलत्वेनैव पर्यायेणापादित वं
त्वात्कथं तेनैवाप्रतिपत्तिरापाद्यते तत आह इदानीमिति जातिपक्षे तज्जातेरेकत्वादेकस्याननतज्जातपरतव्यक्तौ कचित्कार्याना
येपि शास्त्रस्य चारितार्थ्यमिति भावः तत्सदपीति अप्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः कृतोऽपि इत्यादौ वेन निमित्ताभावादीर्घ
स्याप्रवृत्तिरिति अनुभाष्येन यथेति तत्र यथाएकः प्रेष्य उभयोर्न करोति तथा प्रकृतेऽप्युदाहरणत्रयव्यक्तिरुभयोरपि का १५
यं नाश्रययिष्यतीत्यर्थः वचनेनान्यत्रचरितार्थे यथा तत्रप्रेष्योपरस्परा विरुद्धकार्यकरणेन चरितार्थत्वाश्रिनाविति भा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रतिपत्त्यर्थमित्यस्य विप्रत्यर्थमित्यर्थः ननु तव्यदादीनामेव कार्याणि किं तेषामपि कार्यं नामेत्यत आह परत्वेति एकवाक्येति शास्त्र
गतेमेव पौर्वापर्यं गृह्यते इति भावः कार्यगतपौर्वापर्याश्रयणेप्याह अनवकाशत्वाच्चेति धातुत्वजात्याक्रान्तव्यक्तौ प्रवर्तते क
नेनयत्र विनिगमनकाभावादिति भावः ननु तव्यदादीनामादिपदेन तृजादीनामपि ग्रहणात् कथं साहचर्यमत आह आदीति ननु प
तव्यदादीनां न कार्यस्येति परत्वादेः साधुत्वस्यैवेत्यर्थः एकवाक्यतया तत्त्वात् अनवकाशत्वाच्च नात्र परत्वेनेन व्यव
स्यात् तृजादिभिरिति आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात् तृजादिभ्यस्तव्यदादयो न भिन्ना इत्यर्थः सकृद्गताविति यथाऽऽह

किंपुनः कारणमुभयोः न करोतीति यौगपद्य संभवत्व नास्ति यौगपद्येन संभवः तत्र प्रतिपत्त्यर्थं वचनं तत्र प्रतिपत्त्य
र्थमिदं वक्तव्यं तव्यदादीनां न प्रसिद्धः तव्यदादीनां तु कार्यस्याप्रसिद्धिः न हि किंचित्तव्यदादिषु नियमकारि
शास्त्रमारभ्यते येन तव्यदादयः स्युः पश्चाद्भवना हेतव्यापदिष्टः अप्रतिपत्तिरेभयोस्तत्त्वस्य च लत्वादिति तत्त्वः स
तव्यदादिषु नैष दोषः अनवकाशास्तव्यदादयः उच्यन्ते चैतद्वचनात् भविष्यति पश्चाद्भवणाज्जाहेत्वमिति षेधेय
द्बाधितं तद्बाधितमेमेवेति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति किं पुनरिप्तनास्त्वेणोभवलभ्यं
लभ्यमित्याह कथं इह भवता हाहेत्वव्यपदिष्टो तृजादिभिस्त्वस्य पर्यायः प्राप्नोतीति अप्रतिपत्तिरेभयोस्तत्वस्य
हलत्वादिति च तत् यदा तावदेषहेतत्वस्तृजादिभिस्तत्वस्य पर्यायः प्राप्नोतीति तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्रि
यते नियमः विप्रतिषेधे परमेव भवतीति तदेतदुपपन्नं भवति सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधित
मेवेति यदा त्वेष हेतत्वस्य तिपत्तिरेभयोस्तत्त्वस्य लत्वादिति तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्रियते द्वारं विप्रतिषे
धे परं तावद्भवति तस्मिन् कृते पदिष्टं वमपि प्राप्नोति तदपि भवतीति ॥ जातत्वमिति हेल्लेकद्रूचप्राप्नोति ता
त्वेति परत्वात् तृजस्यानिवृत्तावात्मलक्षणप्रवर्तते द्वारमिति अप्रतिपत्त्यनयेनेन परत्वात् प्रवृत्ते द्वारेत्युपायः क्रियत इ
निवृत्त ॥
यौपेणात्यतिरेव प्रकारस्तस्य तृजाद्यवयविसमेन कथं भेदो तत्राह तृजादीनि भाष्ये आचार्यो वार्तिककारश्च
यथेति न च लक्षक्रूनाकृत प्रसंगित्वेनानित्यः शास्त्रान्तरशास्यानस्याप्यनित्यत्वात् न चान्तरङ्गानपीति न्यायात्वे मुनिकन्या
येन परादिपि लक्षोवलत्वतेनेदमयुक्तमिति वाच्यं परिभाषाणामिष्टसिद्धिमात्रफलकत्वात् ॥ रामाय नमः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प॰ वृ॰ प्र॰ इजनुरिति नचपूर्वं द्विलप्रवृत्तावपि विवचिस्वपीति लिङ्भ्यासस्येति संप्रसारणेऽभ्यासे मिष्टं सिध्यतीति वाच्यं न संप्रसारणे प्रति
निषेधेनाभ्यासस्य संप्रसारणेनापत्तेः व्यक्त्याकृतीति केचिन्न हि व्यक्तिपक्षे सर्वत्र शास्त्रं व्याप्नोतीति न तु जातिपक्षे इत्यत्र मान
मस्ति पक्षद्वयेपि सर्वव्याप्तिरेकशेषसूत्रभाष्यस्पष्टा एतत्कानन्यासंग्रहणे हन्मादिस्मादो सर्वग्रहणे हनन विषेधाय जातिपक्षाश्र
यणमेति चुनत्रस्पष्टं किंच भाष्यपक्षद्वयसाधारणेन दृष्टांतभेदं न पर्यायाप्रतिपद्येप्यामेतदाश्रयणे तद्वचनोपपत्तिपरं न तज्जा
तिव्यक्त्याश्रयणेति स्पष्टमेव यस्मयाजातिपक्षप्रवृत्तामप्रतिपत्तिसूपकस्यतत्व्यादिषु दोषाशंकायां भाष्यमसंगतं स्यात्
तिव्यक्त्याश्रयणेति स्पष्टमेव ... न तु जातिपक्षे ... सर्वानवकाशत्वे नैषां न परत्वेनव्यवस्थेति तदुक्तमसंगतमेवेत्यथ शास्त्रमेतद्जादितः सतायाण्वेत् प्रतिपादनाच्च नहि तज्जाद

पुनःप्रसंगविज्ञानादिति ईजतरितिपरत्वात्संप्रसारणे कृते द्विर्वचनं भवतिलक्ष्यात्

तदेतदुपपन्नं भवति पुनःप्रसंगविज्ञानात् सिद्धमिति ॥

रोधेन च व्यक्त्याकृतिपदार्थाश्रयणादनयोः परिभाषयोर्विषयविभागो वसेयः ॥ ॥

व्यक्तिपक्षेप्यस्य व्यक्तिविषयलाभेन चरितार्थत्वेयं व्यक्तिर्विरोधात्
यो व्यक्तिपक्षे एव सर्वविषया अपि तु जातिपक्षेपि किंच व्यक्तिपक्षे तु जात्याश्रयणतद्व्यक्तिविषयकत्वमेव नेतद्विषकमिमत्र
स्वविषयकत्वेन कल्पयन्तीति उपपत्तिरस्ति किंच जातिपक्षे तज्जात्याश्रयणतद्व्यक्तिविषयकत्वमेवनैतद्विषकमिमत्र
विनिगमिकाभावः न चैकशास्त्रदृष्टान्तोपपत्तेर्लौकिकन्यायाश्रयणे लक्ष्यानुसारो बीजमिमेव वक्तव्यमितमन्यथा नव
व्यक्तिपदार्थाश्रयेणासमतेसकृद्गतिन्यायेन ऊर्णोतेरमिसुदाहरणं नहन्तमसंगतं स्यात् ऊर्णुशब्दाद्धे तोर्णोतिवचनस्य ९
तात तद्भावपक्षे माविनाश्चेन ऊर्णुशब्दाद्धेत्वानादि तिवचनस्यानवकाशत्वेन विप्रतिषेधासक्तेरिति वदंति ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अंगादिकारस्य वक्ष्यमाण पूर्वविप्रतिषेधा वार्त्तिकाः श्रियण्णौरवं मन्यमानआह विप्रतिषेधे इति पूर्वविप्रतिषिद्धमिति कर्म
धारयः तुम शब्द रूपस्य विशेष्यमानान्नपुंसकनिर्देशः अंगाधिकारे परविप्रतिषेधस्यापीष्टत्वेनेदमसंगतं मन्यमानआह अस्य क

विप्रतिषेधे परमित्यस्यांगाधिकारे पूर्वमिति वक्तव्यं किं कृतं भवति पूर्वविप्रतिषेधा न पठितव्या भवं
ति गुणवृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषिद्धम् नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् इति अंगाधिकारे कथं
ये परविप्रतिषेधाः इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति सूत्रं च भिद्यते यथान्यासमेवास्तु
कथं ये पूर्वविप्रतिषेधाः विप्रतिषेधे परमित्येव सिद्धं कथं परशब्दोऽयं बह्वर्थः अस्त्येव व्यवस्था
यां वर्त्तते तद्यथा पूर्वः परः इति अस्ति अन्यार्थे वर्त्तते परपुत्रः परभार्या अन्यपुत्रः अन्यभार्येति ग
म्यते ॥

थमिति सूत्रं च भिद्यत इति अधिकसूत्रकरणादिति भावः येनानंगाधिकारस्य पूर्वविप्रतिषेधाग्रह रूपदोषसंग्रहः
सूत्रं भिद्यतें चेत्यन्वयः व्यवस्थायामिति तदाकालप्रवृत्तिनिमित्त इत्यर्थः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र.व.प्र. नन्वलक्षणवत्त्वं तद्विभागो ऽस्त्वैर्योन त्याह दृष्टानेष्टेति अंगशब्दस्य मुख्यो योऽर्थस्तस्य प्रकृतेः भावादाहांतर्मध्ये इति वहिरंगसमुदा
यस्य मध्येंतर्भूतानीत्यर्थः अंगशब्दस्य निमित्तेषु प्रवृत्तौ निमित्तं दर्शयति पाराष्यादिति एवं चांतर्भूतनिमित्तापेक्षमंतरंगं बहिर्भू
17 तनिमित्तापेक्षं च वहिरंगमिति भावः एतच्च मायेति स च क्रमो योवः परस्मिन्नित्यत्र भाष्ये दर्शितः करणाहे करणयोरपेक्ष्य स्ववले
चेति यद्यपि विप्रतिषेधशब्देनेदमपि लब्धुं शक्यं तथापि तदर्थबोधनेः समर्थमिति भावः कदाचिल्लोके ऽवलबलवतोरपि वि

तयुद्धवाचीति इष्टानिष्टविभागस्य व्याख्यानाहेतुः अंतरंगं चेति अंतर्मध्ये ऽगानि निमित्तानि पाराष्यादयस्तदंतरं
गमित्युच्यते एवं वहिरंगानि यस्य तद्वहिरंग एतच्च मायसिद्धमेवानूदितं कार्यमित्यहार्थेकृत्यः करणादकार्यं तस्य

अस्ति प्राधान्ये वर्तते यथा परमियं ब्राह्मणी अस्मिन्कुटुंबे प्रधानमिति गम्यते अस्तीष्टवाची परशब्दस्तद्यथा
परं धाम गतः इष्टं धाम गत इति गम्यते तद्यदिष्टवाची परशब्दस्तस्येदं ग्रहणं विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवति
अंतरंगं च अंतरंगं च वलीयो भवतीति वक्तव्यं किं प्रयोजनं प्रयोजनं यणेकादेशान्नानि गुणवृद्धिद्वि
र्वचनाल्लोपस्वरेभ्यः गुणायणादेशः स्योनः स्योना गुणश्च प्राप्नोति यणादेशश्च परत्वाद्गुणः स्याद्यणा
देशो भवत्यंतरंगतः वृद्धेर्यणादेशः ॥

(वलं च करणाहेमिति नित्यानित्योत्सर्गापवादांतरंगावहिरंगेषु स
त्त्वस्याव्यापारः स्योन इति सिवेर्वाहुलकात्नमत्यपेक्षते अपवादत्वाद्हलोपं वाधित्वा गुणः स्यादेवमंतरंगत्वाहद्
वतित त्रकृते ऽन्तरंगत्वाद्यणा गुणो बाध्यते वहिरंगस्याप्यालोयणादेशो कर्तव्ये प्रसिद्धत्वं न भवति नाजानंतर्य
इति वचनात् ॥

रोपदर्शनात् नित्यानित्येति नित्यस्य बलवत्त्वबीजं तत्कृतप्रसंगित्वेनावश्यकत्वं वधांतरंगं प्रथमं
बुध्यावारोहतीति तत्काले वहिरंगानुपस्थितेस्तदेव प्रथमं प्रवर्तते एवं चक्का विद्धाष्यपरत्वान्नित्यत्वाच्चेत्यादौ परत्वादित्व
कि रेकदेशिन इति बोध्यं पूर्वमंतरंगत्वादिति अंतरंगत्वाभावेपि नित्यत्वेनोक्तस्तत्सत्य इत्युक्तेयेन विधिरिति सूत्र इदमुदा ७
हरणमनुगणादिषु व्युत्पत्तिपक्षवादिनां प्राकट्यापणोदनामनेकृतेंतरंगत्वादिति अंतर्भूतनिमित्तकत्वरूपादित्यर्थः ॥

ना

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

युगपत्प्रसंग इति अंतरंगत्वात्समनालोचयतः पूर्वपक्षिण इति शेषः ननु अकृतव्यूहपरिभाषा नास्त्येव किंच तद्विषयेऽनं
तरंगत्वात् इति भाष्यासंगतिरित्यत आह अथ वेति एवं चानयैव सिद्धे समर्थानामित्यत्र समर्थग्रहणं न कार्यमित्यभिप्रा
यः स्यात् नैव द्विर्वचनप्रसंगः पक्षेऽपि शास्त्रांतरप्राप्त्या नित्यत्वं स्यादत आह द्विःप्रयोग इति वदंत इति कृताकृतप्रसंगेन मात्रेण

यौकामिरिति ननु कृते यणादेशे तद्विनोत्पत्तौ वृद्ध्यभावमिति नास्ति युगपत् यणवृद्ध्योः प्राप्तिः एवं न स्यैकृतव्यू
हाः पाणिनीया इति दिउकाम इति स्थिते अत्र परत्वाद्वृद्धौ युगपत्प्रसंगः अथवा यौकामिरिति पदं पदाविभज्यान्वा
ख्यायते दिवकाम इति तदा दिव उ दित्येते कृते यणि वृद्धिप्राप्तिः इह एषती तिदिवेः सत्व सती चंतद्धानि पदे इ उ

यौकामिः सौकामिः वृद्धिश्च प्राप्नोति यणादेशश्च परत्वात् वृद्धिः स्यात् यणादेशो भवं त्येन रंगतः द्विर्वचना
यणादेशः इह एषती हस्स्य षति द्विर्वचनं च प्राप्नोति यणादेशश्च नित्यत्वात् द्विर्वचनं स्यात् यणादेशो भवं स
तरंगतः ॥

भावः हतं ताद्येति किं तं ऊगादेशः तत्र यण च प्राप्नोति द्विर्वचनं च नित्यत्वाद् द्विर्वचनं स्यात्
एतद्भाष्यं द्वयमयं ति द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं पाष्ठिकं व्यवस्थापितं अत्र शास्त्रांतरप्राप्त्या द्विर्वचनमनित्यं यण
तु नित्य इति वदंतः ॥

कचिन्नित्यताभ्युपगमेन यणोऽपि नित्यतया परत्वाद्यणेव स्यादिति तेषामाशयः अमेनत् द्विःप्रयोगपक्षेऽपि द्वितीयः प्रयो
गो द्विर्वचननिष्पाद्यः परएव एवं च यस्य द्वित्वं मनं तस्य यणांतदनंतरं किं तु द्वितीयस्य प्रयोगस्य द्विर्वचनं तु यण
पि कृते तत्तस्यैव नित्यशब्दत्वाद् प्रयोगभेद एव शब्दभेदकः एकप्रयोगे कृताकृतप्रसंगे वह्निर्नित्यमितिभाष्याशय

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

18

प्र॰व॰प्र॰ तस्यानित्यत्वमिति यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते तेन न तदनित्यमिति कादाचित्कमिति भावः पूर्वपदप्रकृतीति दिविकामो यस्येति विग्रहे बहुव्रीहौ

अल्लोपस्येति ननु गोदीर्घत्वेन सूत्रान्तिसंप्रधारणगौडीवधत्वस्य न ग्राह्य इति स्थिते यदि पूर्वं यणादेशः ततो न संयोगाद्यन्तादित्यल्लोपनिषेधाद्रूपं सिध्यति अथ तु परत्वादल्लोपः स्यात्ततो यण न स्यात् एवं तर्हि नित्यत्वात् पूर्वमव्ययणभवतीति मन्यते कृतेऽप्यल्लोपे तस्य स्थानिवद्यणः प्राप्त्यानिमित्तं यणि कृते नास्य अल्लोपप्रतिषेधादिति तस्यानि

अल्लोपस्य च यणादेशस्य च नास्ति संप्रधारणा स्वराच्च यणादेशः द्यौकामिः स्यौकामिः स्वरश्च प्राप्नोति यणादेश शास्त्रपरत्वात् स्वरः स्याद्यणादेशो भवत्यन्तरंगतः गुणादेकादेशः ॥ ॥

स्यपरं द्यौकामिरिति दिवुकाम इति स्थिते यण च प्राप्नोति ञ्नित्यादिर्नित्यमिति स्वरश्च तत्र यदि पूर्वं स्वरः स्यात्तदोदात्तस्वरितयोर्यण इति ओकारः स्वरितः स्यादुदात्तश्चेष्यते द्यौकाम इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽपि ॥ परान्तरंगत्वाद्बाध्यते तथैव वर्दिवउदित्युत्वेन च ॥ ॥ ॥

प्रकृत्येत्यनेनेत्यर्थः ननु लेपण इति ततः पूर्वमेव स्वरः स्यादत आह तथैवेति ॥ ॥ ॥ १८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्त्रीभ्य इति पदिकङ्कर्णो गमामानातनदोनेनपदिकाचमानुषीनदाऽन्तद्वाभ्य इति अणिण्यासेन तदपवादो यच इति एकादेशा
तर्वंद्यत्ताभावे स्त्रीभ्य इत्यनेनैव टकक अनागमानैवस्त्रविन्त्ताप्यकादित्तिस्त्रीभ्यादगिता दोशतिय दिकादित्य स्यासंबंधे
नलिंगविशिष्टपरिभाषयावासिद्धेर्ज्ञापक पर्यंतानुधावनं किमर्थमिति चिंत्यं अत एव णपादोटक सिद्धिरिसाकुरज्ञा
पकमपि चिंत्यं अतथावलवदि मेतज्ज्ञापनेन कृतेपकादेशान्तत्त्वश्रत्वाचारितार्थ्यसंभावात्मभाष्ये परत्वाद्वृद्धिरिति निर्देशो

कादेवेय इति काद्यशाष्टात्संज्ञायामित्यू डिंकृतेत्स्त्रीभ्यो टकड्यच इति टकोपादेशाचटेलोपो कद्वा इति लोप इति
वेयादेर्गुण इति गुणश्च शासेनैकादिशाश्च ननु कृत एकादेशो अन्त्य इति निषेधात्मातिपदिकत्वाभावान्नहित
एवं नस्यात्कृते नैकादेशेन स्यातवद्भावात्प्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिरिस्यात्पूर्वत्रासिद्धत्वादप्ययोजनमेतदिस्या

कादेवेयो मं च मपश्यत् गुणश्च शास्त्रेणैकादेशाश्च परत्वात्तुगुणः स्यादेकादेशो भवत्यंतरंगतः वृद्धेरेकादेशाे
दसमाणः सोत्थिनिः वृद्धिश्च शास्त्रेणैकादेशाश्च परत्वाद्वृद्धिः स्यादेकादेशो भवत्यंतरंगतः द्विर्वचनादेकाद
शः स्यायाकुंदनः दौदनः सौदनमिच्छति सौदनीयति सौदनीयतेः सन् सुसौदनीयिषति द्विर्वचनशास्त्र
सेकादेशश्च नित्यत्वाद्द्विर्वचनं स्यात् एकादेशो भवत्यंतरंगतः अल्लोपादेकादेशः अनाग्ने ग्रत्लोपश्च शा
स्त्रेणैकादेशश्च परत्वादल्लोपः स्यात् एकादेशो भवत्यंतरंगतः ॥ कुः अत्रोच्यते अकृतेप्येकादेशे नोड्धा
त्वोरिति टेलोपो कद्वा इति निषेधात्तज्ज्ञापकाज्ञाविष्यतीति तद्धितस्य दोषः अनेनेति नत्वस्य वति संप्रसारणे कृतेन
स्यासिद्धवद्त्राभादित्यसिद्धत्वान्न संयोगान्तमनाद्विति निषेधादल्लोपस्य ना स्त्रि शाभिः एवं तर्हि शासादि सिद्ध
त्वमाश्रित्येतदुक्तं ॥ ॥

नवसानित्या शास्त्रांतरशास्त्रनात् इदमपि समर्थ ग्रहणप्रसाव्यानततार्थक्रमनित्यत्वा
द्विवचनमितिभाष्येशास्त्रांतरशास्त्रानित्यत्वं तक्कापि तत्त्वमिति भावः एवं तर्हीति तस्य अन्तोर ह्वाय इति तत्परकारणेना
नित्यत्वादनाश्रयणमिति वक्तु मुक्तं वार्णादांगमित्यस्य नित्यत्वात्रात्र न मनवान्तरंगपरिभाषाश्रय्या भीयते नतद्दृष्ठावब
हिरंगस्यासिद्धतयासवर्णानदमुदाहरणमिति वाच्यं वाकृतेन तज्ज्ञापितासिद्धपरिभाषायां शाभीरित्यंतरंगवली
य इति स्यात्तत्वेमानाभावात् धर्मिग्राहकमानेनतात्प्रतिबहिरंगस्याभीयासिद्धत्वापवर्तनाच्चेति दिक् ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰व॰प्र॰ भाष्ये उदात्तनिवृत्तिस्वरः अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्यनेन न गोश्वनिति गवादिभ्यः परस्योदात्तत्वं नेत्यर्थः तृतीयादिः
स्वरस्सावेकाच इति विहितस्य ग्रहणं तर्हि तृतीयादिर्विभक्तिरित्यनुवर्तनान्नेति भावः एवं च सत्यल्लोपे उदात्तनिवृत्तिस्व
19 रः स्यादिति प्रयोजनवाद्याशयः इत उत्तरोपपत्तिं तर्हीत्यादिग्रन्थव्याख्यायां प्रत्याख्यानवादिन इति भाति तन्नयुक्तं तृतीयादि
विभक्त्यभावेन न गोश्वन्निति प्रसक्त्यप्रसक्तेरुदात्तनिवृत्तिस्वरो निष्प्रत्यूह इति फलभेदोपसंहारस्य तदपलापकप्रत्याख्यानवा

प्रयोजनं प्रत्याख्यानवाद्याह नैतदस्तीति प्रयोजनवाद्याह अयमस्तीति प्रत्याख्यानवाद्याह नात्रेति प्रयोज
नवाद्याह नैष इति स एवाह यत्र तर्हीति यत्र पुनरित्यर्थः पुनः पदेपेति अत्र हि न गोश्वन्निति प्रतिषेधाभावा

नैतदस्ति प्रयोजनं योजनं नास्यत्र विशेषः अल्लोपेन वा निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन वा अयमस्ति विशेषः अल्लोपे
न निवृत्तौ सत्यामुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति किं कारणं न गोश्वन्सा
ववर्णेति प्रतिषेधात् नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः कस्य तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति पुनः प
देपेति एवं तर्हि न लाक्षणिकस्य प्रतिषेधः शिष्यः किं तर्हि येन केन चिल्लक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य
प्रतिषेधः ॥

दल्लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्गः तस्मात्पूर्वमेकादेशः एष्टव्यः प्रत्याख्यानवाद्याह एवं तर्हीति ॥ ॥ ॥

दिविकल्पत्वात् आह स एवेति अयं भावः तृतीयादिस्वरानिकस्य लक्षणविशेषानादरेण सर्वस्य निषेध इत्याशंकाउदा
हरणान्तरदानमिति न चैवं तर्हि प्राङ्गेन युक्त इत्यत आह पुनरिति चेत्यर्थः एतदर्थमेवतत्तद्भक्तित्वनादित्यात्तत्प्र
योजनमिति बोध्यं भाष्ये न लाक्षणिकस्येति तृतीयादिशब्दविशेषमनुपादाय विहितस्येत्यर्थः भाष्ये विभक्ति
स्वरस्येति तृतीयादिरिति नानुवर्तते विभक्तिरित्येवं एवं च पुनः इत्यादावपि नास्ति फलभेद इत्यर्थः ॥ ॥ १८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ननु बहुश्वन् शब्दस्य बहुव्रीहित्वेन सर्वपदप्रकृतिस्वरत्वात् उदात्तनिवृत्तिस्वराप्राप्तिरत आह बहोरिति प्रत्याख्यान
वादिना हलोपस्यैवेष्टत्वेन नलोपाभावेन अनुपधात्वात् सिसत्वा बहुश्वनीत्युदाहृतं भाष्ये यदि पुनरिति विभक्तियह

प्रयोजनं वा याह यत्तर्हीति बहुश्वनीति बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यंतोदात्तत्वस्मान् ङीपि कृते श्वोये क्रि
यमाणे उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् प्रत्याख्यानवाद्याह यदि पुनरिति प्रयोजनं वा याह नैवं शक्यमिति कुमा
रशब्दः स्ववर्णेनेति ङीपि उदात्तस्वरो न स्यात् प्रत्याख्यानवाद्याह एवं तर्हीति श्वनोऽसत्वे ङीप उदात्तनिवृ

यत्तर्हि विभक्तिर्नास्ति बहुश्वनीति यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिबोधो विज्ञायेत नैवं
शक्यमिहापि प्रसज्येत कुमारीति एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वरः श्वन्नव
तरतीति यदयं श्वन्शब्दं गौरादिषु पठति श्वनो दानार्थं पत्वं करोति सिद्धं हि स्यान्ङीयैव ॥

तिस्वरस्यासिद्धत्वात् किं ङीषु विधानेनेत्यर्थः तदेवमल्लोपादेकादेशस्य स्वरार्थत्वं दूषितं विशेषान्तरं त
त्वेव यत्र यत्राल्लोपो भवति ततोऽनुपधालोपिन इति ङीपि सति बहुश्वनीति भवति यदा त्वेकादेशे
नाल्लोपो बाध्यते तदोपधालोपिभावात् ङीबभावात् बहुश्वेति गौरादिलक्षणे ङीष्यनाहूपसर्जनादित्य
धिकारात् ॥

एतमपि नानुवर्तत इतिभावः कुमारशब्दात्तस्य द्विभक्तिग्रहणमनुवर्तते तथा
च बहुश्वनीत्यत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यादितिभावः बहुश्वेत्ति डाबुभाभ्यामिति भावे चेतिभावः ॥ एम

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰व॰प्र॰ नन्वेवं प्रयोजनवादि ग्रंथे बहुश्रुनीत्ययुक्तमत आह भाष्ये विति ननु प्रत्याख्यानां ततत्पैव ग्रंतपग्रंथपर्यवसानात् अस्मिन्
वत्तत्रस्य लदात्त पूर्वोक्तभाष्याद्ब बहुश्रुनेति भगवत इष्टमिति भ्रमं वारयति न्यायेत्यादिना ननु भाष्यमेवन्यायबाधकं
20 मस्तित्यत आह न्यायविद इति भाष्यस्य उदात्तनिवृत्तिस्वरके न केवलं सांपपरिहारमात्रतात्पर्यक तथा न न्यायबाधकं त्व
उत्तुभाष्यमिति स्वत्रस्य भाष्यकारस्यावहुश्रुतत्वं भाष्यसमतमिति भावः नचाह्लोपसंनिनस्वस्थानिवद्भावाय एतत्स्यादिति
ऊनान्नायादि नः पूर्वनित्वः श्रुनपुत्क्येत्यादि निर्देशो वारणसंभवात् वस्तुतो लोपस्वर्वानुदात्तश्रुनेति प्राप्नोति पूर्वरूपेण

भाष्येत्तु बहुश्रुनीति प्रत्याख्यानवादिमतेनोपन्यस्तं तत्त्वे किलउपीपात्रभाष्यमिति न्यायमूलं वेदमंतरंगत्वा
लीय इति न च न्यायस्यात्रैकेन विदाधो स्तीति बहुश्रुत्तेत्वे भाष्यमिति न्यायविद इत्याह सो स्थिनिरिति हेतुस्थित इति

स्वरो दैकादेशः सोमितिः वैत्तमानिः स्वरश्चप्राप्नोति सैकादेशश्च परत्वात् स्वरं स्यादेकादेशो भवति अंतरंगतः
गुणस्य चैतेनात्वयोश्च नास्ति संप्रधारणा वृद्धेरितो नैमित्तिः पोतिः वृद्धिश्च प्राप्नोतीतो नैव परत्वात् वृद्धिः
स्यादिनो न भवतो नरंगतः ॥
(नेपदद्वयं त्र पूर्वमकारस्योदात्तत्वं स्यात् ननदास्वरितो वानुदात्ते पदादाविः
तिपदे स्वरितत्वे प्रसज्येत पूर्वत्वे एकादेशकृते निसमायुदात्तमन्तर्भवति गुणस्येति परत्वाद्गुणोनि नभावं
स्वरितोरिति विभज्याख्यान इत्युतं इति स्थिते श्रंतरंगत्वादित्वत तो वृद्धिम् ॥ ॥

काद्येशास्वरेण ह्युदात्तमित्यपि विशेषो बोध्यः नन्वपूर्वमुदात्तत्वेपि न देकादेशस्यैकादेश उदात्तेनेत्यनेनोदात्तत्वे
इष्टे सिद्धे इत्याह तदिति नित्यमिति ज्ञित्यादिरित्यनेनेति भावः एतदपि प्रयोजनं समर्थ महण प्रत्याख्यानाभिप्रायेण
परत्वादीति इदं वस्तु नत्वकथं ननु तस्य प्रधारणाभावे हेतुः सतु भउभयोरपि वहिं भूत प्रत्ययाये तत्वेन सम २
त्वेनांतरंगाताभाव इति वोध्यं ननु स्त्रीणि शाह्यादि जिनदोन आह विभज्येति ॥ ॥ ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भाष्ये प्रत्ययोऽभवतीति तेऽन्तरंगत इति अत्र वाचनभ्यां सत्त्व प्रथमत्वादिव द्वयाध्यपेक्षत्वेन द्विसस्य वहिरंगत्वं वोध्यं इदं प्रयोजन
मेकदेशयुक्तिः द्वयोर्निमित्तयोर्निमित्तमेवायसत्वादिति सिद्धेः परेऽन्तस्माद्विधेर्नन तस्या परनिमित्तकत्वेनान्तरंगत्वाद्वेत्यसमेत्व
रणापि इत्यत्र योर्नास्ति सम्प्रसारणेनासहस्वरे नास्तीति ननु कुमारे हेत इत्यत्र मित्यादौ सावकाशं दीर्घत्वमत आह इत्य
त्रमिति एवं च परणान्तगुणाभ्यां सर्वविषयव्याप्ते सवर्णविध्यंतरे बाध्यबाध्यसामान्यचिंतया इत्यत्र माणविशेषत्वात्सवे
स्वर इति स्तोऽधितिति यदिह पूर्वे स्वरः ननु इत्यत्र तथाप्यंतरत्वमप्यादुदात्तः सिध्यति न वेति इदं शयमित्यत्र गुणः प्राप्नोति
कुमारी इह तु इत्यादौ यणादेश इत्यत्र वर्णः सवर्णदीर्घत्वेन विध्यंतरं बाध्य नैतदिति एकनिमित्तप्राप्तविध्यंतरवा
द्विर्वचनादित्वात्ते अत्रेतीस्त्रीयते प्रापो पूर्यते द्विर्वचनं च प्राप्नोतीति तत्रोत्ते च निमित्तत्वाद्द्विर्वचनं स्यादित्वात्तेभवतं
तरंगतः अल्लोपस्य च इत्यत्र तयोः तयोश्च नास्ति सम्प्रसारण स्वरे नास्ति विशेषः इयिङ् श्रीणामान्तगुणः स
वर्णदीर्घत्वात् इयिङः श्रीनामामङ्गुणः सवर्णदीर्घत्वाद्भवतमन्तरङ्गतः प्रयोजनमयजेइंद्रं यवयइंद्रं हत्
इंद्रं आद्गुणश्च प्राप्नोति सवर्णदीर्घत्वं च परत्वात् सवर्णदीर्घत्वं स्यात् आंतरगुणो भवत्यंतरंगतः नवा
सवर्णदीर्घत्वं स्यान्नवकाशत्वात् नवाप्ततदंतरंगगुणापि सिध्यति किं कारणं सवर्णदीर्घत्वस्यानव
काशत्वात् अनवकाशं सवर्णदीर्घत्वं आंतरगुणं बाधेत नैतदंतरंगोस्ति अनवकाशपरमिति ॥
थनेन सावकाशः सवर्णदीर्घोंतरंगं बाधितुं न शक्नोतीति भावः निरवकाशेन तु विध्यंतरेण सावकाशो
तरंगो विविध्यबाध्यते गोचत्रः लगचीमलकालक ॥ वाध्यमित्यर्थः अंतरंगादपि निरवकाशस्य ब
लवत्वेन नैतदंतरंगेहस्य न पयत्र मत आह एकमितिते एकस्यानिकेत्यपि बोध्यं एवं च स्वसमाननिमित्तकेन
स्वसमानस्थानिकेनैव वयेन नाप्रासिन्यायानत्तु विभिन्नस्थानिमित्तकेनापीति नत्तत्वाय इति भावः यस्त सवस्त
थानवकाशः सबाधक एवेत्याह निरवकाशोननि एकस्यानिनिमित्तकेनेत्यर्थः वहिर्भूतानाजादिप्रत्य
यापेक्षत्वादलुक वहिरंगः ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰व॰प्र॰ भाष्ये इहापीति यथांतरंगेपीदं स्यात्तत्तर्हि तत्रापि यथांतरंगत्वाद्यणः न स्यात् गुणस्य परत्वादिति वाधकत्वकेण समानमि
त्यत्रैव निरवकाशपराभ्यां वाध्यते इति द्रष्टव्यं फलितमाह यथेति तिन एव ह्वाशब्दे संवृत्यते: प्रागेवैकादेशेन तथा
ह स्वस्य ह्वा इति विभक्तावाव्यानेन दोषः हमलिंगविशिष्टपरिभाषयेति भावः लोप इति वह्वशब्दाकारस्येत्यर्थः ननु ज्ञा
21 यदं तत्वादीत्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातो युक्तो न त्वाह द्वंद्व इति न्याय्य इति शास्त्रीयत्वात्क्रमवाध्योपि सोढव्य इति भावः॥

नवा परत्वादितियथा त्वत्रपरत्वेन नत्ववस्य अपि तं तरंगेनेन तथा आङ्गुणेपि समानकर्तृत्वादीर्घेण वाध्य
ते न त्वंतरंग इति भावः स्वहीय इति तिस्वह्व आप इति स्थितेयदि पूर्वमीत्वस्यात् तन आङ्गुणः प्रसज्येत नत्वा॥

इहापि स्योनः स्योनेति शाकं वकं न वा परत्वात्तु गुणस्येति ऊऊ योरेकादेशाईत्वलोपाभ्यां ऊऊयोरेकादे
शाईत्वलोपाभ्यां भवत्यंतरंगत्वात्: प्रयोजनं नमीवादेकादेशः स्वहीयतिमा लीपतिईत्वंवशाभेत्येकादेशा
श्च परत्वादीत्वं स्यादेकादेशो भवत्यंतरंगत्वात्: लोपादेकादेशः कामण्डलेयः भाइवाहयलोपश्च शा
मोत्येकादेशश्च परत्वाल्लोपः स्यादेकादेशो भवत्यंतरंगत्वात्: अथ किमर्थमीत्वलोपाभ्यामित्युच्यते न
लोपेत्वाभ्यामित्येवोच्येत:॥

कारस्य कृते ईत्वे पश्चेति लोपो भविष्यति नैतदस्ति पूर्वविप्रतिषेधात्कोथा
वितीत्वस्यस्यानिवत्त्वात् न लोपेत्वाभ्यामिति ऊदइत्वासंभवाद्यक्रमो युक्त आश्रयितमिति भावः यथा प्यजाव
दंतमितीत्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न्याय्यस्तथापि लक्षणे प्रायेण मानाद्रियते ॥

८ लक्षणे इति अंतिक ककवा
ठयोर्नंद साधाविस्मादिनिर्देशैः क्रमानुसारस्य सर्वपूर्वनिपातविधिभ्यो वलवत्वज्ञापनादिति भावः भाष्ये संख्या
तानुदेश इति ननु नात्र यथासंख्यस्य प्राप्तिः तस्य विधंगत्वात् नापि स्थानांत्य प्रमाणस्य समासनिर्देशादिति
चेत्र अनुपमानयोरपि तत्व वृत्ते दृष्टत्वादिति भावः ॥ ३

प्रसिद्धत्वादेति विप्रोत्तकन्यायेनात्र प्राभीयासिद्धत्वं बोध्यं नन्वपदेशे प्रातःमनेमिति कमपादपस्य प्रत्ययोत्पत्तनेन तरभावित इति संभ्रमा
रणाभावादाह विभज्येति प्रशितीति प्रत्ययस्य प्रतिषेध इति भावः क्विवन्तमिति कर्तरि क्विवंते न षष्ठीसमासः स्वस्यार्थः ऽनपदत्वेऽपि पद
वेतत्प्रयोजनमेकदेशयुक्तिरिति भावः अन्तवदिति सन्नपुंसकमिति नपुंसकत्वस्यापि शास्त्रीयत्वादतिदेश इति भावः पदसमुदाय
वौदिरिति पूर्वमाकारलोपे सतितस्य स्थानिवत्वात् अप्रसिद्धत्वाच्चाकारलोपाभावाद्गुण इति गुणस्य प्रसंगः स्थानीयमिति विभ
ज्यान्वाख्याने स्थानीय इति स्थिते अनेमिति कत्वादात्वमंतरंगं भवति स्थाक्त्वमिति स्थास्नाह इति क्विवंतं अत्रापि तथा विभज्या
वाख्याने स्थक्त्व इति स्थिते यदि एवं तत्कस्मात्तदेज्त्वाभावादात्वं न स्यात् यथा टाकितेति ङपदेशग्रहणमेपदस्यायावैत
संख्यातानुदेशो माभूदिति आपोपकादेशो लोपप्रयोजयति वौदिः वालाकिः आत्वं नपुंसकोपसर्जनेन ह्रस्वत्वाभ्यथवा
यावेकादेशत्वग्विधिस्यः आत्वं नपुंसकोपसर्जनेन ह्रस्वत्वानि प्रयवायावेकादेशत्वग्विधिस्याभवत्यन्तरंगतः वेत्वा
नीयशानीयं स्थानीयं स्थानीयसाक्त्वं स्थाक्त्वं आत्वं प्रयोति पते चेति पथ्यः परत्वादेत्वं पियः स्यः आत्वं भवत्य
नरंगतः नपुंसकोपसर्जनेन ह्रस्वत्वं च प्रयोजनं अतिर्यं च अतित्वं च अतिरिक्तं च अतित्वक्तं च आराशास्त्रीदंधानाशकु
लीदंनि क्रौशाशावीदं निर्वाणाणामाद निष्क्रौशा विक्तं चेनिर्वाणाणा सेक्तं नपुंसकोपसर्जनेन ह्रस्वत्वं च प्राशामाति ए
तचविधेयस्य परत्वादेते विधयः स्युः नपुंसकोपसर्जनेन ह्रस्वत्वं भवत्यन्तरंगतः नव्यणोकादेशगुणाह ह्नानदी
येत्वमनमेनवी विधयः यणेकादेशगुणवृद्ध्यात्वदीर्घत्वेत्वमनमनवी विधिभ्यस्त्वं भवत्यन्तरंगतः यणादेश
त्व अग्निचिदत्र सोमसुदत्र एकादेशाद् अग्निद सोमंसुद इदकं आराशास्त्रीदमिति स्थिते पयचत्वपूर्वामेकादे ॥३॥
इदाहरणं अतिर्यत्रेति अतिरेयत्र इति स्थिते अपादेशे सत्यनन्तरत्वान्ह्रस्वो न स्यात् आराशास्त्रीदमिति आराशास्त्रीइद
मिति स्थिते पयत्र पूर्वमेकादेशः स्यात्तदा स्यात्तवद्भावात् ह्रस्वकृतत्वं पंचमस्य प्रेत अग्निचिदत्रेति पदसमुदायस्य विभह
स्यान्वाख्याने अग्निचित्र इति स्थिते यदि इह वेयणः स्यात्तदानन्तरं स्यात्तत् नपुंसकं चात्राग्निचिद हत्वं पुंसि विभक्त्या व्य
(वधानात्) ॥
सेतिपदस्य यदादित्वादेः पदसमुदायस्याप्यन्वाख्यानदर्शनादित्यादि इति भावः पुंसि विभक्त्येति नवप्रत्वपेक्षया
परत्वात्प्रथमं तद्गतिकर्णं सपावया नोक्तिरिति वाच्यं अग्निचिते इत्यादौ गुणत्वकोः संधारणाया अप्रभाष्येऽक्तत्वेन त्वकः
पूर्वमन्तरंगत्वाद्विभक्तिः सिद्धवत्क्वे वासभाष्यस्य ॥
प्रवृत्तिरित्याशयात् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰ वा॰ प॰

भाष्ये प्रकृष्टकः प्राख्याक इति यत्तत्तकोऽविस्मनपेत्यदं बहिरंगत्वेनापि सिध्यतिनान्तानेनेत्यर्थः इति तन्नासत्येवेत्यभिप्रायाच्चिंत्य
मेतदिति स्वकृदादिशब्दयोः प्रकरणादिदिनापदा सत्वविशेषपर्यवसानं तदा इदमुदाहरणमित्याहुः ननु प्रश्नस्ङित्वा
त्गुणस्य कथं प्राप्तिः द्वयोरप्येकनिमित्तत्वेनान्तरंगत्वाद्यभावश्चेत्यत आह नित्वाश्रय इति गुणो लघूपधगुणः तदिति इकोप
णो नित्यत्वादबाधित मिति भावः उस्थानिकपणोऽकृपूर्वत्वेपमयत्वादयतितात्पर्यं यदाकारेतिननुकृदतिङ्सूत्रस्थाक

स्वकृद्धच्छत्वाविति कथं पुनरप्रानङ्प्राप्नोति यावता विषयो निसर्वेयत्वाचिनां प्रकारांतानां ह्लंदेसविहितं इति चिं
त्यमेतत् धिमनीति धिधारणे तिपि शक्रूते तिवाऽघोगुणः प्राप्नोति विकरणप्रत्ययः इयङ्भवत्यंतरंगत्वात् य
गुणात् प्राग्निविति सोमस्तेन हेतुः प्रकृष्टकः शार्ककः सोमादग्निविति सोमसहति दीर्घत्वात् जगृह्मांजनगः
स्माईत्वात् जगत्पति जनगत्पतिमुमः अग्निविन्मन्यः पत्वात् जगह्माः जनगह्मरीविधेः स्वकृत्पति पापकृत्प्र
ति प्रनङ्गानङ्भ्याचे तिवक्तव्यमुङ् स्वकृत्प्रानङ् स्वकृद्धच्छत्वात्क्षा प्रोसेतेत विषयप्रत्ययत्वाहेतेविषयं
स्वः नकभवत्यंतरंगत्वः इयङादेशो गुणात् यङादेशो गुणात् भवत्यंतरंगत्वः प्रयोजनं धियतिरियति
इयङादेशः प्राप्नोति गुणस्य परत्वात् गुणः स्यात् इयङादेशो भवत्यंतरंगत्वः उयङादेशश्चेति वक्तव्य
प्राङ्गुवत् प्रासश्चवत्प्रेः संप्रसारणपूर्वत्वं यणादेशात् प्रसंप्रसारणपूर्वत्वं णादिशात् भवत्यंतरंग
तः प्रयोजनं प्रश्नवतः पुष्पवुः पूर्वत्वं प्राप्नोति यणादेशश्च परत्वाद्यणादेशः स्यात् पूर्वत्वं भवत्यंतरंगत
क्ष्याकारलोपात् कष्याकारलोपात् पूर्वत्वं भवत्यंतरंगतः प्रयोजनं जुहुवतः जुहुवुः पूर्वत्वं च प्राप्नो
ति प्राकारलोपश्च परत्वादाकारलोपः स्यात् पूर्वत्वं भवत्यंतरंगतः स्वरोलोपात् स्वरोलोपात् पूर्वत्वं

णादेशश्चेति परनेका च इतियण् जुहुवतुरिति का पत्तरस्त्वकृः संप्रसारणमभ्यासस्य चेति संप्रसारणीकृतेऽथा =
कारलोपः स्यात् दान्तस्य स्थानिवत्वादसिद्धत्वाभादित्यसिद्धत्वाद्वोवङ् नस्यात् प्रोपगावीति उपगोरियमि ति
त्याणिङौ पिवङ् जेयदि प्रत्ययाद्युदात्तत्वात् पिदनुदात्तत्वाद्धा पूर्वलोपः स्यात् दोदात्तनिवृत्तिस्वरईकारस्य नस्या
दोत्याविकीर्षतीत्यादावचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वे नतत्वाभाववत्कृत्वादित्यच पूर्वरूपेषितस्य स्थानिवत्वाद्वङ् प्राप्तमितिति
चेन पूर्वस्य धात्वाभावेन तद्वदेशस्य कविधेरभावात् इत्याहुः उपगोरियमिति अनेनतरायत्यमिति शब्द इसे के गोत्राणि जुत्रा

अस्यारित्यादेरिव परिमितं प्रयोजनं श्लोकवार्तिकामम्

गुणादिकृत्ययाविस्मयादि नियमः प्रयोजनमिति भावः प्रत्ययाद्युदात्तत्वात् पिदनुदात्तत्वात् पिदनुदात्तत्वमयाद्युदात्तत्वमयि
न्योऽयदंतरंगमेवेति बोध्यं ॥ ॥

२१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रत्ययसेतिएकादेशोपिपूर्वांतवत्त्वेननह्यः प्राप्तेस्तन्नित्यत्वंभाष्येपरत्वाद्यणिति अव्यंतरप्राप्तेर्नित्यत्वंनोक्तंलादेशादेनला

अग्निरिंद्र इति यद्यपिप्रत्ययरहितायाः प्रकृतेः प्रयोगोनास्तितथापिवाक्यस्यविभज्यान्वाख्यानेक्रियानाणिःपंवि॰
चारः क्रियतेयद्यपिप्रत्ययस्यनित्यत्वंतथाप्यंतरंगत्वेनैवसिद्धत्वान्ननदाश्रितंपचवत्रेति यद्यत्रपूर्वंयणस्यात्तदान
लविधावितिस्थानिवत्त्वनिषेधाइत्वंनस्यात्पूर्वशालाप्रियइतिपूर्वाशालाप्रियाप्रत्येतित्रिपदेबहुव्रीहौकृतेनोद्धा॰

स्वरश्चप्राप्नोतिलोपश्चपरत्वाल्लोपःस्यात्स्वरोभवत्यंतरंगत्वात् प्रत्ययविधिरेकादेशात् प्रत्ययविधिरेकादेशात्
भवत्यंतरंगत्वात् प्रयोजनमग्निरिंद्रवायुरुदकं प्रत्ययविधिश्चप्राप्नोत्येकादेशश्चपरत्वादेकादेशःस्यात्प्रत्यय
विधिर्भवत्यंतरंगत्वात् यणादेशात्स्वयणादेशाश्चेतिवक्तव्यं अग्निरत्रवायुरत्र लादेशोवर्णविधेः लादेशोव
र्णविधेर्भवत्यंतरंगत्वात् प्रयोजनंवेवचनत्रपट्त्वचलादेशश्चप्राप्नोतियणादेशश्चपरत्वाद्यण्स्याद्यणादेशास्ला
लादेशोभवत्यंतरंगत्वात् तत्पुरुषांतोदात्तत्वंपूर्वपदप्रकृतिस्वरात् तत्पुरुषांतोदात्तत्वंपूर्वपदप्रकृ॰
तिस्वरात्भवत्यंतरंगत्वात् प्रयोजनंपूर्वशालाप्रियःअपरशालाप्रियः ॥ ॥

८ थैतिद्वयोःपदयोस्तत्पुरुषःत ८
त्रिपदाश्रयबहुव्रीहिनिमित्तःपूर्वपदप्रकृतिस्वरोबहिरंगत्वात्प्रवर्ततेनतत्पुरुषसमासाश्रयंशालाशब्दस्योदात्त
त्वंभवति पूर्वशालाशब्दस्यागशिटामदंतानामित्याद्युदात्तः ॥

देशास्थानिकस्यादेशास्तदाहउत्त्वंनेति नत्रेतियद्यपिपरिनिष्ठितत्वादिदंसिद्धंतथाप्यंतरंगन्यायादपीष्टसिद्धिरितिभा॰

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰व॰प्र॰ वहिरंगेकृतेइतिग्रंथं हिन्यायोप्यन्यासौ अंतरंगस्यप्रथमंप्रवृत्तिबाधकएवेतिभावः पूर्वोक्तेति अंतरंगेकर्तव्येवहिरंग॰
मसिद्धं तद्वहिरंगकृतं चिकीर्षितं तेनसमानत ननुस्थानइत्यत्रपरत्वाद्गुणेनस्यासिद्धत्वेपीकोभावाभावादत आह शास्त्र॰
23 तिनन्वेवंसत्यास्थितिरित्यादौस्थानेगुणशास्त्रवत्वहिरंगमायुरादेशशास्त्रंनप्रवर्त्तेतेत्यतआह अंतरंगेतियुगपदुपस्थितौव

पचावेदमिति अंतरंगबलीयस्त्वेनैतन्नसिध्यति वहिरंगेकृतेतेनाहणपत्वेइतिप्राप्नोति अतएवेति इयंहि

तस्यरुष्यातोदात्तत्वंप्राप्नोतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चपरत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंस्यात् तस्यरुष्यात॰
तोदात्तत्वभवत्यंतरंगतः एतान्यस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानिप्रदर्श्यमेघपरिभाषाकर्तृत्वमापदिस
तिप्रयोजनानीत्येषापरिभाषाक्रियतेतन्नचपश्यकर्तव्या असिद्धंवहिरंगमंतरंगइतिकिंप्रयोजनं॰
पचावेदंपचामेदं असिद्धत्वात् वहिरंगतलक्षणस्यगुणस्यांतरंगपत्वणमैत्वंमाभूदिति इमेतर्हि
कर्तव्येनेत्याह अतएवसिद्धं इहापिस्योनःस्योनेति असिद्धत्वात्वहिरंगलक्षणस्यांतरंगलक्षणोप
णादेशोभविष्यति यथासिद्धंवहिरंगलक्षणमंतरंगलक्षणइत्युच्यतेअक्षभूःहिरण्यपदअसिद्ध॰
त्वाद्वहिरंगलक्षणस्यौणोतरंगलक्षणोयणादेशोनप्राप्नोति नैषदोषः ॥

(व्यापिकापूर्वोक्तप्रयोजन
निषादमात्प्राप्त्यासिद्धत्वाश्रयणाद्वहिरंगलक्षणेनतावत्प्रवर्तितेअंतरंगलक्षणेनप्रवर्त्तेयत्रनि
मित्तसद्भावस्तत्रवहिरंगलक्षणप्रवृत्तिः ॥

हिरंगस्यनपूर्वप्रवृत्तिः प्रवृत्तेत्वंतरंगेभवत्येववहिरंगमितिभावः भाष्येवहिरंग — लक्षणेसेतिवृद्धइतिशेषः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अत्रैकदेशी समाधत्ते नाज्ञानंतर्ये इति अचोरानंतर्यमिति अचोरिति हि न विवक्षितं तेन वसमासेन षत्वतुगग्रहणे रूपेणाप्य
केनने विरोधः अचोरानंतर्यनिमित्तके अंतरंगे कर्तव्ये कृते च तस्मिन्यासेंतरंगे कर्तव्ये जातस्य बहिरंगस्यासिद्धत्वे नेति तदर्थः प
तेन पचावेदमित्यादौ गुणे ज्ञानंतर्याश्रयणात् असिद्धत्वानापत्तिरित्ययास्त्वं अपजेंद्रद्यिपतीत्यादिवसिद्धं अत्र तु अरिमत्र प
णिलोपाभावाश्च सिद्धः न त्वक्षप्रवर्तिष्यत इति समासोत्तरं त्यप प्रकृत्याश्वपदसंबंधे न समासे जातत्वेहिताया निमित्ताद् एकादेशो
त्यपि तगपेक्षया यदपद्वयसंबंधो वर्णोपि तैकादेशस्य दृश्य त्वेत्यादौ संयोगांतलोपापेक्षया यागणे बहिरंगत्वेनासिद्धत्ववदसिद्धत्वेनत
त्व वृत्तिरिति भावः यत्तु ग्रहणेन नयुक्तं ज्ञापकं चपादिकं तरंगं च न तत्परिभाषायाः कार्यकालपक्षेप्यप्रवृत्तेविसर्जनीयस्तत्र भाष्य

नाज्ञानंतर्ये इति अचोरानंतर्यमाश्रित्य यत्र कार्यं विधीयते तत्रैवापरिभाषा नोपतिष्ठते पदद्वयमिति कोसिवदधीमेतिवत्

असिद्धं बहिरंगलक्षणमंतरंगलक्षणे इत्युक्तान्तेवसामिनाज्ञानंतर्येबहिष्टुप्रकृतिरिति सानर्हेषापरिभाषा
कर्तव्या नकर्तव्या आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति पदद्वयं तत्कोर सिद्धत्वमाह इयं तर्हि परिभाषा
कर्तव्या असिद्धं बहिरंगलक्षणमंतरंगलक्षणे इति ॥ (हिरंगस्यैकादेशस्यासिद्धत्वान्नं न भविष्यतीति त्वकृतम

वर्तिष्यत इति किमसिद्धवचनेन ॥ ॥

संमतत्वात् षत्वस्यापि पदद्वयसंबंधिवर्णद्वयापेक्षत्वेनांतरंगत्वाभावाच्चनवाधेत्यसमादौ पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते
इत्येकादेशेंतरंग इति वाच्यं साधनवोधकप्रत्ययेनेतरपदांतरसंबंधनिमित्तकं कार्यं पूर्वमपसर्गसंबंधे न तन्निमित्तं
कस्यांतरंगत्वमिति तदर्थो न त्वप्रत्ययनिमित्तादपीति तदर्थः संप्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वात् तत्र हि ल्वहा आहूट
प्यत्र सवर्णदीर्घात्गुणोंतरंग इत्युक्त्वा स्वकात्पूर्वं इत्यादिसूत्रे व्ययुक्तं उपसर्गार्थेन प्रवेसंबंधस्ततः अत्यपेक्षत्वे उप
सर्गेण संबंध इति सिद्धांतितं इति स्थिते अंतरंगत्वार्थं कोपसर्गनिमित्तकः स्यादहिन्नादितः पूर्वमिति एवं च विशिष्टोपस
र्गनिमित्तकत्वाड्उपसर्गार्थाक्षितमपसर्गनिमित्तकार्यमंतरंगं यत्तु न तथात्वं तत्र पूर्वागतसाधनकार्यमेवांतरंगमतएवश्र
द्दस्यत्रगुणे बहिरंग इति भाष्ये उक्तं अस्याश्च परिभाषाया भाष्ये तत्र कार्याण्यव्यवहारादियमेकदेशप्रवृत्तिः एतज्ज्ञापकेनांतरं

गपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यमिति तत्वं ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वृद्धेसिद्धमिति परिभाषासत्त्वेन विभक्तिनिमित्तसंप्रसारणस्याश्रयेणान्तरंगे गुणे प्रसिद्धत्वात् तदभावे वृश्च्यर्थं भ्रस्जाग्रहणं ग्रक
इतिभावः नन्वनकारान्तेऽकारान्तोपसर्गे चोपपदे अवर्णाभावात् परत्वेन पूर्वबाधाच्च वृद्धिरेवोभयत्र प्राप्नोतीत्युत्संप्रसारणयोः फ
लेविशेषइत्यत आह अनकारान्तेति इहमकारान्तोपसर्गोपलक्षणं छेदसीति नचएवं ताछिपिवत्यादिभ्यो विहितत्वा
भावेन संप्रसारणाभावे विश्ववाटध्वष्टोलोकेयस्येवेति वाच्यं कोलप्रसिद्धस्यकाचित्कत्त पाणिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन

पदद्वयमिति दिकच्चाह प्रसइतिस्थितेवाहः संप्रसारणमेवकर्तव्यं तत्रकृते पूर्वैकादेशेचप्राप्ते वाश्रये चगुणेवृद्धेरे
वीतिवृद्धौसिद्धं दितिसोह इति अनकारान्तेचोपपदे वहेश्छिंदसिएवं नदृश्यते प्रयोगदर्शनेवासत्यहनेः क्विपि
प्रयोगोभविष्यतिकिमूठादेशविधानेनेति परिभाषायाज्ञापकेऽवृद्धिधिः तस्मांहि रंगस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वेनरंगो

एषाचनकर्तव्या आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेतिपदं यवाहत्रुटितित्रुटं शास्ति नत्वदोषः
पूर्वपदोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशात्ततस्येनस्यलक्षणस्यदोषः पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेश
दन्तरंगतोभिनिर्दिष्टत्वात्तत्राप्युक्तः पूर्वेषुकामप्रपरेषुकामशमः ॥

एणेनसादिस्तवृद्धौधीयतेपूर्वेकामश्
मइति पूर्वेषुकामशमीप्रइतिस्थिते यर्यन्तरंग आङ्गणःस्यात्तदापूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गाभावादुभयत्राप्र
यःतादिवद्भावनिषेधाच्च दिशामद्राणांशाचामन्तगाराणामित्युत्तरपदवृद्धिनस्यात् उत्तरपदवृद्धौसर्वं चेति
प्राप्तात् दिक्शब्दाश्चेति तथैवपूर्वपदात्तोदात्तत्वनस्यात् सावकाशं चेतदुभयं पूर्वेकाम्नम्न्तिकइति ॥

तत्रवाहउदात्तस्वस्यशामेरेवाभावादित्यादिः वस्तुतोलोके विवहेणिवदर्शनाच्छंदसीत्यपलक्षणंइहतिरितिधा
त्वनामकार्थनात्रार्थभेदः भाष्यत्वस्येतस्येति प्रसिद्धं बहिरंगमित्यस्येतदर्थः दिशामद्राणामिति इत्यनुवर्तमानेइति
शेषः अत्रापिस्वरउदाहृतेशाकइत्यभिप्रायेणाहउत्तरपदेदिक्शब्दादिक्शब्दाश्चेति अनेनविहितं पूर्वपदान्तो
दात्तत्वंमच्यवव्यपवर्गाभावात्सादित्यन्वयः ॥ ॥ २५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भाष्ये उदके केवले इति मिश्रवाचिनि समासे उदके परे पूर्वं मंतोदात्तमिति तदर्थः एतदुदाहरणमेकदेशिनः अंतादिव
च्चेति सूत्रे पूर्वांतवद्भावेनात्रैतत्समस्ताधानात् उभयाश्रयणं च नात्र एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादुदकशब्देन ग्रहणादि
ति तत्रैके पठः भाष्ये नेंद्रस्येति निषेधात् आश्रयणेंतादिवत्त्वाभावेपि अंतादिवत्त्वेपि अपवर्गाभावे चासोमेंद्र इति तदु
दाहरणे विकारविशिष्टेंतवद्भावेन पूर्वपदत्वेनृशब्देन एकदेशविकृतन्यायेनेंद्रशब्दत्वात्सामर्थ्यान्नय वृद्धिनिषेध

गुडोदकमिति उदके केवले इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात् उदकदकमित्यादावेव स्यात् ॥ ॥॥

गुडोदकं तिलोदकं उदके केवल इति पूर्वोत्तरपदयोरपवर्गाभावात्स्यात्तन्नैष दोषः आचार्यप्रवृत्ति
ज्ञापयति पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति पदयं नेंद्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति ॥
कथं कृत्वा ज्ञापकं इंद्रे द्वावचौ तत्रैकोपसेति चेति लोपनायद्युत्तपरएकादेशनत्ततोनर्थकः इंद्रः
स्यपन्नः तत्रकः प्रसंगो यद्वृद्धेः प्रतिषेधः स्यात् पश्यति त्वाचार्यः पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इ
ति ततो नेंद्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति ॥

९ एवास्तव्यत आह इंद्रे द्वावचाविति एकोपसेति यद्यपि वृ
द्धिः परा तथापि लोपो नित्य इति भावः न परादिवद्भावेनैकादेशावि- शिष्टस्योत्तरपदत्वमेवास्त्विति तत्संभव
इति वाच्यं एकदेशविकृतन्यायस्याप्याहार्यारोपबोधकत्वेनापवर्गस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् किंच इंद्र
योत्तरपवायचस्यानिकद्धेस्तदभावेनाप्राप्तेतादृश्यानतिदेशात् इति दिक् ॥ श्रीरामचंद्रात्मनेनमः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰ प॰ पाणिनीयत्वादृशलक्षणाभावादाह प्रसंगेनेति तद्वदर्शाग्रतिभाष्ये लक्षणं भवति येरिति अनवकाशत्वेहेतुरवीत्युच्यत इति
यणयत्वादिः बहिरंगत्वादितिष्टद्धिप्रसंग इत्युक्ते स्तन्निमित्तकत्वादित्यर्थः वित्तमितिपवंवस्त्तामंत्रेत्यादिग्रंथः इत्थंपक्षेकदेशि

25

प्रसंगेनकरणान्तरे लक्षणं विचारयितुमाह यणादेशादिति लोपीभविष्यतीति ननु बहिरंगत्वादियुवीरसिद्ध इ

यणादेशादियुवौ यणादेशात् इयुवौ अन्तरंगत्वोसिनिर्दिष्टत्वाच्चाभावतः वैयाकरणः सौवश्व इति लक्षणं हि भव
तियोरविवृद्धिप्रसंगे इयुवौ भवत इति नैष दोषः अनवकाशावियुवौ अवीत्युच्यते किं पुनः कारणमवीत्यु
च्यते इह माभूतामिति कायनः औपगव इति स्तामेवइयुवौ लोपोयावौ लीतिलोपो भविष्यति ॥ ॥

त्वाल्लोपो न प्राप्नोति अत्राहुः समुदायस्यासिद्धत्वं नावयवस्येति समुदायस्यासिद्धत्वे सामर्थ्यात् दवयवस्याप्यसिद्ध
त्वमिति चिन्त्यमेतत् ॥

सिद्धान्त्येकदेशिनो रुक्तिरिति भावः वस्तुतः परिभाषारंभे दोषात् परिभाषानकार्येति इत्थं पतितेणवोक्ता मा दापदोषो
द्भावनमयुक्तमिति चिन्त्यमेव चिन्त्यं ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰ व॰ भ॰ याउस्थितिस्थितइति अंतरंगत्वादितिभावः पूर्वं सलोपः अपवर्गाभावादितियाशब्दाभावादितिभावः नसिध्येदितिउकारांतस्ये
यापदेतिरितिभावः यासितिच्छेदेययइतिसौत्रोनिर्देशइतिभावः अतोपाइत्यिइत्येवपाठइतिशोनेनकस्तेभाष्ये ननुनित्यांतरंगत्वेन
२९ सलोपपासेवदुर्लभोऽतआहसलोपापवादइति वार्णापवि भाष्येयदंसिध्यतितदनाश्रयणेननुभाष्यंतसेत्रापययोःफलेविशेष

यवेयुरिति यवयाश्राययाउसइतिस्थिते ययत्रांतरंगत्वात्परत्रूपंक्रियेतदाव्ययवर्गाभावादियादेशोनस्यात् एकादेशासंत
वत्वाद्भविविष्यतीतिचेत्तएवमपित्रूपंनसिध्येत् यासित्येतस्येति सलोपापवादइयादेशः अकृतेसलोपेनास्तिपरत्रूप

यत्रतर्हिलोपोनास्तिप्रेयमेधः प्रेयंगवइति उसिपरत्रूपाच्चांतरंगतोभिनिवृत्तादियादेशेन प्राप्नोतिपचेयुः यजेयुः
नैषदोषः नैवंविज्ञायतेयाइत्येतस्यइयुभवतीतिकथंतर्हियासइत्येतस्यइयुभवतीति लुक् लोपयणपवायावेका
देशेभ्यः लोपयणधवायावेकादेशेभ्यो लुक् बलीयानितिवक्तव्यं लोपात् गोमाश्रियोयस्यसोयंगोमत् श्रियः गोमा
निवाचरितिगोमस्यतेयथमस्यतेयणादेशात्ग्रामणपः कुलंग्रामणिकुलंसेनान्यः कुलंसेनानिकुलं अयवायावे
कादेशेभ्यः गवेहितंगोहितंरायः कुलंरैकुलंनावः कुलंनौकुलंः वृकात्भयंवृकभयं लुक् चप्राप्नोत्येतेविषयअप
रत्वादेतेविधयः स्युः लुक् बलीयानितिवक्तव्यं लुकयथास्यात् ॥ ॥ इतिव्याकरणभाष्येप्रथमस्याध्यायस्यच
तुर्थपादेप्रथममाह्निकम् ॥ ॥

प्रसंगः गोमत्प्रियइति ययत्रलोपः स्यात् तदाप्रत्ययलक्षणेनतमादिस्यात्
ग्रामणिकुलमितियणादिषुकृतेषुलुकिसतित्रूपंनसिध्येत् वृकादिति पूर्वमेकादेशकृतेतस्यादिवद्भावाद्लुकिस-
तियंनसिध्येत् अंतरंगानपिविधीन्बहिरंगोलुग्बाधतइत्यस्यप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यत्रत्वामितमात्सिद्ध ॥ ॥
इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकय्यटकृतेभाष्यप्रदीपेप्रथमाध्यायस्यचतुर्थपादेप्रथममाह्निकं ॥

साहययत्रेतिलुकित्
त्वलमतेनिषेधइतिभावः भाष्येपरत्वादेतइतिपरत्वादुत्कृष्टत्वादंतरंगत्वादित्यर्थः तदाहअंतरंगानपीतिइतिशिव
भट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतेभाष्यप्रदीपोद्योतेप्रथमस्यचतुर्थेप्रथममाह्निकम् ॥ राम ॥ ॥ २९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

एकेऽस्मिन्नेन सर्वमनंतकं तत्स्थानमिति ध्वनयति व्यवहितस्येति यद्यपि त्रिहियोगात्पदस्माल्लीनयोपास्यपदेऽर्थस्य सामर्थ्याद्व्यवहितस्यापि
ग्रहणमिति भावः तान्तादीति शिष्टत्वान्नेन तदेकेन वर्णस्थाने ककच्छ नास्तीति भावः एतेन तान्ताभिर्हेरावध्योर्माभूत्तु भेदाद्रुदान्तादीनां सव।
र्णसंज्ञानप्राप्नोति ऽस्मपाद्ये श्रासभवशेनतइयाव छिन्नस्य व ग्रहणे नादोषात् ननु यद्यपरि पदे नैव तद्ग्रहणमिति हि तत्स्माहं निह्न्याच्य।

व्यपदेशिवद्भावेनेति सर्वावस्थायुक्तमासमासशब्देनोच्यते देशशब्देन तद्विशिष्टेवाचस्थावर्णोमात्रनहेतुः नत्वबुद्धिकृतभेदा
श्रयेणव्यपदेशः नहीति प्राग्यमकासिकमित्यर्थः यौगिकस्यतुव्यवहितस्यग्रहणात्स्थानमिति तान्तादिकारणमिति ।

व्यपदेशिवद्भावेनव्यपदेशोपपत्तिरिष्यति सिध्यतिस्थंतेनर्हिभिद्यते यथान्यासमेवास्तु ननुचोक्तं सवर्णसंज्ञायां भिन्नदे
शोपत्तिप्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यादिति नैषदोषः नहिलौकिकमास्यम् किंतर्हिं तद्धितान्तमास्यम् आसभवमास्यम्।
शरीरावयवग्राहिन्

27

नं० ४-घ-च
काशिकावृत्तिः
पत्राणि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मा॰ वे॰ दि॰
प्र॰ द्वि॰ भा॰
२

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ गाङ्कुटादिभ्यो ऽञ्णिन्ङित् । इतिदेशोऽनेन वार्तिकानुयायिनमार्गं व्याहृतवानिति । उपदिष्टाः इयमाज्ञा ज्ञानाज्ञानामात्रं सर्वार्थः तत्रायमिति तत्र हि गाङ्कुटादिभ्यः परो ऽञ्णित्प्रत्ययस्तस्य ङकारस्य इत्यर्थः तथा विधि तत्र च ये गुणाः तयोर्ङकारककारयोर्निषेधाभावः मत्वा इत्याह भाष्ये ङकारककारयोरिति सूत्रं चेत्तत्रायमात्मवृत्तिः इ. ति किं त्वपि रूपसिद्धिरिति तथा च वृत्तौ यथा हि विधिनियमरूपत्वेन यत्तु तस्मिन् सति वै
तिपङ्कादेशिनिषेधः असिद्धात् ग्रहणमेव यच्छायया च यो ज्ञातिर्वल्लभाभावार्थमत्र वा रक्षतिनशंका ननु भाष्ये विशेषणादिषु देशे रसनापि विज्ञापनमशा
पामसंबन्धः प्रतिपाद्यते रतिचेत्त तत्र रूपाणां प्रामाण्यप्रसंगात् असिद्धात् ग्रहणमिति न च ननु हि दिति विदितं तस्य ङकारस्य ङित्वात्तत्रयन तत्र इति वाच्यं गा
ङ्कुटादिभ्योऽनेन तयोर्विधाने विप्रत्ययाधिकारे सत्यात्राभावेन प्रत्यये ताभावात् न कारणकार्यविज्ञाप्रत्ययज्ञानात् सत्योः संभवात् भाष्ये भाष्येणेति
वेनेति प्रकरणेन सम्यक् ननु भाष्ये नः सम्यक् पञ्चमीनिर्देशात् शक्यं संभवात् तस्मात् गाङादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य तत्स्यादेः सिद्धत्वादिशेषण
श्रीरामः गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् । चत्वारो त्र पक्षा उपदिष्टा भाष्ये इ. ति किं त्व संबन्ध प्रतिपादनम् भावनम् संज्ञाकरणम् अतिदेशश्चेति तत्रा
द्य पक्षे विधिकरणं प्रवर्तितं प्रत्ययस्येति ङित्किद्वचनमिति सत्ता ही ति विद्यमानेन वस्तुना भिसंबन्धोऽर्थं स्पष्टां कातेन तेन च गाङ्कुटादिभ्यः
प्रत्ययस्य ङकारस्य सत्त्वात् निमित्तत्वात् इति यदेशः स्यात् सत्त्वात् ततो वादे अपाजनाभावे रूपप्रामाण्यमापततीति न च गाङ्कुटादिभ्य
श्रुतादेः कित्त्वेन न विधानमपपद्यते अञ्णित्ग्रहणानर्थक्यप्रसंगात् भाष्ये ऽपि गाङ्कुटादिभ्यः परयोः ञ्णितोरसंभवः ङित्त्व इत्यत्र ङकारस्य
गाङ्कुटादिभ्यो ऽञ्णिन्ङित् इति किं ह वचनेन तयोरभावात् असिद्धिः ङित्किद्वचनेन तयोरभावात् ङकारककारयोरभावान्न ङित्त्वकित्त्वयोरप्र
सिद्धिः मतानुमिसंबन्धः शाकातिकत्वम् न च ङकारककारविनापर्यासः तद्यथा चित्रगुर्देवदत्त इति सम्प्रतागावो न च निमन्य
वाताश्रयाभावे तेन संबन्धम् भाष्येऽपि तेनैव गाङ्कुटादिभ्यो ऽञ्णिन्ङिद्भवति अङ्गसंयोगादित्यादिकिद्भवतीति भवतीति चेदादेशः प्रतिषे
धः भवतीति चेदादेश प्रतिषेधो वक्तव्यः ङकारककारावित्तावादेशो प्राप्नुतः ॥ संज्ञकत्वं भवतीत्यर्थः सत्तु ङकारः आदेश
पत्नेनैव तिदेश विशेषेणापत्तेः रहमीकारात् सविधानात् कुतो च धर्मिः स्वप्रमाणानामपि कार्यप्रतिविशेषकत्वम् भवतीति चेदिति
ति किं त्वमिज्ञानामभावानुरूपं तत्त्वं सतिश्च नत्वं विषं विकुर्वाणभावाच्चादेः परस्मैपदेः स्यान्ङकारग्रहणं शामात्रसम्यक् ङकारित्वं
नित्तत्वस्वरूपं च स्याद्यः सपरार्थं यथासंत्वमेवाङ्गतादृश्यो याद्यानुपपादाच्च कृटितैः सादाप्रसिद्धिः इत्याप्य ङादयाययोरेशाकिं
पत्ते तदर्थाभिधानेसमर्थः तङारस्य ग्रहणा सुतप्रसिद्धाः अथामादेव वचनादस्वा त्रियेरन्तदा ङित्त्वमसमस्वः ॥ एवं विधि
नामर्थमिस्याह ङकार इति नैवं लोपस्यानुपपत्तेन विधानेनार्थमत आह इतोऽचेति एवं च कार्यमिविधानमिति भावः ननु भाष्यमानः सर्वो
प्यादेशएव समज्ञमानाभावादादेश प्रतिषेधवत्स्यमुक्तमत आह हटिवेति अनेनागमवंनिराकृतम् उरणपरवदनेनवेति चेदाह ङ इत्यत्र
तर इति नैवमपि वक्त्वी हि प्राणाडिच्छत्वेन प्रसज्याभिधानात् संज्ञानकात्वात् कुयमोटः स्यादत आह तत्स्वरूप इति न च तस्मादिति रेखार्था
लक्षणं तद्वितत्त्वमेव सिद्धमिति वाच्यं अतद्वितर इति पर्युदासेन मनस्य संज्ञाकालिकत्वे न तद्विधानात् अनुपपाद्यानुपपत्तिः नामवदेशपति
कृतिनैव स्यादावित्ति अथ स्यादिवति अत्र तन्मयपरिभाषासत्त्वादिमं अत्र सम्पूर्णेति न च इ. ति तस्य गुणप्रतिषेधाय यत्र तेन चारितार्थ्या तत्र तु स्याय
न सर्वादेशो भविष्यतीति वाच्यम् गुणप्रतिषेधार्थं तु सर्वादेशस्य सर्वादेशत्वे चतद्यनमित्यम्या स्या अथ प्रमाण सर्वादेशतालाभ्यं स्यादेशतापत्तेरिति २

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भाष्ये कुटादिग्रहणमिति ङिच्चेत्यादावितसर्गः कृत्रिमेति उभयगतिमत्रानन्तर्यं द्वयर्णबोध्यं भाष्ये पृथक्त्वनिर्देश इति भेदप्रदर्शनं अव्यपदेशमि
त्यस्यार्थं वेत्यादिः तदाहं निर्ज्ञाते भेदे इति निर्ज्ञाते भेदे इत्यर्थः अतिदेशगतिरिति तत्फललाभ इत्यर्थः आहायोरोपसन्तकार्यं वा धनपुत्रक
नादिनिभावः व्यपदेशातिदेशे किं व्यपदेशाविरुद्धा किं व्यपदेशस्याश्रयस्यानिवर्तनादाह कार्येति व्यपदेश इत्यादिरूपं निमित्तकस्याच
कथं पुनरिति उक्तं तत्कोऽयम् सन्नेवकार्यमात्रं प्रतिपादयति आदेशस्तु भावरूपो स्थानस्य प्रसङ्गे भवति किं हीति लोपस्य यथा आदेशत्वं तथा ङ
कारस्यापीत्संज्ञकस्य भविष्यतीत्यर्थः तत्रस्थानिनैनिवर्त्स्य ङकारेणनिवर्तितेन संज्ञाकरणमिति अत्र परिमाणसंज्ञाकृतेति न्यूनातिरिक्तशङ्का
द्वारेण संज्ञा स्वरूपानुपलम्भात् संज्ञि नाम संप्रसारः ङि संज्ञाकरणे व्यचः कुटादित्ववचनात् संप्रसारणार्थं स्यात् लिटः कित्संज्ञावचिस्वपीति सं
प्रसारणार्थं स्यात् गाङ्कुटादिभ्यः स्वाहि ङि संज्ञा किमर्थी स्यात् अनर्थिका भवतु न्यायानुगतेर्थे किंकुर्मः ङिच्चेत्यादिष्वयोगिकस्य च ग्रह
कथं पुनरित्संज्ञो नामादेशः स्यात् किं हि वचनान्न भवति यदेन हि षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते न चात्र षष्ठीं पश्यामः गाङ्कुटादि
भ्य इत्येषा पञ्चमी अञ्णितादिति प्रथमा या षष्ठी प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति संज्ञाकरणं तर्हीदम् गाङ्कुटादिभ्यः अञ्णितान्ङि
त्संज्ञो भवतीति असंयोगाल्लिट् कित् इति कित्संज्ञो भवतीति संज्ञाकरणे विनुङुहणोः संप्रसारणः शब्दभेदात् संज्ञाकरणे कुङुहणोः सं
प्रसारणः स्यात् किं कारणम् शब्दभेदात् अन्यो हि शब्दः कित्तीति अन्यः कित्तीति ङित्तीति च तथा ङिकुहणोश्च कित्कुहणोश्च नानयोरेव
संप्रसारणः स्यात् तद्वदतिदेशस्तर्ह्ययम् गाङ्कुटादिभ्यः अञ्णितान्ङिद्वद्भवतीति असंयोगाल्लिट् किद्वद्भवतीति यत हि वतिनिर्दे
शः कर्तव्यः नयन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते न कर्तव्यः अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते तद्यथा एष ब्रह्मदत्तः अब्रह्मदत्तं ब्र
ह्मदत्त इत्याह तेमन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति एवमिहाप्यङितं ङिदित्याह ङिद्वदिति गम्यते अकितं कित् इत्याह किद्वदि
ति गम्यते तद्वदतिदेशे किद्विधिप्रसङ्गः तद्वदतिदेशे अकिद्विधिरपि प्राप्नोति स्वाङ्जरशोर्मल्लमकिति सिसलति दिदेवते अ
किल्लक्षणमागमः प्राप्नोति ॥ गांस्यात् यथा ककारो ङकारश्च संज्ञकः अनयोरेवेति कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्यय इति न्या
याच्च ङादीनां तु ङकरणं किं अतिदेशे ग्रहणं स्यात् यत्र संज्ञारूपानुपलब्धिः एष ब्रह्मदत्त इति निर्ज्ञाते भेदे तत्कार्यस्याश्रयेतद्
यारोपणं क्रियत इत्यतिदेशगतिः अकिद्विधिप्रसङ्ग इति कार्यातिदेशे तत्रातिवद्धानि कार्याणि व्यपदेशमन्तरेणापि भवन्तीति
गुणनिषेधादीनामेवातिदेशः अयमागमस्तु साश्रयः केन निवार्यते यथा ब्राह्मणवदतिदेशः क्षत्रियस्य साश्रयं मुण्डादि न निवर्तते य
ति अकितीति वर्षेशयस्याश्रयणात् किं प्रति बद्धकार्याभावात् साश्रयो मागमः स्यात् ॥

यदि तु अतिदिश्यमानविरुद्धस्याश्रयणकार्याभावः अतिदेशस्वभावसिद्धः यथा तत्रैव दृष्टान्ते मत्यपानादिनिवृत्तिरिति न दोषस्तथा
पि परिहारान्तरस्याभिधास्यमानत्वात् तत्स्थितं निरूपितं भगवता ॥ ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विशिष्टमत्रेति ततः परस्य यत्तत्त्वातिदिश्यत इत्यर्थः समर्थ्येवेतरविधानादाह सन्मम्प्रर्थइति यद्यपि समर्थ्यं प्रवर्त्तते तैकदेशस्य सर्वमसङ्गः सम्यासम
भामेति वहित्वपि भाष्याशयो वक्तुं शक्यस्याधि सार्वधातुकमिति सत्र विषयपचेताभिप्रायो दोषाताः ङि. न इति सकार्यस्यातिदेशानापत्तिरतस्त्राह
अयंभावइति तद्रूपासङ्गः तद्रूपाणीयइत्यर्थः निर्लिङ्गव्याख्यानमयुक्तमतआह उपदेशेति सर्वस्येति परभिन्नस्येत्यर्थः भाष्ये समर्थस्यपोस्यपिना
षष्ठ्यर्थसंग्रहस्तेनोभयसिद्धिः तेन तुल्यमिति वसन्ते कदेशाभावे तात्पर्यात् तेन ततः परस्य यत्कार्यं तन्नेति बोध्यं अनुवर्धमद इत्यस्य प्रत्ययाहावि

सिद्धं त्विति प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्यागमनिषेधप्रयवकित्कार्यस्य सिद्धत्वपूर्वस्येति विशिष्टमत्र ङि. कार्यमतिदिश्यते न सर्वमित्यर्थः समर्थ्येयी
ति समर्थ्येवर्त्तमानादिवार्थेवतिरित्यर्थः नत्तुनेहवतिरूपात्तसेतयमयं परिहारः अयंभावः यथानस्येवकार्यमाप्यपवाद्रसत्तेव
स्यदत्तवारोपः अपि तु कस्यचिदेव कार्यस्य लाभार्थः एवमिहापि व्याख्यानात् विशिष्ट ङि. कार्यातिदेशार्थएवान्यायतः प्रत्ययस्य तद्रूपासङ्गः

सिद्धं तु प्रसज्यप्रतिषेधात् सिद्धमेतत् कथं प्रसज्यायं प्रतिषेधः क्रियते क्ङिति नेति सर्वत्र सन्नित्यात्मनेपदस्य प्रतिषेधः सर्वेषूपदेषु
सन्नन्तात् आत्मनेपदं प्राप्नोति उचुकुटिषति निचुकुटिषति ङि. न इत्यात्मनेपदं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः सिद्धं तु पूर्वस्य कार्या
तिदेशात् सिद्धमेतत् कथम् पूर्वस्य यत्कार्यं तदतिदिश्यते किं वक्तव्यमेतत् नहि कथमनुच्यमानं गंस्यते सन्मम्प्रर्थेऽपि वतिर्भवति
तद्यथा मथुरायामिव मथुरावत् पाटलिपुत्र इव पाटलिपुत्रवत् एवं ङि.तीव ङि. इत् अथ किमर्थं पुनरिदं क्ङितोः न सर्वक्ङिद्व
स्यात् ङि.देववा पृथग्गुणबन्धने प्रयोजनं वचिस्वपियजादीनां संप्रसारणं सार्वधातुकमपिदिव्र पृथग्गुणबन्धने प्रयोजनम् व
चिस्वपियजादीनामसंप्रसारणम् सार्वधातुके च ऊङि च सार्वधातुकप्रयोजनम् यद्येह भवति सन्नितः सम्भवान् इत्येवसपिनः स
पिपठिषत्याचापि प्राप्नोति ॥ ॥

उपदेशग्रहणानुवृत्त्या वोपदेशे यो ङि. तस्मादात्मनेपदमिति सामर्थ्यात् पूर्वस्य कार्यातिदेशोऽयम् अथ किमर्थमिति कार्यार्थत्वात् अ
नुबन्धासंगस्यैकेनैवानुबन्धेन गुणनिषेधादेः सिद्धत्वादनुबन्धभेदो नैष करोतिप्रश्नः एकस्यैवानुबन्धस्य करणे अतिदेशोऽपि भेदेन नक
ज्ञेयः ॥

स्यादिः अतिदेशेऽपि भेदेनेति अत्र प्रकरणे इत्यादिः अपि नानात्वं देशे पुच्चो भयग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीति सूचितं स्वविभाषाप्रेदूस्यादिति
वङ्.मसेभ्विमह वचेरसाति वक्तीमपड़. वचउमितम सर्वत्र ङि.तेकिञ्चेवादोषाः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यथेह भवतीति भाष्यस्य यथेह स्तृतमित्यादौ संप्रसारणं भवति तथा चकारात् वपि स्यादित्यर्थः भाष्ये अपर इति एवमानु एव.
अनर्थकापत्त्याभावात् उपसर्गे वेष्टितम् इति दिग् ननु वृत्तौ भाष्यासंगतिः स्वेष्टवृत्ति केचित भाष्ये अपर आह इति यद्यपि सर्वेऽत्र इति.
वोपादानं च सर्वं च सर्वथा जागर्तेरत्र(?) गुणभवनमसिद्धमिति भाष्य दृष्टान्तासंगतिः तथापि जागरित इत्येतन्निषेधार्थम्
क्रियते तदा पञ्चाक्षर आह: वृश्च कुटादी सप्तमीनिर्देशादिति वस्तुतः पूर्वस्य कार्यातिदेशात् परस्य परमित्र कार्ये इत्यर्थः सकार्यातिदेश..
श्वावसथ इति ... विद्विषोऽ इति वर्तमाने उपसर्गे वसेरित्यथ प्रत्ययः जागर इति कित्ति गुण इत्यनेन इति एवं च विषयविभागः एवं गन्तु
वधोपादानात् केवल भावे ञ्चविनेति न लक्ष्यैर्दृष्टत्वे क्ङितीति सप्तमीनिर्देशादिट् प्रतिषेधस्य प्राप्तिदेशः स्यादित्युपन्यासः न तिट् प्रतिषेधः एव
वदादिषु च प्रयोजनम् केषु नस्त्वदादय वद व्रज ... निवर्तेर ... यथेह भवति स्फूर्तः स्फूर्तवान् इति एवमशिश्वियत्त्रा
पिप्रामोति अड् यथेह भवति स्फूर्त ... अत्रापिप्रामोति नेजिड् यथेह भवति सम्नः सम्नवान् इति एवं समगित्य
त्रापि प्रामोति ड्डनिय यथेह भवति उद्वानिमेव यत्ना त्रापि प्रामोति अपर यथेह भवति उषित इत्येव मावसथ इत्यत्रापि प्रामोति
न यथेह भवति शमितः एवं यतः अत्रापि प्रामोति जाग्रो गुणविधिः जागर्तेर्गुणविधिः प्रयोजनं यथेह भवति जागरतः जागरूक इति
नीति पर्युदासः एवं जागरितः जागरितवानित्यत्रापि प्रामोति अपर आह जाग्रो गुणविधिः जागर्तेर्गुणविधिः प्रयोजनम् यथेह भव
ति जागरितः जागरितवानित्येवं जागरतः जागरूक इत्यत्रापि प्रामोति कुटादीनामिट् प्रतिषेधः कुटादीनामिट् प्रतिषेधः प्रयोजन
म् यथेह भवति लूनाः पूनाः इति स्रुकः किं तीति इट् प्रतिषेधो भवत्येवं नु विनाधुविनाः अत्रापि प्रामोति क्रायां कित् प्रतिषेधश्च ॥
किं च इट्प्रतिषेधः नेत्याह अदेशोऽयं चः पठितः क्रायां च कित्प्रतिषेध इति यथेह भवति देविनासेवितेति न क्सेरिति कित्प्रतिषे
धः एवं कुटित्वा पुटित्वा अत्रापि प्रामोति अपवादेशायवायं चः पठितः क्रायां कित्प्रतिषेधश्च इट् प्रतिषेधश्च कित्प्रतिषेधः उदा
हृतम् इट् प्रतिषेधः यथेह भवति लूनाः पूनाः इति स्रुकः किं तीति एवं नु विनाधुविनाः अत्रापि प्रामोति स्यादेतत् प्रयोजनं यथ
स्यान्नियोगत आतिदेशिके न इति नोपदेशिकं कित्त्वं बाध्येत समसूचित इति किं देवेष लसन्यात्र तो पूर्वत्वे एव भवितव्यम् ॥
स्य कार्यम् कुटित्वेति न क्सेरिति निषेधो विशेषानुपादानात् उपदेशिकवदातिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य स्यात् अपवादपरस्य कार्येण द
...हि इत्यत्र ... प्रत्ययोः कित्त्वातिदेश एव न स्यात् ञ्चविनेति ... इति भावः समसूचीति विरोधाभावा
दतिदेशे न स्वाश्रयस्य कित्त्वस्य निवर्तनाय येन नाप्राप्त इति न्यायाभावाच्च नहि कुटित्वा कुटितमित्यादौ कित्त्वप्राप्त्या आरम्भः // नन्वस्या इति
वाच्यं ननु न क्त्वेति निषेधं स्थोपदेशिकस्यैवेति न दोषः तत्राह न क्त्वेति न तेनोपदेशिकस्य प्रथमोपस्थितत्वेन तन्निषेधेन च विनार्थम् आतिदेशिकन
निषेधे हि ... अपवादे इति न स्यादिति कुटादिभ्यः परस्य ... कुटित्वा ... कित्प्रतिषेध एव स्यात् ननु किमिति भा
ष्यान्तरार्थः एवं च कुटित्वेत्यादौ गुणः स्यात् न तु ... करणेऽपि तु विनेत्यादौ ... स्रुक इति निषेधो न उपदेशिक ... आह दिङ्.
तेनेति भाष्येन स्यादिति एवं चादेशो यं च इति स्थितं ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भा॰ वै॰ वि॰
प॰ हिं॰
प्र॰

सार्वधातुके लिंगादिति च ङ्डादीनां ङित्त्वादिरर्थः तत्सजातीयस्य ज्ञापनेन ज्ञापितेन ङित्त्वमित्याशयः धातुप्रत्ययसामान्यविषये तज्ज्ञापकेऽव्याप्तमिति भा
वः आर्धधातुकस्याप्यसजातीयत्वात् ... तेनानातो ... इति छन्दसामातो ... अर्धेति अर्धधातुकस्याह तत्र ... तत्र आ...
... भवति तत्र भवात् ... मिरर्थः ... आर्धधातुकस्याप्यसजातीयतः आर्धधातुके समा
... आर्धधातुके रति ... आर्धधातुकी ... इत्यत इत्यत आह ... रतिन्यायेनेति
... ननु हेर्ङित्त्वे ... देशमात्रे ङित्त्वं सार्वधातुके ङित्त्वस्य ज्ञापकत्वात् तत आह नातङ् इति ... ङित्त्वाप्राप्तिरिति नहि ... तत्र ...

सार्वधातुकमपित् लिंगादव्याप्तिरिति व्याप्तिर्वेति प्रदर्शनाय सार्वधातुकग्रहणस्य आक्षेपप्रतिसमाधाने भाष्यकारेणोपन्यस्ते आर्धधातुकीयानिति
आर्धधातुकप्रभवा ... तत्र ... नाभावाच्च ... भवति नातङ्स्तु ङित्त्वे ... प्रसज्य ज्ञापके
सार्वधातुके ङित्त्वस्य ... ज्ञापकस्य ... ङित्त्वाप्राप्तिः ... इति गुणाभावे ... ज्ञापकादेकदेशस्तत्र ... तेषु पर

सार्वधातुकमपित् सार्वधातुकग्रहणं किमर्थम् अपिदिति हितीयस्य ... आर्धधातुकस्याप्यनेनापिनो ङित्त्वप्रसङ्गेन कर्ताहर्ता॥
नैष दोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेनार्धधातुकस्यापितो ङित्त्वं भवतीति यदयमार्धधातुकीयान् कांश्चिद्ङितः करोति चङ् ङुंजिर्
ङु निवप्यङ् उङ् सार्वधातुके ... ज्ञापकस्यात् तत आह तत्सजातीयस्य ज्ञापकस्य ... तत्सजातीयः ... आर्धधातुकीया ... इति ... इति चङ् ... ङित्करणे ... ज्ञापकस्य तेषाम्
... कालानाम् ङु निवप्यङ् ... कालानाम् ... शाहम् ... नाम् ... तस्मात् सार्वधातुक
ग्रहणं कर्तव्यम् किं पुनरयं पर्युदासः यदन्यदपित इति आहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः पिन्नेति कश्चात्र विशेषः अपिदिति चेदेकादेश
... प्रतिषेध आदिवत्त्वात् अपिदिति चेन्नवैकादेशप्रतिषेधो वक्तव्यः ... किं कारणम् आदिवत्त्वात् ... पितोऽ
कादेशः अपित आदिवत्स्यात् ... इति ... ङित्त्वं प्राप्नोति अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः पिन्नेति नपिदिति चेदत्रापि
कादेशप्रतिषेधः नपिदिति चेत् उत्तमैकादेशप्रतिषेधः प्राप्नोति॥ ... कार्यं ... वाङ्गु

निषेधः स्यात् ... इति ... प्रसज्यप्रतिषेधे नङित्वनिषेधः एवं ... कार्यमिति ... सार्वधातुकमपित् ... ङित्त्वम्
ङित्त्वाभावः ... सार्वधातुक ... इत्यपि ... आह सार्वधातुकमपि ... ङित्त्वम्
... सार्वधातुके एकादेश ... ङित्त्वप्रसङ्गः॥ ... इति भावः ...
... ङु निवप्य ... कालानामिति ... इति ... करणाभावमिति ...
... इति भावः ...
... इति भाष्याशयः ...
... सार्वधातुकत्वाभावे ... ङित्त्वं ...
... इति भावः परमतीति ... एकादेशस्यानि ...

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यथयणुत्तमस्येति आउत्तमस्येत्यस्यात्तमस्याऽऽगमो भवति यस्मात्सपिहितमर्थ इति भावः तन्नाटायमेकादेशोन
तदस्मत उक्तं तन्भक्त नाहितिशास्त्रेण तद्क्त न बोधनादित्यर्थः ङित्त्वविधिप्रतिषेधेन सर्वस्य कार्यस्य तत्राह यथेति अ
योरव्यवधानबुध्यर्थम् भाष्ये व्यवधानमिति ङित्त्वप्रयुक्तो निषेध एकत्वे ब्राह्मणया व्यवधानमित्यर्थः अमसंयोगात् ऋदुपधे
मर्थमत आह विमिदत्वमिति यद्यपि गुणो हि नैकिकार्याभावात् नद्प्राप्तो किन्तु मनित्यमिति शंकावान् तथापि हतन्प्रसंगम
भावः हयोरणनित्यत्वमिति किंत्वेकृतिविकृतिप्रतिषेधाद्गुणोऽनित्यः गुणसंयोगात्परत्वान्नित्यमिति भावः ननु कस्मान्नकाश
हतेपि भूतएवेगस्माकस्मात्परत आह यथेति अयथाजातसनिषेधायोगेन विशिष्टविधानं वर्ध्यं स्यादिति ध्रुवस्यायां प्राप्तगु
तदानीति यथयणुत्तमस्यपित्वे तथापि तदुक्ततादाटः पित्वमस्यैकादेशः पितउत्तमस्यादिवदिति स्यात् ङित्त्वनिषेधः तदेतस्य ऋचस्य तथाप्याह
वपित एकादेशः पित आदिवदिति ङित्त्वप्रतिषेधप्रसंगः स्थानिवद्भावादिति यथास्थानिकालेयथायोगगुणप्रकृतिनिहतीतथाप्याह
शेपिहतेत्यवधानबुद्ध्याभवतः अमसंयोगात् ऋदुपधे स्यादिति विमिदत्वं विमिदु रित्यादौ किंत्वनित्यगुणस्त्वनित्यः वद्धतेरत्यादौ नद्यो
तदानिसिखानि किंकारणम् आदिवत्वादेव पित्पितोरेकादेशः पितस्यादिवत्स्थानत्वपित्वे निप्रतिषेधः प्राप्नोति यथेच्छसित
तदानिसिखानि ... स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानं भवति अ
यास्तु ननु चोक्तमुभयथापि दोष इति उभयथापि दोषः एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति विप्रतिषेधेन वृद्धते वृद्ध्ये
संयोगादिलिट् किंत ऋदुपधेभ्यो लिटः किंत्वं गुणाद्विप्रतिषेधेन ऋदुपधेभ्यो लिटः किंत्वं गुणाद्भवति विप्रतिषेधेन वृद्धते वृद्ध्ये
वर्त्तवा विसृतम् नवाकस्मान्नवकाशत्वादपवादो गुणस्येति विषमउपन्यासः युक्तं तत्र यदनवकाशं किंत्वं गुणो वा
वर्त्तते रहतुन्नभयं सावकाशम् किंत्वं गुणः सावकाशः ईजतुः ईजुः गुणः सावकाशः वर्त्तिता वर्द्धिता इहोभयं प्राप्नोति व
यते इहतुन्नभयं सावकाशम् किंत्वं गुणः सावकाशः ईजतुः ईजुः गुणः सावकाशः ... इति विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति ॥ एषनित्यत्वं तत्र यस्मा
हते वृद्धे परत्वाद्गुणः प्राप्नोति इदं तत्सूक्तमिष्टवाचीपरशब्द इति विप्रतिषेधेपरंयदिष्टं तद्भवतीति
हुणप्रसंगः पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेण निवार्यते नवाकस्मेति यथाकस्मविकरणसामर्थ्यात् गुणो वाध्यते तथेहातिदेशसाम
र्थ्यादित्यर्थः युक्तं तत्रेति कस्मविकरणोप्रयोजनान्तराभावः इहतु संप्रसारणविधौ कृतार्थत्वाद्दुर्बलेनातिदेशेन प्राप्य माणो गु
णनिषेधो दुर्बलत्वाद्विधिना सहनसंहते नातद्ङ्न्यायेन इष्टवाचीति सूत्रकारेणोवायमर्थः संगृहीतः सत्तु सूत्रार्थः ॥
पवेतिभावः नयेदेति ऋदुपधविषयेन ह्रलत्वाणापस्त्वमापितनिषेधसामर्थ्यादित्यर्थः ननु विध्युन्मूलकत्वेन निषेधस्य बलवत्त्व
मर्थं च कार्यातिदेशोन आह दुर्बलेनेति अतिदेशदुर्बलत्वे हेतुः कृतार्थत्वादिति तः नातद्ङ्न्यायेनेति नातङित्गुणादि निषेधा
र्थत्वे न ङित्त्वस्य चरितार्थत्वाद्देनकालुभिरादित्येनेनयथायवादङिः चेमस्यावापस्येत्यर्थः केचित्तु इदं नसूक्तं विचलितग्रहणानी
स्यादेः संप्रसारणेन चरितार्थत्वाद्ङित्त्वस्य गुणनिषेधातिदेशानायत्तेः अतिदेशो पस्तुततद्विषयनिषेधसामर्थ्याद्गुणवाध
इमेव वार्त्तिकस्य कैयटेन व्याख्यानादेतदाश्रयानभिज्ञैकदेशिनस्तु विषमउपन्यासादित्ययुक्तमाहुः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भा॰ वै॰ वि॰
प्र॰ द्वि॰ प्र॰

इंधिवति इत्यादि द्विमेवदर्शयति वभूवेमजिति ननु किं तत्पन सामर्थ्यादनिग्लक्षणगा अपि हेतुः प्रतिषेधो भविष्यतीमत आह गुणमात्रेति
पवचनं निषेधे नासुवादिना धर्मे नानिग्लक्षण इहि निषेधकं तेन मानाभाव इतिभावः ननु तदेस्स वसमीपे इत्यादो नेला पायपर्यंकितमावश्यकम्
तत्राह नत्वेति नैनं वविकरणः सादनत्राह गर्धेति नतेवशकादनत्राप्तिः क्वापि नस्यादनत्राह ससामपीति भ्रान्त रूपमादायेतिभावः
मृदुमृद विपरीतेति विशेषणीभूत मृडादि संकोच समायापनादयमाश्र इतिभावः नचलोकेप्रधानमंकोचयवव्याप्यतेनमवाञ्छियते

इत्यि किमर्थमिति विनापि सत्वे गोबं सिध्यति समापि चेहं नसिध्यति वभूवेमन्त्वलक्षणतारूहे रिगलक्षणताभावान्प्रतिषेधाप्रसं
गात् गुणमात्रे निषेधवचनत्वभविष्यस्येहं वभवेति चणितानाभावपतेस्यादितिप्रश्नः इन्धेरिति भाषायां लिटस्त्रामाव्यवधानाच्छन्
समेत्रइत्यात्प्रतिषेधादेतदुक्तम् नतस्यभाषायां प्रयोगाभावः नत्वत्वन्दसुभयथेतिलिटः सार्वधातुकतास्मीप इति डित्वात्वलो
पः आर्द्धधातुकताचस्यमभावः वामयोवङ्कलमितिवचनाद्वा निमातुगिति डोः सपीमनडोरितिनानुवर्ततइतिभावः एकदे
इन्धि भवति भाष्ये किमर्थमिदमुच्यते इन्धेः संयोगार्थंग्रहणंभवतेः पिदर्थम् सुयोगः शाकोवर्तम् कथम् इन्धेश्छन्दोविष
यत्वात् वाडुकाभिमतातामांलिटः किद्वचनानर्थकम् इन्धेश्छन्दो विषयोलिट् न पत्तेरेणछन्दइन्धेरन्नत्रोलिड्लभ्यः आ
माभावायांभवितव्यम् भुवोवुकोभिमतात्वदनतेरपि निमातुक् हतेपि प्रेमाप्यहतेपि तामांकि द्वचनानर्थकम् तामांकि
द्वचनमनर्थकम् मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसःक्त्वा किमर्थं मृडादिभ्यः परस्यक्त्वः किन्वमुच्यते नाविदेवहिक्त्वा नक्त्वा
सेडिति प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्बाधनार्थम् यदितर्हि मृडादिभ्यः परस्यक्त्वः किन्वमुच्यते नार्थीनक्त्वा सेडिति किन्वप्रतिषेधेन इद
नियमार्थंभविष्यति मृडादिभ्य एवपरस्यक्त्वः किन्वंभवतिनान्यभ्य इति यदि नियमः क्रियते इहापितर्हि नियमात्र प्राप्नोतिह्नता
एता प्रचाप्यकिन्तं प्राप्नोति तस्य जातीयस्य नियमः वस्तुतस्सजातीयः यथा जातीयकामृडादिभ्यः क्त्वाकस्य जातीयश्चार
डादिभ्यः परःक्त्वा सेद् एवमप्यज्ञातिकण्ठिद्विमाषितेह्नोनिष्टा चिनामकः स्यात् प्रसत्तावयमेदसेधा ग्रहणंनियमार्थंभवि
ष्यति यदादौ विमाषितेह्नतत्स्य ग्रहणं विषयार्थंभविष्यति॥ शविकृतस्थानमत्ताद्वशद्वात्तरस्याप्यभावः सस्यामपिवाशद्वात्
रप्राप्तो क्ताक्तत्रसंगितानु केत्रिमत्तं तुकिकृते गुणसमाप्तिरेवमस्तीति नेतयोस्तस्यबलवत्तम् मृड मृडादिभ्य एवेति विपरीतनि
यमस्तव्याख्यानात्रभविष्यति मृडादिभ्यक्त्वा एववकिदिति नसुनिश्चय्याशास्त्रप्रकृत्तिरित्स्मलातान्याकरणस्यैतेः लभेतिक्त्वामातृ
स्वनियमस्यात् किन्तुक्त्वानासन्नसन्नरस्मादेविशेषणार्थंस्यात् एवमपीति लिङ्गाः क्वानिश्चयोरितिविकल्पेनेष्टिमानान् ग्रहलतीव
हिति मृड मृदवद्वसांक्त्वाः किन्तु विधानेनियमार्थेगुधकुषक्लिशानां तरलोप्युपधादितिविकल्पप्राप्ते निमार्थम् नत्वेविधिसंभवे त्रि॰
रनिटः क्त्वाः किन्त्वविधानेनियमार्थन्त्वभवति॥ रुदः संकोचः कार्यइतिग्रहनिमित्तंसखव्यवहारात्संकोचस्तदविव
तदर्थात् समाधत्तेव्याख्यानादिति विशेषणार्थस्यादितिसत्तेस्यादिवव्यावर्त्यमंस्यादिसाङ्गःप्रस्थानयेकतेनैववा
विंस वलत्ततःक्त्वाः किन्तु सामर्थ्यादेव तत्सजातीयापेक्षानियमइतिवाच्य भाष्येविभाषितेडग्रहणमुपलक्षणं

॥ वृद्धिरप्यत्र समर्थः निषेधविधिसंज्ञि

हृस्वविदस्यपीति तत्रसूत्रेसर्पिप्रच्छोर्ग्रहणमित्यर्थः तद्धुनयस्यापवद्धेनवेति व्याख्यानात्तन्त्रयानसंबंधइतिभावः सर्पिप्रच्छोर्न्नः किंतविधानम
निटःस्थानियमार्थेन्नभवतीत्यन्वयः उक्तोमत्स्त्र सर्वंकिमर्थमितिवचनमेवकिमितीचकःपरस्मैपदमत आह उकारेति रन्तरार्थेसूत्रमावश्यकमितिभा
वः अथवेदद्धुयातेनेग्रहणाउत्तरत्राप्याधिकारात्तुरेयात् नतुगुणस्यापवादत्वात्सदीर्घोबाधकोतआहत्स्नेति एवंचानवकाशत्वाद्दीर्घोगुणस्यबा
धकइतिभावः भाष्येकृतेभवेदिति अनवकाशेतनवाधकत्सम्प्रत्यनुत्तरमुत्सर्गप्रवृत्तेरेगीकारादितिभावः शास्त्रप्रवर्त्तमानमिति एवंचादृष्टा
र्थप्रवृत्तस्याशास्त्रस्यनिर्थकाभावात्नबाधइतिभावः शास्त्रमावर्त्तमानमिति क्वचित्पाठः तत्राप्ययमेवार्थः नतुशास्त्रस्यसाधारणतेनहृस्वे
हृस्वविदसत्वर्थमिति तत्रचरितार्थत्वादनिटःत्नःकिंतविधानेनियमार्थेनभवति उक्तोकिमर्थमिति उक्तोऽझलहलन्ताच्चेत्येकएवयो
गःकर्त्तव्यःमिमृषीयोगविभागइतिप्रश्नार्थः वरसमाणग्रहणमभिप्रायः दीर्घत्वमिति अन्यक्रनगमोसनीतिदीर्घेविनाप्राप्तगुणआरम्भसा
र्णतस्यबाधकमितिभावः कृतेभवेदिति शास्त्रप्रवर्त्तमानमधर्मसाधनजपादितिभावः अनर्थकंत्विति शास्त्रमेवकामयोगाद्दीनतया
हृस्वविदसत्वर्थसिस्सर्पिप्रच्छःसंस्त्र सर्पिप्रच्छोःसत्वर्थंग्रहणंकिदेवहिक्ता उक्तोऽझल किमर्थमिकःपरस्मैपदमनःकितसत्यमे उकः
तगुणोमाभूत् उकःकितंतेमभेगुणोमाभूदिति चिकीर्षति तत्वद्वति नैतदस्तिप्रयोजनम् दीर्घारंभात् दीर्घत्वमत्रबाधकंभ
विष्यति कृतेभवेत् कृतेखलुदीर्घेनगुणःप्राप्नोति अनर्थकंतु अनर्थकमेवंसतिदीर्घत्वंस्यात् नानर्थकम् हृस्वार्थम् हृस्वानांदीर्घ
वचनसामर्थ्याद्गुणोनभविष्यति भवेद्धृस्वानांदीर्घवचनसामर्थ्यात्तुगुणोनस्यात् दीर्घाणांतुप्रसज्येत दीर्घाणांतुखलुगुणः
प्राप्नोति ननुचदीर्घाणामपिदीर्घत्ववचनसामर्थ्याद्गुणोनभविष्यति नदीर्घाणांदीर्घाःप्राप्नुवन्ति किंकारणम् नहिभुक्तवा
नपुनर्भुंक्ते कृतश्मश्रुश्चपुनःश्मश्रूणिकारयति ननुचपुनःप्रवृत्तिरपिदृष्टाभुक्तवानपिपुनर्भुंक्ते कृतश्मश्रुश्चपुनःश्मश्रूणिकार
यति सामर्थ्याद्धिपुनर्भाव्यम् सामर्थ्याद्धिपुनःप्रवृत्तिर्भवति भोजनविशेषाद्विशेषाद्वा दीर्घाणांपुनर्दीर्घत्ववचनेनार्कि
चित्प्रयोजनमस्ति अकृतकारिशास्त्रमग्निवत् तद्यथा अग्निर्यद्दग्धंतन्नदहति॥ स्वप्रवृत्तिमात्रादितिभावः हृस्वार्थमि
ति हृस्वानामेवदीर्घविधानसामर्थ्याद्गुणोनस्यात् दीर्घाणांतुप्रागेवतादृप्यात्दृष्टविशेषसंपत्तिफलत्वाच्चशास्त्रस्यदीर्घशास्त्राप्रवृत्त्ये
नाद्गुणप्रसंगः दीर्घाणामपीति शुस्वादीकरणंयदीर्घस्यापिदीर्घशास्त्रप्रवृत्तेरपवेनमर्थः नहिभुक्तवानिति तत्रापिफलेभोजनेफले
चसंपत्तेपुनर्नप्रवर्त्तते नतुचेति तत्रापिपुनर्भुक्तइत्यर्थः भाव्यमिति कर्त्तव्यंभोजनेतदपिविशेषार्थिभिरित्यर्थः नार्किंचिदिति नहि
दीर्घाणांदीर्घतरःसंपाद्यतइत्यर्थः अग्निवदिति दग्धस्यायोग्यत्वाद्दहत्यतिभावः उहार्थ्योग्यत्वाद्दीर्घेपुनर्दीर्घशास्त्रस्यनप्रवृत्तिरि
त्यमितिभावः॥ ननुप्रवर्त्तमानानामत्रैसत्रविधिविनिगमकमतआह हृस्वानामेवेति हृस्वार्थेदीर्घविधानेचेत्किंनचाहभाष्येभवेदित्यादि
गुणायेनियवंचनम्निदृष्ट्याद्दृष्टविशेषसंपत्तिःफलमस्त्येवमर्थः नहीति द्विशहस्वंचितहेतुमाहदत्तीति भाव्यमित्यस्यकर्त्तव्यमितिव्या
ख्यादोषपरत्वमयात् तत्रापिविशेषेति विज्ञातोयाविज्ञातोयावद्भोजनफलमितिभावः भाष्येभोजनविशेषादिति भोजनेनतिकर्मणासुदृशि

भा॰ वै॰ वि॰
प्र॰ द्वि॰
पं॰

5

ह्रस्वेष्विति तदपेक्षयैकस्यापि वृद्धिनियमरूपेण प्रवृत्तिरिति भावः येन नाप्राप्तिन्यायेन अनवकाशत्वेन चरितार्थं अत इत्यादेरितीदं णिलोपस्य किं त्रि
मिन्न ताभावात् यं णिलोपस्तत्र प्रयोजनमत आह असतीति णिलोपस्याप्यनिवाप्य सामान्यचिन्तायामिति भावः तीसतीति लोप गुणादि णिचि मिता
ह्रस्व इत्यनीवेतनी इ भावे आपुक् इत्यादि ईतेः यामेलोपरूपस्य विशेषचिन्तायामपि दोष इत्याह अण्येवेति ननु येन नाप्राप्तिन्यायेन यत्रोभयाप्रवा
र्तता संभावना तत्रैषां व्यवस्थापकत्वं न च तथा प्रवृत्तेः यथा सर्वतो मादौ परत्वात्पवादिषु बाध्येत किं पास्वविहितस्सत्याः काशायाममध्यपूर्वादाः परत्वा
दितित्यायं विषयः येनेत्यस्य पदस्य भावच्छिन्नकार्यगोमधः येन नलक्षणेनेत्सर्धेन नाप्राप्तविषयः नापि कार्यमर्भेत्यत्र च्छ्रूपत्वमर्थपात्र गमकरूपाभावादितिचेन्न य
लिपरेलिकमिरंगुणबाधकतया सर्वविषये इति णिलोपबाधकत्वमाणि विषयमितिसंदेहे व्यवस्थापाग्रवश्यपायेहिततेन शास्त्रप्रवृत्तिः स्वरूपपादेत्वभिमानात् वस्त्र
दीर्घाणामपीति ह्रस्वेष्वपूर्ववदीर्घरूपसंपादनार्थं दीर्घेणास्तु प्रवृत्तिरिति दीर्घेष्वनुस्वरूपप्रतिबंधिगुणनिवर्तनेन स्वरूपप्रत्यापत्तये यथाप्रारजिसमः क्वा
वितिमकारस्यमकार इति भावः ततस्तु ह्रस्वानामिव दीर्घाणामपि येन नाप्राप्तिन्यायेन दीर्घेणगुणो बाध्यत एव यथैवेति दीर्घारंभादविहृतेनैव दीर्घेण स्यात्
व्यमितिभावः चरितार्थमिति यत्नांतरेणादीर्घविधानं प्राप्नुयादित्याह चरितत्वं तदादानदेव फलं दीर्घस्य संजातमिति चरितत्वं
प्रवर्तिष्यतेन पाचोच्यते यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः सविधिर्बाध्यते यस्तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यत इति दीर्घाणामिति इत्वोत्वाभ्यां गुण इहोभवतो विप्र
दीर्घाणामपि दीर्घवचनप्रयोजनेन गुणाभाव इति ह्रस्वकारित्वं अपि सर्वं पर्जन्यवत् तथा पर्जन्यः यावदूनं पूर्णं च सर्वमभिवर्षतीति यथैवमर्दा
दीर्घत्ववचनसामर्थ्याद्गुणो न भवति एवं चरितत्वमपि न प्राप्नोति चिकीर्षतीति जिहीर्षतीति चरितार्थं तदीर्घसंभवे नाह्रस्वेदीर्घे चरितत्वप्राप्नोति किं कारणम् ह्रस्व
इत्युच्यते भवद्ह्रस्वानां नाह्रस्वे दीर्घे चरितत्वं स्यात् दीर्घाणां तु खलु ह्रस्वे नापि दीर्घत्वे चरितत्वं प्राप्नोति दीर्घाणां नाह्रस्वे दीर्घे दीर्घाणामपि नाह्रस्वे दीर्घत्वे चरि
तत्वं प्राप्नोति यदादीर्घेतेन गुणे बाधितः तत उत्तरकालम्स्थितत्वं भवति णिलोपस्य प्रयोजनम् इत्यर्थः प्रयोजनं णियो यथा स्यात् तीपतीति क्वासाः क्वी
यतितोः क्वकिंत्वम्क्वी णिलोपः को वाभिसंबन्धः यत्सतीति किं तेन णिलोपः स्यात् असतीति किं तेन स्यात् येनाभिसंबन्धः यत्सतीति किं तेन सावकाशादीर्घत्वं पर
त्वात्णिलोपो बाध्यते असतीति पुनः किं तेनवकाशं दीर्घत्वं यथैव गुणे बाधते एवं णिलोपमपि बाधेत तत्र णिलोपस्यावकाशः कारणं हारणं दीर्घत्व
स्यावकाशः चिकीर्षितं इष्यते इहोभयप्राप्नोति जीप्सति परत्वात्णिलोपः ॥// तिषेधेनेति गुणप्रसंगादिति भावः तीसतीति असतीति किं तेन गुणो वा णि
लोपस्यापि विशेषाभावाद्दीर्घेण बाधनं स्यादित्यर्थः क्वासा इति यथाप्यत्र हि प्रानां याशादीनामप्युपादानोऽसंभाव्यः एवं किं तत्र णिलोपयोरपि संबन्धो न संभाव्य
त इत्यर्थः येनाभिसंबन्ध इति जीप्सतीति तत्र णिलोपदीर्घत्वानि प्राप्नुवन्तीति तत्रासतीति हि किं तेऽनवकाशत्वाद्विशेषाभावाद्गुणवत् णिलोपस्यापि दीर्घत्व
बाधकं स्यात् अपवादस्तस्मादपवादोऽन्तरंगानिमित्तं बाधकं नेमिर्जरानिमित्तं णिलोपस्यैव बाधकत्वं न स्यात् गुणस्यैव स्यादेव सतीति तु किं तेनेव गुणो बाधित इति वि
शेषणीयादित्युक्त्यावकाशं दीर्घत्वं परत्वात्णिलोपेन बाध्यते ननु असत्यपि किं तेन येन नाप्राप्त इति न्यायेन गुणस्यैव बाधकं दीर्घत्वं भविष्यति न णिलोपस्य गु
णबाधेन च सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाण्णिलोपेन बाधिष्यत इति नाशः किं तेन नेत्यत्र यदा बाध्यं भेदेनापेक्ष्यते इह सर्वत्र प्राप्तमभिदं तु क्वचिदेवेति तदायं
न्यायः यदा तु बाध्यमात्रमपेक्ष्यते विध्यंतरेणव्याप्तविषयानकश्चिदस्तीति तदा सर्वस्यैव बाधः यथा भाष्यम् ॥// तत्रैवं सति णिगमे स्येववदेशितिवाच्य
सामान्यचिन्तापक्षमाश्रित्यैव भाष्यव्याख्योचितेति दिक् तत्थ्यनुयन्तर्गकत्ते नन्वसत्यपीति येनेत्यस्य पदेन कार्येण संपद्यत इति भावः नैतदस्तीति येनेत्यस्य सत्योगे
संपर्कत्वाद्यदा बाध्यसामान्यचिन्ता परत्वमस्समायमस्तत्राये अप्य इति भावः भाष्योक्तित्वारंभनत्वादस्यादूनत्वात्णिलोपस्यापादितमसतियदविहितनेति सी
विषयेणाचरितार्थेनेत्यर्थः एवं चेत तत्र सत्येऽपीग्रहणे नभिनात्तेऽपि ग्रहणे दीर्घस्य प्रयोजनमितिभावः सावकाशमिति भाष्यस्य सार्थकत्वमित्यर्थः परत्वादितिन
यदापि समानिसतीत्यत्र अपवादत्वान्तदीर्घेण गुणस्यैव सतीत्यत्र बाध्यसामान्यचिन्तायां णिलोपस्यापि बाधनं भाव्यतयादीर्घस्य समानकालिकसाणि

ङौ तत्र कार्यमाणगतादिस्थः अपवादसामान्यत्वाद्बाधकत्वमेवेति भावः ॥

[illegible]
५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यत्र लक्षणेति यथा विभाषादिषु समासे ऽस्तीयासमासश्च त्वादौ न त्वहि समासग्रहणसंज्ञा तेन तज्ज्ञानाय लक्षणपर्यालोचनमित्यर्थः प्रयोगरूपेति
तच्चमीयतश्च त्याद्दिमयोगनिर्दे एवं हि गामा राग्रहणेष्वविशेषश्च त्वादेः संगतिः स्यादिति मासाहचर्यात् मीशाङ्घोशोपि मा न प्रवर्तेत इत्येव समाधानं वृत्ते
तमुनमत्राह नन्वेवमसत्यपीति कित्त्वाभावेपज्ज्विषयेऽनेनात्मसस्त्वभत्वादिति भावः एवं च मीग्रहणमपि वाध्यमिति तात्पर्यं भाष्ये मीनातिमिनोत्योर्दीर्घे
तेहृतेऽमत्रयन्नेयवज्ज्ञलक्षणप्रवृत्तिमाश्रित्यमीनातिनिर्देशः परत्वादिमस्येत्तरकालप्राप्तत्वादित्येवार्थः यथा दीर्घोत्तरं प्राप्तानिवृत्तेन णिलोपोभवति एवं
तमप्रवृत्तमुत्तरमेव गुणेऽपि स्यात्तदीर्घत्वं तत्समाभ्यग्रहणं विज्ञातार्थं स्यात् इति भावः नास्यानवकाशत्वमिति नास्यानर्थकत्वमित्यर्थः दीर्घत्वं वाध्यत इ

असत्यपीति मीनातिमिनोत्योः सम्यनवकाशत्वाद्गुणं बाधित्वा दीर्घत्वं प्रवर्तते ततो मीग्रहणादिसमावेनप्रतिपदविहितेन गुणेनोवाध्यते कृते च
समावेसलन्नाच्चेति कित्त्वात्तत्स्वरूपं घगुणाभावः तत्र सामान्यग्रहणे चरितार्थत्वाद्दीर्घविधानसत्त्वे सतीति परत्वाण्णिलोपोभविष्यतीति नार्थः
कित्त्वेन नन्वस्त्राक्षणवत्त्वात्तु मिनोतेर्मीरूपस्य मीग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति नैष दोषः यत्र लक्षणमिति निर्दिष्टं तत्तेन शब्दरूपमपेक्ष्यते तत्र लक्ष
णप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषोपस्थानेन तु यत्र प्रयोगरूपाश्रयणं तत्र नैनेवमसत्यपि मीग्रहणेन ग्रहणे मीनातिमिनोत्यादिनात्रातिकृतेग

असत्यपि कित्त्वेसावकाशं दीर्घत्वम् कोऽवकाशः इत्यभावः निमित्तसति प्रमित्सति मीनातिमिनोत्योर्दीर्घत्वे कृते मीग्रहणेन ग्रहणं
यथा स्यात् यद्येवं तर्हि सति कित्त्वे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाण्णिलोपो बाध्यते एवं गुणोपि बाध्येत तस्मात् कित्त्वं कर्तव्यम् इकः किं
गुणो मा भूत् दीर्घारम्भात् कृते भवेत् अनर्थकन्तु हस्वार्थे दीर्घाणां तु प्रसज्यते सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमृदित्वं दीर्घसंश्रयम् दीर्घा
णां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम् इको झल् ॥

माराग्रहणेष्वविशेष इति माग्रहणेन ग्रहणादि सम्भविष्यतीति सामान्यग्रहणमपि दीर्घस्य प्रयोजनं नोपपद्यते एवं तर्हि दोषान्तरा
भिधानेनास्य पूर्वपक्षस्य निराकरणं तद्भाष्यकारेणानेन तत्सद्धनिरूपितं तदेवदोषान्तरमाह यद्येवेति सामान्यग्रहणे उपयुक्तत्वा
द्दीर्घत्वस्य नास्यानवकाशत्वमिति द्वाभ्यामपि गुणणिलोपाभ्यां दीर्घत्वं बाध्यत इति कर्तव्यं कित्त्वम् न वृद्दीर्घविधानस्य कुङ्शब्द
इतिपाठेऽवकाशः कुक्षवति यस्मात् कुङ्शब्द इतिपाठः तत्र कुटादित्वात् ङित्त्वे सति गुणाभावात् दीर्घस्य अवकाशो ऽस्ति इम् वेक्षा
कयोश्चाकृतशब्दस्य प्रयोगादर्शनात् गुध्रुवोश्चावकाश इति चेत् अज्झनगमां सनीति ब्रूयात् तत्किं प्रत्याहारेण ॥ ति प्रहणमपि निवर्तते इ
त्यर्थः धातोरवकाश इति तस्य च कुटादित्वप्रयुक्तङित्त्वेन गुणनिषेधात् दीर्घस्य विनार्थ इति भावः एवं चेत्स्वभावेऽप्यवावकाशोऽस्ति भाष्याक्षा
ऽसंगतिरिति तात्पर्यं इहनेति न चाज्झारेशगमेरिमर्थत्वात् अर्थग्रहणं हनिमाह तर्येणानुग्विकरणस्थानिकादेशगमेरेव ग्रहणे नादोषा
त् एवं च कुङः सत्वेऽपि नद्धातिरिति वोध्यं कुगुध्रुभ्यः कुटादिभ्यः सनोऽनभिधानमित्यन्ये ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भा॰ कै॰ वि॰
प्र॰ द्वि॰ प्र॰

6

हलन्ताच्च अन्तशब्दस्य समीपवचनत्वान्नार्थानुपपत्तिर्हल्समीपादिकः परइत्यर्थः ततः परत्वं च सामर्थ्यादेव गम्यव्यवहितत्वं ग्राह्यमत आह अवयवेति भेदप
वावयवावयविभावाद्दाह अन्तन्तभेदमिति भेदाभेदरूपवावयवावयवीभावइत्यर्थः भाष्ये इहार्थबोधात्तमत्वेन निर्देशस्य सूत्रकृतं इको नामेति इगन्तस्यधा
तोरित्यर्थः हलन्तः स्यादिति हलन्तावयवः स्यादित्यर्थः अन्तस्य इगन्तस्य अन्त्यः हल्लक्षणमेतो भविष्यतीति शेषः इवयदेन वर्णमात्रग्रहेपि इदमा वर्णमाः
परस्परमवयवावयविभावो विरुद्ध इतिति भावः ननु तत्रपि हि च बहुव्रीहेरिवमन्तर्भा यथाप्यभावाद्दर्शियाः स्वयवावयवविभावाभावाच्चेगन्तो हल्
इत्यपुक्तमत आह हलन्तादिति सन्नादिप्रत्ययधातोः शब्दस्वरूपस्य वा हलन्ताविशेषणान्तरं तद्विधिरित्यर्थः वस्तुतस्तु इगन्तो हलन्तो हलन्तादिति सामर्थ्यतात्पर्य
अत एव गुपधाहलन्तादिति वक्ष्यति कर्मधारयइति स्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरंगत्वादयमेवोचित इति भावः एवं निपातनदोषपरिहरतीति निपातनादिति
बहुव्रीहिपक्षेपेन तदावश्यकमिति भावः इमरन्नेति इतः लघूपधत्वात्गुणप्रसक्तेः किं कितेन साधकमाह असतीति नलोपइति अनिदितामिति

हलन्ता अयुक्तइति अन्तशब्दस्य अवयववचनं मत्वा पर्यनुयुंक्ते अमस्यामइति अत एवानुभेदमनेन दर्शयति अवयवा चयविनो भेदविवक्षायाम
वति तन्तुनां पटइति अभेदविवक्षायां पटो भवन्ति तन्तवइति इगन्तो हलुइति हलन्तादित्यर्थः पियक्षतीति अत्र संप्रसारणप्रसंगः तयोः सामीप्य
इति एवं च हलन्तासावन्तस्येति कर्मधारयः निपातनाच्च विशेषणस्य परनिपातः एवमपीति व्यक्तिनिर्देश इति भावः असतिचाकित्वेन धानस्यान्तरं मे

हलन्ताच्च अयुक्तोयं निर्देशः कथं हि इको नाम हलन्तः स्यात् अन्तस्यान्त्यः कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः इगन्तो हलइति यद्येवं पियक्षतीत्य
त्रापि प्राप्नोति एवं तर्हि इगुपधाहलन्तादिति वक्ष्यामि एवमपि दम्भेर्न प्राप्नोति सूत्रं च भिद्यते यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तमयुक्तोयं नि
र्देश इति नायुक्तः अयमन्तशब्दोस्त्येवावयववाची तद्यथा वस्त्रान्तो वसनान्त इति वस्त्रावयवो वसनावयवइति गम्यते अस्ति सामीप्ये व
र्तते तद्यथा उदकान्तं गत इति उदकसमीपं गत इति गम्यते तद्यः समीप्ये वर्तते तस्येदं ग्रहणम् एवमपि दम्भेर्न सिध्यति यो ह्यत्र इक् समी
पे हल् न तस्मादुत्तरः सन् यस्मादुत्तरः सन् नासाविक्समीपे एवं तर्हि दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धम् हल्जातिर्निर्दिश्यते
इकउत्तरया हल्जात्येति हलन्ताच्च ॥ इति वर्णग्रहणे जातिग्रहणमिति नियातत्यकाज्ञत्. सूत्रज्ञापितत्वात् नन्वत्र व्यक्तिगतमे

कत्वमपि तु जातेः स्वगतं तत्र यदा नावयक्ति व्यक्तिका जातिः तस्या व्यक्तिद्वारका सामीप्यादेयापर्मा तदा तस्या एकत्वादिक् समीपत्वे
सन्नग्रपरत्वेन तद्येत्तमस्तीति सिद्धं पियक्षतीति किन्नम् हकारादिभिर्व्यभिन्नमसमयाभिधानाद्धल्त्वजातेः सद्भावः यद्यपि स त्क भेदाव्यक्तपप्व
जातिरिति पदलः तदा भेदव्युदासात् दम्भेरप्यग्रहणादित्यसिद्धिः ॥ नत्र कर्तव्यं हलन्तादित्येकवचनोपात्ताः जातेस्तु गतमिति तस्याः साधारेण वि
वक्षितत्वादेकोपि व्रीहिः संपन्नइतिवदिति भावः ननु जातिनिर्देशे पो वापर्यकथमत आह यदानवदिति यद्यप्येकैकव्यक्तिभेगपाजातिस्तथा
पि ज्ञापकेन विजातीयव्यक्त्यव्यवधानेपि किं चिद्व्यक्तिद्वारकं सामीप्यपतिं चिद्व्यक्तिद्वारकं च तत्तत्परत्वमाश्रीयत इति भावः व्यक्तिद्वारकाइति विशेषणी
भूतव्यक्तिद्वारका इत्यर्थः तदेवेदं व्यक्तिद्वारकं जामपेत्व अभिन्नप्रत्ययः हलिमकाकारः प्रत्ययः अनेन हल्त्वजातौ प्रमाणं संज्ञाशब्दाश्च जाति
शाहायवोति रूर्शितं यदापीति तदा तत्साक्षात्स्वपरत्वादिति भावः परस्परभेदव्यर्थमपरित्यागेन व्यक्तिमात्रविवक्षायां साधकं वाचितात्पर्य तदा
दम्भेरव्युदासात् दम्भेरप्यग्रहणादिति अयं पक्षो भेदमायामुपपादितो विस्तरेण स्माभिः शास्त्रिवार्तिते येरनुहल्जातिरित्यस्यतज्जात्याश्रयहल्समु
दाय इत्यर्थस्तस्य च सासात्वादेव सामीप्यं ततः परत्वं चोपपद्यते तदुक्तं भाष्ये इक उत्तरया हल्जात्येति अत एवार्थयात्रके इति सूत्रे वक्ष्यतिजातेः

पाणिनीयसंयवस्थिद्वीकाशिकावत्समितिन्तमाणः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

लिङ्सिचौ सह तच्छ्रुतस्यार्थद्वयमिति कालभेदेनार्थद्वयबोधजनकत्वमित्यर्थः ननु आत्मनेपदेष्वित्यत्र लिङ्सिचाविति व्याख्याने समासानुपप
त्तेरयुक्तमत आह निर्द्धारणेति निर्द्धारणे च सजातीययोरिति तत्र समासस्य लाभः आक्षिप्तसिज्विशेषितरूपेति संभवव्यभिचारयोरभावादिति भावः ननु लि
ङ्आत्मनेपदपरत्वाभावात् आह लिङ्प्रत्ययेनेति ननु समासाविभागाल्लिनेपदपरत्वेऽपि सहभावेन लिङ्ग्रहणेन गृह्यमाणे इत्यत आह सीयुडा
दीति ननु तत्र उभयोरेकशेषेण निर्देशस्तत्राह नचेति अनेन शास्त्रीयैकशेषो वारितः अप्रयोगरूपेति कृतैकशेषस्य अप्रयोगत्वमर्थः ॥

लिङ्सि कथमिति आत्मनेपदेष्विति सहच्छ्रुतस्यार्थद्वयं कथं लभ्यते तत्र यदि निर्द्धारणसप्तमी तदा तु सजातीयस्य निर्द्धारणाल्लिङ्व
विशेषितः स्यात् लिङ्शब्देन लिङादेशानां ग्रहणात् अथ परसप्तमी तदा सिजेव विशेष्यते न लिङ् सीयुडादिसमुदायात् लिङ्शब्देन

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु कथमिदं विज्ञायते आत्मनेपदेष्वित्यत्र लिङ्सिचाविति आहोस्विदात्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्सिचाविति
किं चातः यदि विज्ञायते आत्मनेपदेष्वित्यत्र लिङ्सिचाविति लिङ् विशेषितः सिज्विशेषितः अथ विज्ञायते आत्मनेपदेषु परतो
यौ लिङ्सिचाविति सिज्विशेषितो लिङ् विशेषितः यथेच्छसि तथास्तु अस्तु तावदात्मनेपदेष्वित्यत्र लिङ्सिचाविति ननु चोक्तं
लिङ् विशेषितः सिज्विशेषित इति सिच्च विशेषितः कथम् आत्मनेपदं हि सिच्यस्तीति कृत्वा आत्मनेपदपरे सिचि कार्यं वि
ज्ञास्यते अथवा पुनरस्तु आत्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्सिचाविति ननु चोक्तं सिज्विशेषितो लिङ् विशेषित इति लिङ्पि वि
शेषितः कथमात्मनेपदेषु परतो लिङ् नास्तीति कृत्वा आत्मनेपदे लिङ्कार्यं विज्ञास्यते नैव वा पुनरर्थो लिङ्ग्रहणेनात्म
नेपदग्रहणेन किं कारणम् झलिति वर्त्तते आत्मनेपदेषु चैव लिङ् झलादिः न परस्मैपदेषु तदेतत्सिज्विशेषणमात्मनेप
दग्रहणम् अथ सिज्विशेषणे आत्मनेपदग्रहणे सति किं प्रयोजनमिह मा भूत् अयासीत् अवासीत् नैतदस्ति इकः इति व
र्त्तते एवमप्यचैषीत् अनैषीत् अत्रापि प्राप्नोति हलन्तादिति वर्त्तते एवमप्यवेषीत् अमोषीत् अत्रापि प्राप्नोति नैतदस्ति
झलिति वर्त्तते एवमप्यभैत्सीत् अच्छैत्सीत् अत्रापि प्राप्नोति नैतदस्ति इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः न चैष इग्लक्षण
वृद्धिः इदं तर्हि प्रयोजनमिह मा भूत् अयाक्षीत् असाक्षीदिति किं च स्यादकिल्लक्षणा आगमो न स्यात् ॥ // गर्हयन्त इति तत्सामा

नेपदपरत्वाभावः न चानयोर्भिन्नयोरर्थयोः सह विवक्षा संभवतीति एकशेषस्याप्यप्रयोगः सिच्च विशेषित इति आत्मनेपदपर
ताद्युपचारात्सिजेवात्मनेपदमुच्यते गौणमुख्यार्थयोरात्मनेपदशब्दयोः सारूप्यमात्रप्रतिबद्ध एकशेषः कल्पिष्यत इति भावः आ
त्मनेपदे लिङ्गीति अवयवगतेयोर्वावयवस्य समुदायस्याश्रयित्वमित्यर्थः अथवा तेनैव शब्दद्वयोच्चारणात् अर्थद्वयं लभ्यते नैवं वेति
निर्द्धारणविभक्त्यन्तत्वे सिज्विशेषणत्वासंभवादाह आत्मनेपदेति ननु सहच्छ्रुतस्य कथमर्थद्वयबोधकत्वमत आह सारूप्यमात्रेति अ
र्थभेदेऽप्यस्य अल्पतरत्वादिति भावः सोऽयमेकशेष इति वाच्य समुदायः इति वचनस्याबाधेनेत्यर्थः अथवेति तत्रैव तत्र सह विवक्षायाम

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भा॰ वै॰ वि॰ प्र॰ हि॰ प्र॰

ष्याद्यो नप्रयुक्त इति एवं च षष्ठी हेतु प्रयोग इत्यस्या प्राप्तिरिति भावः अयमस्य रूपत्वस्येति तन्नेन विवक्षायां तद्धोनस्याप्यत्र स्यादिति भावः वस्तुत
उक्तार्थस्यैवं वृद्दं तेनेदं परत्वाधिःशेषाधिकारात् एवं चेदं तेनाप्यपत्वाद्येशेषिकोनसाधुरिति तस्येदमिति सूत्रेन स्यापत्यमिति सूत्रे च निरूपयिष्या
मइति चिन्त्यमिदं स च संबंधो हेतुर्हेतुमद्भावरूप एव स्यादिति भाष्ये हेतो इति प्रयुक्तं हेतुशब्देन चात्र यत्न इत्यस्य तकन्तकारः किं स्वस्य स्वार्थ उक्त
पारस्य त्रयप्रत्ययस्य पृच्छति विचारणा स्वार्थ नकार इहेति युक्तमिति शेषः बहुव्रीहेरयंतः उच्छेत्य त्रेत्यसंज्ञक नकार एव तत्र किमर्थ मिति भाष्यार्थः स्वकस्य
त्वार्थे यत्तद्धेतेन वर्णोच्चारणस्य साधकादिति संज्ञालभत इति भाव्यमते ननु सूत्रत्वादू रूपवत्व विधानमत आह अंतरत स्यादिति सूत्रा
देभ विनैव सिद्धेः किं तस्य करणमत आह रुक्किं तस्येति तदर्थं सूत्रं माव रूपक मिति भावः ईत्वस्येति छेदः अमहदशा इति सामर्थ्यादस्य दशे इत्यर्थः अत्र
वहितपरा नंतरस्याद्यो नेति भावः यधनेनेति दिवहणा वाकेनेव संबध्यते न तत्र नैनपदेनेति भावः भाष्ये विषये प्रस्थास्थानादि विषयेस्तु तत उच्चु

ष्याद्यो: उच्चकस्येति कथं पुनरत्र षष्ठी यावता हेतुशब्दः स्योकेन प्रयुक्त इति हेतु तृतीय याभावम् नैष दोषः हेतु रूपताया अविवक्ष
णात्संबंधिरूपेणाविवक्षितत्वात् यथा मदीयाः पुत्रा इत्यत्र शेषिकः प्रत्ययस्तु उत्पत्तिकाले यस्य रूपत्वस्याविवक्षणात् तकार उच्चतकारेत्
तस्याभावे सकारेण किमर्थं क्रियते दीर्घो माभूदिति आन्तरतम्यादाप्नोतीति भावः भाव्यमानोऽण् सवर्णान्न गृह्णातीत्येवं तत्परिहारो न
स्यतीत्यतः क्वचिद्भाव्यमानस्यापि सवर्णग्रहणात् यथा अभ्यामित्यादावुकारो दीर्घः संभवति परिहारान्तरमभिधानादाह अनेनेत्यादी
ति इकारविधानेनैव नापीत्यर्थः किं तत्तकरणमेव तेन विनाइत्वस्याप्यभावात् अनेन तर इति अस्य अदेश आदेशे क्रियमाण इत्यर्थः स्व

ष्याद्योरिच्च उच्चकस्यात् कारेणकस्माद्धेतोरिकारस्तपरः क्रियते दीर्घो माभूत् दीर्घो माभूदिति अतोऽपि सः अनेनैराण्यारंभ
सिद्धो दीर्घः श्रुमा आग्नापाजहातिसाहलीति अनेन तरेस्तुतो माभूदिति उदन्तो हि प्रयोजनम् अनेन तरे स्तेनो माभूदिति कृतेनुस्व
त्वेनत् अनेनतरोर्ध्यारंभे कृते सोऽभविष्यतीति नपुनः स्तुत इति स्तुतस्य विषयत्वात् विषये स्तुत उत्सेनयदा च सविषयो भवति तेभवितव्य
मेव तत्र स्तुतेन उच्चकस्यातकारेण दीर्घो माभूदेतत्पिसः अनेन तरे स्तुतो माभून्न स्तुतस्य विषये स्यात् ष्याद्योरिच्च ॥ ४८ ॥ न स्त्रेति अनेनत

परत्वं प्रत्याख्यायते यद्यनेन स्तुतो विधीयते तदायत्राप्यविषये अनेनास्यापि प्रत्याख्यानेयादित्यादिना स्तुतोऽविहितस्तत्रापनेनविधी
येत अस्मिंस्तु कृते अनेन एवं तत्रापि हस्मिन्नाख्यायिकस्य स्तुतस्याशिष्टत्वात्तत्सूपदेशेनुवादः दोषः ग्रामोमात्रीति हूस्य यवभविष्यति अमेनतत्परत
मेनेन समर्थितमिति व्याचष्टे अनेन तरेण्यादेशे श्रूयमाणो दीर्घ एव स्यात् ननु अस्मि हूयव दीर्घ इत्यस्तु तक्रम सिद्धस्यापि पुनर्विधानं तु न नियम
र्थं स्यात् माभूत्स्तुत इति चेत्तत्र स्तुतस्य विषये स्यात् सवासतितत्परत्वेन प्राग्मात्रीति दीर्घो नियम्यते तत्परत्वास्थितम् स्तुतविधौ तेवा कस्मा देवेदि

ते यदा सविषयो भवति तदा प्यनेनैव सत्त्वेन स्तुतेन भाव्यमित्यनुवाद दोष अभिधानानेन स्तुतविधानमित्यर्थ मत्र अपहे भाष्याक्षरार्थः कार्यः अने
तिति अनेन तरेयेति सूत्रेऽस्मिन्देशे आदेशः श्रूयमाणोऽपीत्यर्थः क्रियमाण इति पाठे विश्रूयमाण इत्येवार्थो दीर्घ एवेति आन्तर्यादिति भावः वा
जिवेत्यनेन तरउत्तरस्यानंतरेश्रूयमाणोऽपि दीर्घः स्यादिति शेषो वोध्यः स्तुतो माभूदिति शंकोत्तरत्वेनावतारयति नन्विति स्यादिति तथाचत
त्र स्तुतरूपः सवासतितत्परत्वेऽपुनर्विहितेन दीर्घेणावाधितः सन्न स्यादित्यर्थः ननु किमिति स्तुत स्तत्रैष्यत इति शंकते मा स्तुदिति स्तुत इति
एवं च प्रस्थानादिविषयेन सिद्धत्वान्नतत्र हत्वपर्यविधानमित्यर्थः सवासतीति सिद्धे दीर्घे दीर्घविधानसामर्थ्यान्नवादिस्यर्थः सतितत्परत्वे दी
र्घोमात्रात्स्तुतो निर्विघ्न इति भावः पक्षान्तरमाह स्तुतत्परत्वेनन वाधतेसिद्धत्वादित्याशयः प्रकारद्वयमपि दूषयति स्तुतेनेति अनन्त्यस्यापत्यस्येदः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नक्ता नसेड्दित्यनेन नक्त्वो कित्त्वं क्रियते तत आह अकारेति विपरीतस्त्विति तथाहि सतिशब्दयिते स्यादेवपि कित्त्वं स्यादित्यर्थः ननु विहितत्वसेति नचैवं क्तोपि
विद्यमानस्य किमस्य कथं निषेध इतिवाच्यं कार्यस्यैव निषेधान्नतु विद्यमानकित्त्वस्यति न दोषः आतिदेशिकस्यानिर्दिष्टस्य निषेधात्तेन न क्त्वा किन्नार्थस्यानेन
प्रतिषेधे विरोधः स्यादेवतिदिक् ननु उत्क्रामणाभावविधिश्चास्मिन्वदिटि इत्वे हि तावाद्यादेशे च सिद्धमित्यत आह सिद्धमिति तत्र विध्येकवाक्यविपरतात्वात् क्त्वे
इत्यन्वयः इट्प्रत्यपवादत्वादिति येन नाप्राप्ति न्यायेन ननत्वनवकाशत्वेनेतिभावः तदेवाह नच पुनरिति भाष्येइत्वं कित्सन्नियोगेनेति उत्तरार्थमित्वं इ
यति तदाह आतिदेशिकस्यापीति तथाच कित्त्वनिषेधे तस्मान्नियुक्ते तस्याप्यभाव इतिभावः स्यादिति नातिदेशिकानिषेध उत्तरत्राप्युपयोग इति अन्य
नक्ता क्तेनेविक्त इति अकारप्रश्लेषः निष्ठायामिति शीङ्ादिभ्यपवयरानिष्ठानां किदिति नियमः विपरीतनियमस्तु निषेधेवतिव्याख्यानात्तु भवति
परीतायामिति पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्यापरोतायामिडुच्यते अस्तत्वेति प्राप्नोतुविक्त्वमित्यर्थः नतत्निर्दिष्टस्य निषेधः कत्रुशकाः उपस्थापिष्यतामिति प्रा
सत्प्राप्तामिति प्रिंयेत इत्वं च प्राप्नोतिचिएवज्ञावस्तु न त्रयरत्वाचिराद्वावापुक्त्वप्राप्नोतिरुरित्यत्र तत्र क्रिटप्रत्यपवादत्वात्पुगागमः तत्र क्लेनेयकारस्य त्व
नक्त्वा सेट् नसेडिति क्तेनेकित्ते नसेड्दिष्यवसिद्धं नार्थः क्त्वाग्रहणेन निष्ठायामप्यनर्हं प्राप्नोति गुधितः गुधित्वानितिनिष्ठायामवधारणा
त् निष्ठायामवधारणात्त्वभविष्यति किमवधारणम् निष्ठायांशी इ सिदिमिदि द्विदिधृष इति परोतायांतर्हि प्राप्नोति किंचस्यात् परिव प
यिम क्रितीस्माकारलोपानस्यात् मामूदेवमिटी स्येवभविष्यति इत्वं तर्हि जन्विवजग्मिव क्रितीस्नुपधालोपानस्यात् ज्ञापकात्त्वपरोतायां
म् ज्ञापकात्परोतायांनभविष्यति किंज्ञापकम् सनि उत्त्वग्रहणं विदुः यदयमिकोझलिति उत्त्वग्रहणं करोति तत्ज्ञापयत्याचार्यः औ
पदेशिकस्यकित्त्वस्य प्रतिषेधो नातिदेशिकस्येति कथं कृत्वा ज्ञापकम् उत्त्वग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् इहमाभूत् शिशयिषत इति य
दिवाचातिदेशिकस्यापिकित्त्वस्य प्रतिषेधः स्यात् उत्त्वग्रहणमनर्थकं स्यात् अस्त्वत्र कित्त्वं नसेडिति प्रतिषेधो भविष्यति यस्यतिताचार्यः
औपदेशिकस्य दृष्टा कित्त्वस्य प्रतिषेधो नातिषेधो नातिदेशिकस्येति ततो उत्त्वग्रहणं करोति नैतदस्ति ज्ञापकम् उत्तरार्थमेतत्स्यात्
स्यासेरिच्च उत्वादीप्यपास्यादिहमाभूत् उपापिष्यतिषाताम् उपास्थापिषत इत्वं किंसन्नियोगेन किंतत्सन्नियोगेनेतदुच्यते तेना
सतिकित्ते इत्वं न भविष्यति रणद्वसंसधीवति नयपास्थीवासपीवेति उञ्जसन्नियोगेन रउच्यमानो असति उञ्जपिनभवति ॥
प्रसंग्ः नचपुनर्दृष्टिर्लभ्यते पूर्वमेव सुकाबाधितत्वादितिभावः असतिकित्त इति उत्त्वग्रहणस्य ज्ञापकत्वं न तावत् स्थितमित्यादि
देशिकस्यापिकित्त्वस्य नसेडितिनिषेधो भवतीत्यभिप्रायः सधीवतीति अनोबहुव्रीहेरिति प्रकृते नसेवडोवानिषेधः नत्वेरयस्यापि स
न्नियोगशिष्टानामन्यतरापायेउभयोरप्यपाय इतिन्यायान्निवर्तते अयं न्यायो बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुगित्यत्र छग्रहणेन ज्ञापितः ॥
त् नन्वनोबहुव्रीहेरित्यस्य स्त्रियांविहितेनेयधान्तरेयस्यापि निवृत्तिर्वाचनिकीति विषमो दृष्टान्तोऽत आह अनइति प्रत्ययाधिकारात्प्र
यस्यैव निषेध इतिभावः छग्रहणेनेति नहि बिल्वकादेरुत्तरस्य प्रत्ययस्य भनिमित्तं विधीयमानोऽलुक् प्रत्ययान्तराभावाच्छस्यैव सिद्ध इति
छमात्रस्य लुगप्यास्यात् ननु तत्सन्नियोगशिष्टकुकोनिवृत्तिरित्यर्थमितिभावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भा॰ वै॰ वि॰
प्र॰ द्वि॰ प्र॰

४

ननु प्रकान्तहेतुर्वाधितत्वात् कथमिकारस्य वृद्धिरत आह पुगागमेनेति तस्यापि वेलायामिकाराभावेन न तत्र वृद्धेः प्राप्तिरिति भावः। प्रष्ठावसरस्याप्यल
प्राप्तत्वात्सैवेति तास्यैव लुतोऽथवा सत्त्वे तन्निमित्तं भाष्यमेकदेशप्रक्रियाविरुद्धेनोत्सकारादिलोपमात्रवाधवद्वाप्याप्यपवादेनेति वाच्यं तस्मात्तपरग्रहणम्
ज्ञापकं तत्रैव स्थितमेवायं देशिकस्यैव निषेधः इति भाष्यमातिदेशिकमिति अन्यसंयोगाल्लिङ्गित्वेनेन आजिवानिति हि तान्यन्यत्वात् एवमिति नमे डिति नि
षेधेन वर्द्ध तथाभावान्नलोपाभावे संयोगादित्वस्याप्राप्तिर्नलोपसिद्धः यत्काथ ग्रहणसंज्ञायेता कृतं बहिरङ्गत्वं तत्र शास्त्रे नाश्रीयत इति भावः। य
अस्त्वेवेति यकारस्य कृते उत्त्वे वृद्धिर्भविष्यति पुगागमेन ह्याकारस्य वृद्धिर्बाध्यते न तिकारस्यापि आजिवानिति उक्तं नोपपद्यते अत्र हि
नलोपे कृते यकादेशे च वसेः काजानत्वं सामित्वादागमः तत्र हि किं त्वसति बाध्याच्च लोपनि वृत्तो हि हल्लत्वात् तु टिसमेकाच्त्वाभावादि।
अथवास्त्वेवं तत्र कारूपसिद्धिः वृद्धौ कृतायामायादेशो भविष्यति वस्वर्थम् वसर्थं तर्हि काग्रहणं कर्त्तव्यम् वसोऽर्थायदेशि
कं कित्वम् किंच स्यात् पपिवान् तस्थिवान् कृतौ यस्याकारलोपो न स्यात् माभूदेवमिटि चेत्येवं भविष्यति इदं तर्हि जग्मिवान् ज
घ्निवान् कृती उपधालोपो न स्यात् कित्तिदेशात् अस्त्वत्रोपदेशिकस्य कित्त्वस्य प्रतिषेधः आतिदेशिकमत्र कित्त्वं भविष्यति य
त्तर्हि न प्रतिषिध्यते अन्ते आजिवान् एवं तर्हि बा न सं वसुः लिङ्वदस्य सार्वधातुकमपि भवति तत्र सार्वधातुकमपि
त् ङित् इव तीष्यपधालोपो भविष्यति निगृहीतिः प्रयोजनम् इदं तर्हि प्रयोजनम् इह माभूत् निगृहीतिः उपस्निहितिः निकुचि
तिः तर्हि काग्रहणं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यम् क्त्वाच विग्रहात् उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते नसेट् निष्ठायां शीङ् स्विदि मिदि क्ष्वि
दिधृषः मृषस्तितिक्षायाम् उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ततः पूङः पूङश्च निष्ठा सेण्न किद् भवति ततः क्त्वा च क्त्वा च।
सेण्न किद्भवति पूङ इति निवृत्तम् न सेडिति कृते किं निष्ठायामवधारणात् ज्ञापकाच्चपरो तायां स निर्जलग्रहणं
विदुः इदं कित्त्वं नियोगेन रेणान्त्यस्य स्यापीवति वस्यर्थं किदतीदेशाद् गृहीतिः क्त्वाच विग्रहात् ॥

गिन कृतैन नलोपादीनां च कत्वप्राप्तिश्च कैश्चेदुक्तेनाव्यवस्था भाष्यकारेणानुपरिहारान्तरमज्ञावादेश्यपरिहारेणाश्रितः निगृहीति
रिति तितवैश्यग्रहादीनामिनोऽगमः क्त्वाच विग्रहादिति विग्रहो विभागो योगस्य करिष्यत इत्यर्थः ॥

कादेशवसेकाजिति कृतं हि

वचनानामेकाचामिति निश्चितत्वादिति भावः नलोपनिवृत्तावपि निमित्तापायन्यायेनेति भावः द्विहल्लत्वादिति तस्मान्नुडित्यनेन नु
ऽतिभावः ऊगिन कृत्वावपि तन्निवृत्तोऽस्मात् कित्वाच्च लोपे हि हल्लत्वान्नुगिन कृत्वावेकादेशे नैकाच्त्वादिट् सिद्धा किन्तु प्रतिषेध इत्येव
नलोपादीनां च कत्वप्राप्तिरित्यर्थः उक्तत इति सा चोपदेशिककित्वेन नलोपे इट् प्रवृत्तावपि सिद्धिरूपा इत्यर्थः उक्तन्यायस्य भाष्यकृता
नङ्गीकारेण च कत्वप्राप्तिरेवेनस्य मे तितत्वेमाहिनाइडागमप्रतिषेधः किं न स्यादत आह अग्रहादीनामिति अतीदेशादित्यत्रोपसर्गस्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

उदुपधात् भावयुक्तस्य सर्वं च संगमनेशार्थं नोदुपधात्सत्यनिष्ठासंभवइत्यतआह शपःसंबंधीति पूङः क्त्वा च नन्विट्त्वाप्रसंगइत्यत्र सेट्प्रकरणा
दितिहेतुर्नोक्तोऽतआह अन्यतरस्यामिति चेति ननु शपः कितीति निषेधात्कित्त्वनिषेधविधेरेव उक्तोऽनुभवइति सेट्त्वमुक्तिरपुक्तमतआह आस्तिं चेति
नत्रसति पूङः क्त्वासामिन्कथमकिदाश्रयं सेट्त्वमतआह उदित्स्थाविति ननु गौरवाद्भारद्वाजीयमतमयुक्तमतआह लाघवमिति विभाषामध्ये इति ॥

उदु उदुपधाद्ध्यइति भावसंबन्धी शपूविकरणो यस्तस्मादित्यर्थः पूङः पूङइति सेडित्यन्यतरस्यामिति चानुवर्तनात्सेटोरेव क्त्वानि
ष्ठयोः कित्त्वविकल्पः स्यात् तत्र यत्रैवानुवृत्तिरितिपदोस्मात् अस्तिवेडागमः पूङः क्त्वेति विकल्पेनेड्विधानात् उदित्त्वोपूङः क्त्वेति सूत्रं
वार्तिककारः प्रत्याचष्टे तत्रानिटोरेव क्त्वानिष्ठयोरत्वेन कित्त्वं विकल्प्यते तत्र यदा कित्त्वं तदा शपः कितीति प्रतिषेधात् नापरतर

उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् इह कस्मान्न भवति गुधितः गुधितवान् उदुपधाद्ध्या । शब्विकरणेभ्य इष्यते उदुपधात्
पूङः क्त्वा च पूङः क्त्वानिष्ठयोरिटि विभाषा प्राप्नोति किंकारणम् सेट्प्रक
रणात् सेडिति वर्तते न वा सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वात् अनिट्त्वाकित्त्वम् न वा एव दोषः किंकारणम् सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वात्
अकिदाश्रये सेट्त्वं यदा अकित्तेन तदेटा भवितव्यम् सेट्त्वस्याकिदाश्रत्वादनिटोरेव विभाषा कित्त्वं भविष्यति उदित्त्वोः पूङो ग्रह
णं क्रियते तेन वचनादिट् सेट्प्रकरणाच्च इटैव विभाषा कित्त्वं प्राप्नोति उदित्त्वोस्य ग्रहणम् उदित्त्वो हि पूङो ग्रहणं न कर्त
व्यं भवति भारद्वाजीयाः पठन्ति नित्यमकित्त्वमिडाद्योः क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् नित्यमकित्त्वमिडाद्योः सिद्धम् कथम् विभा
षामध्येयं योगः क्रियते विभाषामध्ये ये च विधयस्ते नित्या भवन्ति किमर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणम् क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् उ
त्तरार्थं क्त्वाग्रहणं क्रियते नोपधात्थफान्ताद्वा वञ्चिलुञ्च्यृतश्चेति तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य काश्यपग्रहणं किमर्थम् का
श्यपग्रहणं पूजार्थम् वेत्येव हि वर्तते तृषिमृषि ॥

त्तिभवति यदा तु कित्त्वं तदा इड्गुणायोः पवित्वा पवित इति भवति भारद्वा
जीया इति लाघवमनादृत्य सूत्रकारेण पूङः क्त्वेति द्वितीयो पठितम् इह विकल्पोऽनानुवर्तते उत्तरत्र वाग्रहणादिति सिध्यतीत्यपि
निभावः उत्तरार्थमिति न क्त्वा सेडिति कित्त्वनिषेधस्य सिद्धत्वात् तृषि पूजार्थमिति शास्त्रस्य पूजा पारंपर्यप्रतिपादनेनानादि
त्वात् प्रामाण्यप्रतिपादनात् ॥

विभाषयोर्मध्ये इत्यर्थः किमर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणमिति प्रश्नो भारद्वाजीयमतेनैवाक्यः नन्विहार्थ
ते संभवति कथमुत्तरार्थत्वमत आह नक्तेति तृषिमृ पारंपर्यप्रतिपादनेनेति चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् परंपराप्रतिपादनेने
त्यर्थः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भा॰वै॰वि॰ एलोप्यु वेत्यत्र हृस्वेकमपत्नापि विकल्पः सिद्धे विचारोनुपपन्न इत्यतस्तात्पर्यमाह किमिति नन्वत्र क्वचिद्विधिमुखेन क्वचिन्निषेधमुखेन व्यापाराद्
प्र॰द्वि॰प॰ भयत्र विभाषास्त्विति नस्य लक्षणभेदात्स्वाह एकरूपत्वेति व्यापारद्वैकसंभवतीत्यर्थ इत्युभयोः कार्यान्निक्षेपत्व इतिभावः ऊकालो भाष्ये प्रतिनिर्दिश्यत इ
ति विशेष्यत इत्यर्थः ऊकालः कालो यस्येति ऊकाल एव कालो यस्येत्यर्थः नन्कालानां वर्णानां वद्धत्वात्पृथक् संज्ञीत्यनुपपन्नमत आह ऊरस्येकदे भाष्ये
ति विशेष्यत इत्यर्थः ऊकालः कालो यस्येति ऊरस्येत्यर्थः सत्तानां चेति यद्देशेषु त्रिविधव्यवहारदर्शनादितिभावः संख्याना
ति उपात्तद्विमात्रत्वाकारेणेवेतिभावः संज्ञिविशेषणस्येति ऊरस्येत्यर्थः तत्राप्राप्तविभाषायां सत्यवाप्राप्तेकिंत्वपदे विधीयत इति ज्ञात्वाह जिस्त
9 एलो किमिदमिति किमियमप्राप्ते विभाषा आहोस्वित्प्राप्त इति प्रश्नः तत्राप्राप्तविभाषा तदा स्यात् किन्तमस्तीति तस्यैव पदे निषेधः कर्तव्य इति सन्ग्रहणं कार्यं नहि
र्थिका नहित स्वकित्वविधेयम् सत्यवभावात् अप्राप्तविभाषा तदा स्यात् किंत्वमस्तीति तस्यैव पदेनिषेधः कर्तव्य इति सन्ग्रहणं कार्यं नहि
तेसकित्वमस्तियमदेनिषिध्यते रल इति प्राप्तविभाषेयमेकेनैवरूपेणावबाधेतेत्यर्थः एकरूपत्वदर्शनायविचारः कृतः नस्मभयत्रविभा
एलोव्युपधाद्धलादेः संश्च किमिदं रलः क्त्वासनोः कित्वं विधीयते आहोस्वित्प्रतिषिध्यते किंचातः यदि विधीयते क्त्वाग्रहणमनर्थकम् किंदे
वहि क्त्वा अयप्रतिषिध्यते सन्ग्रहणमनर्थकम् अविदेवहि सन् अत उत्तरं पठति रलः क्त्वासनोः कित्वारम्भः रलः क्त्वासनोः कित्वं विधी
यते ननु चोक्तं क्त्वाग्रहणमनर्थकमिति नानर्थकम् न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्बाधनार्थम् नलोव्युपधात् ऊकालो ज्झ्रस्व
दीर्घप्लुतः अयुक्तोयं निर्देशः ऊरत्वेन कालः प्रतिनिर्दिश्यते ऊरस्य यश्च वर्णः तत्रायुक्तं वर्णस्य कालेन सह सामानाधिकरण्यम् क
थं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ऊकालकाल इति किमिदम् ऊकालकाल इति ऊरस्येव स्वः कालः ऊकालः ऊकालः कालो यस्य सः ऊकालकाल इ
ति सतर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः न कर्तव्यः उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः तद्यथा उष्ट्रमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः खरमुखः एवम् ऊकाल
कालऊकाल इति अथवा साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति कालसहचरितो वर्णः वर्णोपि काल एव हृस्वादिषु समसंख्याप्रसिद्धिर्नि
र्देशवैषम्यात् हृस्वादिषु समसंख्यत्वस्याप्रसिद्धिः विकारेण निर्देशवैषम्यात् तिस्रः संज्ञा एकः संज्ञी वैषम्यात् संख्यातानु
देशो न प्राप्नोति सिद्धं तु समसंख्यत्वात् सिद्धमेतत् कथम् समसंख्यत्वात् कथं समसंख्यत्वम् त्रयाणां हि विकारनिर्देशः
त्रयाणामयं प्रश्लिष्टनिर्देशः ॥ ॥ वानस्विति प्रतिलक्ष्यव्यापाराश्रयणेनासांसिद्धत्वात् ऊकालः अयुक्तोयमिति तथा स्वकाल
स्येत्यत्र व्याख्यानतत्वाद्धृस्व न व्याख्यायते हृस्वादिष्विति ऊरस्येकस्यैव शब्दस्योच्चारणभेदानुवर्गमात्संज्ञिविशेषणस्येकत्वे सतिसंज्ञि
नोप्येकत्वात्संज्ञानां च त्रित्वात्संख्यातानुदेशाप्रसंग इत्यर्थः सिद्धन्त्विति त्रयाणां कृतैकदेशानां निर्देशाद्विशेषणत्रयावच्छिन्नत्वात्संज्ञि
नामपि त्रित्वात् यथासंख्यसंबन्धः सिद्ध इत्यर्थः अर्थतस्तु सामान्ययथासंख्यसूत्रमाश्रीयत इत्याह तथैव अथवा शब्दतः साम्याश्रयणेपि
संहितावशादेकमिवभासमानस्य प्राहोच्चारितात्रयमदोषः ॥ ॥ नुदेश इति संख्यातेसम्यक्कृतानमननिति कर्मण्यनुदेशः संबन्ध इत्यर्थः स
मुपेतिसमासस्त्वानुक्रमेणान्वय इति यावत् ननेवमर्थतः समसंख्यत्वेपि शाब्दस्तदभावात्कथं यथासंख्यसूत्रमाश्रितस्त्वाह अर्थतस्त्विति
अनएव परस्मैपदानां णलित्यादौ यथासंख्यमितिभावः ऊशाहस्त्रेयोऽर्थीरितितामर्थत्रय शाहारिति वैयाकरणैस्तथा सत्तेयत्वादितिभावः ९
भाष्ये विकारो दीर्घरूपः तेननिर्देश इति तृतीयातत्पुरुषः तदाह प्रश्लिष्टेति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अनुमानादिति अनेकसंज्ञाकरणात् संज्ञिनां शाब्दो भेदावगमो यस्य पर्यायः प्रयोगस्तद्विषयता संज्ञा भिन्नसंज्ञिविषया नानासंज्ञात्वादिति
भाष्ये प्लुताश्रयः इति न च मध्ये करणे काल इत्युक्ता श्रयप्रकृतिभाव इति वाच्यं मध्ये त्रिमात्रमन्वेष्टव्यं दीर्घे त्रिमात्रे स एवायं प्लुतो लोकाश्रयः प्लुतस्त
मात्रा यागिमेण संयोक्तव्ये प्रकृतिभावापत्तिः संख्याव्यवहारः स्वदीर्घादिव्यवहारो पि लौकिकशास्त्रीयोभयविषयः समभिमानः तदा
कथं पुनरिति मन्यते लोकस्यैव शाब्दस्याश्रवणात् भेदावगमे प्रमाणाभाव इति भावः तिसृणामिति अनुमानात् भेदावसायः इति
भावः अयं तावदिति लौकिकव्यवहाराश्रयणेन ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञा लौकिके व्यवहारे यत्तावदिति शास्त्रीयानां ह्रस्वादीनां
कथं पुनर्ज्ञायते त्रयाणामयं प्रश्लिष्टनिर्देश इति तिसृणां संज्ञानां करणसामर्थ्यात् यद्यपि तावत् तिसृणां संज्ञानां करणसामर्थ्या
ज्ज्ञायते त्रयाणामयं प्रश्लिष्टनिर्देश इति कुत एतत् तदेते नानुपूर्व्येण संनिविष्टानां संज्ञा भविष्यति आद्यो मात्रिकः ततो द्विमा
त्रिस्ततस्त्रिमात्र इति न पुनर्मात्रिको मध्ये वाऽन्ते वा स्यात् तथा द्विमात्र आदौ वा स्यादन्ते वा तथा त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा स्यात् अयं
तावत् त्रिमात्रः अशक्य आदौ मध्ये वा कर्तुम् कुतः प्लुताश्रयो हि प्रकृतिभावः प्रसज्यते मात्रिकद्विमात्रिकयोरपीत्यन्त एव निय
तत्वादिति मात्रिकस्य एवं निपातो भविष्यति यत्तावदुच्यते अयं तावत् त्रिमात्रः अशक्य आदौ वा मध्ये वा कर्तुं प्लुताश्रयो हि प्रकृति
भावः प्रसज्येतेति प्लुताश्रयः प्रकृतिभावः प्लुतसंज्ञा चानेनैव यदि च त्रिमात्र आदौ मध्ये वा स्यात् प्लुतसंज्ञैव न स्यात् कुतः प्र
कृतिभावः यदप्युच्यते मात्रिकद्विमात्रिकयोरपीत्यन्त एवं नियतत्वादिति मात्रिकस्यैवं एवं निपातो भविष्यतीति ह्रस्वाश्र
याद्धि घिसंज्ञा ह्रस्वसंज्ञा चानेनैव यदि च मात्रिको मध्ये वान्ते वा स्यात् ह्रस्वसंज्ञैव न स्यात् कुतो घिसंज्ञा कुतः पूर्वनि
पातः एवमेषा व्यवस्थानप्रकल्पते यदेतदाचार्यः प्रकृतिर्ज्ञापयति न मात्रिको ऽन्ते भवतीति यदयं विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेरिति
मात्रिकस्य प्लुतं शास्ति कथं कृत्वा ज्ञापकम् यो ऽन्ते स प्लुतसंज्ञः यदि च मात्रिको ऽन्ते स्यात् प्लुतसंज्ञा स स्यात् तत्र मात्राकालस्य
मात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् मध्ये तर्हि स्यादिति अत्राप्याचार्यः प्रकृतिर्ज्ञापयति न मात्रिको मध्ये भवतीति यदयमेतदो
दीर्घत्ये स्यपि चेत्तिरोहितं शास्ति कथं कृत्वा ज्ञापकम् यो मध्ये स दीर्घसंज्ञकः यदि च मात्रिको मध्ये स्यात् दीर्घसंज्ञा स स्यात् तत्र
मात्राकालसमात्रो कालवचनमनर्थकं स्यात् द्विमात्रस्तर्हि सन्ते स्यादिति अत्राप्याचार्यः प्रकृतिर्ज्ञापयति न द्विमात्रो ऽन्ते भवती
ति यदयमोमभ्यादाने इत्ति द्विमात्रिकस्य प्लुतं शास्ति कथं कृत्वा ज्ञापकम् यो ऽन्ते स प्लुतसंज्ञः यदि च द्विमात्रो ऽन्ते स्यात् प्लुतसंज्ञा
स स्यात् तत्र द्विमात्राकालस्य द्विमात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् मात्रिकेण चास्य पूर्वनिपातो बाधितः इति ह्रस्वादीनां संज्ञा
सामान्ये लोके ह्रस्वादिव्यवहारो नास्त्येवेति भावः यद्यपीति अन्तरतमादेशविधानार्थमेतत् स्यादिति चेत् तत्र नहि स्थानेऽन्तरतमः समस्या
परिभाषायोः प्रसङ्गाया बाधा युक्तेति विशिष्टानुपूर्वी प्रतिपत्तिलिङ्गमेव प्लुतविधानस्य मात्रिकेणेति लिङ्गद्वयेनोपपत्त्या मात्रिकस्या
ह लोके ति शास्त्रादिति लौकिकव्यवहारेण नादिशास्त्रं संस्कारपूर्वकः अन्यथा संज्ञाकरणमनर्थकमिति भावः अन्तरतमः उकारादिः नही
ति अबाधेनोपपत्तो बाधानयुक्तेति भावः ह्रस्वत्वात् पूर्वनिपातबाध इति न युक्तमाशङ्क्य युक्तेरत आह लिङ्गद्वयेनेति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भा.कौ.वि.
प्र.द्वि.प्र.

उनाएतादिति ह्रदंजातिपदस्याप्युपलक्षणं ननु ह्रस्वसंज्ञावदीर्घप्लुतसंज्ञेअपि त्रयाणां स्युरिति संज्ञात्रयकरणं व्यर्थमत आह द्विमात्रस्यादि अनाएता
दिति यत्ताधिको नव्यापकजातिसिद्धवदसणाच्चेत्यपि बोध्यं ननेवं पंचानां संज्ञितायथासंख्यभेगेति चेन्न शाङ्कसाम्येनादोषात् भाष्यसिद्धत्वञ्चिन्त्यं
इति द्रुतमात्रत्वे याभिव्यक्तिगतत्वायैवेति भावः ननु तपरस्तत्कालस्येति वक्तालपरस्तत्कालस्येति सूत्राभावात्पि समस्तमत आह एकेति तदेवोपपाद

दीर्घप्लुतयोरिति उकारोऽणुत्वात् द्विमात्रत्रिमात्रयोः स्वरूपस्य च ग्राहक इति ह्रस्वसंज्ञा त्रयाणामपि प्राप्नोति न च दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां द्विमात्र
त्रिमात्रयोर्ह्रस्वसंज्ञा बाध्यते संज्ञानां समावेशाभ्युपगमाद् एकाच एकासंज्ञेति वचनात् द्विमात्रत्रिमात्रयोस्तत्तपरत्वात् भिन्नकालानां न ग्राहक
त्वमिति तत्र न दोषः यावच्चेति एककार्यत्वादेतदुक्तं उऊऊ३ इत्येव कालानां मीलनेन उकारादयो वर्तन्ते व्यभिचरन्तीति तावद्वर्तनेन त विशेष्यन्ते अपि
तु तेरत्र तो कारादिकालत्वाद् हकारादिस्सदृशोऽन्यूहीष्यत इति नार्थः कालग्रहणेन न तत्क्रियते भ्रमसमाणेनैवाकारेण कालं विशेषयितुमिति

भवेद्यवस्थाप्रलाप दीर्घप्लुतयोस्तु एवं संज्ञाप्रसङ्गः दीर्घप्लुतयोरपि एवं संज्ञा प्राप्नोति का ह्रस्वसंज्ञा किं कारणम् अणसवर्णान् गृह्णा
तीति सिद्धं तु तपरनिर्देशात् सिद्धमेतत् कथम् तपरनिर्देशः कर्तव्यः उह्रकाल उ इति यद्येवं द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुप
संख्यानं कालभेदात् द्रुतादिषु चोक्तम् किमुक्तम् सिद्धं त्ववस्थितत्वा वर्णानां वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्त इति सतर्हि तपरनि
र्देशः कर्तव्यः न कर्तव्यः उह्रकालग्रहणं क्रियते यावच्च तपरकरणं तावच्च कालग्रहणम् प्रत्येकं कालशब्दः परिसमाप्यत उकाल
ऊकाल ऊ३काल इति अथवा एकसंज्ञाधिकारे अयं योगः कर्तव्यः तत्रैका संज्ञा भवति या परानवकाशा चेति एवं हि दीर्घप्लुतयोः एवं संज्ञा
न भविष्यति अथवा संरूपशब्दस्याशाह संज्ञेयं योगः प्रमाख्यायते तत्रयेद् तरत्ह्रस्वसंज्ञेतिपत यथा विभक्ता निर्दिश्यमानमर्थं वद्भव
तितया निर्दिष्टमनन्तरं अनुवर्तिष्यते अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः अशाह संज्ञायामिति ॥ सवर्णग्रहणं न भविष्यति तत्रैतत्स्यात् उका
रस्यैकाकालशहोऽनस्यूयत इत्याह प्रत्येकं चेति षण्मात्रस्याचोऽसंभवात्संज्ञात्रयकरणाच्चेति भावः अशाह संज्ञायामिति ह्रस्वसंज्ञा च शा
ह संज्ञेति न द्वितीये उकारः सवर्णानां ग्राहो भविष्यतीति उदात्तादयस्तु गुणानभेदकार इति तद्व्यस्यापि ह्रस्वसंज्ञा भविष्यति उदात्तादिषु संज्ञा
सु अनुग्रहणानिहृतमिति दीर्घप्लुतानामपि ता भविष्यंति हलांतयोरपत्वादभावः इकोयणचीति त्रिनशाहसंज्ञाविधानम् अपितु आदिर
न्त्येनेति विहितसंज्ञानुवाद इति सवर्णग्रहणं भविष्यति ॥ यतितु उअजिति किं चैवमुकाराणामेव संज्ञितेन संज्ञाविधानेवैयर्थ्यापत्तेः अ
पितु तैरजिति तत्र च मुख्यसामानाधिकरण्ये उक्तदोषात् लक्षणया सामानाधिकरण्यं पर्यवसीयत इति तत्र सादृश्यान्तरासंभवाद् व्याख्यानाच्च
कालकृतस्यैव तत्संग्रहणमिति भावः हलौ तु इति शिक्षादावचामेव स्वरकथनादिति भावः प्रमाहारसूत्र जातिपदलाअपमणन्तदोष इति ता
त्पर्यं ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ननु ह्रस्वसंज्ञा ह्रस्वविधायकेषु एकमात्रादीनां त्रयाणां मपि ग्रहणार्थं स्यादित्यत आह त्रयाणां चेदिति अन्तरतमेति समाणात इतिशेषः ह्रस्वप्रदेशे
ष्वतद्ग्रहणमिति नचविधौ ह्रस्वग्रहणेन त्रयाणां विधानम् अत्र ग्रहणेनैकस्यैव विधीयमानत्वेन सवर्णग्राहकत्वादिति विशेषइतिवाच्यं विधीयमानेन
पि किंचित्सवर्णग्रहणादित्यभिमानः अनुवादे तु उभाभ्यामपि त्रयाणां ग्रहणेनान्यग्रहणमेव कार्यमितिभावः आख्येन तु वेदमिति ह्रस्वप्रदेशे घत्र्य
हणेनैव च श्रुतिनियमाभावात् स्वतामपदेशः प्राप्नोति इतिभावः यविह्नरति स्यादेतन्न इति किंचित्करणानि किंचिद्विशेषकरणानि चास्ति कश्चिद्ध्रस्वविधा
नेविशेषः अन्तरतमपरिभाषया मात्रिकस्यात्रिमात्रिकस्य हि मात्रिकस्यानेहि मात्रिकस्यैव विधानादिभावः नचानन्तरतमादेशविधानार्थं तदाध
अथवा ह्रस्वसंज्ञेति त्रयाणां चेद्ध्रस्वसंज्ञा तदा ह्रस्वप्रदेशेषु त्रयः संनिहिता उपतिष्ठन्ते तत्रान्तरतमादेशविधाने ह्रस्वसंज्ञाविधानमनर्थकमेव
स्यात् अथ वचनात् स्नेनतरतमो भवेत् एवमपि ह्रस्वप्रदेशेष्वन्यग्रहणमेव कुर्यादित्यर्थः इदं तदोति अस्मात् ह्रस्वसंज्ञायां ह्रस्वादेश इति कर्तव्ये प्रस
ते तत्र ह्रस्वविधिप्रदेशेषु बहवः प्लुतपर्यन्ता इति व्रजन्त्युत अग्रहणमपि ग्रहणानीति ग्रहणेनान्यपरिग्रहणपदमुच्यते ह्रस्वादेशस्स्यात्
अथवा ह्रस्वसंज्ञावचनसामर्थ्याद्दीर्घप्लुतयोः सर्वसंज्ञा न भविष्यति ननु चेदं प्रयोजनं स्यात् संज्ञाविधानेनियमं वक्ष्यामि ह्रस्वसंज्ञा
यायदुच्यते तत्र स्थानियथासात इति स्यादेतत्प्रयोजनं यदि किंचित्करणानि ह्रस्वशासनानि स्युः यतस्तु खलु यावदन्यग्रहणं तावद्ध्रस्व
ग्रहणम् अतो किंचित्करणानि ह्रस्वशासनानि इदं तर्हि प्रयोजनम् एच इग्घ्रस्वादेश इति वक्ष्यामीति अनुच्यमाने ह्यस्मिन् त्रिह्रस्वप्रदे
शेषु एच इग्भवतीति वक्तव्यं स्यात् ह्रस्वान्नपुंसके प्रातिपदिकस्य एच इग्भवतीति गोस्त्र्युपधाया ह्रस्वएच इग्भवतीति ह्रस्वो हला
दिशेषः एच इग्भवतीति संज्ञाचनाम यतो न लघीयः कुतएतत् लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् लघीयश्च त्रिह्रस्वप्रदेशेष्वेच इग्भवतीति
नपुनः संज्ञाकरणं त्रिह्रस्वप्रदेशेषु एच इग्भवतीति षड्ग्रहणानि संज्ञाकरणे पुनरेषो ह्रस्वसंज्ञा वक्तव्या त्रिह्रस्वप्रदेशेषु ह्रस्व
ग्रहणं कर्तव्यम् ह्रस्वो ह्रस्वो ह्रस्व इति एच इग्घ्रस्वादेश इति सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तत्सैत
ज्ञापयति नैर्दीर्घप्लुतयोरप्येवं संज्ञा माभूदिति ॥ अस्येष निर्देशात् पूर्वकमप्रयोगाभावात् अत्र इक्तगृणितः ननु मिनो ह्रस्व इत्यत्र हेरुवेष
न इत्यस्य हि हृदयनी सर्वमेव इगिति वक्तव्यं न यावि स्मन व्यपसे तत्रापि परमत्रमस्य इत्यर्थः प्रिंतगौरवप्रसंगः यवने सैच इगिति पंचकत्ता
गृच्चार्यमाणप्रतिपत्तिलाघवं भवतीति लाघवोपलक्षणपरं भाष्यं द्रष्टव्यम् ह्रस्वदीर्घ इत्यत्र इति सोच तानिर्देशस्सिंगव्यत्ययेन पुंस्त्वम्॥
कस्मिनापेक्षयेष्टानुरोधेन तयोर्ह्रस्वसंज्ञाभावज्ञापनस्यैवोचित्यमितिभावः यावदन्यग्रहणमिति प्रयोगे यत्परिमाणकानुच्चारणमित्यर्थः ता
वद्ध्रस्वग्रहणमिति तत्परिमाणकस्यैव ह्रस्वशब्देन ग्रहणं विधानमतस्तानिर्वर्ण्यामेवेत्यर्थः येन ह्रस्वविधायकेष्वन्यग्रहणमेव कार्यमित्येतज्ज्ञा
प्याशयेकर्णीयतितेषां संज्ञया विधाने नियममित्यादेः समाधिरयं कार्यमितिचिन्त्यम् षड्ग्रहणानि यथोक्तग्रहणानीति भाष्यस्य चोपपत्तिश्चिन्त्येतिदिक्
अनुवादे तु ह्रस्वग्रहणमन्यग्रहणयोः समत्वे वेनिपत्त इत्यर्थः यवाधनार्थमेवेदं शब्दस्य प्रयोगे योपादाने भाष्ये इति वोध्यं लाघवोपलक्षणपरमिति केचि
त्तदयत्तस्तु त्रस्यैतज्ज्ञाप्यमाणमात्रकमेर्गौरि इतिसूत्रेविशामले इति सत्रस्यदीर्घग्रहणस्यैतद्धिसानि प्रयोजनं यदीर्घविधौ स्थानिवत्तनिषेधइति
वदतो भाष्यकारस्य प्रामाण्याच्चाचिष्यमले इति सूत्रे भाष्याच्च हेडवेष्टनरज्जि धातोर्हेटादावसाप्रदायिकः पाठः परमत्रमत्ययस्मादेश्च तज्ज्ञाप्यमा

माणवादनभिधानमितियथा प्लुतं भाष्येवसमागित्याहुः पुंलिंगैकवचननिर्देश

नार्हेहानुपपत्तिमाशंक्याह सैत्रवादिति लिंगसंख्योकिकतानव्यत्ययइवि
नोनन्तशास्त्रीयैकवचनसेतिभावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भा॰ वै॰ वि॰ अचश्च भाष्ये लोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यनेन तस्य व्यापकत्वं बोधितं तेनैतस्य कस्य भावि पि स्थाने षष्ठीरूपाल्लिंगात् इदि वृद्धिस्यादा वल्लोन्त्यस्य प्रवृत्तिः सूचि

प्र॰ हि॰ प्र॰ अचश्च इकोगुणवृद्धीत्यनेन समानमिदम् शसादिप्रभृतीति प्रभृतिग्रहणेन ष्टिवुक्लमाद्योगस्य ते भिद्यन्त इति यकारादौ यदुक्तं तस्यो

अचश्च किमयमलोन्त्यशेषः आहोस्विदलोन्त्यस्यापवादः कथं वायं तच्छेषः स्यात् कथं वा तदपवादः यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च अलोन्त्यविधयो भ
वन्ति अचो ह्रस्वदीर्घप्लुता अन्त्यस्येति ततोयं तच्छेषः अथ नानावाक्यम् अलोन्त्यस्य विधयो भवन्ति अचो ह्रस्वदीर्घप्लुता अन्त्यस्य वा नन्त्य
स्येति ततो यं तदपवादः कश्चात्र विशेषः ह्रस्वादिविधिरलोन्त्यस्येति चेद्वृत्विप्रच्छिशसादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घवृत्वग्रहणम् ह्रस्वादिवि
धिरलोन्त्यस्येति चेद्वृचिप्रच्छिशसादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घत्वग्रहणं कर्तव्यम् श्विपिवचिप्रच्छ्योदीर्घः अच इति कर्तव्यम् अनन्त्यत्वा
द्धि न प्राप्नोति शसादेर्नादीर्घः अच इति वक्तव्यम् अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति हनिगम्योर्दीर्घः अच इति वक्तव्यम् अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति॥
अस्तु तर्हि तदपवादः अचश्च त्रपुसकह्रस्वा कृत्सार्वधातुकनामि दीर्घघत्वप्रतिषेधः अचश्चेत्रपुसकह्रस्वा कृत्सार्वधातुकनामि
दीर्घघत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य यथेह भवति रै अतिरि नौ अतिनु एवं सुवाक् ब्राह्मणकुलमित्यत्रा
पि प्राप्नोति अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः यथेह भवति चीयते स्तूयत इति एवं भिद्यते छिद्यते अत्रापि प्राप्नोति नामि दीर्घः यथेह भव
ति अग्नीनां वायूनामिति एवं वर्णानामित्यत्रापि प्राप्नोति नैष दोषः नोपधाया इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति अकृत्सेप्यनियमः स्या
त् किं त्वप्रकृतम् नामिति तेन भवेदिह नियमान्न स्यात् वर्णानामिति अयमेतेन यत इति प्राप्नोति अथाप्येवं नियमः स्यात् नोपधा
या नामेवेति एवमपि भवेदिह नियमान्न स्यात् अयमेतेन यत इति वर्णानामित्यत्र प्राप्नोति अथाप्युभयतो नियमः स्यात् नोपधा
या एव नामि नाम्येव नोपधाया इति एवमपि भिद्यते छिद्यते सुवाक् ब्राह्मणकुलमित्यत्रापि प्राप्नोति एवं तर्हि ह्रस्वो दीर्घः प्लुत
इति यत्र ब्रूयात् अच इत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् किं कृतं भवति द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते तत्र कामचारः गृह्यमाणेन वा चं विशे
षयितुम् अचा वा गृह्यमाणम् यावता कामचारः इह तावत् वचिस्वपिप्रच्छिशसादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेषु गृह्यमाणेनाचं वि
शेषयिष्यामः एतेषां दीर्घो भवति अच इति इहेदानीं नपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधातुकनामि दीर्घेषु अचा गृह्यमाणं विशेषयि
ष्यामः नपुंसकस्य ह्रस्वो भवत्यचः अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घो भवत्यचः अजन्तस्येति नामि दीर्घो भवत्यचः अ
जन्तस्येति इह कस्मान्न भवति योः यस्याः स इति संज्ञाया विधाने नियमः संज्ञायां विधीयमानेषु नियमः किं वक्तव्यमेतत्

वयवाजित्येवमस्य प्रसंगः यद्यप्यजेवयकारादिनाविशेष्यते न दात्र व्यवस्था नास्ति प्रसङ्गः एवमन्यत्रापि ज्ञेयम्॥ न एकवा
क्यतां दर्शयति अच इति आदिप्रभृतिशब्दयोः पौनरुक्त्यं परिहरति प्रभृतीति आदिपर्यन्तं शसामशना मितिसूत्रस्य बहुवचनानुवादकमिति ११
भावः यदा तिति इदं चिन्त्यम् अयसां गां शय वो न्यिताकां लतान्॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नाचमिति ह्रस्वादिसंज्ञकाप्रवेशश्च स्यादित्यनार्थक्यमिति भावः। स्वरूपमिति अव्यवहितेनैवेत्यर्थः। आश्रित इति स्वरूपस्य शब्दस्य व्यापारो येषां ते तथोक्तास्तदाह
ह्रस्वस्येत्येवमिति। ननु मात्रिकाणां हल्लाघवदेशाभावादस्य तेन संज्ञाभावमाशंक्याह यदीति वा तत्कीति वैकल्पिकत्वकीतिपावत् विरोधादिति
तथा च विकल्पविधिप्रवृत्तेर्वैयर्थ्याय स्यान्नियमस्य बाधप्रवृत्त्यर्थः। क्व तर्हि पुनः प्रसंगविज्ञाने तत्राहयत्रहीति यथा भिन्नं कीमत्र परत्वात् धोक्त
तेपुनः प्रसंगविज्ञानादेकच नहि तत्राकचधिप्रवृत्त्याविरोधः। समुदायेवेति इदं हि तंम बहुशो दृष्टत्वात् व्यक्तिद्वारक परिमाणसंभवं प्रवृत्ते
आहपदेकेति हि मात्राकालकव्यक्तिगतान्वजाति दीर्घ इति अर्थः। स्यात् तत्र याव्यक्तिः प्रत्येकरूपान्तस्याद्दि मात्रकाला यावता दृशी तस्या
अजितिवर्ततइति तत्र ह्रस्वादिशब्दा रहा तु हत्तानाचमुपस्थापयन्ति तस्य स्वपस्वपस्थानादाश्रितस्वरूपव्यापारा आश्रीयन्ते तेन ह्र
स्वस्येत्येवं यो विशेषः स्यान्नभवतीत्यर्थः। समयन्ते एवं दीर्घस्तनयोरपि अर्थेति उ हैवतर्थ्यग्रहणं क्रियतां एवं सूत्रे तु न वक्तव्यमिति प्रश्नः।
मतत्वेति यथा प्रत्याहारेऽप्युत्ता आकारादेर्याद्दीर्घस्तत संज्ञेलभंतेतत्या संयोगोपि ह्रस्वसंज्ञः स्यादिति तु कुमसंगः तित उच्चैरिति
परत्वाद्दीर्घलक्षणो वा तु किमस्ति सहजत्वाद्विप्रतिषेधइति यायात ह्रस्वलक्षणः पुनर्न प्रवर्त्तते न चैवं विधे विषयेपुनः प्रसंगविज्ञान
अजितिहि वर्त्तते तत्रैवमभिसंबन्धः करिष्यते अचः अज्भवति ह्रस्वो दीर्घः प्लुतइति एवं भाव्यमानत्वेति अथ सर्वस्मिन् योगे
अज्ग्रहणे सति किं प्रयोजनम् अज्ग्रहणं संयोगाच्समुदायनिवृत्त्यर्थम् अज्ग्रहणं क्रियते संयोगनिवृत्त्यर्थम् अच्समुदायनि
वृत्त्यर्थं च संयोगनिवृत्त्यर्थं तावत् प्रतत्य अरत्य ह्रस्वस्यापिति कृति तुग्भाभूत अच्समुदायनिवृत्त्यर्थम् तितउच्छत्रम्
तितउच्छाया दीर्घात्पदान्ताद्वेति विभाषा तुग्मा भूदिति॥ // भक्ति नियमविकल्पयोर्विरोधात् पूर्वेणपरस्य बाधप्रसंगात्
यत्रहि एवं विधिः परं न बाधते तत्र पुनः प्रसंगविज्ञानं क्वचिदाश्रीयते समुदाये वा कार्यं प्रतिव्याप्रियमाणोऽवयवानां पारतंत्र्याद
व्यापारान्नैव ह्रस्वलक्षणातु कुमसंगः ननु क्रियमाणोप्यज्ग्रहणे वर्णग्रहणे जातिग्रहणाद्दृच्समुदायस्यापि दीर्घसंज्ञाप्रसंगः नैष
दोषः ऊकालइति विशेषणादिह व्यक्तिराश्रीयते नहि जातेः परिमाणमस्ति व्यक्तिद्वारकं वा जातेः परिमाणमाश्रीयते यदेकैकव्य
((तिव्यक्त्या जातिर्न समुदाय व्यक्त्या॥
व्यक्तिरिति भावः। हल्समाश्रेस्यादेरो तरह्रस्वसमीपव्यक्ति वृत्ति हल्त्वजातेः परइत्यर्थान्नधि सती
स्यादोदोषः जातेर्हिजात्यंतरे व्यवधायकमिति न सजातीय व्यक्तिर्व्यवधायिकेति बोध्यं परे तु वर्णाद्दर्णांतरोच्चारणेऽर्धमात्राका
लस्य सत्तेन वर्णसमुदाये मात्राकालिकत्वाय संभवइति प्रत्नोभाष्ये पदइवेति उत्तरं तु तावत्स्वल्पकालग्रहणासमर्थस्य तत्र संज्ञा
प्रवृत्तिशंकावारणाय भिप्रायेण एवं च जातिग्रहणमिमस्यजात्याश्रयानेकव्यक्तिग्रहणमित्यर्थेपि न दोषः मात्राकालो वग्रहो
र्धमात्राकालो वग्रह इति मातिशाच्ययोरविरोधाय परः सन्निकर्षइति सूत्रस्य भाष्ये च वर्णाद्दर्णांतरोच्चारणेऽर्धमात्राकाल
व्यवायस्यावश्यकत्वात् इत्याहुः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भा॰वै॰वि॰
प्र॰द्वि॰प्र॰

12

उच्चैरुदात्तः ननु चरस्य तु स्वतन्त्रावपि कथं परिभाषा प्रवृत्तिः अनुदात्तस्य प्रवृत्तस्य स्वेच्छया प्रेक्षितसंज्ञिसमर्थक्वचिदेपि सत्त्वेऽथवा स्थाने उत्समर्थकतिमानाभा
वादत आह उच्चैरिति संज्ञि समर्थगणस्य प्रथमान्तात्त्वेन तत्त्वापि सिद्धेरिति भावः स्थाने नानादोऽउच्चैस्तत्त्वदेशे उपलभ्यमानस्य स्वरः उपलभ्यमानः
व्यज्यमानः यैस्तैः सचाचरति वाक्यभेदेन षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययेन संबध्यत इति भावः ननु प्रगृह्य णानुवृत्त्यैव सिद्धे मास्तु परिभाषा संज्ञिनिरत आह सप्रा
मिति समासस्य समत्वाचरस्य सत्वापि स्थानेन समासेविशेष्यमाणो राजदन्तादिस्वादौ नस्यादित्यर्थः षकारादिकारस्येति न चात्र तत्सिद्ध्यर्थं प
रिभाषैव कर्त्तव्या नाचरस्य तु प्रकृतिरिति भावः तदाह भाष्ये बहूनां समासे इति यतो नाव इति यदन्तस्य स्वरकस्यादिरुदात्त इति तदर्थः यावते
ति नचाचः स्थाने हलत्त्वमुदात्तादिशब्देन प्रापितः स्यादिति वाच्यं अन्तरेण परिभाषया प्राप्तेः ननु स्वरशेषायामविद्यमानवत्परिभाषाया
उच्चैः षष्ठीनिर्दिष्टमिति उच्चैर्नीचैरिति तत्सम्बन्धे प्रधिकरणशक्तिप्रधानेन तत्राव इत्यस्यानुवृत्तौ सप्तमी प्रसर्थो भवति उच्चैः स्थाने उपलभ्य
मान उदात्तसंज्ञो भवति सचाचः स्थान इति हल्स्वरप्राप्ताविति समासस्वरस्य सानुवृत्तौ समासस्य सम्बन्धो दात्तत्वं राजपुरुषस्यादावेव स्यात्र
तु राजदन्तादौ अस्यामनुवृत्तौ समासस्य प्रोक्तारस्कारस्तस्यस्य प्राविद्यमानत्वादस्कारस्य स्वरः सिध्यति यथा च परिभाषयैतेन
उच्चैरुदात्तः नीचैरनुदात्तः षष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणमनुवर्त्तते उताहो न किंचातः यद्यनुवर्त्तते हल्स्वरप्राप्तौ व्यंजनमविद्यमा
नवदित्येषा परिभाषा न प्रकल्प्यते कथं हलो नाम स्वरप्राप्तिः स्यात् यदि तर्हि निवृत्तम् बहुत्वस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि
अथ प्रथमानिर्दिष्टमज्ग्रहणमनुवर्त्तते उताहो न किं चार्थानुवृत्त्या बाढमर्थः यथैतद्व्यंजनस्यापि गुणाः स्युः न तु च प्रसज्य
उपलभ्यन्ते रथे नार्जेना नैते व्यंजनस्य गुणाः किं तु अचस्तत्सामीप्यात्तु व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यते तद्यथा हयोरक्तयो
र्वस्त्रयोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते बदरपिटके रिक्तकालाहकं तद्गुणमुपलभ्यते कुतो नु खल्वेतदचामेते गुणाः स्युः
नत्सामीप्याद्व्यंजनमपि तद्गुणमुपलभ्यते इति न पुनर्व्यंजनस्य गुणाः स्युस्तत्सामीप्यात्तु अजपि तद्गुणमुपलभ्यते इति ॥
वरस्य त्रानावरुतिप्रतिषेधेन ज्ञापिता अनयानाय मितः स्त्रनकारस्यायोगपत्तालाकारस्यानादि त्वादुदात्तत्वं न भविष्यतीति वि
मनाव इति प्रतिषेधेन अथ प्रथमानिर्दिष्टमिति ननु को विशेषः यावता यत्र स्वरो विधीयते तत्र व्यंजनस्याविद्यमानत्वादेव भवि
ष्यति अनुदात्तादिरजिमादौ चानुवादे पिनदोषः सत्यं बहलो नुदात्तत्वं भवत्वनुपरामवशाद्वा तदनुवादेन कार्यविधानेन कश्चिद्वि
शेषः यद्व तर्हि न्यायवशात्स्वरनिर्णयवार्यविचारः नन्वेवेति बाधकाभावाच्च योग्यसिद्धिः नेन इति अप्रयत्नाप्युपलभावपत्तेरिति भावः ॥
अन्यत्राप्राप्तेस्तत्रदोषान आह अनुदात्तादेरिति सत्यं वेत्यस्याव्यंजने स्वर्यवत्तेषामनुदात्तत्वमेवेति विशेषस्वराप्राप्त्यास स्वरत्वावगति
हेतुरथः ननु न स्याद्वा तत्स्वरेमानाभावः किं चोदात्तस्य सम्बन्धा नेष्यानुदात्तत्वप्रतीत्यापत्तिरेव च हलादिमाति पदिके श्रावणुदात्तेष्यज्ञा
पनिरत आह अनुबन्धि न्यायेन उदात्तत्वादीनामज्धर्मत्वविषयकन्यायस्य संभवः भाष्ये तु वर्जः प्रयोजनाभावात्सन्देहानुपपत्तिरित्युक्त
ति किं वेति अनुवृत्तेर्न फलमित्यर्थः भाष्ये यो हल्स्वरते तदाख्यः यत्तानल्पयत्नाद् ... नोनार्थ इत्यर्थः नन्विषयं प्रतीतिनिरुक्ताः स्फुटिकमणे
निवर्त्तेप्राप्तेमन आह बाधकेति प्रतीतिर्भ्रान्तिर्वेत्याह नेतरत्तिभाष्ये नस्याच हे अन्यथापीति लोहकव आरक्तीरिज्जत । यथैव न उच्च

लीकृतः वरस्फटिकं वरस्पलशुतेकेपिदिके, तिसंप्रदायः प्रतीतिर्भ्रान्तेवी
नेष्ठतिकृते ... ॥

१२

अन्न त्वयथानेकोवीजमित्याहांतेरणायीति अत्रहोति निपातात्आमुदात्तात्विदुतिउरूत्पाद्यामितिभावः तत्रुचरेतेरणेति अनयमदर्शने
उदंअधिकयाद्यप्रादितिमेसविषयसाक्षर्याणितिवाद्विषयकं च वाख्यमयंसनं तरतिभाष्यसाद्यात्तादिरुमोतिसुध्रुः अनुगतविति अजगुणाभि
तिशयः ननुत्रवर्णात्पादृष्यमितिविवचनादिज्ञानवृदात्तभयोगेनायामावायवर्णसादृश्यनेवत्पाशयः अथमागयवालीत्याह अथर्ववतिवि
षयमिति उदात्तत्वादिरूपनावाप्रकारस्यमननमज्ञधीनमितिशङ्कोदवलम्यतइतिभावः पर्यायेति द्वियमनुगवतिसतदत्ताविविधंगवतीम
र्थः ननुविरुद्धस्वरद्वयसम्पत्तानमज्जननसमस्वरद्वयात्तुरागायतेरतआह उपरागश्चेति स्वभावप्रवाश्ववीन अधिकरणशक्तिमयानत्वात्
अत्रेतरणापिव्यञ्जनमिति आप्तामर्थमितियथा अत्रयाकारउदात्तलिङ्ग तस्यनिपातः ततश्च आयथ्वातिरेकाभ्यामवयवेतेगुणाः स
दितत्रुहलामय्येतेगुणाअभविष्यन्सदाहलामचावभिन्नस्वरत्वाप्तुपलभ्यतयस्मात्तथामवसरमनुविदयतिहलः तस्माद्धलांसपरो
सौतिनिश्चयः अनयवतीति अनुगच्छतीत्यर्थः शिष्टसमाचारात्चेदंनिर्वचनमभिहितम् ननत्रवर्णात्सादृश्यंकिंचिदस्ति अथवागानिशपि
अन्तरेणापिव्यञ्जनमवयवपतेगुणात्स्यात्तेनपुनरन्तरेणावंव्यञ्जनस्योच्चारणमपिभवति अनर्थरवलूपिनिर्वचनंस्वयंराजनेस
रा अन्नगमवतिव्यञ्जनमितिउच्चनीचस्थानवस्थितत्वात्सन्नामसिद्धिः उदमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकम् नदेवहिकंचिदस्तु
च्चैर्भवतिकंचित्स्मृतिनीचैर्विरागिण्यहम् यतदुरेवकुमुलंचित्स्योयानमाहविमुच्चैरोरूपेसमानेवतेनामिति तमेवनयाधी
यानमपरआहविमत्तेरेत्तकेनाधीषउच्चैर्वर्ततामिति तमेवमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकंतस्मात्नवस्थिततात्सन्नामप्रसि
द्धिः एवंतर्हिलक्षणंकरिष्यतेअथायामोदारुण्यमणुतास्वस्येतिउच्चैःकराणिशब्दस्य आयामोगात्राणांनिग्रहः दारुण्यंस्वरस्य
दारुणतारूक्षता अणुतास्वस्यकण्ठस्यसंवृतताउच्चैःकराणिशब्दस्य अन्ववसर्गोमार्दवमुरुतास्वस्येतिनीचैःकराणिशब्दस्य
अन्ववसर्गोगात्राणांशिथिलता मार्दवंस्वरस्यमृदुतास्निग्धता उरुतास्वस्यमहताकण्ठस्येतिनीचैःकराणिशब्दस्य एतदप्यनेका
न्तिकंयद्याल्पप्राणस्यसर्वोच्चैस्तद्दिमहाप्राणस्यसर्वनीचैः सिद्धंतुसमानप्रक्रमवचनात् सिद्धमेतत् कथम् समानप्रक्रमइतिव
क्तव्यम् कःपुनःप्रक्रमः उरःकण्ठःशिरइति उच्चैरुदात्तः॥ अर्थेजरथः तत्रविविधंगच्छ्रमनुपरागवशादिति व्यञ्जनमित्ययमर्थः पर्यो
यान्तरेणाभाष्यकारेणाभिहितः अनुपरागश्चायंवपराचसंनिधानेपिपरेणावाहुल्यात्भवतिनपूर्वेण उच्चनीचस्येति स्मृतिप्रकर्षापकर्षल
क्षणाच्चनीचताश्रयः पर्यनुयोगः नचानवस्थितत्वात्आश्रयेणसाधुत्वंव्यवतिष्ठतइतिभावः पतद्धीति श्रोताहिवक्तृगतानायामादीन्
पर्यानुकार्यादवस्यतिकार्यंचसंकीर्णम् नयाहिमहाप्राणेनोच्चैरप्युच्चारयन्स्वरेणमहान्तेदेशंव्याप्नोति अल्पप्राणस्तूच्चैरपिवदन्नु
स्वंदेशंव्याप्नोति सिद्धंत्विति प्रक्रम्यतेअस्मिन्वर्णइतिप्रक्रमःस्थानमुच्यते तेनायमर्थः एकस्मिन्ताल्वादिकेस्थानेऊर्ध्वभागेउदु
पयनुयोगेनआह स्मृतीति उच्चैःरूपमाणउदात्तस्यमातिरित्यर्थउपमिमानः ननुस्त्वनवस्थितत्वेकोदोषइत्याह नचेति भाष्येवंतर्हिलक्ष
णमिति नस्मृतिगतप्रकर्षाश्रयमुच्चत्वंनीचत्वंकिंतुदृष्टान्तज्ञापकज्ञापितमितिभावः श्रोताहीति आयामादीनांस्मृतिप्रकर्षात्तमेयत्वात् तस्य
वायवस्थितत्वात्व्यवस्थितत्वादव्यवस्थितत्वमितिभावः प्रक्रम्यतेइति अधिकरणेघञ्त्वितोदात्तोपदेशस्येतिहृद्वृद्धिप्रतिषेधः ऊर्ध्वभागेवतिऊर्ध्व

भागेनोच्चार्यमाणउदात्तः अधमागनिष्पन्नोऽनुदात्तः
भागावच्छिन्नवायुसंयोगेनेत्यर्थः नचेदमपूर्वंकर्त्तव्यमित्याह एवंवेति करणस्याधिकरणत्वविवक्षायांवायाकसोर्ध्वभागेरस्यांकात्वायोगयतपासा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भा॰ वै॰ वि॰
प्र॰ द्वि॰ प्र॰

13

समाहारः समाहारशब्देकर्मसाधनेकस्वरितिषष्ठ्यन्तेनपञ्चानुपपत्तेस्तत्राह भावेति जातौ चैकस्मिन्नेकवचनं उपश्लेषः अत्र वह्निर्जनरनुरूपः अ
मत्र फलादौ अनुत्तराधर्यमाधाराधेयभावः नन्ववर्णानां सोऽस्ति नाटिस्वरत्वान्त्वित्तिभावः स्वरितभाजयकादेशास्यैकत्वात् कथमनयोरेवासमा
हारास्तत्राह स्थानिनारिति कार्यकशब्दमार्पयदर्दनयोर्मिलितास्वरितत्वे कथेत्यत्रकल्पा राजन्यम तत्त्वाणामनत्त्रइतिनन्तु एवं च गौणोऽपि सर्वत्र
नास्तीत्यर्थः गौणाइति स्थानिनारुपश्लेषसाधाणानुपपत्तेस्थानिवत्सूत्राप्रवृत्तेः लोकन्यायसिद्धस्य गौणइत्यर्थः ननु वो समाहाराभावे कथंतर
गुणयोः समाहारोऽत आह गुणयोरिति यकारज्जिष्ठयोरेवनयोः समाहारइत्यर्थः नैरन्तर्येणोच्चारितस्यादितउदात्तमिश्रत्वेः एवं प्रव्याख्यानेनाच
समाहारकसेति समाहरणं समाहारइति भावसाधनं मत्वा कस्येति प्रश्नः अचोरिति तयोश्च समाहारउपश्लेषरूपः अन्यत्रत्तो नराधर्यादिरूपो
पि संभवति गांगेन्त्र पदइति स्थानिन्योरेकारकारयोरुदात्तानुदात्तयोः समाहारात् स्थानिधर्मगणादेशस्यापितथावपदेशः समाहारोवोश्वदित्तिका
र्यकत्वसाहत्यादौ स्थानिहारकोऽपि समाहारव्यपदेशो नास्ति यत्राप्यस्ति गांगेन्त्र पदइतितत्राप्यसौ गौणः तत्र गांगशब्दो गणत्वात्त्स्तोदात्तस्यस
मेकवचनेनस्यानुदात्तेनसहैकादेशउदात्तः अनुपशब्दोनारप्रधानवनीयसोत्पन्नोदात्तत्वादनुदात्तादिस्तन्यकादेशः स्वरितोवानुदात्ते
पदादाविति स्वरितः एवं तर्हीति गुणयोर्नैरन्तर्येणोपलम्भादस्ति समाहारः अच्प्रकरणादिति प्रकरणं प्रस्तावः ननु स्वरितत्वाद्धृत्वात्ततः तस्याः
समाहारः स्वरितः समाहारः स्वरितइत्युच्यते कस्य समाहारः स्वरितसंज्ञो भवति अचोरित्याह समाहारो चोश्चेत्त्राभावो समाहारः
अचोश्चेतन्न किंकारणम् अभावात् नसेवोःसमाहारोऽस्ति ननयमस्तिगांगेन्त्र पदइति नैसौचोः समाहारः अत्रायमुदात्तानुदात्तयोः
स्थानेएकआदिश्यते एवं तर्हि गुणयोः गुणयोश्चेत्त्वाच्चप्रकरणात् गुणयोः समाहारइति चेतन्न किंकारणम् अच्प्रकरणात् अ
जितिवर्तते सिद्धन्त्वच्समुदायस्याभावात्तद्गुणसंप्रत्ययः सिद्धमेतत् कथम् अच्समुदायोनास्तीतिकृत्वा तद्गुणस्याचः स
माहारगुणस्य संप्रत्ययो भविष्यति कथं पुनः समाहारइत्यनेनाच्छक्यः प्रतिनिर्देष्टुम् मतुब्लोपोत्र द्रष्टव्यः तद्यथा पुष्पकाय
र्यातेपुष्पकाः कालकायर्यातेकालकाइति एवं समाहारवान्समाहारः अथवा अकारोमत्वर्थीयः तद्यथातुन्दोघाटइति यये
वं त्रैस्वर्यं नप्रकल्पते तत्र कोदोषः त्रैस्वर्येणाधीमहइत्येतन्नोपपद्यते नेतद्गुणायेदंतर्हिकिं तर्हि अजपेक्षमेतत् त्रैस्वर्येणाधीमहे
त्रिप्रकारैरज्भिरधीमहे केचिदुदात्तगुणाः केचिदनुदात्तगुणाः केचिदुभयगुणाः तद्यथा शुक्लगुणः शुक्लः कृष्णगुणः कृष्णः य
इदानीमुभयगुणः सतृतीयामाख्यां लभते कल्माषइतिवा सारंगइतिवा एवमिहापि उदात्तगुण उदात्तः अनुदात्तगुणः अनुदात्तः
यइदानीमुभयवान्सतृतीयामाख्यां लभते स्वरितइति ॥ एवं प्रव्याख्यानात्तदर्थः एवं सूत्रयोः सामर्थ्यात्स्थानेवसंज्ञोउ
दात्तानुदात्तशब्दयोरितित्ताविहादुक्तत्वावर्त्यमस्यायत्नेननगुणाम् सिद्धन्त्विति गुणिनोरवोः समाहारासंभवात्सामर्थ्याद्गुणयोः समा
हाराश्रयणमित्यर्थः कथं पुनरिति स्वरितइत्यनयासंज्ञयायोगत्वात्दृक्येन्तितेनाक्षिप्तः नचाच्समाहारोभवति मतुब्लोपइति गुणगुणि
नोरभेदोपचारात्कस्मानार्थस्य मतुपोऽप्रयोगइत्यर्थः अकारइति अर्शआदेराकृतिगणत्वान्नत्रैस्वर्यमिति उदात्तानुदात्तगुणवत्त्वे
प्रकरणादिति विरुद्धमत आह मत्वावइति सामर्थ्यादवगतिरित्यर्थः तद्गुणपादयतिनदयमिति अजितिवर्तते इति भाष्येऽचशब्दे ननहीशोष
वोधकाउदात्तानुदात्तशब्दौ लक्ष्येते इत्यर्थः भाष्ये तद्गुणस्येत्यस्य व्याख्या समाहारगुणस्येति उदात्तानुदात्तसमाहाररूपगुणवत इत्यर्थः अच
स्तेन नातुपायनार्थं प्रश्नोऽयुक्तोऽतआह स्वरितइति नवाच्समाहारइति भावसाधनत्वात्समाहारशब्दस्येतिभावः अर्शआदेरिति अ

12

तस्मादिति । अणुपरिमाणस्येति अनवयवस्येत्यर्थः अवयवहीनोऽवयवः इति न्यायादिति इति हेतोर्न्यायात्वाच्च ह्रस्वेवेमर्थः शक्तिके रस्यत्वा
कादेशमत्रितस्येति हि तं न वर्द्ध ह्रस्वशब्दस्यावयववचनत्वेन प्रमाणवचनत्वाभावात्कथं मात्रजत आह अर्धह्रस्वेति ह्रस्वस्य अर्धमात्रारूपप्रमाणवि
शेषाः तेनोच्यते न ह्रस्वस्य अर्द्धमित्यर्थ इति भावः व्युत्पत्त्यर्थमिति अनेनामादिवदिति भावः एवमपि दीर्घो दोऽर्द्धमात्राकालावयवविभागा
भावाद्दोष एवेत्यत आह तत्रयथेति उभयोरपि समागतिरिति भावः ननु गुणयोः प्रमाणदेशविशेषप्रतिपादनहृया नाख्यानार्थत्वात प्रेक्षा

तस्मा अणुपरिमाणस्य ह्रस्वसंज्ञा हृतानामपहृतस्येति न्यायाद्दीर्घस्तानवयवो ह्रस्वग्रहणेन न गृह्येत इत्यालोच्याह अर्धह्रस्वमिति अर्द्धह्र
स्वशब्दः प्रमाणवाची द्विगुहेः व्युत्पत्त्यर्थं ह्रस्वस्योपादानम् अर्द्धमात्रा तत्तेनाभिधीयते ततः प्रमेयमात्रचं विधाय तत्प्रमाणे लइति
लोपः क्रियते तत्रयथा ह्रस्वद्वयार्द्धमात्राविभज्यतेयवं दीर्घप्लुतयोरपीति किमर्थमिति नैवंभूतमिहान्वाख्यानं दृश्यते संप्रदानादिवि

तस्मादितुदात्तमर्द्धह्रस्वम् अर्द्धह्रस्वमित्युच्यते न त्वदीर्घप्लुतयोर्न प्राप्नोति कुत्या आक्तिके शक्तिके नैषदोषः मात्रचोत्र लोपाद्
द्रवः अर्द्धह्रस्वमात्रमर्द्धह्रस्वमिति किमर्थं पुनरिदमुच्यते आमिश्रीभूतमिवेदं भवति तद्यथा क्षीरोदके संपृक्ते आमिश्रीभूत
त्वान्न ज्ञायते कियत् क्षीरं कियदुदकं कस्मिन्नवकाशे क्षीरं कस्मिन्नुदकमिति एवमिहाप्यामिश्रीभूतत्वान्न ज्ञायते कियदुदा
त्तं कियदनुदात्तं कस्मिन्नवकाशे उदात्तं कस्मिन्ननुदात्तमिति तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे इयदुदात्तमियदनुदात्तम् अस्मि
न्नवकाशे उदात्तमस्मिन्नवकाशेऽनुदात्तमिति यद्ययमेवं सुहृत्किमन्यान्यपि वंजातीयकानि नोपदिशति कानि पुनस्तानि
स्थानकरणानुप्रदानानि व्याकरणं नामेयमुत्तरा विद्या सोऽसौ छन्दःशास्त्रेष्वभिविनीत उपलब्ध्याधिगन्तुमुत्सहत इति यद्येवं
नार्थोऽनेन इदमप्युपलब्ध्याधिगमिष्यति संज्ञाकरणं तर्हीदम् तस्य स्वरितस्यादितोऽर्द्धह्रस्वमुदात्तसंज्ञं भवतीति किं कृतं भवति ॥
त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य नोदात्त
स्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति एतदपि नास्ति प्रयोजनम् संज्ञाकरणे हि नाम यत्नेन लघीयः कृतं यत्नतः सर्व
हि संज्ञाकरणम् लघीयस्तु त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणम् न पुनः संज्ञाकरणं त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं न वा लक्षणी स

षयस्यापि विभागस्यान्वाख्यानप्रसंगादिति प्रश्नः आमिश्रीभूतमिवेति तत्तत्त्वेनैव विभागस्त्रिवशाद् उपात्तः क्षीरोदके इति नियत
व्यक्ति विवक्षायां जातिपरत्वाभावादेकवचनाद्वीनह्रस्वतः उत्तरा विद्येति व्याकरणस्य पूर्वोत्पन्नतन्त्ररचितेषु शास्त्रेष्वाख्यानम् संज्ञाकर
णमिति प्रदेशेषु चैकदेशप्रत्यायनात्समुदायग्रहणस्यान्तर इति भावः ॥ उपपत्त्येनत आह नैवंभूतमिति संप्रदानादीति अवर्णभागाः एवं
उकारादिभाग उत्तरं इत्येवंरूपस्येत्यर्थः तत्तत इति अन्यथान्वाख्यानासंगतिभावः भाष्ये स्थानेस्थानादिस्थानानि कंठादीनि स्पृष्टकरणमाभ्यन्तर
प्रयत्नः अनुप्रदानं वा सप्रयत्नः उत्तरेत्यपि व्याकरणं नामेति छन्दःशास्त्रेषु सामिति शास्त्राणि तानि शिक्षादीनि अभिविनीतः शिक्षितः उपलब्ध्या
व्युत्पत्त्या एवं तर्हि इदमपि वक्ष्यमाणमिति कस्माद् यद्येवमिति ननु प्रदेशेषु स्वरितग्रहणाकरणेऽपि उदात्तग्रहणेनावयवस्यैवोपलक्षितत्वात्स्थानेषपाणोऽभावात् उ
उदात्तस्वरितयोर्यणः उभयत्रानुपपत्तिरेवेत्यत आह आदेप्यत इति नात्र स्वेयतऽउपस्थितिसामर्थ्यादिति भावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सत्यपीति प्रयोजनविशेषस्याभावाद्गौरवं न दोषायेति भावः भाष्ये तुल्यमानमिति तालादिस्थानभेदेऽप्युच्चारणेन गृहीतमित्यर्थः उदात्तादूर्ध्वमानं कार्यमि
त्यस्यात्वेन किंचिदत आह उदात्तादेरिति उपस्थापकत्वेनाश्रयणादित्यर्थः एवंभूतमनाख्यानेन दृश्यत उतिप उकं नस्य विहरति न केवलमिति उच्चैरुदात्त
स्यादि कुमपि नाद्यमिति भाव। भाष्ये उदमित्यस्यो चैरुदात्त इत्यादिकमित्यर्थो बोध्यः आकारप्रश्लेषइति तदभावेऽप्यर्थं स्यादात्तादिर्निर्देशं मनान्विता।
स्यादिति भावः आतु इत्य मारभाभिविध्यर्थ इति तन्मतिमाह उपनेवति तेन मेश्राह्यादिति पिठ्स्वरणेत्याभोदात्तत्वादिसमित्येकादेशस्वरणोदात्त
उभयमिति मत्ये चतुरगौरवे महतोऽर्थस्य व्याप्तिर्भवति सूत्रेण विभागस्यापि विज्ञानात् उदात्तादेरिति उदात्तादेः प्रतिपादकं यच्छास्त्रं तस्मादुदा
त्तप्रवृत्तिस्वरितादेरपि प्रतिपादकं प्राप्नोति तत आप्रत्ययः बहुविस्वरितादेरपि स्यादित्यर्थः अनाख्यानेमेवेति न केवलमिदं सत्रयाववत् उच्चैरुदात्त
इत्यादिसंज्ञाकरणमपि मतं बुद्धिस्थ निपातनार्थम् सिद्धा हि वेदाख्यायिनां शिक्षायामेवोदात्तादिव्यवहारः स्वरितस्येति आ अर्द्धह्रस्वादात्तादेरित्या
कारप्रश्लेषः उपनवस्यमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितइत्येतस्मात्परा कर्तव्या स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति पक्ष्यते विधीयमानायामुदात्तादि

एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते अन्वाख्यानं चैव संज्ञा च कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् लभ्यमित्याह कथम् अन्वर्थग्रहणं विज्ञायते न सस्व
रितस्यादितोऽर्द्धह्रस्वमुदात्तसंज्ञं भवति उर्द्धमात्रमिति चात उदात्तम् यदि तर्हि संज्ञाकरणमुदात्तादेर्यत्तु च्यते तत्स्वरितादेरपि प्राप्नोति अन्वा
ख्यानमेव तर्हीदं मन्तव्यम् स्वरितस्यार्द्धह्रस्वोदात्तादेरुदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरादूर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितात्कार्यं स्वरितादिति सिद्धार्थ
म् स्वरितस्यार्द्धह्रस्वोदात्तादनुदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्येतस्मात्तत्रादिदं सन्नतरं कोऽयमर्द्धमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितइत्यतः वक्तव्य
म् किं प्रयोजनम् स्वरितादिति सिद्ध्यर्थम् स्वरितादिति सिद्धिर्यथा स्यात् स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति उमं मे गंगे यमुने सरस्वति शु
तुद्रि क्व तर्हि स्यात् यः सिद्धः स्वरितः कार्यं देवदत्त यज्ञदत्ते स्वरितोदात्तार्थं च स्वरितोदात्तार्थं च तत्रैव कर्तव्यम् न सत्रस्वरणयोः स्वरि
तस्यादात्तः उदक्माऽगच्छ क्व तर्हि स्यात् यः सिद्धः स्वरितः ॥

तिस्वरितस्य सिद्धत्वं भवति तेन मेश्राह्यास्वरितात्परयोर्गंगे यमुने इत्यनयोरामं
त्रितत्वादनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति क्व तर्हीति आश्रयात्सिद्धत्वं स्वरितस्य भविष्यतीति भावः कार्यमिति अत्र तिस्वरितमिति स्वरितनम्
न त्वसिद्धमिमं चैव स्यात् स्वरितोदात्तार्थमिति स्वरितस्य उदात्ता विधीयते तस्य आद्यमिकस्यासिद्धत्वात्प्राप्नोति ॥

ततो मेश्राह्यस्यानुदात्तं सर्वमपादादौ इति अनुदात्तत्वे उमं मित्युदात्तात्परत्वेनोदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वे ततो गंगे यमुने इत्यनयोरामंत्रितस्य त्वा
द्यमिकेनानिहतानामेकश्रुतिः अत्रेति देहीति तदेकादेशोऽपि द्विसीतरत्वात्स्वरितः करोतेर्लोपतिकार्यं तद्धन्तरं देवदत्त यज्ञदत्ताविधामंत्रितस्य
चेति निहिते भाष्ये उदक्माऽगच्छेति आतु दात्तः गच्छेति निहिते तत उदात्तात्स्वसेति गकाराकारः स्वरितः तस्यानेनोदात्तः उदके साम त्रितं।
आद्युदात्ते द्वितीयो वर्ण उदात्तादिति स्वरितः तस्याप्यनेनोदात्तः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

२५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भा॰ कै॰ वि॰
प॰ द्वि॰ प॰

15

स्वरितं वेति एकादेश उदात्तेनेत्यत्रानुदात्तस्येत्यनुवृत्तेः स्यनेति भावः नवेको गुणेति सूत्रे वैयर्थ्यः पररूपमित्यत्र रूपग्रहणस्य परस्य यादृशं रूपं तादृशाव
यवत्वं स्यादिति फलमुक्तमिति भ्रमेऽत्रोऽमउदात्तत्वादुदात्तएकादेशो युक्त इति वाच्यम् तत्र कोगुणेति सूत्रभाष्यप्रामाण्येन स्वरस्य रूपत्वाभावात् न च सुब्रह्म
ण्यायामिति निगदाभिधानादयमेव विधिर्यान युक्त इत्यत आह सुब्रह्मण्यायामिति स्वरितस्य त्वनुदात्त इति वाक्ये सुब्रह्मण्यायां स्वस्वरूपमेव गृह्यते त्यर्थः उ
दात्ते कृते इति न सुब्रह्मण्यायोऽस्यानेन उक्तो विधिः तस्यासिद्धत्वाच्छाखाकारोऽनुदात्त एवेत्यर्थः मघोनेति अवैताव प्रसज्येतोत्तरपदे निप्रपि इमत स्वर्व
देवब्रह्मणोरिति सरमितिसूत्रार्थः मघु: स्येह स्वरितात्पिति पिहहत्रभ्रमन्तर्व्यस्यैवानुवादकमिति भावः ... प्रसज्येत तास्वरितं देवब्रह्मणोरिति सूत्रयोः
सुब्रह्मण्यानिगदान्तर्गतयोः स्वरितस्योदात्तत्वाभावेनानुदात्तत्वं क्रियते देवा ब्रह्माण इति चामेति मायुदात्तेः छेषनिघातेन उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरि

सुब्रह्मण्यायामिति सुब्रह्मण्यासाधुरितिपयस्त्रयमयत्ति तास्वरितस्य तस्यैवैकादेशः स्वरितानुदात्तयोरान्तरतम्यात् स्वरितस्तत्र आमाङो स्वैमुदात्त
स्वरितयोरेकादेशः स्वरित एव तस्यासिद्धत्वादुदात्तत्वम् सुब्रह्मण्यायामिति च स्वरूपमेव गृह्यते न तु निगदो लक्षणेन स्वरितोदात्ताचेति आगच्छे
मघवन्नित्याकारस्य स्वरितस्योदात्तत्वे कृते उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति छशाखाकारस्य स्वरितत्वं प्राप्नोति मघिति मघोनेति एवं यट्सप्तकृतिस्वर

सुब्रह्मण्यामिन्द्र आगच्छ स्वरितोदात्ताच्चास्वरितार्थं स्वरितोदात्ताच्चास्वरितार्थं तत्रैव कर्तव्यम् इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ स्वरितप
रस्यान्नतरार्थं च स्वरितपरस्य सन्नतरार्थं च तत्रैव कर्तव्यम् उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः माणवक जटिलकाध्यापक मरु. क्व तर्हि स्यात्
यःसिद्धः स्वरितः माणवक जटिलकाभिरूपक ब तर्हि वक्तव्यम् न वक्तव्यम् देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं स्वरितोदात्तसिद्धः
स देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं सिद्ध इह स्वरित इति यदयं तत् ज्ञापयति स्वरितोदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं प्राप्नोति न ह्यमो
देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं सिद्ध इह स्वरित इति किं तर्हि परमेतत्कोऽयमिति तस्यादिनः ॥

सत उदात्तस्वरितयोर्यणउपकारः
स्वरितत्वस्यासिद्धत्वात्सर्वस्य सन्नतरो न स्यात् देवब्रह्मणोरिति लिंगात्पाठक्रमबाधेन क्रमान्तरमाश्रीयते अन्यथा स्वरितस्यासिद्धत्वादनुदा
त्तविधानमनर्थकं स्यात् यद्यं तदिति स्वरितस्यैव सिद्धत्वमनेन लिंगेन ज्ञाप्यत इति प्रश्नः नन्वमत इति सन्निवेशान्तरज्ञापनार्थे लिङ्गं व्याख्या
यत इत्यर्थः ॥

तः स्वरितस्यैवेति स्वरितस्यैव सिद्धत्वमात्रज्ञापनेनात्र असम्प्रकरणस्यासिद्धत्वे मानाभावात् न सुब्रह्मण्येति विहितस्वरितोदात्तगकारात्परत्वे
नेन्द्र आगच्छेत्यादौ वकाराकारस्याप्रसिकः स्वरितः स्यादिति उत्कर्षपवज्ञाप्यत इति बोध्यम् असिद्धकाण्डपठनमेव संनिवेशान्तरं न च देवब्रह्म
णोरिति ज्ञाप्यायासिद्धत्वमितिवाच्यं उत्पत्त्युरोधेनैतत्प्रकरणोत्कर्षद्वारेणैव तत्सिद्धत्वज्ञापनादिति दिक् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

एकश्रुति एकवचनं संबुद्धिरिति केचिद्विवादानुपपत्तिरत आह हे कृत्रिमेति अकृत्रिमग्रहणं सामर्थ्याद्भवतीत्यतः सामर्थ्यं दर्शयति न हीति ननु कृ
त्रिमग्रहणेऽपि महासंज्ञाबलात् दूरात्संबोधनार्थैकवचनान्तस्य संप्रत्ययेनाभोत आह व्याप्तिरिति अस्याः स्वरान्तरस्य प्रसिद्धेः प्रश्नानुपपत्तिरत आ
ह उदात्तेति उच्चैस्तरामिति तेनोदात्तमात्रस्य विधानात् स एकश्रुतेर्विधानादिति भावः भाष्ये सैषा ज्ञापकाभ्यामिति ज्ञापकाभ्यां कैयटा
एकश्रुतिरुदात्तानुदात्तयोर्मध्यस्थानं प्राप्यत इत्यर्थः मध्यमित्यस्यां तरात्तुमिति व्याख्या हरदत्तेति व्यापारद्वयमपेक्ष्य प्रधानकर्मस्याख्या
येलादीनां द्विकर्मणामिति वचनाच्च स्वरितादिशेषं दर्शयितुमाह दूरीरेति सतिचेति दोषद्वयमिति रिक्तमेव भागस्योदात्तत्वे समेव तस्यैत
एक किमिदमिति कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययपरस्मैभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति चन्याय इह यसंभवा अत्र यथा न दोषइति न हि कृत्रा
दिति विशेषणमेकवचनस्योपपद्यते संबोधनस्यानुक्रियारूपत्वादाद नतया हूराद्विति शेषणसंभवो व्याप्तिस्त्वानर्थग्रहणेन भवति किं च
न्त्रीति उदात्तादनुदात्तानुरागदर्शनं व्याख्यायः यावदुच्चैरिति यदि चोदात्तेनैकश्रुतिरभिविद्यते तदा यज्ञकर्मण्यैकश्रुतेः सिद्धत्वादुच्चैस्त
संबोधनरहस्य इति स्वरेनाकारितम्भवेत्यर्थः यावत्सत्तरइति तत्रैकश्रुत्यनुदात्ते वसिद्धत्वात्सन्नतरविधानमनर्थकं स्यात् अनतरालेऽक्रियत उत ह
एकश्रुति किमिदं पारिभाषिका संबुद्धेर्ग्रहणमेकवचनं संबुद्धिरिति आहोस्विदनर्थग्रहणं संबोधने संबुद्धिरिति किं चातः यदि पा
रिभाषिकाः संबुद्धेर्ग्रहणं देवाब्रह्माणः अत्र न प्राप्नोति अथानर्थग्रहणं न दोषो भवति यथा न दोषः तथास्तु किं पुनरियमेकश्रुतिरु
दात्ता आहोस्विदनुदात्ता नोदात्ता कथं ज्ञायते यदयमुच्चैस्तरां वा वषट्कारइत्याह कथं कृत्वा ज्ञापकम् तैत्तरनिर्देशः यावदुच्चैस्ताव
दुच्चैस्तराम् यदि नर्हि नोदात्ता अनुदात्ता अनुदात्ता च न कथं ज्ञायते यदयमुदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरइत्याह कथं कृत्वा ज्ञापकम्
तैत्तरनिर्देशः यावत्सन्नस्तावत्सन्नतरः सैषा ज्ञापकाभ्यामुदात्तानुदात्तयोर्मध्यमेकश्रुतिरन्तराले क्रियते अपर आह किमियमेकश्रु
तिरुदात्ता आहोस्विदनुदात्ता उदात्ता कथं ज्ञायते यदयमुच्चैस्तरां वा वषट्कारइत्याह कथं कृत्वा ज्ञापकम् तैत्तरनिर्देशः उच्चैरु
च्चैस्तरामित्येतद्भवति यदि तर्ह्युदात्ता नानुदात्ता अनुदात्ता च कथं ज्ञायते यदयमुदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरइत्याह कथं कृत्वा ज्ञा
पकं तैत्तरनिर्देशः सन्नं हि स्थानसन्नतरमित्येतद्भवति न पुनरेतैत्तरनिर्देशस्य सप्तस्वरा भवन्ति उदात्तः उदात्ततरः अनुदात्तः अनुदात्ततरः
स्वरितः स्वरितेय उदात्तः सोऽन्येन विशिष्टः एकश्रुतिः सप्तमः एकश्रुतिः ॥ शेतेर्हि कर्मकत्वात् प्रधानकर्मणि लकारः तीरादेकदेशादा
उदात्तयोर्भेदाभिधानमेकश्रुतिरित्यर्थः स्वरितेन विभागेन तयोरुपलब्धिः उच्चैर्दृष्टेति सामसामगानादौ वीणादिसप्तमं त्रेयज्ञकर्मणी
त्यनेनैकश्रुतिर्विहितान्दृश्यते यावोषट्शाहस्योदात्तत्वं विधीयते सतिचैकश्रुतेरुदात्तानुरागत्व दृश्यते अकैषोऽनुमने यथा मलिनवस्त्रे
शोलवानुरागसद्भावो न दृश्यते तद्वत्स्वरान्तरेषु शुक्लतरव्यपदेश इत्यर्थः सन्ने दृष्टेति एकश्रुतिगतमित्यर्थः सोऽन्येनेति अनुदात्तेनापरेणा यथा
शुक्लः पटो वर्णान्तरसंक्रान्त्या इत्यर्थः कस्यचित्तु स्वरितस्योदात्तभागेनानुदात्तेनानुदात्तत्वमेव कृत्स्नस्वरितानिर्दिष्टः स्वरितस्य भेदात्सप्त
स्वरा इत्यर्थोपपत्तिरिति भावः एकश्रुतिगतोदात्तादित्यायाग्रपक्षोऽनुपपत्तिमाशंक्य दृष्टान्तेन साधयति सप्तेति अत्रापि पदे भेदस्तिरोधानमेवस्व
रितादिशेषः तेनैवचोभयरूपतेति बोध्यं एवं च सन्नतरस्यैकश्रुतिविषयत्वं बोध्यं सप्तस्वरमध्ये उदात्ततरानुदात्ततरयोरेकश्रुतिगतोदात्ताय
पेक्षयैवातिशयविशिष्टेन तु सन्नतरोदात्तात्पेक्षया अनुदात्तेनेति उदात्तस्वरितपरत्वेऽत्यर्थः वास्यविदिति तद्यरस्यार्थः स्वतन्त्रिति तस्यैवक

शा·के·वि·
प्र·द्वि·प्र
16

न सुब्रह्मण्याया न चात्रोदात्तो यः पासिद्ध इत्याह ओमिति अभ्यादानपदेनायं तत्कर्मी च्यत इति भावः अत एव जपयितं स्वरितमेव जपंति अभ्यादानं प्रारंभ इति त न्वृति स्वरितस्यात्र प्राप्तिरेवेति बोध्य स्वरितस्यात् उदात्त इत्यस्यापवादमाह इन्द्र आगच्छेति इन्द्रशब्द इति हरिवच्छब्दस्याप्युपलक्षणं हरि व इति मत्वर्थ इति निरूपं अन्तोदात्त इन्द्र आगच्छेतीन्द्रशब्द उपाधनुपदोत्वयेति भावः यतन्निमित्तः प्राप्तिरिचात्मस्तु न अत्राप्रसिद्ध तान् आख्ये इति वर्ण स्येत्यर्थः स्वः स्त्रापामगच्छ मघवन्निति वाक्यं नव मघः शद्रो निपातनाद् दात्तः स्वत्याह संज्ञायां समजेति क्वर्वतोंतो दात्तः तत्रोदात्तः स्यपरवर्जने ॥

नन्वाकार उदात्त इति नेदमपूर्वं विधानं स्त्रव्यापारपवृत्तप्रदर्शिते यथा चोदात्तं आकारस्य तस्मादित इत्यन्तेनाम् आमध्यान इति स्वतो दात्तत्वेन भवति तस्माप्यस्य कर्मविषयत्वादित्याह इन्द्र आगच्छेतीन्द्रमाह आमंत्रितमादायनुदात्तस्य हितीयावर्णिवर्जमानस्वरेणानुदात्तः स उदात्तात्स्वरितत्वं इति स्वरित स्वस्थानेनोदात्तत्वम् आकार आख्यान इति निदूतेगच्छ प्राहेपरत आकार उपसर्गो ताङ्दात्तः प्याति स्त्रुति अकारान्तस्य आगच्छेत्यस्यादिरुदात्तस्ति दुःतिङः इति निघातमेवं स्वरितेन च तस्मोने नोदात्तविधानात् वाक्यादौ चेति अनन्तरोक्तं मक्रिये

न सुब्रह्मण्यायां सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तः सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तो भवति सुब्रह्मण्योम् आकार आख्याने परादिस्त्र आका र आख्याने परादिरुदात्तो भवति इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ वाक्यादौ च द्वे द्वे वाक्यादौ च द्वे द्वे उदात्ते भवतः इन्द्र आगच्छ हरिव आ गच्छ मघवन्नागच्छ मघवन् सुत्यापराणामन्तः सुत्यापराणामन्त उदात्तो भवति द्व्यहे सुत्यां त्र्यहे सुत्याम् असावित्यन्त उ दात्तो भवति गार्ग्यो यजते वात्स्यो यजते अमुष्येत्यन्तः अमुष्येत्यन्त उदात्तो भवति दाक्षेः पिता यजते स्थाने स्यायोज्जमंच स्थाने स्या योजमस्युदात्तं भवत्यन्त्यस्य गार्ग्यस्य पिता यजते वात्स्यस्य पिता यजते वा नामधेयस्य वा नामधेयस्यांतस्योऽन्तमस्युदात्तं भवति देवदत्तस्य पिता यजते देवदत्तस्य पिता यजते ॥

येति भावः मघवन्नमिति मघवन्निस्यस्यासंत्रितस्येति निघातविधानात् सुत्यापराणामिति सुत्यामाह परो येभ्यस्तेषामित्यर्थः यहर ति इति तत्वारन्तोदात्तत्वम् असावित्यन्त इति उद्देवावचनिकम् असावितिप्रथमान्तोपलक्षणम् गार्ग्य इति जितादस्मदात्तत्वमाप न्तोदात्तत्वविधिः अमुष्येति षष्ठ्यन्तोपलक्षणमेतत् दाक्षेरिति एवं वद्यादात्तत्वमाप्तम् ॥

निघातविधानादिति एवं च कारस्याप्यनुदात्तत्वेन स्वरितामाप्त्या स्वरितस्यानुदात्त इत्यस्याप्राप्तेरिति भावः ततएवात्रुति हृशादिसेकश्रुतिस्त ते इतितत्वं स्वरितस्याह इति सर्वनामकार्याभावाद् इह बहुव्रीहित्वनिश्चयः स्वः प्राह स्थाने द्यहे इत्यादयः स्यद्रमिति अग्निमामपप्येवं स्थानस्योन्तेन नउपोत्तमास्योदात्ततयोः समुच्चयः ॥

२८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

देवब्रह्मणोः शाखान्तमेके इति व्याचक्षते इति येषामुक्तस्यैव केऽस्मर्थः एकेऽस्य शक्तिर्न विभाषाग्रहणमनुवृत्तिरुक्ता किं तर्ह्यब्रह्मणं शेषः सर्वं भावेनैवास्येव
पिवेक्तिभावः तदा हि वैयधिकरण्ये हि अविद्यमानत्वादिति आमन्त्रितं पूर्वमिमनेन एकेऽस्य नेन नघातितं मतं तु टग्रायित्वमाह यदा तिति नानेनार्थ
इति ब्रह्मणोऽस्मत्रानुदात्तार्थं नस्यार्थः देवार्थं तु कार्यमेव भाष्ये तेव योजना देवब्रह्मणो मध्ये ब्रह्मन्शब्दस्यानेनानुदात्तत्वमेके वैयधिकरण्ये वा
दिनरब्रुवंति सामानाधिकरण्यपक्षे देवश्च वक्ष्य वा दात्राः वैयधिकरण्यवादिनां तु देवत्रिब्रुवंति बहुयमुदात्तत्वमेव ध्यानयितुं हि पाठउदाहरणसे
तिवोध्यं केचित्तु वेदार्थस्याव्यवस्थितत्वमानाभावादिदं चिंत्यं किंच पक्षे विद्यमानत्वेपि पदेः विद्यमानत्वस्यापि मतेन ब्रह्मशब्दानुदात्तस्याग्निमस्यानुदा
त्तस्य च श्रवणाय सूत्रमावश्यकमेव भाष्यं तु विभाषानुवृत्तिपक्षमेव तथा च पक्षे आमंत्रितस्वरेणाद्युदात्तस्य देवशब्दस्य ब्रह्मन्शब्दस्य चौ

देवब्रह्म अनुदात्तत्वमेक इति ये देवा ब्रह्माण इति पदयोर्वैयधिकरण्यमाहुः तदा हि पूर्वस्यामंत्रितस्याविद्यमानत्वादुभयोरपि पदयोरामंत्रि
ताद्युदात्तत्वं शेषनिघाते स्वरितत्वे च प्राप्ते तेनानुदात्तत्वं क्रियते यदा तु देवा ब्रह्माण इत्यनयोः सामानाधिकरण्यं तदा विभाषितं विशेषवचने

देवब्रह्मणोरनुदात्तः देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेक इच्छंति देवा ब्रह्माणः देवा ब्रह्माणः ॥ ॥ ॥

बहुवचनमिति पक्षे विद्यमानत्वादामंत्रितस्येति निघातस्य सिद्धत्वान्नानेनार्थ इत्यन्ये यांमतमिति मतभेदप्रदर्शनार्थमेकग्रहणम् ॥

नेनानुदात्तः स्वरितस्य सन्नतरः उदात्तस्य स्यापवादः। सन्नतरानुदात्तपर्यायः तरे तु पूर्वसूत्रेणोनेनैकश्रुति हरादिमेकश्रुतिरनय
वैकश्रुतौ निसूत्रे संबुद्धिपदार्थनिरूपणावसरे देवा ब्रह्माण इत्यत्रैकश्रुतिरुक्ता भाष्ये उदं च सूत्रं हृज्ञावेवं व्याख्यातं सुब्रह्मण्यायां दे
वा ब्रह्माण इत्ययं पदेनत्र पूर्वेण स्वरितस्योदात्तेयामनेन न तस्यानुदात्तो विधीयते इति पक्षे एकश्रुति सूत्रेणोदात्तं देवा ब्रह्माण इति सुब्रह्म
ण्या निगदस्यानिज्जमेवेसत्रन्तमानमित्याहुः ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भा॰कै॰वि॰
प्र॰ द्वि॰ प॰

17

स्वरितात्सं संख्यापार इति अनुदात्तानामिति पदे योपात्तव्याप्तिगतायाः इति शेषः उपात्तस्याविवक्षाकारणाभावादिति भावः संख्येपप्रधानत्वेऽप्येकेषामिति स्यादत आह द्वित्वमिति नन्वेवं संख्यायामेकश्रुत्यविधानायोगात्तस्यानुपपन्नेत्यत आह तेनेति अनुदात्तद्वित्वादौ सतितद्विषयकारणभूतानामेकश्रुत्यं न वमिति भाष्यार्थः तत्र शब्दविदि विवक्षितत्वलक्षणप्राधान्यं भाष्यनात्रेति अनुवादस्थले समर्थः व्यक्तिमापश्चाद्विवक्षाहेतुरिति बोध्यम् विनार्थकातृतीया क्षात्तमवस्थेऽन्योगहारादितान्यस्यार्थकः तत्समासेनैतायाभावस्वरूपो हस्वादितावान्तरीयकश्चाह नन्वबहुत्वसंख्याविवक्षायामेव कथं बहुवचनस्यानान्तरीय स्वरितेऽत्र एकयामिति पञ्चनायजेतेति वत्संख्यायाऽविवक्षितत्वात् आग्निवेश्य इति यत्र तत्राद्यादिरुदात्तः शेषं निघातः स्वतोऽद्वितीयावर्णाद् इत्यादि तिस्वरितः तस्मात्परौ द्वावनुदात्तौ पचतीति धातुरुदात्तः आग्निवेश्य तद्धितान्ततः शपकारः स्वरितः ततः परयकोऽनुदात्तः द्वौ एकयाविवचादिशाहेनाद्विनम् व्यत्येयकशाहेन चैकत्वेन हित्वेपकवचसतीत्यर्थः नात्रेति तत्र माहात्म्यप्रधानत्वाद्वा यथा ग्रहं संमार्ष्टीति संख्यानविवक्षितत्वं यथा तत्कारी वेति असत्यां बहुत्वसंख्यायां बहुवचनमेव न स्यादिति तद्विवक्षणीयम् नात्र निर्देशस्तन्त्रमिति वचनात् द्वेदावविवक्षितमितिविरोधपरत्यर्थः नान्तरीयक

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेत्तद्धै कथमेकश्रुत्यवचनम् स्वरितात्संहितायामेवदात्तानामिति चेद् द्वयोरेकश्रुत्यवचनम् आग्निवेश्य पचतीति किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति बहुवचननिर्देशात् बहुवचनेनायं निर्देशः क्रियते तेन बहूनामेवैकश्रुत्यं स्यात् द्वयोर्न स्यात् नैष दोषः नात्र निर्देशस्तन्त्रम् कथं पुनस्तेनैव नाम निर्देशः क्रियते न चास्ततन्त्रं स्यात् नान्तरीयकत्वात् री च भवान् सह पौर्व नान्तरीयकत्वादत्र बहुवचनेन निर्देशः क्रियते अवश्यं कयाचिद्विभक्त्या केनचिद्वचनेन निर्देशः कर्तव्य इति तद्यथा कश्चिच्छालिकार्थी शालिकलापं सपलालं सतुषमाहरति नान्तरीयकत्वात् स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान् सकण्टकान् सशल्कानाहरति नान्तरीयकत्वात् स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकानुत्सृजति एवमिहापि नान्तरीयकत्वाद्बहुवचनेन निर्देशः क्रियते अविशेषेणैकश्रुत्यं भवति अविशेषेणैकश्रुत्यमिति चेद्व्यवहितानामप्रसिद्धिः ॥ अविशेषेणैकश्रुत्यमिति चेद्व्यवहितानामेकश्रुत्यं न प्राप्नोति इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि ॥ ॥

वादिति शब्दसंस्कारार्थमेवात्र बहुत्वं विवक्ष्यते तेन तत्कार्यसिद्धये इत्यर्थः तुषपलालानीति तुषसहितानि पलालानीति तत्पुरुषः द्वन्द्वे तज्जातीवाचित्वादेकवद्भावप्रसङ्गः एवं शकलकण्टकानीति व्यवहितानामिति स्वरितादिति पञ्चमीनिर्देशादनन्तरस्यैव कार्येण भाव्यमिति इमं मे गङ्गे इत्यत्र मे शब्दात्स्वरितात्परस्यैकस्यैवानन्तरस्य स्यात् न द्वितीयादीनां व्यवधानादित्यर्थः ॥

कथमयुक्तमत आह शब्देति शाब्दकृतः संस्कारः तद्व्याकरणकृतमदृष्टं तदर्थमित्यर्थः सोऽत्र बहुवचनमितितात्पर्यं न कार्येति शब्दानां कार्यमर्थोपस्थितिः साप्रकृतेन विवक्षितेत्यर्थः भाष्ये सशल्कानिति पाठः व्यवधानादित्यर्थ इति बहुत्वविवक्षायां तत्सामर्थ्यात्परिभाषा वाय इति भावः ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

योगारंभे इति एकशेषस्वारंभे इत्यर्थः एकशेषोपि त्रिप्रभृतिष्वेव स्यादनया हि वर्गत्रयेति तात्पर्यवशात् भिन्नसंख्याकलितेत्यर्थः जातेः अ
नुदात्तत्वजातेः जातेः व्यक्तिद्वारा परत्वं कार्यमेवं पश्रुतिर्वाच्यं तत्राव्यवहितव्यक्तिद्वारैव सर्वगतजातेः परत्वं बोध्यं उदंचित्वमेवैकव्यक्तिव्यप
नाज्जातेस्तु हि व्यक्तिद्वारकं परत्वं तत्र व्यक्तिर्व्यापाराः किंचाद्रिमातृके इति सूत्रस्य भाष्याद्व्यक्तिद्वारकं परत्वादि जातेरप्युक्तमिति निरूपितं हलंतात्त्रेति
सूत्रे तस्मादेकशेषप्रस्तावोनेपि भिन्नसंख्याकलितप्रातिपदिकार्थानां तत्र भिन्नसंख्याकलितार्थकप्रातिपदिकानां वा जात्याख्यायामि

एकशेषनिर्देशोयमिति योगारंभपक्षे वर्गत्रयोपादानेनैकशेषः क्रियते अनुदात्तयोरनुदात्तानामिति च कृते एकशेषे पुनरेकशे
षः आकृतिपक्षाश्रयेण तु प्रस्तावाख्यानेस्त्रे जात्याख्यायामिति बहुवचनं कृतम् ततश्चैकद्विबहुषु स्वरितात्परस्या जातेरेकत्वे
नैर्णयपरिभाषालेरेवैषामेकश्रुत्यस्य सिद्धत्वाद्दोषाभावः एवमपीति सहविवक्षायामेकशेषविधानात्समुदितानां कार्यप्रस

अनेकमपीति तु वचनात्सिद्धम् अनेकमप्येकमपि स्वरितपरं संहितायामेकश्रुति भवतीत्युत्तिवक्तव्यम् सिध्यति सूत्रं तर्हि
क्रियते यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद्द्वयोरेकश्रुत्यवचनम् अविशेषेणैकश्रुत्य
मिति चेदव्यवहितानामप्रसिद्धिरिति नैष दोषः कथम् एकशेषनिर्देशोयम् अनुदात्तस्य चानुदात्तयोश्चानुदात्तानां वा
नुदात्तानामिति एवमपि षट्प्रभृतीनामेव प्राप्नोति षट्प्रभृतिष्वेकशेषः परिसमाप्यते प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृ
ष्टेति द्वयोरेकयोश्च भविष्यति स्वरितात्संहितायाम् ॥

ऊः प्रभृतिग्रहणेन चैकशेषवाक्यानुदात्तानामित्यनेनैव वचनेनाद्वयोरप्यनुदात्तयोरप्यनुवृत्तिर्दर्शयति प्रत्येकमिति निर्देशायवस
हविवक्षा कार्यप्रवृत्तिस्तु प्रत्येकम् यथा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामित्युक्ते देवदत्तादयः पृथगेव भुञ्जते ॥ ॥

अस्याभिमाष्यप्रत्याख्यानेप्यनेनैवमेव युक्तमिति येरे ननु वर्गत्रयोपादानेनैकशेषकरणादेवमपीत्याद्यनुपपन्नमत आह स+
हविवक्षायामिति एकया क्रियया गुणेन वानेकस्य गुणयस्य वंय प्रतिपादनेच्छा सहविवक्षेत्यर्थः । बहूनामित्येव वक्तव्ये प्रभृति+
ग्रहणमधिकमत आह प्रभृतीति एकशेषवाक्ये एकशेषविग्रहवाक्ये निर्देशायवेति बोध्यवेत्यर्थः यद्येति तत्रैव मातापित्रोः
प्याद्युं कुर्यादित्यत्रैव यथात्रापि निर्देशाय वसहविवक्षेत्यदोषः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भा॰वै॰वि॰ अपृक्तस्य अपृक्तग्रहणेऽल्ग्रधिकाराद् इत्यलद्वयेति अपृक्तमित्यस्यैवं रूपमिति भावः । एवाप्यत्र संभवत्यपार्थक्ता तत एवास्य वर्ण्यं सामर्थ्यमत आह लुगापे
प्र॰द्वि॰प॰ ति अणेव तस्याप्यमिति सामान्यविहितम् माप्स्यति अणपवादत्वेनेति शेषः । तद्वंशस्य लुगभावप्रसाध्य हल्ग्रहणं इवात्र ग्रहणेऽपि ङ्गीप्ये
वयदानीति पदद्वयसामर्थ्यमित्याह भाष्यतानीति अनेन पदसामान्यमात्राववधम् मर्कं चितकरमिति सूचितम् ननु मत्स्यपनास्ति विशेष्यमाणे तदं तवि

अप्र हल्ङ्यादिलोपे इति विभेदे तिणलोऽपृक्तग्रहणेनैव निवृत्तिः सिध्यतीत्यर्थः अणिञोरिति पदद्वयोच्चारणमेव गौरवमिति भावः । एवचने
ति लगवदोषेण विना स्यते अप्यप्रत्यय एव लुकि सिद्धे णाविधानमनर्थकं स्यादित्यर्थः फलं निवृत्त्यर्थमिति यञिञोश्चेति मासस्य पकोवाधना

18

अपृक्त एकाल् प्रत्ययः । अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं हल्ङ्यादिलोपे हल्ग्रहणार्थम् । अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं कर्तव्यम् । एकहल् प्रत्ययो
अपृक्तसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । हल्ङ्यादिलोपे हल्ग्रहणार्थम् । एवं हि हल्ङ्यादिलोपे हल्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति हल्ङ्याब्भ्यो दी
र्घात् सुतिस्यपृक्तं हलिति । अपृक्तस्येत्येव सिद्धम् । अणिञोर्लुग्ग्रहणमत्र ग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अणिञोर्लुकि ग्रहणं न कर्त
व्यं भवति ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोरिति । अपृक्तस्येत्येव सिद्धम् । अणिञोर्लुग्गर्ग्यमिति चेदणि प्रसङ्गः । अणिञोर्लुग्गर्ग्यमि
ति चेदणि प्रसङ्गो भवति उदापिमामातिफांयहृतेरपत्यं माणवकः फाण्टाहृत इति ण्वचनसामर्थ्यान्न भविष्यति वचनप्रा
माण्यादिति चेत् फञ् निवृत्त्यर्थं वचनम् । वचनप्रामाण्यादिति चेत् फकि निवृत्त्यर्थमेतत् स्यात् । यस्तोमामृद्धिति पैलादिषु व
चनात् सिद्धम् । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् पैलादिष्वेवायं पाठं कुर्वीत । तत्र पाठादस्यापि फकोऽनिहतिर्भवति । एवं सिद्धे
सति यदयं संभाषते ततत् ज्ञापयत्याचार्यः नास्य लुग्भवतीति । सात्येतानि त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति । अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्र
हणं कर्तव्यम् । हल्ङ्यादिलोपे हल्ग्रहणं न कर्तव्यम् । अणिञोर्लुकि ग्रहणं कर्तव्यम् । अल्ग्रहणेऽपि वै क्रियमाणे त्रीण्येव त्री
णि ग्रहणानि भवन्ति । अपृक्तसंज्ञायामल्ग्रहणं कर्तव्यम् । हल्ङ्यादिलोपे हल्ग्रहणं कर्तव्यम् । अणिञोर्लुकि ग्रहणं न कर्त
व्यं भवति । अपृक्तग्रहणं कर्तव्यम् । तत्र नास्ति लाघवकृतो विशेषः । अयमस्ति विशेषः । अल्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्र
हणं न करिष्यते । अस्मान्न भवति दर्विर्जागृविः । अलेव यः प्रत्ययः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ।।

यंणवचनं साजस्य चलक्षसादेवेत्यर्थः । कस्मान्न भवतीति प्रत्ययस्य विशेषणमल्ग्रहणमिति तन्नविधिमङ्गीकरतिमतामस्य ।
उदंत्तनासिक्तमतनासिकपरत्वादिति ।।

अभावान्तः यमत्र प्राप्तिरत आह प्रत्ययस्येति व्याप्तिन्यायेनात्रैव विशेषणमिति भावः ।

ननु वेरपृक्तस्य मत्वात्तु नासिकः परोपनस्य सवेर्लोप इति वक्तव्यतेऽत इति कथं दर्वी प्राप्तिः अतएवास्तेनत इतनेमत आह इदं ज्ञेति ।।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भाष्ये ऽल्वेति केवलालात्मक इत्यर्थः। अप्यक्षेति समुदायात्मक इत्यर्थः। अयं सां प्रतिकरुति वेद एक स्येति सूत्रे उद्देश्यपतया प्रधानस्य
विग्रहणस्य मुख्यार्थत्वलाभाय हलिति सूत्रे सौत्रो मत्वर्थलोप इति भावः। हलः प्रधानस्यादिति संज्ञा वा कार्यप्रति यत्तु तरमेव प्रदेशार्थप्रतिप
त्तेरसंज्ञातविरोधस्यायेन तत्रोक्तकल्पनानुचितेति भावः। किं च शास्त्रस्य सालविषयतापत्तिरित्यपि बोध्यं। किं नैगमेणोति क्लिष्टस्यर्थः। किम
नेनेति वेर एक सेमस्य लक्ष्यानुसारात् सर्व च प्रदेशसंगोकार इत्यर्थः। तिलोपः स्यादिति आगमविशिष्टस्येति ता हलन्तेन नाप्नोति ताह

अल्ग्रहणसामर्थ्यादिति यथा लन्तस्य स्यातिवलस्य वाधकत्व वह्नावानदाल्ग्रहणेन न किंचिद्धावृत्तिं तस्यान्। इर्विर्गिति न तु हल
न्तलाभावादत्र प्राप्तिरेव नास्ति नैष दोषः। अयं सां प्रति कोविष्णहूरिति क्विवाद्विभूत पूर्वगतिं तेल भ्यनेन ताप्र एक संज्ञायां हल
ग्रहणेन हल्वान् इत्येतयपा गरोप्य हलरस्य च गुरुमान् हल्वेति हलः प्राधान्यास्य पस्य विशेषणत्वादित्यर्थः। क्विवाद्विभूत
पूर्वगमाश्च यणोऽन्तरणो चेत्कल्पनाहल्पाहेन तदर्थाग्रहणे किं न गोणी हल्ग्रहणसामर्थ्यादिति क्विवादयो हि हलन्ता दीर्घ वि

अल्ग्रहणसामर्थ्यात् यदि चयोलु चान्यस्त्र तत्र स्यादल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् हल्ग्रहणेऽपि वेक्रियमाणे एक ग्रहणं
न करिष्यति कस्मान्न भवति दर्विः जागृविः हलेव यः प्रत्ययः किं वक्तव्य मेतत् नहि कयमनुत्पमानेगं स्यते हल
ग्रहणसामर्थ्यात् यदि चयो हलचान्यस्त्र तत्र स्यात् हल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् अस्यस्य हल्ग्रहणस्य प्रयोजन
म् किम् हलन्तस्य यथा स्यादजन्तस्य माभूदिति एवं तर्हि सिद्धे सति यद्धल्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं करोति त
ज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणं भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् दंभेर्हल्ग्रहणस्य जातिवा
चकत्वात् सिद्धमिभ्युक्तं तदुपपन्नं भवति॥ स्यादेविप्रसयोपीति किमनेन नव्य वाच्छिन्नं स्यादित्यर्थः। हलन्तस्य यथा स्यादिति त
न्तश्वासमेकग्रहणे हल्यादित्याद्देति लोपः स्यादिति कर्त्तव्यं हल्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणम् अल्ग्रहणेन्तु क्रियमाणेन कर्त्त
व्यम् इति तत्तु ज्ञापनार्थं दर्शितं भाष्ये यथायथमर्थो निपातयति कोजनादि। स्वैकग्रहणेन ज्ञापितस्य याविमन्दहीनाम
ग्रहणायपुनरिह ज्ञापितः अएकप्रदेशेषु हल्ग्रहणेनेवसिद्धे संज्ञाविधाने विसर्गार्थं हृद्धिरादैजित्यत्रास्य परिभाषात्वव्य
वस्थापितमिह कथं संज्ञात्वेन व्यवहारः पाराध्यसामान्यात् परिभाषा संज्ञात्वेनात्र व्यवहार इत्यदोषः॥

याद्दिस्थलोपः स्यादित्यर्थः अत्र पदे हलड्याविति सूत्रे हल्ग्रहणं नास्त्येवेति भावः। अल्ग्रहणेऽतिति तदुपादानसामर्थ्येन तदंन
विध्यभावादिति भावः। ज्ञापितरिति एवं चात्र जातिग्रहणशङ्कावारणाय एकग्रहणं च चरितार्थमिति कथं ज्ञापकमिति भावः। पुन
रिहेति युगपदेव विनिगमनाविरहात् प्रमाणद्वयप्रवृत्तिरिति भावः। वृद्धिरादैजिति अस्यास्तन्ततैवोक्तं व्यवस्थापितमिति मयेति
शेषः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

19

तत्पुरुषः सः समासैकार्थत्वादिति वार्त्तिके समासपदेनैकप्रवृत्तिनिमित्तत्वादि रूपमर्थं पर्यायत्वापन्नत्वं भिन्नेति भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रकार
कभिन्नोपस्थितिजनकत्वं समर्थः वस्तुतः पर्यायाणामपि कोशसामानाधिकरण्यमिष्टत्वादनामिति समानाधिकरण इति सत्वे भाष्यध्वनि
ततनैरदर्चिस गोरश्व इत्यादौ तद्व्यावृत्तयेयैकमित्यर्थ इति भाष्यैकोपमर्थं तत्पुरुषानामिति तत्पुरुषसंज्ञकनीलोत्पलादिशब्दार्थपक
कोपस्थितेरित्यर्थः मयैकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वं सामानाधिकरण्यं तदा तत्पुरुषमात्रस्य कर्मधारयत्वापत्तिः समानाधिकरणाय द
वैयर्थ्यं चेति तात्पर्यं तत्पुरुषत्वमिति समासादिसंज्ञा समुदायनिष्ठेत्यनेनेतिभावः ननु एकपदत्वैकविभक्तिकत्वयोः पानरुक्त्यमित्यत आह
पदशब्देनेति पदत्वं तदर्थयोरभेदोपचारादितिभावः अर्थवेति अर्थवत्ति विभक्त्यपेक्षलक्षणस्य पदादिव्यवहार इतिभावः नन्वेकविभक्तीतिपुन

तत्पुरुषः समासैकार्थत्वादिति भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तमप्युक्तत्वेनैकसमासैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः समानाधिकरणमुच्यते नीलोत्पला
दिषु तत्पुरुषत्वं कथमेवेति सामानाधिकरण्यमनुपपन्नम् वार्त्तिपदानां समानाधिकरण्यमनुपपद्य तेन तत्पुरुषत्वं तेषां नास्ति एकपद
मिति पदशब्देनार्थ उच्यते एकार्थमित्यर्थः अथवा समासाद्विभक्त्युत्पत्तौ समासे कपदमुच्यते एकविभक्तित्वमिति एवकारस्तत्वमित

तत्पुरुषः समानाधि . . . . तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत्समासैकार्थत्वात्सिद्धिः त
त्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत्समासैकार्थत्वात्संज्ञायाअप्रसिद्धिः एकोपमर्थे तत्पुरुषाणाम् अनेकार्थाश्रयं चेत्सा
मानाधिकरण्यम् सिद्धं तत्पदसमाधिकरण्यात् सिद्धमेतत् कथम् तत्पुरुषः समानाधिकरणपदः कर्मधारयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्
अप्रति सत्वे तर्हि भिद्यते यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत्समासैकार्थत्वात्सिद्धिरिति॥
नैष दोषः अयं तत्पुरुषोऽस्त्येव प्राप्यमकस्मिन्कोपसि नैकपदमेकसर्वमेकाविभक्तिकं च अस्तिनारिष्यात्तच्छब्दम् तत्पुरुषार्यो

निपदानितत्पुरुषइतितयस्सादृश्यात्तच्छब्देन सिद्धग्रहणम् तत्पुरुषः ॥ ॥ यः तपइति ननु त्वस्य तत्पुरुषस्य पदान्तरेण सा
मानाधिकरण्यं संभवत्येव राजपुरुषः शोभन इत्यादौ तत्कथं गौणस्य ग्रहणम् नैष दोषः तत्पुरुषस्य पदान्तरेण सामानाधिकरण्यं वहिरंग
म् अत्र संयुक्तवर्त्तिपदानामिति तदेवाश्रीयते तत तत्सामर्थ्यात्तत्पुरुषशब्दो गौणार्थवृत्तिः यदि गृह्यते तेन समासावयवानामेवपदानां क
र्मधारयसंज्ञा विधीयते समुदाये त्ववाकार्यमिति समासापदसमुदायस्यैकं वसं कर्मधारयसंज्ञा न तत्वमेकम् तत्पुरुषसंज्ञा प्रकरणादयं स
ज्ञा न तत्ता एकसंज्ञाधिकारात्तत्पुरुषसंज्ञायाबाधाभावादिति ॥ ॥ तत्रमतम्आह एककारकत्वमिति विग्रहे तेनपाठानिपदिकार्थेद

तिसूत्रसेतेः तय इत्यादिभाष्ये तात्तव्यमिति सार्थेष्वन्तत् तत्ततो हेतोः मुख्यार्थे सामानाधिकरण्यासंभवादिहेतोः यस्सादृश्यात्तच्छब्देन सिद्धग्र
णमित्यनेनार्थः यद्वा यस्सादृश्यात्तच्छब्देनच्छह्ववाच्यतालभत इतिशेषः अन्तरंगोत्तिति अस्य मते वैयधिकरण्यसामानाधिकरण्याश्रयोऽन्तरंगत्वा
यत्तत्पुरुषशब्दसमात्राश्रयगौणमुख्यन्यायात्सवत इतिभावः ननु तत्पुरुषार्थपदानां कर्मधारयसंज्ञालाभेऽपि समुदायस्य तत्समानतत्त्व
तेचतत्संमतआह समुदायेचेति समानाधिकरणपदस्याश्रयवत्तेनतस्यनास्तित्वेनात्यशानाम्योगित्वात् बाधाभावादिति तत्पुरुषइत्यनुवृत्ताव

[illegible]

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रथमानि समासे किमिति समासे ऽत्र इति सप्तमीनिर्देशात् स[illegible] विद्यमानं प्रथ[illegible] इति सूत्रार्थम् अत्र वार्त्तिकारं भट्टनाथाय: ततयवेति समासादेवेत्यर्थः
तथा च समासः प्रथमानिर्दिष्टः स्यात् ननु समासेऽवि[illegible] समप्रस्तुपपत्तिः स्यादिति भावः अन्तर्वर्त्तिन्येति समासे विद्यमानात् यतः प्रथमा ह्यायेन तत्र प्र
इति भावः न कष्टश्राद्धमेति नच्चानिष्टमितिभावः प्रथमान्तमिति संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेन तदन्तविधिप्रतिषेधाद्दंपदेनोच्चारणं सुख्यार्थासंभवादिति ॥

प्रथमा सुनिर्देशात् प्रथमायामाय इति समासे किं प्रथमानिर्दिष्टं भवितुमर्हतीति यस्मा[illegible] समासे प्रथमा विधीयते न च तत्राभननस्य संभवः समासे हि कृते
तत्र च प्रथमा समवते न तत्तद्वचन[illegible] न वेर्जित्याच विभक्त्या प्रथमानिर्दि[illegible] राज्ञोपमानेत[illegible] कष्टश्रितं तत्र श्रितशब्दस्यैवोपसर्जनसंज्ञा

प्रथमा [illegible] प्रथमानिर्दिष्टं समासे उपसर्जन[illegible] समासे संज्ञाप्रसिद्धिः प्रथमानि
र्दिष्टं समासे उपसर्जनमिति न [illegible] र्देशात् प्रथमायाः समासे [illegible] दीनां समासे प्रथमोपस्थानस:
सिद्धत्वसमासविधाने वचनात् [illegible] कथम् समासे [illegible] मीति वक्तव्यम् तत्र हि वक्तव्यम् न
वातात्सर्थानात्त्वव्यम् न वा वक्तव्यम् [illegible] कारणम् [illegible] स्त्वसमास इति यस्य विधौ प्रथमा
निर्देशस्तेनास्त्रोपसर्जनसंज्ञाप्रसंगः समासे [illegible] सर्जनसंज्ञाप्राप्नोति राज्ञः कुमारी
राजकुमारी श्रितः श्रितादि समासे द्वितीय[illegible] नसंज्ञाप्राप्नोति सिद्धत्वयस्य विधौ
तौ[illegible]

स्यात् न कष्टश्राद्धस्य निर्दिष्टग्रहणं चान[illegible] स्यात् नवेति मुख्यार्थासंभवाद्गौणोऽर्थो
गृह्यतत्र इत्यर्थः प्रेत्यविधाविति निर्देशाय तस्या[illegible] पसर्जनसंज्ञाप्राप्नोतीति भावः राजकुमारी
मिति समस्तुपसर्जने ह्रस्वः स्यात् पूर्वनिपाताय च[illegible] तं श्रितादिकं प्रतीत्यर्थः ॥

निर्दिष्टग्रहणोपपद्यहितं समासग्रहणस्य सुख्यार्थ[illegible] श्रशास्त्वयन् प्रथमानिर्दिष्टं न विरूपित
वत्तदुपसर्जनं स्यादत्र ग्राह्य नि[illegible] परिनिष्ठितविभक्त्या समास इति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

९०

अवयववृत्त...
प्रधानस्यैव सन्निवेश...
तस्मान्तरंग्यत्वाद्यप्रधानानां सर्वेषां...
शेषत्वं प्रति नैव व्यवहारोपपत्तौ संज्ञाया...
मर्थ्यविशेषं भाष्यप्रधानमुपसर्जनमिति
यिष्यत्वं इति भावः तत्राह यं प्रतीयादिति स...

महती संज्ञेति ज्ञापकं वा प्रधानमुपसर्ज...
न संज्ञा प्रधानस्य न प्राप्नोति नैष दोष...

...प्यलोपरूपव्यापुत्रत...
...ाः प्रवर्तन्ते अप्रवृत्तवि...

कथम् यस्य विधौ यन्निर्दिष्ट...
महती संज्ञा क्रियते संज्ञा च नाम यत...
न महद् धि संज्ञाय प्राविज्ञायेत अप्र...
तिसामर्थ्यान्निमित्त...
दैवतद्वयगन्तव्यं...

...म् तुवक्तव्यम् उपसर्ज...
...या: संज्ञायाः करणं यत्तत्र योज
...ं वन्धिशास्त्रावैनैतत्र संबन्धा
...स्सामर्थ्यान्तर्हीनो संज्ञायवहै
...ानत्र प्रधानस्योपसर्जनसंज्ञा

र्थान्निमित्तनिरपेक्षाः यथा
रांतरसङ्गावादेतदुच्यते

...ं...
...सतदाप्रसिध्यन्ति॥

...ाप्रवर्तन्ते अप्यप्रत्रेति परिहा

उत्तरार्धः कृत्स्नोऽपि न यं प्रत्यप्रधानत्वं...
स्त्वपान्निरूपितं यस्य प्राधान्यं तं प्रति ।
सैव तदुपसर्जनं यद्यपि महाधविवे...
धानत्वमितराधीनत्वरूपं तूच्यते अ...
यत्पूर्वशकाभिप्राय...भिप्राये...

...पितमेवोपसर्जनसंज्ञाकार्यं पूर्वनिपात
...ानात् परेतु यथान्तरत्वादिभाष्यस्यायमर्थः समासशा
...ारतीयां ताय्यायत्तया प्रथमांतार्थस्याऽप्रधानत्वमितितत्प्र
...यतत्समभिव्याहृतप्रथमार्थतार्थस्य तद्‌पेक्षया लौकिकमप्र
...मिति तत्परस्य तु स्वंदृश्यते एवंकायासिध्याकैयटोक्ततदाश
...श्रितमपव ॥ २०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यू स्त्र्याख्यौ: ननु यूपदाभावे स्त्र्याख्यामात्रे इति प्रसंग: स्त्र्याख्याविति द्विवचनवैयर्थ्यं चेन्मत आह स्त्र्याख्यं नदीमादि ननु स्त्रीशब्दस्य फलेनोदाहरणेन यू इति पदस्य प्रकृतिस्वरूपतत्स्वरूपेण विशेषणात् आह नित्यस्त्रीलिङ्गेति स्वदे: कनिष्ठ्वाशब्दनिषते इति भाव: ननु पादशब्दस्य जननीपर्यायेनू वाचकत्वानातिगतेन स्त्र्याख्यत्वाभावेनाद्मादमात्रशब्द इति स्त्र्याख्याग्रह:

यू स्त्र्या यू इति किमर्थमिति स्त्र्याख्यं नदीप्रेत्नावदेवास्त्वत्तापकादाये न भविष्यतीति प्रश्न: एवमत्र इति यूर्वे पदस्य प्रकृतिस्वरूपेणावधिनाप्यूर्वे पदान्तोदाहरणमित्यर्थ: इष्यतेच यूर्वे पदस्य प्रकृतिस्वरेणाप्युदाहरणं स्वद्वाशब्दस्यैतत्वरेणा ह्रुदाहरणात् मातरिति मातृशब्द: संबोधवचन: सोविषय एवेति मात्राख्याग्रहणेन निवर्त्यते पतिकेत्यवाची

यू स्त्र्याख्यौ नदी इत्यत्र किमर्थं स्वह्यामाता किंवस्मात् स्वह्यावेंद्र: मात्रावेंद्र: नदीवेंद्रनीसे पयस: प्रस सेन इह च बहुस्तद्भूकइत्यनन्हतत्रेत्रिनिस: कप्रसङ्गेन नेषदोष: आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनायो नदीसंज्ञोभवतीत्रियदमदे: ग्रामण्यां स्त्र्या इति पृथगानुग्रहणं करोति इहतेहिमारेमातरिमारानया इत्याद्यप्रसङ्गेन किंपुनरिदंदीर्घयोग्रहणमाहोस्विद्ध्रस्वयो: किंचात: ॥

तत्र एव मातृशब्द: न ह्नतश्चेतिग्रहणमस्य स्यादर्थस्यानवबुद्धिपरकाइत्यत्र ज्ञापकमस्तु एवं तन्नदीसंज्ञा भावस्य किंपुनरिति ननु समानधर्मानुपपत्त्यासंदेहाभावान् प्रश्नानुपपत्ति: नहिदीर्घनिर्देश एव इति निर्देशोपपत्ति:
एवं तर्हि युक्ताप्युक्तत्वनिरूपणाय प्रश्न: ॥

णासामर्थ्यात्स्त्रीलिङ्गव्यतिरिक्तार्थ- भेद: शब्दभेदनियामक इति नदोष इति भाव: बहुपिरकाइत्यनेनतदीपिनिरध्याहार्यं समानधर्मानुपपत्तिमेव दर्शयति नहीति एवं तर्हीति निर्देशानुपपत्त्यादूस्वपत्तस्यैव प्रकाशमि तित्त्वप्रमादनायप्रश्न इति भाव: भाष्ये ग्रे देशेनानुपपद्यत इति कोदसत्यकल्पनेहद्येतिभाव: ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दीर्घमात्रग्रहणार्थं तस्मादिति नह्युपात्तमत आह अन्तरङ्गेवेति ननु ह्रस्वनिर्देशोऽपि ह्रस्व इति भिन्नार्थकवचनत्वात्समासा
पिकरणं न पर्यन्तमित आह ह्रस्व इतीति वेद्या समासमिमादावथ्येवमेवन वेकत्वाविवक्षापेक्षया ह्रस्वसमासंबंध एवकत्व

उत्तरत्रेति ह्रस्वनिर्देशो न ह्रस्व इत्यस्यैकत्वस्याविवक्षितत्वात् ह्रस्वाविति विशेषणविशेष्यभावोपपत्तिः अपि
तु विशेषणमात्रमात्रविवक्षापि प्रसंगः अथ ह्रस्वयोरिति दीर्घयोरप्यणः सवर्णाननुगृह्णातीति सिध्यति ननु वो
कालइत्येषोंकेष्वणादित्सवर्णस्य शाहसंज्ञाग्रहणाप्रवर्तते ततश्च सवर्णग्रहणेन न भाव्यं नैष दोषः नैप

यदि दीर्घयोर्ग्रहणं स्यादिति निर्देशो नोपपद्यते दीर्घा हि द्विर्वे सवर्णा दीर्घः प्रतिषिध्यते उत्तरत्रवसंज्ञाविशेष
णनकत्वेन ह्रस्वाविति यदि द्विर्ह्रस्वोऽप्यह्रस्वो न ह्रस्वावेति विप्रतिषिद्धं अथ ह्रस्वयोः हेश
कटश्रयापि प्रसङ्गेन नैष दोषः ॥

इ.व.उ. स्थानावस्थीति प्रतिषेधात् सवर्णग्रहणं भविष्यतीति न हि ह्रस्वइ परः व.उ. स्थानः प्राप्नोति अतीम
यमपि निषेधपर्युदासः सवर्णग्रहणस्य ज्ञापक ॥

इत्यत आह प्रसक्तीति ननु ह्रस्वनिर्देशो दीर्घयोर्न स्यादिति कृतो नोक्तमत आह दीर्घयोरपीति प्रवर्ततेऽपि नचसप
भावि परिणाममप्यशाहसंज्ञा पाविधेयापासवर्णग्रहणेनसमर्थकरणादिति भावः भाष्ये हेशाकटेऽति पर्जन्यवल्ल
क्षणप्रवृत्तोवार्थं न योरिति ह्रस्वकृते हेगोरिति ग्रहणानोस्यादिति भावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र·व·श्र·दि·

२

नाप्तिविशेषइति वचनांशमतीतिशेषः अयस्त्विति असंदिग्धवचनमेतत् पद्यतेइति णटाभावेऽपि[illegible] सर्वेत्तो
ऽकिनर्थादितिङो विशाकटीशहस्वसन्तमितिशेषः अस्तिभेदइति एवंचोभा[illegible]भ्यामप्यवयवंवचनकार्यमिमाशास्त्रपक्षे
भाष्यमेकदेश्युक्तिरितिभावः ननुकिंशाहेति निर्धारितविशेषविषयेप्रभविष्यतीत्यत्र नियमार्थत्वे प्रयोजनकमतमाह कौ
येइति अर्थः प्रयोजनसंबंधः विषयविषयिभावः समासकृत्तद्धितेत्यत्रादः संबंधार्थकत्वादित्यर्थः अत्रविषयत्वेवीत

अवयवमत्रेति नद्दीर्घग्रहणापत्तेशाकटिशहस्वशामापत्तेनदीसंज्ञाविधेया ह्रस्वनिर्देशात्तनिमशामापूर्वेत्वा
येतिनासिविशेषः अयत्तवर्णादिशशाकटिशाह्मेविभाषाङीषर्थः पद्यतेनद्दीर्घेनिर्देशपत्तेणत्विकेङीषिहे
शाकटिइतिभवेतिशाकटिशाह्स्वेहशाकटेइतिह्रस्वनिर्देशात्तङीषिसमसत्तिवहेशाकटीतिमाप्नोतीमस्तिभेदःएव

अवयवमत्रविभाषानदीसंज्ञेषितयाउभयंहीयतेहेशाकटिहेशाकटेइतिच इहतर्हिशाक
टिवंधुनीसेयस्वरः प्रसक्तेतर्हेववहुशाकटिवितिनह्तत्रश्रुतिनिमः कथ्रसक्तेनतेयहेयंइ
तिह्रस्वश्रमयंतिपमार्यायोभविष्यतिङितिवह्हस्तोनदीसंज्ञोभवतनोत्यत्रेति ॥

स्वरइतिहवेपदांतोदात्तत्वंसर्वेपदप्रकृतिस्वरेणातशाकटिशहेत्रयोप्यवःपर्यायेणाइदंज्ञाभवति शाकटिशाक
टिशाकयोरन्तरमत्तस्वपर्याये[illegible]णोतिवचनात् इहचेतिशे[illegible]षादिभाषेतिविधायाकरिष्यते निमश्रमाप्नोति ॥

दर्शयन् तस्यनियमप्रयोजकत्वमाहपद्येमादिएवंच विषयेपुनाभिमतास्यासिद्धिर्नियमप्रयोजिकेतिफलितसं
दाह भाष्येविधेयमनास्तीत्यादिस्त्रीवानदीसंज्ञेतेतिकेवलस्त्रीशब्दोमास्यात्तदंतेचाव्याप्तिनिरस्त्रीलिंगाविस्यो
ज्ञानात्यातिमत्वेवंयाख्यानेननसेधग्रहणमसाम्यानानुविलेनणोभविष्यतीत्यत्राहनिमेयेतिविभक्तेनहस्वाविस
संज्ञायापर्वविधानादितिभावः भाष्येशेग्रहणंनकरिष्यतइति तत्त[illegible]नेहिस्त्रीलिंगहस्वयोनदीसंज्ञायाउक्तत्वेनोक्त
नदीसंज्ञाभावात्ततत्रपिसंज्ञाविधानमग्रावेतिभावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ननु ङितेपि नदीत्वाभिहितेनाद्यपि स्याद्‌ तत्राह एकविषयतादिति एकसंज्ञाधिकाराद्वेति पर्यायेणेत् ॥

कैमर्थवत्वादिनिकार्यांसेतिकिमर्थकंनत्स्यभाववेनामर्थकं मत्राविषययोः संबंधोभावयमानयेनोच्यतेयत्रतत्साथ
सार्थस्यसिद्धत्वात्किमर्थमितिनियमस्तस्यैवनियमार्थत्वेनतत्त्वयोजनेसतीमर्थः यद्येवंशाकटायनानिनियानदीसंज्ञ

कैमर्थोविषयमोभवतिविधेयंनास्तीतिचेत्ता इदुद्भ्यामेवविधेयं किंनिमानदीसंज्ञामामासाविभाषाविधेयातन
वाशब्दौविधिरस्तुनियमोस्तितिशब्दस्यवाविधिर्भविष्यतिनानियमः अथ्यायंनियमोयोगः स्यात्रमकत्वेननि
यमः वाकेमकत्वेनतेनतस्त्रीदिभविष्यति ननकथं योगविभागः करिष्यतेइदमस्ति शस्त्राख्यो नदीवेयङ्‌. वङ्‌.
स्थानावस्त्रीवामिनतः ङि. ङिति ङि. ति वङ्‌. यङ्‌. वङ्‌. स्थानौ स्त्र्याख्यौनदीसंज्ञानभवतः ततोइद्भ्यांह्रौ ह्रस्वौ च शस्त्राख्यौ
ङि. ति नदीसंज्ञोभवतः इयङ्‌. वङ्‌. स्थानौवावेतिनिहत्वे यद्येवंशाकटायनस्य ग्रहणेन प्राप्नोतिहि नौयोयोगविभागः
करिष्यतेयोवयद्भूणंनकरिष्यतेकथं इदमस्ति शस्त्राख्योनदी नेयङ्‌. वङ्‌. स्थानावस्त्रीवामिनतः ङि. ङिति ङि. तिचइयङ्‌.
वङ्‌. स्थानौ स्त्र्याख्यौनदीसंज्ञौनभवतः ततः इद्भ्यो ह्रस्वौ च शस्त्राख्यौ ङि. तिनदीसंज्ञोभवतः इयङ्‌. वङ्‌. स्थानौवा
नेति वा निहत्वेनतः ङिपि संज्ञो भवतः स्त्र्याख्यौ यद्भूवौ ङि. ति ततः अप्रत्येकस्त्रिवर्तितौ च यद्भूवौ धिसंज्ञौ भवतः
स्त्र्याख्यौ ङि. तो निच निहत्वे यदि नाटि यावयद्भूणंनाक्रियतेनार्थएकेनापियोगविभागेन ॥

याहिसंज्ञयावाधितत्वात् ततोपीतिएकविषयत्वाच्चनदीसंज्ञयोरेकसंज्ञाधिकाराच्च पर्यायेण महतोभाष्येरत्न
टयशनिरासत्स्यति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

म॰ च॰ द्वि॰

3

अविशेषेणेत्यस्य स्त्रीपुंसाविशेषेणेति नार्थ इत्याह ह्रस्वयोरिति ननु द्वयोर्यां नदीसंज्ञा प्रवृत्ता लिंगत्रयसाधारणमिति शक्याख्यातानां कृपवनुत्स
र्गापवादभावोत आह बाध्यतादिति सामान्यं बाध्यत लक्षणसादृश्यं सत्त्वेऽपीति छेदोऽवदित्यनिर्देशादिति भावः तादर्थ्यादिति छेदोऽवदिति
देशे वीनमकं निर्देशान्यथानुपपत्त्येति निर्देशात्कल्पितानिर्देशोऽन्यथानुपपत्तेरर्थः अतिदेशविषये नहि पर्याप्तमत्यागो गुणानुपलब्धमापात्र

अविशेषेणेति ह्रस्वयोर्दीर्घयोश्चेत्यर्थः बाध्यत्वादुत्सर्गसामान्यादुत्सर्गदेशमुक्तं परत्वात्संज्ञशुत्तकयोः कृतार्थ्याद्धि संज्ञानदीसंज्ञा
वाधिकातस्यामिति आङीति नशकटिवंपुवद्भ्रशकटिरित्यादौ द्वि संज्ञयानदीसंज्ञायाबाधितत्वाद्दोषाभावः छेदोऽवरिति तादर्थ्या
त्त्वेऽपि छेदः शाहोवर्नन्वशनि छेदो विषयं कार्यसत्त्वेऽपि प्रवर्ततेगोणामुख्यापच्छेदः प्रदेशेऽनिर्देशान्यथानुपपमानाश्रो

अविशेषेण नदीसंज्ञोत्सर्गः स्यात् ह्रस्वयोर्द्विसंज्ञाबाधिका तस्यां निमित्तमायांशपङ्क्तिविभाषारभ्यते अथ वाऽनरस्तुह्री
वैयोः ननुचोक्तं निर्देशानोपपद्यनशति दीर्घोहि ह्रस्वसवर्णाद्धीर्घं प्रति विद्यतशति वाछन्दसीमेवं भविष्यति छन्दसीत्युच्यते न वर
छेदः छेदोवत्स्त्राणिभवंतीति परमुच्यते उत्तरत्रविशेषणानर्थकत्वेन ह्रस्वाविति पादिह्रस्वनदूसो अथ ह्रस्वोनहस्वाविव
निच विभतिषिद्धमितिनेनहिमतीषिद्धं आसपभ्रुवाविति पादिकनदूसो अथह्रस्वोनस्तनपवविज्ञास्यानःवोयाद्रुसावि
ति कौचयोर्दूसोसवर्णौ अथस्याख्याविति कार्यसाहः स्त्रियमाचलाने स्त्र्याख्यावाविति प्राप्नोति अनुपसर्गेहिकाविधीयते
न तर्हीदानीमिदंभवति यस्मिन्दशसहस्राणिपुत्रेजातेगवान्ददौ ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुञ्छेनजीवतिछन्दोवत

पने अयेति पद्यार्थोभिप्रेतोनतयापाह संस्कारोस्तीतिमन्त्रः अनुपसर्गेहीतिपत्वात्तन्त्रोपसर्गश्रुतिः वयःउवेति ॥
सपरत्वात्कमेणगास्मणावाध्यते नतर्हीति शिष्टप्रयोगादस्मिन्विषयेकमप्यनपतेसाधुत्वमेवेत्यमितिभावः छेदोवत्क्ववयश्रित
तेरितिभावः शाहसंदेहाभावात्कोपमितिमन्त्रोनुपपन्नश्चमनयाश्रयपादर्शति भाष्येपकदेश्याह ॥ तेनस्त्रोदसन्नात्भविष्यति ॥
स्त्रियमितिनश्तत्प्राहयद्येवमिति स्त्र्याख्यावाविति कर्मणातापकाभावमितिभावः यस्मिनिति पद्येयावद्शमाप्त इति प्रमत्ताद्यपद्या
न्वर्थीसमासोऽपिसिध्यतितयापिस्त्रियमाचलतेशतिविग्रहायेस्वाद्वप्रुतपुनरेकदेशेनाहनतर्हीदानीमिति सोऽयमप्रयोगविश्रुतिः स्त्राकाशुप

पदिकल्पनमंगतमनग्र्यमीति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गामवाद्रेवादिति ३८मे रूपमितिभावः ३ तउ आद्नयेवेति तद्याचये ग्रसाधवश्ति स्त्रीणांतपोमादास्मानतउक्ता
पितॄणाममस्माकंनममवाइतिवोध्यं हिपामात्र्यापेन३ तिभावेशात्रेणेतिशेषः नरूपपदत्वाभावात्समासोनसार्दनुमाद्ता
पनमितिर्इकारायनसत्रिपांविधानाभावाद्णयोः संतेतिवाच्यं एवंवक्ष्यारेवसावनंनमादेरीतिभावः प्रतिपादनेशास्त्रेणाम
पंः भाषेएवंनार्दि विनिसत्राणांछेदोवनादितिभावः किन्तुनोनः नसानेस्त्रोनभिधानात् अनेनएवराष्ट्यारमादेनेनंएवंवोरन

नयेपेति अमाधवपवेवमादयः नतनमामाएणानसाधुत्वमवस्यास्रात्वापेतेश्तितवनपेकविधानमितिकश्चमयः सा
धनेक्तनेतिसप्तमीसमासः क्तत्हिपाइतिनदितयोरीकारोकारौसिपांविदितोपपयाडनूक्तविनिभावः एवंनदीतिमा
त्वातमात्वानमोपसर्गेश्मद्हिपामात्वानमनयोरितिवक्रीहिः अथपतेमत्रेणेवमनयः समासस्त्रोसप्यतीतिभा

नयेषाश्टिः एवंनदिकर्मसाधनोभविष्यतिहिपामात्वापेनेआत्वोपदिकर्मसाधनांकेतनहिपाधानहिपा
श्चनसिष्यतितेमेलक्ष्मीश्रियेपेभवेएवंनदीवक्रीहिर्भविष्यतिहिपाआत्मनयोः ह्मात्वापवमपिक्तनीम
याधानहिपाश्चनसिष्यतितेमेलक्ष्मीश्रियेभुवे एवंनदीविवभविष्यति ॥ वः हिपांहीविषयेआत्वामतिपादन

मित्यर्थः एवमपीतिनदीतस्याः हिपांविधानेमित्यर्थः एवंनदीतिअमनूपत्वादणापतेविवनवाध्यते तस्मादयधर्मसा
वयवआरोपात्हानहिपाअध्यत्रपदेसंज्ञासिध्यति ॥ राम ॥

धानमक्रतिकमादेनेमतिपदिकंलोकेः साध्विनिवोध्यं आधंनेभ्योविवसांदसिविधानादित्यादूः वर्णयोः ह्मात्वानकार
वाभावाकथंनेमादेशसिहितआदत्तसमहायेतितिसूत्रेलक्षणानकल्पितंननदस्रीतिभावः अत्रपदेनेदंतसंज्ञापेनावकेसाक
इतिविसंमत्रपदेआस्पीनयोरित्यादिविषयेवेसमहायपनूपारोपेणानवाद्दश्तिवोध्यं ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र. वृत्ति.

कथंस्यपदे ह्याख्यशब्दस्तेनाख्याग्रहणमिमपुक्तमनस्मात् विजितिमहतिनिमित्तेनेति एवं वाख्याबोधकग्रहणमित्यर्थः श्रुतिभा
वः नियमश्शतिवार्त्तिके विषयशब्दो नत्तभावेनयोनक एवकारो भाष्ये एवकारार्थं एव च नियमग्रहणेनानाख्यापनशक्तिबोध्यं स्त्रियमेवेति

ह्याख्याग्रहणमिति विप्यते ह्याख्याशब्दएवायं कमत्ययपदेन महति निमित्तनिर्देशः स्त्रियामित्येव स्यार्थं हानितं लभ्यत इ
तिमध्यः स्त्रीविषयार्थमिति ह्याख्याग्रहणसामर्थ्यात्रियमस्याश्रीयते स्त्रियामेव याबोधकत्वे नन्वलिंगांतरस्युक्तमपीत्यर्थः यथा
णीशब्दः स्त्रियाशब्दत्वात्त्रिलिंगत्वात स्त्रीविषयो न भवतीति स्त्रियामपि वर्तमानो न तदीसंज्ञो न भवति यथेवामयशानिमत्तौ

अथवा पुनरस्तु क एव स्त्रियमाचक्षाते ह्याख्यौ इति ननु चोक्तं ह्याख्यायाविति प्राप्नोति अनुपसर्गे ह्रस्वो विधीयत इति
मलविभुजादिग्यापतक्कोभविष्यति एवं च हनुनासोप्यदोषो भवति यडुक्तं यस्मिन्ह्रस्वसंज्ञा ग्रामणीशब्दो नगवांददो ग्राम्ह
णीभ्यः भियाएभ्यः स्त्रीयमुक्तेन जीवनीति अथाख्याग्रहणं किमर्थं नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं स्त्रीविषयार्थं नदीसंज्ञा
माख्याग्रहणं क्रियते स्त्रीविषयार्थं स्त्रीविषयावेवयौ नित्यं तयोरेव नदीसंज्ञा यथा स्यात् इह मा भूत् ग्रामण्ये सेनान्ये स्त्रियै इति॥

नाम्नुभयलिंगानां पट्वादीनां च गुणवचनत्वात् सर्वलिंगानां हि विनिश्रियां हतोऽः त्रिइत्यस्त्रीति न्नदीसंज्ञा न प्राप्नोति ए
वं तर्हि ङि. ति ह्रस्वश्चेत्यस्मैवं विधो नियमो नाश्रीयते केवलस्य स्त्रीशब्दस्यानुवर्तनादित्यदोषः ॥

स्त्रीत्वविशिष्टमेवेत्यर्थः क्रियशब्दत्वादिति महति निमित्तभेद एव शब्दभेदप्रयोजको न तु विशेष्यभेदेनापि लिंगभेदस्तत्रैदे
पिश्यवहाराभावादिति भावः ङि. ति ह्रस्वश्चेत्यत्रैवेति · ह्रस्ववदिति वा को दीर्घवदिति वा केचैतदुपसंहारेस्फुटीभविष्यति · ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रथमलिंगे इति। इहतेः सर्वलिंगबोधके तु टकपाहे विद्यमानौ स्त्र्याख्यौ यौ शनयो हि नौ स्त्र्याख्यावभावे ऽपि न द्वीत्यर्थमित
र्थः तदेतत्संज्ञापदे हि निवर्तकपाहे विद्यमानत्वात् स्त्र्यपदे शिवशब्दे न बोध्यते दाहृयः यो हि इति पद्यं पर्यंभेदात् हि भेदः तथापि
पुंमेकमात्रेणाभेदादवसायात् यत्र बहुबोधितत्वोपपत्तिः प्रकारान्तरेण हि अन्तरमाभिः आचारे क्विप् अमितमेति परिकल्पने
लिंगविशिष्टग्रहणादितिभावः। घंतादाचारक्विसन्ते रदंव कुमारी वेति कुमारी शब्दात् क्विप् लादेशात् गतानि गतासूती कुमारीश
ब्देन समासो गौणत्वात् सा निवर्तनादिति न वतरूनि हन्तो कुमारीः पठ्यमाने नत्राप्रुतिः प्रहतिवादितनिर्देशेन प्रकृतिलिंगप्र
युक्तकार्यानिर्देशेन नहि कुह्वाश्रयकार्या प्रकृतिः स्पष्टं चेदं हि पाभिनिसत्रे भाष्ये पद्यानेन समयुक्तकार्याभावोप्यनिर्दिष्टत्वे तस्य

प्रथमलिंगग्रहणमिति यः शाह्नः प्रथमं स्त्रीत्वविशिष्टमर्थमादृत्य आन्तप्रकारान्तरेण यान्तरे लिंगान्तरयुक्तेन तत्सत्तानीम
स्त्र्याख्यतादस्यान्तरीत्तंतानेन वचनेन विधीयते क्विविति कुमारीमिच्छत्यात्मनः कुमारीयति ततः कर्तरि क्विप् अथ वा कु

प्रथमलिंगग्रहणं च प्रथमलिंगग्रहणं च कर्तव्यं प्रथमलिंगे यो स्त्र्याख्याविति वक्तव्यं किं प्रयोजनं क्विल्लुसमासाः
क्विप् कुमारीयं ब्राह्मणा यत्र कुमारीयं ब्राह्मणीय समास॥ कुमारीः वाचरतीमाचारे क्विप् विधाय कर्तरि क्विपि पदः
कुमार्यो इति कुमारी वेनी वार्थं संतान्यानि तिकतोलुम्मा तु प्रश्नेन लुप्यग्रहणनत्राबाल्यात्न मत्लित याविसा प्रथम
ग्रत्तसान्निवर्तनाद्यापत्रिणामेव वर्तते विंतर्हि तु स्वपीमात्स्वाग्रहणान्निग्यमाचोर्दशामानदीसत्ताविधीयते॥

इत्येवं तत्साह्वस्प्रतिसत्रेभाष्यकैयटयोः अत्रापिपदे प्रहृते स्याप्रथमलिंगनिवृत्तेमानाभावश्मासायः तस्मात्स्याने पिस्त्र्याख्याविमस
स्त्रीत्वेनैव प्रयादेति नायः किंतस्त्रीत्व विशिष्टमेव प्रयादत्मर्थं तत्रापितयास्त्रीत्वेन रूपेण वक्तनः उत्तादिविशिष्टस्याभिधानात्तनवप
रार्थमात्रे शास्त्रीयलिंगत्रयस्य सत्वेनासंभवः यानि वत्लपदयादिपदे वाप्यत्र कालेनतन्नियोगोपतनेपत्नीपदादेवाप्यत्तस्यापोतन्न
त्वेमानाभावात्। प्रहृतेनत्वाह्मणापेत्यायिविशेषार्थेनेनन त्सताच्छमानात्। तमत्वाप्रियेत्राद्मणापेमवत्लापिदिः निर्हस्मोतिविकल्प
भावः प्रथमलिंगे चोनितनहिपामितिवसते पते नयदादादिसातैः शालिहाह्मसाभायात्रोपशे स्ववशिष्टसेवत्नीरूपाद्यामि
धानेतयात्वतेन शेषशास्त्रेयत्नी नावशिष्टस्य वक्ष्मादर्थपिधानमन्नपवनत्कित्रामिनेनेनतत्समाप्याने संगच्छते पवचासापिनिम

द्वितीयस्यैकपादः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प.च.शि

अनिशापितानातेवीरितिविग्रहेदोषाभावात्दारतंश्रीमन्तीतिवहिरंगेइतिप्रहृतनपरूपरिभाषानानास्येवेतिभावः यथोद्देशेरंध्रवय
वयाहेनात्रहृतिपहृतिभनसाहमात्रयरूणं अत एव कमानायेनेदोषः समरापेकार्यमहोनिरल्लनवंननाहोप्यावल्लतः कार्यकालपदे
पिसमासेसस्येवनदवयवस्यतत्वामिः अत एव भाष्येनदाम्रपानदीसंज्ञाभविष्यतीत्येकेकार्यवेलापामपिभविष्यतीत्यर्थः तस्यसकृत्पर
शेस्मातनदाम्रपानदीसंज्ञास्त्रीतिवदेतत्क्रमारीमाद्यावोपविशेषणनपानिस्त्रीलिंगरूपार्थबोधकत्वमस्येवशाधान्येननन्मारबोध
त्वनिवेषेणवमानमिमाशयः किंस्मेनदिति आध्यापनीमादिविग्रहेश्मभिमानः वत्सनत्सात्यानेयी आईपन्महाशवायीपसार

अनितेमेइति तंत्रीमानिक्रान्तेइति ततत्रहृषः अवयवस्त्रीविषयत्वादितिचेन्नतरंगत्वात्पूर्वमेवस्त्राप्रत्ययानन्महृतानदीसंज्ञाप्र
आदुपज्ञापमानेल्लिंगांतरयोगेवहिरंगेननिवर्ततइतिभावः आद्येइति आध्यापनीतिध्यायतेः संप्रसारणंचेतिव्रिरसंप्रसारणे

अनितेमेश्राम्रणाय अनितस्मैश्राम्रणाय ननदिवकयंनवकयं अवयवस्त्रीविषयत्वास्तिदं अवयवोत्रस्त्रीविषयः न
दाम्रपानदीसंज्ञाभविष्यति अवयवस्त्रीविषयत्वात्तसिद्धमितिचेदियङुवङ्स्थानप्रतिषेधेयङ्स्थानप्रतिषेधप्रसंगो
वयवस्येयङुवङ्स्थानत्वात् अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमितिचेदियङ्स्थानप्रतिषेधेपशास्थानयोरेपियोः प्रतिषेधः प्र
सक्तेन आध्येग्राम्रणेपाकिंकारणं अवयवस्येयङुवङ्स्स्थानत्वात् अचेरवोत्रपङुवङ्स्थानः॥ व अन्नावयवोधीश्रा
वङ्यङ्स्थानः समुदायस्तस्तेरनेकाचत्वात्यणविधानादियङ्स्थानत्वाभावः नचाधीमधीयाहेंरिशाहत्वात्त्रिलिंगत्वात्
स्त्रीविषयौनभवतोपथैवग्रामणीसेनानीराहावितिनदीसंज्ञापानभाष्यमानेस्त्रीपरत्वाबानदेशानांस्त्रीत्वमेननन॥

तिविग्रहः एवंचगतिपर्वत्वाघणपितलभः अवयवस्येयङ्स्थानत्वमितिभाष्यंचरमणीयमेवश्राध्येइत्यादेःसमुदायस्यनिमन्त्री
नभावात्त्रदोनाभामेरवयवस्यसावाचासाचनभामोतितस्येयङ्स्थानत्वात्त्वानिकारभेवननदोषः तेनदिनिमस्त्रीनाभावेपिशक्त
निमस्त्रीत्वंगृहीतेदानींसामवर्तेनेनचेदानीमसाविषयङ्स्थानइतिनिषेधायहृतिः अतनेयङ्स्थानत्वंगृहीतानिषेधस्यतत्रनमहृतिर्मानं
भावोदितिभावः नवगतिकारककर्तृत्वसेमनप्रतिपदोक्तंपरिभाषयामिमसमासेसेवग्रहणमिति अन्नपगाउहर्भः अत एवलोमेन
नसत्रमानः समस्यहृदयशब्दनिमंत्रव्याख्यावसरेदुर्धिपरेतिवैपरेनमप्रकामितिवाच्यमानाभावात्केपदमप्योगेङुःस्त्रियनाधीपद्यो

सिभिविग्रहेणयौपदंश्रनित्यभिताभावात्दोषः अत्रेदमपिभाष्यमतं॥

५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सामर्थ्यात्तिमभिति पदद्वयं चद्वयस्यानन्तरयोगे एव संभवादिति भावः एतद्वार्तिकभाष्यप्रमाणादिपदद्वयस्यानुपस्थितसांगसप
हेचपइतिनामर्थम् अंगवतामीतिः नन्वनुक्तोविग्रहे येन वर्त्तिविभक्ताधीमाहसाध्यंगवत्नसेवेति चेन्नतदीसंज्ञाकार्यप्रयोजकस्य
माणविभक्तिनिरूपितत्वेगेयत्वकाणित्वपदाद्देः स्थितिनिस्तथैवनिषेधान्नुमतएवदंशीरितमादीनिषेधः नदाद्दैतपद्दपदद्वस्यानत्वाभावाद्
नरितिदूतस्यैति विकल्पः नचमधीपाह्लावयवस्य नदीतेनहतत्वैनिकवार्त्तिकः समासान्तवीवस्यायामनुतरपदस्य नदीत एव कपः
महतेर्नसेवंप्रनिभ्रियेष्वास्यणीति शाकटायनास्य णायेमादावयवपस्तीनमादायविकल्पायेतिरिमाशकाभाष्येद्व्यसंशविमादि

सिद्धंविन यविप्रुधानिमनेन यंगस्येपद्वः वद्विधानानसामान्यं वस्तिमसंगेनेनयसांगस्ये पद्वः वद्वोनिर्वर्तनेनतस्यनदीसंज्ञा
निषेधः आर्थैरस्यत्रावयवसांगत्वेनास्तिअंगस्यत्वेरनेकाचइतियणादिविधानादिपदद्वयचद्वयस्यानन्तनास्तीतिनिषेधाभावः

सिद्धंवेगरूपग्रहणाद्वसांगस्येप्रवौनत्वनिषेधात्सिद्धमेतत्कथंश्रेणरूपंग्रहणेनयसांगस्येप्रवौभवतः नसेरेग्र
हणेनचैतसांगस्येप्रवौभवतः ॥

एतदर्थमेवस्यानेग्रहणंकृतमग्रपद्वः वद्वोर्यदास्थितिः नदामनिषेधोयथास्यान्नपदानयवादेनवाधस्तदामाभूत ॥ १

द्वि॰ न्यत्रापिसांगस्यैव द्विपादिनिनिविशेषणाम्मितिग्रनेनाल्प्याख्यापनरीति बोध्यं आख्यापदंतत्वनसेवध्यते यतिनिरिपायस्मादा
वेगम्यतत्वान्नभावात्पाद्दिकनदीत्वानापत्तेः एवंचसमदायस्यानेननदीत्वंक्रियनेतत्रयपमलिङ्गग्रहणंचेत्यस्यप्रमाणत्वानतीमा
याम्यभावात्तन्नेनिवर्त्तितिविधिन्नेनेवग्याचष्टेनदीसंज्ञाभवतरितिवृत्तनोवार्तिकेनाप्यतिलस्यैतस्मादावयवसेवसांक्रियनेशेन स
मुदायस्यनैवमामिः यतिनिरिपेत्रमादावयवस्येनवमामान्यदि॰ निनिषिद्धा नस्यनवानेनतत्राविकल्पः एतोभिद्भिरुक्तस्तदादि
त्वाभावानदृसाविमादेद्वस्येवर्णयतिरपत्रादिस्यानेवर्णयनेवसाद्दूपेशेनवार्तिकेर्थः नाहशोपाह्वावेनिभाष्येयैसमतं ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

म॰ व॒त्तिः॰

ननु प्रथमलिंगग्रहणस्य प्रत्याख्याविमज्ञोपसंख्याननेन र्रि: निर्दिष्टस्य श्रेय इत्यस्य सनेर्दिष्टं वेभ्रादिग्रर्थमनन्यादृशप्रवत्वेनिभा
घालराप्पिसामानरनिभावः प्रथमलिंगेभ्यसि: निर्दिष्टस्यैतस्यानन्नृतिधमवार्ण्णापिवत्रामितितभाष्येवसानि श्रतः कयदेशसाणान
वाक्रमारभवावसायुपलक्षणवाच्य नरिद्वाकमहते रितिनन्नुनयतीनिक्ताप्तानिकानाये श्रतिनिपेवाम्रणेष्टरिमतिकानायश्रेति
रुपश्मवनरीवापोतत्रूपमनिरुमक्तेवमवागसानिमहीवाभावाप्रोषः नसानिमस्त्रीनेनविशेषणोनिश्रियेवाहप्नेपशनिरिष्याप

कृत्वेति श्रवृपवग्रहणातसिद्धमिमस्याघमपवादः कृत्वेयरः वहुस्यानानांमहतिरर्णोनरसंकांति: नस्पोसमाञ्जीवचनसंज्ञा
भवतिनलिंगान्तरवचनेनवाद्यत्समहतोवतिलेषमेनदेवमात्रुकमहतिरितिभाष्येस्पष्टीकृते श्रुपस्यादेतिचशद्वेन्नपघतर

कृत्वेति श्रवपवग्रहणगुणवृस्यानमहतो वहीवचने कृतोवरगुणवृस्यानोवमहतोवशुक्रमहतेः स्त्रीवचनादेवनदीसंज्ञा
भवतिरनिवक्तव्यपाकघेश्रतिपाकेघेवासरणक्रमातपाकघेश्रतिपाकटघेन्नासुणापघेनेश्रातिघेनेवासणेक्रमाभवघे
नवेन्नासणायधिश्रियेश्रानीश्रियेन्नासणेक्रमाभनाश्रियेश्रातीश्रियेन्नासणायभुवश्रतिभुवेन्नासणेक्रमात भुवेश्रतिभु
वेन्नासणायग्रपरस्मात्कृतोवरगुणवृस्यानोवमहतो स्त्रीवचनाचेवनदीसंज्ञोभवतनरनिवक्तव्य किंप्रयोजनं पाकघेश्रति
पाकघेवासणेक्रमाभवपाकटघेन्नासणायघेनेश्रतिघेनेवासणेक्रमाभनघेनवेश्रतिघनवेन्नासणायश्रियेश्रति
श्रियेवासणेक्रमाभत श्रियेश्रातिश्रियेवासणायभुवेश्रतिभुवेन्नासणेक्रमाभत भुवेश्रतिभुवेन्नासणायविकम
र्थ्यनरीरस्यत्यते प्रथमलिंगग्रहणचोदितनतेहृष्यावज्ञानीयास्तवमेतनविकल्पनरनितदावार्यः ऋर्ज्दत्वाग्राच
तिप्रवेसाहुये ऐदृत्वेवेगुणवस्यानोवमहतोवमातेमहतेः स्त्रीवचनावेवतिरस्याख्योनदी ॥ षः नस्त्रियाकमहतेः किंविद
निष्टमापद्यतेनर्पः समनुवयः क्रियनेघप्रमानोपिवरात्वीचवनशद्वेन संवध्यते सचनियमार्थः कृचितभाषेपसनेयत्वीच
घनादेःवनदीसंसोभवनरनिवक्तव्य पाकघेश्रतिपाकघेवासणापक्षेमाभत पाकटघेश्रतिपाकटघेन्नासणेश्यादि एवतूप
नेरितिचेनदारूपणनामननीभपानात् नियमार्थश्नियस्त्रीवचनांगत्याहसूपरस्तपः शकृपेणम् यदस्मादुःउपसंहारसामर्थ्यामि
दारहणनलवेनवाच्य उपसंहारसतिप्रथमलिंगग्रहणचोदितेनतेहृष्यामिममारिस्यपः हृष्यामिमसाविशेषविषयकम ग्रणात

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

षष्ठीयुक्त॰ अत्र षष्ठीपदं तन्त्रं न पदं षष्ठ्या युक्त इत्यर्थेन षष्ठ्यामित्येव प्रतिहेतुकथं तृतीयार्थे पतेः तत्र समासे कृते सोऽपि सिद्धत्वात् कृते वा नोप
न येन न समासार्थे भेदेन चैवमपि समासे छन्दसि परत्वात् यमेव विकल्पः स्यादिति वाच्यम् वेदे प्रायः प्रयोगभावेन शूर्पतिः वत्रषष्ठ्ले
छन्दसीत्यवशिष्टं न व्याकरणलाघवायपयोगविभागाभावेऽपि नैवमपि स्यात् न विहितानां कथं विकल्पोऽसिद्धिरन्यादीनि नेति योग
विभागमात्मलगनस्य सर्वविषयत्वेनेत्यर्थः परिभाषेति कार्यमात्रवाक्यालिङ्गतत्वादृष्टाव दिति यत्र पर्यायविभाषेति यत्र यत्रास्याप स्थितिस्तेक
श्रिस्सविभाषारूपाः केचित्स्याम विभाषारूपाः पर्यवसनीति भाव: पर्यायपतेपु विविधनिर्मायामेव छन्दसि वेम नेन सर्वा विभाषा विभाषैव

षष्ठी योगविभाग इति तेन परिभाषा संपद्यते यावदिष्टं ग्रहीकार्यं तत्र छन्दसि वा भवति न यानयेव सिद्धत्वात् बहुलं छन्दसीत्यादि न वक्तव्य
पतत्वर्थं सूत्रस्य पो बहुलमित्यत्र योगविभागेन व्याख्येयः उभयत्र विभाषात्वेऽपि वितेषां सुपामिति कर्मणि सिद्धे नीयमादिनियमस्य वि

षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा योगविभागः कर्तव्यः षष्ठीयुक्तश्छन्दसि षष्ठीयुक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो भवति ततो वा छन्दसि सर्वे
विधयो भवन्ति सुपां व्यत्ययः तिङां व्यत्ययः वर्णव्यत्ययः कालव्यत्ययः पुरुषव्यत्ययः पुरुषव्यत्ययः आत्मनेपदव्यत्ययः परस्मैपद
व्यत्ययः सुपां युक्ता माता सीद्धुरि दक्षिणायाः दक्षिणायामिति प्राप्ते तिङां व्यत्ययः चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति तक्षन्तीति प्राप्ते का
णव्यत्ययः त्रिष्टुभौजः शुभितमुग्रवीरं सहितमिति प्राप्ते लिङ्गव्यत्ययः मधोस्तृप्ता इवासते मधुन इति प्राप्ते कालव्यत्य
यः श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन आधाता यष्टेति प्राप्ते पुरुषव्यत्ययः अधा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः वियूयादि
ति प्राप्ते आत्मनेपदव्यत्ययः ब्रह्मचारिणमिच्छते इच्छतीति प्राप्ते परस्मैपदव्यत्ययः प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति युध्य
कल्पनादनियमोऽपि छन्दसि भवतीति सुपां व्यत्ययसिद्धिः कालव्यत्यय इति कालविहितप्रत्ययव्यत्यय इत्यर्थः ॥ ॥

न यावत्सविकल्पविधेर्व्यत्ययमात्रपर्यवसन्नत्वात्व्यत्ययेन तत्संभव इति बोध्यं ननु कारिकाकेनानियमेन प्राप्ते कर्यव्यत्यय इत्यत्र आर
कर्मणीति नियमस्यैव कि स्यादिति भावः यत्कर्मणि वेति शुभ्रतपेति तत्छन्दसि वेति वचनस्य पते एवं च कारणो भासि हितो यापाय व्यत्यय
मे स्त्रियोनिरस्तादोषयोगभेदेन कर्तृकरणाभ्यां विकल्पेन यामविभाषायामस्य मामावृत्तस्य कारणाद्यत्ययत्वं च बोध्यं सहितेन इति प्राप्ते इति स
कारहकारयोः शानोऽकचित्प्रभावितमितिप्राप्ते इति यागोदृश्यते मधुन इति माध्वीर्गावो भवन्तु न इति वीरवाचा नपुंसकलिङ्गः इति
भावः कालव्यत्ययस्य ब्राह्मणोपशाकालादाहकालविहितेनेति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

म·च·वृ·

यस्मात् ननु सर्वस्यादिशब्दस्य अवद्यामत्यपदेशार्थितादेवेवनत्यरभमनुविनमनशादसंज्ञिनश्नीनि ननुनशादिपदमेवसंज्ञि
निर्देशकं भविष्यतीमलशादसंज्ञिनिदीनि ननुपलहाभावे नह्लमपयोगेनेमसिद्धेनेनशब्दाः कत्लावमाकानिमनीकल्लावतः गगेला
दे महान्तमोसहानुभत्यार्थकेब्धभिवाशनश्मनशादयाधृष्टेवोनमहानोस्वभावादितिभावाः नदितिपरामर्शाभावादिनिनदिति
नदित्मनत्परामर्शायोग्याभावादित्यर्थः नचमत्यपविधीत्यनमहान्तमत्यवेवनदापरामर्शाल्लयसमत्ययस्यविधिस्तदाद्यगमिम
यौहिनिवाचेपवदिनमत्ययादेवागमन्तासादिनिभविष्यतीत्यादेशथानाशेणानापत्तिः एवंचविशिष्टसंज्ञिनिर्देशार्थयस्मादि

यस्मात् यस्मादितिव्यपदेशामेतिसंज्ञेनशतिशेषः सन्निहितस्मादित्यसिंस्तदादीत्यनेनसंज्ञोनिर्दिष्टशकानेनान्यथापरा
भ्रष्टस्यसंज्ञिनिर्देशोनदितिपरामर्शाभावान्नदादित्यसंवहमेवस्मात् स्त्रीपतीनिस्त्रीशहान्तशहस्यतलोपस्यचाविधरस्तीति

यस्मात्मत्ययविधिस्तदादित्यसर्यैर्गयस्मादितिव्यपदेशाय प्रत्ययग्रहणंकिमर्थंयस्मान्नुविपिस्तदादिस्मयेंग
भिनुच्यमानेस्त्रीश्यतीस्त्रीयतीत्यत्रापिमसत्येन मत्ययग्रहणंपुनः क्रियमाणेनदोषोभवति ॥

अंगसंज्ञासाजसंज्ञाद्यनिमित्तोपस्येतिलोपः प्रसमेतरशाश्दमादेशस्येतिलोपस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वंनास्ति
माम्भादसिद्धत्वमितिके चाविदभ्रपगमान्पदान्तरपेक्षयदसंस्कारपक्षेस्याविवक्षावोनानादिशाश्वः प्रवंस्त्रीयाहशनिः

सत्त्वमितिभावः नचमहान्तसादित्यत्ययेंगमित्येवास्तुमहान्तादीत्यस्ययस्मात्मत्ययविधिस्तदादीत्यस्यचपर्यायत्वेनपर्यायेषु
तालुवर्गोरवविचारस्तात्मशात्मयोगविभागेनवसमाणपरिभाषालाभायतत्पामासस्यावश्यकत्वाच्च स्त्रीश्पतीनिशहान्तार
माणावनः वस्यचस्तस्यरयादेशश्दमईप्रत्ययस्येतिलोपः अग्निहोत्रीशनुयस्माद्धिविस्तदादिमत्ययेंगमित्युक्तेयभमत्ययेंगत्वेनसे
वविधेः ममासत्यालाभेनमामिः माभादितिवत्तानत्तारपदापानिर्देशः नचनत्रापिलोपस्यासिद्धत्वेबाम्रयतानत्वासेरभावानय
स्येतिलोपमामित्तिमितसमुदायोपस्तानीतितस्त्रीशहस्येपदापेक्षणादित्यादिशेननेपिपामः मामादिष्टादितिश्यदिनपदान्तेनि

सिद्धान्तचन्द्रिका ॥

८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नन्वविधिग्रहणाभावेऽपि यस्मात्प्रत्ययस्तस्य क्रियाकोऽत्रानर्थको नेत्यत आह अपि त्वाहू विघ्नत इति परत्वात्तस्मा पीति यद्यपि यस्मादिति पंचम्या
परत्वाद्व्याहारः स्थो भवेद्वत्यावश्यक नैनत्याप्यनावनैव विद्यानिः स्यातनन्विधीयत इत्यस्यापि अपि वार्थे विधिग्रहणमिति प्रत्ययग्रहण
स्याप्युपलक्षणं भसंज्ञायां चेति न च सति प्रत्ययविधिग्रहणे यदि भमिन्नव्यापि यस्माद्यनादिप्रत्ययविधिरिप्सर्यन्ता भावात्र भसंज्ञा स्यादि

त्यपेति यस्मात्प्रत्ययस्तत्र विधीयत इत्यध्याहृत विघ्नत इति मन्त्रः इति पृथुनेति प्रसति विधिग्रहणे परत्वाद्व्यस्य पर्यायाहुः स्यातरर
मोऽस्त्यापृथुनामप्रत्ययो निपात्यते इत्यादेशस्य वेयाघसेत्ति वोपलदेहं मन्नदाद्यवर्णयदातिर्मोऽस्य भावः पृथुनाचप्रत्ययं नदादीपनीमे

अथ विधिग्रहणं किमर्थं यस्मात्प्रत्ययस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गमितीयतात्र मानेऽपि पृथुनामपृथुनाप्राप्यपि प्रसज्येत विधि
ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति तदेतत्प्रत्ययग्रहणे न विधिग्रहणे न च समुदाये न नाङ्गेयत्नेऽन्त्र
योगः यस्मात्यः प्रत्ययो विधीयते तदादिनांऽसत्वेऽङ्गसंज्ञं भवति ॥

मन्त्रदाहृत्ययां नन्त्रियमाणेऽपि विधिग्रहणे प्रत्यंगसंज्ञामाप्नोति प्रक्रिदित्यधिशाहात्तम प्रत्ययविधिः पृथुनाप्रत्ययस्त्र परत्वं
न प्रांगसंज्ञायो भसंज्ञायां च सत्यायस्येति लोपः मामोतीत्याह तदेतदिति प्रत्यासत्तिमायाप्रवणायस्मात्यः प्रत्ययो विहित स्तस्मि
न्नेव प्रत्यये परतस्तदादेस्संगमित्यर्थः ।

दितिवाच्येन स्यात्प्रत्ययविधिलक्षणं यन्तादेः प्रत्यये भत्वमित्यर्थः स्यात्प्रमासतिन्याया नाप्रयत्ने नैव स्यात्य प्रत्यये पदेनेविति भावः पदस्येतिलो
पश्चतिरको वीति तुभः माशिरित्यत्र शारीत्यापत्तेनापविभक्तिनाननाम्न नलोपश्चतितदाशयः इमाहेति प्रमाणकापामाहे त्यर्थः
प्रत्यासत्तीतितन्नायमहनितासाप्रमेवोभयाभितिभावः विधिग्रहणमनर्थकमाशयबोदीवं इति दीर्घान्तत्वंमित्यपि वोध्यं जनिनेत

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰उ॰वृद्धि॰ भाष्ये घनहारीति आदिग्रहणाविषय इत्यर्थः ननु दीर्घविधानसामर्थ्यादङ्गत्वे पि दीर्घो न आद्यन्तवत्त्वेति चिकीर्षीमित्यादौ भावे
कार्ये प्राप्स्यति अन्तवत्त्वेनाङ्गत्वान्नापि दीर्घे व्यवस्थितत्वाच्चरितार्थ्यं वा अथ करोतीत्यादौ गुणोपि प्रयोजनं न युध्यते इदमिति कृते नात्र इत्यर्थः ननु इ
त्युत्तरेङ्गत्वेन किंचित्प्रयोजनमत आह हन्तेर्योरिति सत्तिनिसममीतिभावः भाष्ये नित्यस्य प्राप्स्यते आदिष्टमन्यादृशा वाष्परायणमपुनर्

करिष्याव इति विकरणान्तस्याङ्गसंज्ञायां सत्यां नान्यत्र धनमतो दीर्घो यञीति दीर्घत्वं भवति अत्र पाणिपाद इत्याद्यवसान
पथान्तोपधा इत्यङ्गं तस्य च सिलोपो वा वलीति पत्वोपदीर्घत्वे न बहुले उशनीति पदान्तम पदादित्वाद्यञ्जनेपि च दीर्घत्वं सिध्यति इ
धीनीत्यादौ नपुंसकापन्नत्वात्प्रसिध्यति पूर्वान्तवत्त्वसामान्यतया दित्वसिध्यति पदान्तभक्तपत्वस्ये दं प्रयोजनमादिग्रहणस्य सर्वो

अथ घनहारीत्यादिग्रहणं किमर्थं अङ्गसंज्ञायां तदादिवचनेस्त्वादितु मर्थं अङ्गसंज्ञायां तदादिग्रहणं ज्ञापनेस्त्वायर्थं नु मर्थं व्र
सार्थवत्तावत्करिष्याव करिष्याम इति नु मर्थं कृयानिवन्नानि भित्त्वादेरुपसंख्यानं भिनत्तस्याह नञ्चापसंख्यानकर्तव्य
भिनत्तः भिनत्ति छिनत्ति अभिनदच्छिनत्त इदन्तः ॥

नपरस्यस्यापि नन्त्यप्रयोजनमेतत् भिनत्तेरिति भित्त्वादेः कृतयोरिमर्थः भाष्यकारस्तु वत्तेनोपाख्यानं करोतीति भिनत्ति इति ८
भिनत्तीति रूपोदाहरणामेनत्का पोदाहरणं च अभिनदिति भित्तत्वाच्चमिनेङ्गसंज्ञायामसत्यां अङ्गमेनस्यात्त्वमङ्गस्ये
पसंख्यापते ॥ =

तः फलितार्थकथनपरं भाष्यमित्यर्थः अन्ये तु भिन्नमीमांसा वाङ्गत्वाभावे तत्त्वपपतुणायां काकभिधारये णासमाधानं चह्लहेत्नमसंग ७
नसादित्भाष्यासायपाङ्गः नञ्परत्वात्स्वमेवाङ्गमोनग्राहिनमनादिनि ताव स्यापाभङ्गनि पदे भिधीमादाङ्गं धित्वेनसादितिवो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ननु संयोगान्तस्य लोपे सत्यनेनांतरंगत्वात्तद्दितलोलिप्सोः कृमिति न दोषो न स्यात् द्विर्वचन इति पूर्वं पातस्य लोपेन भवितव्यमिति चेन्नाद्विति
भावः ननु द्वित्वात्प्रागेव लोपे कृते न दोषो न स्याद् अभ्यासेति नुपरिमाह्यदाघवर्णयः कित्वे नेतम एव सिद्धमिति भक्त इति भाक्त नद्वे
स्थिति द्वित्वादिव्यर्थत्वात् महादेवेति इद्रावित्यपवादत्वाद्यथान्यायं पूर्वापरयोः समासोद्भवाः सदिह पूर्वं पातः लोपे नेति स्थापेनोपपदमितिस्वरे भग
वता वार्तिकः इडुणोति स्तनस्य संयोगादेर्गुणोऽनित्य इत्यवादीनि निर्दिष्टेत्यर्थः अभक्तत्वस्य भेदोऽस्तापितमिति इदन्तापकेऽकथमिति
सच सत्याद्विरिति हि द्विर्वचनेऽस्तानेस्याभ्यासस्यवायेपीति द्वित्वानेमत्वात् स्तनस्य संयोगादेरिति गुणो न स्यात् यदा न पूर्वं धातुरूपस्यैव
गुणमतेऽस्य लोपस्य लोपं दोतं रंगत्वात्तद्दितेनेन रूपस्य स्वरूपेण ग्रहणात् स्वात्माहादेवमस्य विधिरिति संज्ञासिध्येन व स्वात्मस्व

संच स्करतुः संचस्करुः किं च नः कारणेन सिध्यति स्वरोऽवद्विरस्तात् वृद्धिरेषः स्वरन्तरंगो गुणः प्रसिद्धं वृद्धिरंगमन्तरंगेव
सन्ने तत् संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणात्स्वर्ययदि संयोगोपधग्रहणं किं पनेनार्थः संयोगादिग्रहणेन स्वरूपि
स्स्वरतुः सस्वरुरिति संयोगोपधस्यैव सिद्धं भवेदेवमर्थं नेनार्थः इदं तन्न सिध्यति संचस्करतुः संचस्करुः ॥

द्विर्वचने हान्तेषां रूपः स्यपमेरिति स्वपः शोषे संचस्करतुरिति सिध्यति किं न संस्काराणीष्टं संक्षिपतन इति यद्गुणनिह्नतयेकारस्य
ग्रहणेनाभक्तत्वं स्वरोऽस्तापितमिति पूर्वमपि योगमतेः स्तादिष्टते नास्ति स्वरूपसहितस्यागमं संज्ञातिगुणेन स्यादस्यपर ख्याने ॥

विसंयहास्य इति मनेतियोधः ऋतश्चेद्गुणनिह्नतये वचनमेव करिष्यमाणं तत्त्वपदे किं च स्वरोः भक्तत्वे सकारादेर्पीत्वाभावात्तस्य
शवस्य कथं द्वित्वमितिस्य योभिर्विभाव्यं यद्यप्यमत्र पूर्वपविणः स्वरेन वचवनाभिमानानस्यै च करुः इमाहीन संयोगादित्वाभावाद
पि गुणेन मास्तेति मर्याणिसंयोगोपधग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकेन साध्यः यद्यप्यवयवाश्चयत्वभावस्य चमूषस्य घस्वाभावात्कथं न
नापि सिद्धं लयाप्यपदस्य वर्णानिरूपितमुपधात्वं संयोगस्येति निरूपकमलतरुणोष्ठस्य र्थ्यं वध्रीदिदिरिति स्वामिमानं ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

म॰व॰चन्द्रि॰ नन्वनद्यादिग्रहणे सति कथं तस्य केवलग्रहणमत आह व्यपदेशिवदिति तस्यादिरिप्रकारः शनिद्वेवचने हि प्रयोगनस्त्रीकारादिस्मर्थः
भाष्ये किं पुनरिति मञ्चन्द्रपपाद्यं नस्तुहोवाद्भिरंगतादित्वेविद्धर्भेनोपसर्गनिमित्तवात्मुहोवाहिरंगतमेवं वनस्यासिद्धत्वादिस्मै सवा
गत्वमिति भावः नत्वासिद्धत्वेनांगतसाधुनेनैव संयोगाद्धिताभावात्कपगुणः स्यादत आह स्वसमेतादिति तथा च नत्वामध्यानस्यैश
9 नासिद्धत्वमिति भावः स्वस्वरनदिमस्य संयोगोपधग्रहणेन सिद्धावपि नश्यसामर्थ्याभावात् ग्रासिद्धत्वाभावानुपपत्तेः संयुक्तस्वनदिः
तादिनासिध्यतीत्याह भवेदित्यादिसेचलात्नृ नित्यमेनेन तस्मात्संयोगोपधग्रहणसामर्थ्यापपन्नयेसंयोगादिग्रहणमपि कार्यमिति भावः

तस्येवेति व्यपदेशिवद्भावादिति भावः तस्मादिति तिमिदुग्रादिर्भकारः स्यादिर्भितदिमस्येति भवसंगसंज्ञापवंकरोतेर्हि

किं पुनः कारणं न सिध्यति इतरन्तस्य वाग्रहणं भवतीति वक्तव्यं किमिदं नदाद्यादिवचनात् सिद्धमेतत्कथं नदा
द्यादेर्गसंज्ञं भवतीति वक्तव्यं किमिदं नदाद्यादीति तस्यादित्वदादिः नदादिरादिर्यस्य तदिदं नदाद्यादीति एत
द्धि नद्यादिर्हृष्टाः कर्तव्यः न कर्तव्यः उत्तरपदलोपात्र द्रष्टव्यः ॥ ॥

वेवनेकनेचरत्नसाहेस्थिने यस्मात्तशब्दान्यमयविधि तस्यादिरिप्रकारः स्यवादिरिप्रत्नसाहस ॥ 5

नन्वसंयोगोपधग्रहणेऽहतेनेपदिनस्यामर्थ्यात्प्रासिद्धत्वाभावस्तरेंगतेपि तद्धिवयेनत्द्भावः स्यादितिन त्कारणेपि नदासिद्धिविधिप्र
धीत्वाभिमेतः नत्वासिद्धत्वाभावकृतोगंवनासिध्यतीति पुनः शङ्कितिकिं पुनरितिपर्वहुहोवाद्भिरंगतादिस्मादिभाष्यपोजमतिके
विस्तरेण भाष्ये तु दोवाद्भिरंगत्वादिस्मादिः किं पुनः कारणं न सिध्यति [illegible] ग्रहणः उपसर्गार्थस्य
योधातो पूर्वमेव नतनमतपेक्षतेर्हि वचनात्स्वेंमतरंगनशकैकोपसर्गनिमित्तवां स्तुहुशतिलिङ् स्त्रसाहात्धिष्यभावेनसंपा
गोरंगत्वाभावाद्गुणानयामोतीतिभाष्याग्रयः तिमामाणिकाः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ननुष्टमृखेवाधानयोगीकारेयिकरियामरत्मादौमुखाथ्येनेपिवामितार्थ्योदश्चलवणार्यांमामाभावेन ग्रादृश्ह्यपीनिमग्निलस्मिनि
नसलस्वनिम्रूपः शिष्टमयोगादिनिमावः नद्वयवेशनितद्ग्यवयवश्मर्थः भाष्येग्रक्तपरिमाणाना नियतपरिमाणाना एकेनाप्य
पायशनिस्तीयानकर्नेरिवसावाधाद्न ग्राद्गृग्रयापेशनि नचैकस्यविघ्यमानस्यापायेकरणानासंभवनीतिसामर्थ्यान्नाभावेनेनित्तापने
उष्टमृखशति यथागतार्थतान्मुखमाहूनिहनितस्नयाश्वैमानिपाविंनेश्ह्यपिशनिलसंतलणाभेदानदवयवेनळूहोवर्तनशतिनदव
यवादिनाभिन्नत्वेः हूनयोरेगसन्नासिध्यति एकेनाप्यपायशनि ग्रपायेनस्वरूपस्यापगमेएकेनकरणेनएकाभावेनेमर्थः प
नथयाश्टमृत्तमिवमस्तस्निश्टमृगः खरमृतः एवंनद्यादिनद्यादीति नदेकदेशाविज्ञानाह्यासिद्धं नदेकदेशविज्ञानाह्यासि
द्धमेतन् नदेकदेशभूतः नगरदृशोनश्सनेनयथागंगापद्मनादेवनेनि ग्रनेकानदीगंगापद्मनोचमविषयंगंगापद्मनाग्र
दृशोनगरसनेत यादेवदत्तास्योगभीदेवदत्तागदृशोनगरसनेविषमउपन्यासः इदंकुविच्छद ग्रयतपरिमाणानामर्थानां
वाचकाभवंतिपएतेसंख्यामाह्ः परिमाणयाह्यश्च एवमसयेतिएकेनाप्यपायेनभवति द्रोणः खारीग्राढकमितिनैवांपेक्ष
भवन्तिनवाग्रनेकेविषयावदेवदत्तहवनिनवेदाङ्गः एएनन्नानिपाह्या ग्रनेनंद्रमितमिति खार्यामपिभवतिद्रोणेपिग्रङ्गः न
नीतःक्तस्यशनिन्निम्नवत्यपिभवतिवीटकाशिकामात्रेपिद्वयेग्रङ्गसंस्वाचा एकपरिमाणानांनादिपनेसाकेनाधिकस्यसान् प
वेनस्तोवायेमह्नीनिस्तापयतिनदेकदेशनह्रद्शोनगरसनशति ॥

यावर्षह्रतेदुर्भिक्षमितिवर्षमभवत्करणंसंपद्यते ग्रगसंज्ञावापीति यस्मात्स्वपविधिस्त्रदादीतिविशिष्टरूपपरिग्रहात् ॥
एवंचैकाभावेनपंचादिशाश्ववाद्यरूपापेपंचादिशाह्यानभवंतेनदनिभावः नगरदृशंतम्मदृपयेति विशिष्टरूपपरिग्रहादिनिएवमपस
गादिसंज्ञाग्रपिग्रक्तपरिमाणान्त्र ह्वान्नम्ने तैलौकिकरेदेशाविक्तनम्यापेनेत्यपिपोध्यम् ननुभक्तत्वानदेकत्वदेशत्वमेवासिद्धमतग्रा
दृ तन्मप्योनिभाष्यदादोर्णिनयदाहोपेशत्यर्थः ग्रसनीनिनदभावेममासांतमापीसानाभावादिनयर्थः निवेधारोति ग्रगसंज्ञापिम

तापेपरतः सर्वसकार्यमितिभावः ॥

प्र॰च॰चंद्रि॰

तस्मिन्कर्तव्ये इति तन्निमित्तं गणे कर्तव्ये इत्यर्थः तदाहेः संज्ञानसेन निवाकसंस्कारपदे इत्यत्र शब्देन समक संस्कृतेन समये पतज्जनितरं
नपिनाससचितमिति भावः यस्मिन्नतद्दोषेन नावद्वादितत्वाद्वितीयप्रमथग्रहणं परामृश्यते नेतदाकेनेदानीमिमाविभाषा संगः
तिः नादितदेकरणोग्रगणकार्यकाचिदनुपपत्तिः अगसन्तायामगसे तथिह समदीर्घादिविधि सम्भवादनन्नाद् अवयवनिनित भि

तदेकदेशभूतमिति ननमध्यपतितानादेशकदेशानावसायः स्थर्थमिति यस्मिन्हितीये प्रमथग्रहणं प्रथम विधानमात्रमति
वहाङ्गसंज्ञाद्वीपाद्यस्य यामेतिननमनर्थोविधानानतनमाङ्गास्यपरपदस्यात् पुनः प्रथमग्रहणं तु पसाधप्रमयाविहितः स
पदयदिपरोभवतितदङ्गसंज्ञाभवतिपञ्चप्रमसप्रोविहितः नासौपरः तमदाङ्गं त्वममपवलस्याभवतीनलमंत्ताग सेतिनिषे
धोदिपञ्चादेशकार्यसाङ्गहाभमिन्नकर्तव्ये ननिषेधप्रवर्तनात् परिमाणार्थं चेति प्रमयाद्देवदनश्रोदनमपातीदितिदेव

पदयंनेदमरसोरकोरिति सककारयोः प्रतिषेधं चालिकयंकृतत्वात्पकंदेशमदसोः कार्यमुच्यमानेकः प्रसंगोयत्न
ककारयोः स्यात्प्रयत्नित्वार्थः तदेकदेशभूतेन ग्रहणेन गृह्यतइतिततः सककारयोः प्रतिषेधप्रातिनिप्रयाहितीयं प्रम
यग्रहणं विमर्थं प्रमयग्रहणं यदादावप्रसंगार्थं प्रमयग्रहणाक्रियतेपरादार्थं गसंज्ञामाभूदिति किं स्यात् हृस्थर्यं ग्रहर्य
भ्वर्थं अंगसेतीपतुचेडोसाता परिमाणार्थं च परिमाणार्थं चाहितीयप्रमयग्रहणं क्रियतेयस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेः
मितीयत्न उच्यमाने दधानयस्याङ्गसंज्ञा मा भूदेत ॥

स्तमाहान्त्यप्रमयस्याविधिरिति तदादेः संज्ञानसाङ्गसंज्ञायां समारोदेवदत्तशब्दात्सर्वोऽग मः स्यात्प्रमयग्रहणे तु सति यस्माद्यः प्र १०
सयोविहितस्तस्मिन्नेव परतस्तदादर्गमितिविज्ञायमानेनभवत्यतिप्रसंग दोषः द्वाभ्रतयस्येति दशग्रहणं ग्वादिभ्यतैरस्यानयेनेभ
वोदाशतयः पनतानियममनियपादेनार्थयनप्रदयास संख्याविवक्षिता अवयवानविचार्थसरमाते सम्पक्कोरोति ॥

साम्प्रोदनः क्रिमिशहाहोमादिनावेदाषिहितीयेकवचनं पवंच्नयदंगाधिकारस्यावर्तनेदेवप्रमयग्रहणसापिदनिभावः नामः
ममयसमुदायतेनममपत्तामावर्दितदोषं पनहयनप्रर्थवतोरभावपासिद्दोमति विस्मम ॥ ० ॥ ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्च निपातावद्योरिति पदं वर्देववत्नः प्राकरोदित्यत्रदेवाद्यर्थं मपि प्रत्ययस्यादित्तिबोध्यं न तु केवलस्मादेन दं न ग्रहणमावात्समत्रयोग्यो न
ग्राह्यपदे नित्यत्वास्थितत्वत्र समुच्चयः तत्र तदंतविधेः प्रत्ययग्रहणेवापवस्यायतीति निषेधाद्योगः प्रत्ययविधौ तन्नाम्नः प्रहतिः स्वेहत
प्रत्ययविषयतादस्मादितिबोध्यपदान्तिमिति हल्नहितेमादौ पतेनमहत्तेन तदादोस्यपाप्सेदोपयोगेन तदंतस्येत्यक्तभित्यपारेलमस्या

तेनंहीति सूत्रमित्यर्थः प्रत्ययपद्इति महतसेतितेनत्वात्स्यापाभिस्वाक्त्रमिणोपपत्तेमादौवैस्दोर्वीघभावः प्राकरोदिति त्वहिप्रतः
पूर्वस्मानिपातावधेरणगमोविधीयमानउपसर्गादेः स्यात् सिद्धोतीति पत्रप्रर्वः कार्यितेनाश्रीपदेनतत्रतदादेः कार्यम् वतिनत

ततरिकर्तव्यं केनेदानीमंगकार्यं भविष्यतिप्रत्ययइतिमहतमांगकार्यमेवेयदिप्रत्ययइति महतस्यागकार्यमधीयेप्राक्
सेत् उपेदित्युपसर्गात् पूर्वावस्थदोमाभूतः सिद्धंत्प्रत्ययग्रहणेय स्यात्समत्रादितदंतविज्ञानात् सिद्धमेतत्कार्यं वश
त्ययग्रहणेयस्मात्प्रत्ययोविहितस्तदादेस्तदंतस्यचग्रहणेभवतीतिपत्तापरिभाषाकर्तव्याकुःइनर्थाविशेषः प्रताप
रिभाषावाविशेषेणप्रत्ययग्रहणेवा अवश्यमेषापरिभाषाकर्तव्यावहूनेतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि प्रयोजनंतथा
तथानिपातिकप्रत्ययपदसमासतदंतविधिप्रत्ययः ॥

प्रत्ययोत्तः संज्ञातत्राश्रीयते तत्रतदादेः प्रत्ययांतस्यग्रहणंभवतीत्यर्थः
प्रत्ययग्रहणेचेति प्रत्ययोगृह्यतेयस्मिन् सूत्रेतदंगसंज्ञासूत्रमित्यर्थः अवश्यमिति क्विपमात्तोप्यस्मिन्सूत्रेपरिभाषावश्य
कर्तव्येतिव्यापितास्याःपरिभाषेवाश्रयणीयानतत्सूत्रमित्यर्थः ॥
तदुक्तेः एवमेद्दूत्नास्तंतुहेरिमादौतदेरितिपंचम्यंतमित्यपि
बोध्यं सूत्रमत्रसमकांततात्प्रत्ययग्रहणमित्युक्तमतत्राह्यप्रत्ययइति तत्रस्थेतिसंज्ञानस्यानत्वान्यापितदिकतावश्यमर्थः नव
समासग्रहणकृतनियमेनप्रातिपदिकतंदुर्लभंतिपमस्यभेदसंसर्गाद्याकार्यवत्समेदायविषयकत्वात्तत्रवनहितानासतोरत्वानर्थ

म.व.वृ.६ असामर्थ्यादिति परिस्पानन्तरामन्नंतेश्रोपनीत्यपिस्यादितिभावः विवदितायामपीतिवत्तानन्तरसंख्याविवक्षायांफलाभाव
इतिवत्सामः ननुअहहेति ननुदेवदत्तोगार्ग्यायणश्चयपदिगार्ग्यापसंदेवदत्तस्तदासमहस्यान्तामिरेवन असामर्थ्यात् अपनमत

संतानस्येति ननुअसुतलकशस्रोतिमहंतंश्रमितिसमुदायस्यांनेहमअवणान्सहवंतन्नात्सत्त्वांनपरिभाषायोसमुदायस्य
सवंतन्नात्अवयवस्यसापेक्षत्वात्असामर्थ्यान्नभवतिमन्ययः स्रहेसति हसपेतिविवदितायामपिसंख्यायांसमुदायस्य

धात्वदेवदत्तश्चिकीर्षतिसंतानस्यधातुसंज्ञामाप्नोति प्रातिपदिकदेवदत्तोगार्ग्यः संतानस्यप्रातिपदिकसंज्ञामाप्नोति
मन्ययमहंतंश्रत्रमिकृतिसंतानान्तमयोत्पत्तिः प्राप्नोति समास अदृस्यराजः पुरुषः संतानस्यसमाससंज्ञामाप्नोतिन
दितविधिदेवदत्तोगार्ग्यायणः संतानात् नहितोत्पत्तिः प्राप्नोति स्वरेदेवदत्तोगार्ग्यः संतानस्यान्तोदात्तत्वंनिसमि
त्याफल्नत्वंप्राप्नोति मत्सपग्रहणोपस्मान्सनदादेग्रहणंभवतीतिनदोषोभवति सातत्यौषाकर्तव्यानकर्तव्या॥

वंनत्वात्समासप्रसंगः परिभाषायोनसत्यांसमुदायस्यासवंतत्वात्सवंतसमुदायसत्वसंख्याविवक्षायांसमासाप्रसंग ११
न अवयवस्यसापेक्षत्वात्समासाभावः संतानानहितोत्पत्तिरिति ननुअहहेतिसंतानस्यानांशवसवरुपोत्तरः॥

योरि अपत्यवत्तासमर्थोननु अपत्यसमानाधिकरणविशेषणोनापियदिदेवदत्तोयोगार्ग्यस्तस्यापत्यमित्यर्थेहितंदिदेवदत्तस्यगा ३६
र्ग्यस्यापत्यमित्याद्यहणप्रमितिवन्नदेवदत्तोगार्ग्यायणोभक्तिरस्येतिविवक्षायांगोत्रसंज्ञयाखेभ्यश्चनित्यसाहित्याहित्यभिप्राय

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

योगविभागश्चेन्न च द्विलीयस्सोपयोगाभावादित्यमयुक्तं दृष्टादंगात्तत्त्वमतोगस्येत्यादिव्यवहारनिर्वाहाय द्वितीययोगो आवश्य
कइति भावः सोपस्कारतादीन्द्रहणापेदनादित्यर्थः अवनमेश्माद्देनऊलस्थितविशीर्णाद्युपोरनपायविभाषयाक्रान्तत्वाभावात्तत्र

एवं वक्ष्यामीति योगविभागोत्रक्रियते यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययस्येकंवचं अत्र सोपस्कारतात्सूत्राणां गृह्यमाणेग्रहणत

एवं वक्ष्यामि यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेगृह्यमाणेग्रहणे ततः यंगे अंगसंज्ञं भवति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्य
येप्रत्ययग्रहणेयस्मात्तत्तदादेर्ग्रहणं भवतीत्यनेन अवनमेनऊलस्थितेन तत्तानत्रुटुकेविशीर्णेनरातत्सगीतकेनसत
ऊलेनचसमासोत्तयासोति एवमदित्यप्रत्ययग्रहणेयस्मात्सतदादेर्ग्रहणं भवतीत्यकात्ततोवक्ष्यति कृद्ग्रहणेगतिकारक
पूर्वस्यापि भवतीत्येषापरिभाषाकर्तव्याकात्येनस्याः परिभाषायाप्रयोजनमेतत् यथोतनेसमासतद्धितविधिस्वराः समास
अवनमेनऊलस्थितेन तत्तानत्रुटुकेविशीर्णेनरातत्सगीतकेनसतऊलेनचसमासः सिद्धो भवति समासतद्धितसांकूटि
नेवावकाशोसंख्यातातद्धितोप्यतः सिद्धाभवति तद्धितविधिस्वरग्रहणत्यागतः ॥ ॥

यः समर्थोनेयमयेग्रह
इति वाक्यशेषो
माणेयस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिग्रहणं तत्समर्थः सांकूटिनमिति अणिनुगश्चेतिपरिकूटिरिनित्येनस्मात् ग्रहणात्तदादेर्वाद
हेहिः स्यात्

देनरूपोनस्यदत्ताभावान्तुन्केनदेयेन समुत्पेक्षतीतिसमासविभक्तलकौनस्याता आद्येवायलेअत्रमेमनालभ्यत्वं योगेस्याकेऽशी
स्वत्वकर्मव्यवहारेणणचः स्त्रियामनेनकर्मव्यवहारसंमेत्रनिषेधः सांकूटिनेअभिविधौभाववरऊणस्तामूटिनमित्रिनिहृसयोटोपिभावेः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मन्त्र·वृद्धि·

ननु दूरादागतेनोदात्तत्वं साध्यं तच्च समासस्वरेणासिद्धमत आह आगम्यतेऽस्मिन्निति शब्दस्य योगो भूतकाले घोऽनन्तरायणतिस्वरेण
कर्मणि क्तान्ते उत्तरपदे गतिरनन्तर इति विहितेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण ततो दूरशब्दस्येति अयमपि परिभाषासाध्य एवाहुस्तत्स्वरेणेति दू
दुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः एतस्मादपि परिभाषयैव सगतेः सीत्स्यतेनेनत्याभिप्रायेणतानन्तुगतिस्वरेण सर्वबाधितस्य पायेत्य।
सकथ्य उनः शामिरनत्राह स्थानान्तरमामनन्तादिति समासान्तरमामनन्तादित्यर्थः पत्नीगने कृतनात्क्तान्तस्य परं नोदात्तत्वं तस्यैव सोपवा

दूरादागत इति आगम्यतेऽस्मिन्निति कर्मणि क्तः नन्वगतिस्वरेणाद्युदात्त आगतशब्दः ततो दूरशब्दस्य स्तोकान्तिके समासः पंचम्याः
स्तोकादिभ्य इति लुक् अत्र समासान्तोदात्तत्वे मामेन दप्रवाद् कृत्स्वरेणाद्युदात्त आगत शब्दे मामे सगते रपि क्तान्तत्वात्तस्यान्तोदात्त
मनान्तगतिस्वरस्य बाधकस्यापि बाधकत्वात्तथा चैव नक्तेति सिद्धमेतोदात्तत्वं यदप्यमिति अनेनत्र ग्रहणस्य प्रयोजनमभ्यन्तु

दूरादागत इति अन्तः थाथ वन्नक्तान्तविकारणामित्येष स्वरः सिद्धो भवति ह्यन्नग्रहणे गतिकारक पूर्वस्यापि ग्रहणं भव
तीति सामेत्यैषा परिभाषा कर्तव्या न कर्तव्या आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदयं गतिरनन्तर इत्यनन्त
रग्रहणं करोति यस्मान्नस्य ॥
तमित्यत्राभिशब्दस्य व्यवहितस्य प्रकृतिस्वरो माभूदिति यद्वैषा परिभाषा नस्यात्तदा नन्तु
तशब्दस्य क्तान्त उत्तरपदे व्यवहितेऽपरतो गतिस्वरो विधीयमानो नैव भामोति किमनन्तरग्रहणेनेत्युक्रियमाणमस्याः परिभाषाया:   ११
सद्भावज्ञापयतीत्यर्थः ॥ एः ननु कारकादुत्तरक्तान्तस्यापीति उत्तरत्वात्तस्यापि गतिस्वरस्य बाधकस्यापीति थाथादिस्वरबाधकस्या
पीत्यर्थः बाधकत्वादिति समासस्यानेरमाभ्यानेरिशाहृतेनेति भावः यद्यपि परिभाषाभावेऽकृदंतत्वाभावात्कृत्स्वरामामो समासान्तोदात्त
त्वेनेदं सिध्यतीति तथापि परिभाषासद्भावे पिसिध्यतीत्युपन्यासः प्रसारितपकदेशाद्दूरागतात्क्तान्तापरिभाषाज्ञापनत इति भावः अनेनत्र ग्रह
णेनानन्तान्नप्रत्ययमत्र ग्रहणे प्रत्ययादिस्यापवादोपस्थानमितिनान्यथैप तत्र विस्तरेण गतिरनन्तर इति सज्ञेषवेशापादीपिकाने॰

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सूमिइं नं तिङ्. सात्ववपीन्द्रवपि मनाहार्यः नद्धि. संबुध्योरिति निषेधोऽत्र न वक्तव्यो विधेरिति साहृत्तत्र पस्य विशेषणत्वान्नं दन्तत्वाभावे ऽनिभा
वः न च तन्दन्तविधित्वाभेपि व्यपदेशिवद्भावेन केवलस्य तस्य घसापि मामोत्तदन्तत्वं तन्नपेक्षनं तग्रहणमिति वाच्यं दृष्टिस्त्रसवैयामिनमादीनं दृ
मैत्वस्पेत्तामहतिकल्पनात्तद्दीनतात्पर्यपरत्वाद्वाधितेतिङ्वद्भावाद्वत्वत्वविमतिषेधेरिम्नेकोरीनिभावः न वङ्नः पुंवत्वं संभवतीति भाषा

सूमिइं नं परं यं तग्रहणं किमर्थमिति अत्रसंतग्रहणोऽस्त्रामिइमेव पदसंज्ञास्यात्तन्नत्राग्निर्धिमादौ सात्पद्यघोरिति घत्वनिषेध
मसंगत्वमेव तदर्थमपयं तग्रहणं क्रियते न तर्कुनं यं मन्यथग्रहणे घसात्स्वविधित्वमनेनपेक्षणापरिभाषयात दन्तविधेर्व्यवस्थितिः कु
मारी गौरिति चेति तत्वं तत्सवसंज्ञायं सत्यात्तयोनरपरत्वात्सवन्कुमारी शाहृस्य पुंवद्भावं परत्वाद्बाधित्वास्यात्तस्य पितपरत्वो गौरीशा

सूमिइं नं परं यं तग्रहणं किमर्थं न सूमिइः पदमिसेवोच्येत केनेदानीं तदन्तानां भविष्यति तदन्तविधिना अत उत्तरं पठति प
दसंज्ञायामेन वचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थं यदसंज्ञायामं तग्रहणं क्रियते तापकार्यं किं ज्ञाप्य
एतत्सूत्रापयमाचार्यः अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं नेतरसमयो घतर
समवेतसवसंज्ञा न भवति किंचस्यात्कुमारी गौरितरा वादिइ नवाद्भसौ भवतीति इस्वत्वं प्रसज्येत चेतन्नज्ञाप्यते तस्मा
घेताधात्तवरं सन्तग्रहणं कर्तव्यं कृतद्धितसमासाश्च तग्रहणं कर्तव्यं इदन्तीप्यतापकार्थं हेतावक्रियेपेन्यासएव पद्यः
च्यते कृतद्धितसमासाश्चेसंवग्रहणं कर्तव्यमिति नकर्तव्यं प्रयोजनादीनि वर्तते कृतद्धितां तं चैवार्थवत् ॥

वृत्तस्यात्ततः कुमारिभौरीतु रेतिमामोति कुमारगौरिन्तरेति चेष्यते भाष्ये तत्समासमदर्शनपरत्वात्तत्प्रपांसमार्थं ताधात्तवशि
प्रत्ययासनादीनामेव केवलानामापादसंज्ञा स्यात्तन्नत्राविकोषदिमयस्तनष्वपातत्वात्प्रमपोमूर्तोनदादेरेवान्तवात्मनः सर्वोऽसा
न्. कृतद्धितेम्यशसन्तग्रहणे केवलयोः कृतद्धितयोः भीतिपरिकसंज्ञास्यात्तत्रमृभिरादिद्विदीनिद्विवन्सत्वत्स्यात ॥ अपणात्तात्रतपद
तत्वार्थं केनापि विनिमयत्रपुत्रेघुसंतकस्योत्तरपदविशेषणात्तकेवलस्य वङ्गतरपरत्वाभावात्तयपरत्वोन इस्वमाक्षिविनिभावः कुमारितोपि
गोरीशाहेनासिलादिषिनिङ्वत्समामोतिकुमारिगौरीतरेत्यपिपाठः न च तदन्तविध्यभावे ज्ञापितेपि प्रत्ययपरत्वाद्यमन्यथा प्रसंज्ञाया

गर्भेषु गिरिषु ॥

प॰च॰वृ॰ अप्रधानत्वमिति विशेषणत्वयाक्रियाबोधकस्यापिद्वित्वं नादेरनसंगतसेतिसत्वेः धातोरित्यत्राधानत्वान पगमतापनादितिभावः प्रत्यय
निमित्तमिति लक्षणाग्रहणादितिभावः नचकेवलहलन्तानहितानांचप्रातिपदिकत्वेफलाभावः ग्रामामिपदिकादित्यादौ शाहत्वप्रविशेष
मात्रायतदंतविधात्र्ययणेनतलाभात लोकिकोलाकविदितात्र्यपलेःएवदग्रहणानदंतस्यापिनप्राप्नोतीतिभावः सामर्थ्यादिति हत

येद्ध्रवत्स्तेनतभवनत्मधात्विरितिनिषेधात्नापिमत्यपलक्षणेनशमोनिमत्ययनिमित्तमत्यसपत्नार्थेविधीयतेतत्मपलोपे
भवति नत्वमस्यत्वेवघत्वार्थंतदपित्पासत्वार्थेनेनवचनशतेनापिशक्यमाश्रीयतेकेवलस्यचतुहितसमीतपदिकसंज्ञापास
त्सामोपगवश्यत्राणिवसाः प्रातिपदिकोःनेतगनत्वाद्युद्दनस्यातदंतविधानदोषानवताः नकेवलाइति नत्वथयेवताे लोविक्ष्या

नःकेवलाः हलंतस्तद्धितावास्त्वभिःअंते ॥ पितायनमः ॥

श्रीयतेसापद्स्यैवनत्वकतद्धितांतस्यापि पदस्यैवलोकेप्रयोगार्हत्वात् अन्वयव्यतिरेकगम्यातर्थवतोकेवलानामपिहलन्तादि
तानामस्तीतिकिमुच्यतेनकेवलाइति एवंतर्ह्येवग्रहणाग्रहतिसामर्थ्यात लौकिकार्थप्रत्यासत्त्याभिव्यक्तनयोर्थः प्रतीया
तेफलसेनतस्माश्रीयतेश्चदोषः ॥

हितयोरर्थवत्वाव्यभिचारादितिभावः लौकिकार्थप्रत्यासत्त्वश्चनिलौकिकार्थकपन्नरंतदर्थस्यप्रत्यासन्नः शास्त्रलाकल्पितत्वादिमहत
तेरर्थलत्वाद्धाभिव्यक्तनरश्चतिनरेवाहूनस्यानेषितिहतनहितमपपार्थत्वमनादेशः कल्पितानवयवार्थत्वान्नसमत्यपानेष्वच्वंनेष
त्ववर्धत्वात्तत्साः सपोधातकत्वानमेवसलसनेनतत्र इद्दनश्चमर्थः एवमेवहर्षवंसत्वे रहाण्ययाधिकारदत्तहानिसामर्थ्येननतहृहःनतुनप

नहिनामअर्थवत्त्वेपिसतु

११

नः कोण लोपार्थत्वान्मदन्तत्रयोनन मम्बोऽनुपपन्नोन स्यादित्वमेपीति तापकादिति नचनांतानांवाचितनः क्विपि सोपस्त्यपलत्तणेन का
सत्वादनेन नियमेन दन्तस्याप्याङ्गतेः पासन लोपवारणायत दावश्यकं नयामयोगाभावात् अनेनरंग नलोपस्य वहिरंगेणानिषेधेन वाधा
नक्वे किमर्थमिति त्वमेपित्तपिमत्यपलत्तणेन सिद्धापदसंज्ञेतिमम्भः नोत्तमेवेति कपृवनांतमिति विपरीतानियमो न भवतिन
हिः संवुद्धोरिति नलोपनिषेधात्तापकात् वाध्यतीति नच व्रम्हचान भावंगोसमानाद्दरनोत्तादिनिवचनात् एकीयमनेनांदमेषः

नः क्वे किमर्थमिदमुच्यतेन सर्वनेपदमिमेव सिद्धं नियमार्थोऽयमारंभः नांतमेव क्वेपदसंज्ञं भवतिनान्यत् कनाभूतवाच्याति
त्वच्यति नक्वे साटिस्तुसर्वनामस्थाने मृतसर्वनामस्थाने इत्युच्यते तयेतानामसोमृसर्वनामस्थानश्चनिशनिषेधः मसस्मेन
नाशनिषेधात् नापेत्तममनिषेधः सर्वनामस्थाने नेतिकिं नहि पञ्चदासोपपदमत्सर्वनामस्थानादिति सर्वनामस्थानेऽसा
याः पदिकेनविद्यामोनितेनन भवष्यतिशर्वेणाचमामोनित्रमामेवा अघवाअनेनरायामामिः सामतिषिध्यते ऊतपतद्ने
नरस्यविधिर्वाभवतिमतिषेधोवेति एवामाग्निरमनिविहानयाभविष्यति ॥ ॥

नन्मनेनन्कार कायोरनांतेआवर्तेनपसनीत्यादेशेवादि राज्ञेतिमत्यपलत्तणेन सर्वनामस्थानपरत्वात् नामतिषेधादिति
मसस्यमतिषेधः प्रतिषेधपाहेनोक्तः अमामेवेनिमसस्यमतिषेधात् अयमपिनहोषइत्यर्थः ॥ ॥ ॥

गाच्च वचनंत्स्यमयानियमेवरितार्थमितिभावः क्वेनांतपदमेवेमपिनस्याख्यानात् अस्मादइउक्रस्हल्लृ इत्निरस्यासमानाद्दश
णिल्कारस्यदीर्घस्याभावात् नवेवेतिमानिशाकेनपसतीति अमपदत्वेनतंस्यादितिभावः सादिस्तुपञ्चदासेपिआर्थः मतिषेधो
स्वेनन तग्राह्यमसस्येति याह्मतिषेधं इतिभावः सामवाधानपुमन्तारइतिगोरवादितिभावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

म॰च॰वृ॰ आसादेशेयिति अनेनदेवदत्तेदन्दृन्नन्यायस्यायमविषयइतिदर्शितं दृनन्तानीयमामेवाभावात्इतिभावः अपनादोसर्वनामस्था
नेइत्यर्थंअमंवाउर्थानश्वसर्वैनियनादोसर्वनामस्थानेपदेनेत्यर्थः ताहशार्थेयोगविभागेयदर्थेसाधितिभावः ननुपयग्रहणायर्थंनद

14

ननुचेयमितिनिपरमादितिभावः सादिष्विनियामिमतिषेधोवाधतेतत्रयुपादेवदत्तस्यदृन्तरितेपिपुनःप्रादुर्भावः एवंपदसंज्ञानसा
दित्यर्थः नोन्सदृनइति सादिष्विनियामिः किंपूर्वस्याः आमेवापिकालयनिषधसवाध्यांतितत्रयामवाधोनपुमनत्समाप्तुनानंवा
धइमपवादविषयस्यविहारेणोत्सर्गस्यप्रवृत्तेनानस्वादिष्विनियामिमत्रासनीकयंवाधकत्वमासादेपत्वपयाहृतविमत्रनादि
वीनिमनिषेधारभानतविषयेपूर्वस्यवर्णादिवसाभावान्नहिहिमतेवाधिकत्वाभावान्नहिहिं अवर्ननेतनयेदृन्वतेपरमितिपरस

ननुचेयंमामिः पूर्वोयामिंवाधते नोन्सदृनेमतिषिद्धासतीवाधितं अथवायोगविभागःकरिष्यते सादिषु पूर्वपदसंज्ञंभ
वति ततःसर्वनामस्थानेअपचिपूर्वपदसंज्ञंभवति ततः भसंज्ञेचयनादावसर्वनामस्थानइति यदित्यादिसावधिपदंभ
वति एवंस्वतेविकारेपदत्वनयहणंवादितइहसाभत्वभइकराधिगोविति नास्मिन्नियमाणोपिमासोतिवाक्यपरपार
त्यसेत्येवंतत् भवहदस्याधारयहभ्यः पदत्वेतापनयोः पदसंज्ञावत्वभवहृभ्यःधारयहभ्यः ॥

त्तेत्यर्थः सर्वनामस्थानेअपचीति असर्वनामस्थानइत्यत्रनत्रकृतोपचीमनेनसंवध्यतेघते एकारादिसर्वनामस्थानेनास्ती १८॥
तियग्रहणामन्तरार्थेतेनाजादोसर्वनामस्थानेपदसंज्ञानिषिध्यतेनत्रहूत्वादाविवितिराजत्वत्रापिभवतिभसंज्ञचेति भसंज्ञावि
धौसर्वनामस्थानेनेवनत्रसंवध्यते गोविति अत्रसादिष्विनिपदसंज्ञायासमापूर्वस्याहसातुनरपसुनाविति यसस्रते वाक्य
परमोरितवाक्यस्यचावविसर्जनीयोन्यातमोकारः भवद्दस्यइति नसोमत्वर्थेइतिभसंज्ञामासोतीतिपरसंज्ञाविधिः ॥
दिसर्वनामस्थानाभावादत्रआरूपकारादीति ननुचेयंमविधावपितर्थेवसंवंधःस्यादत्रआहभसंज्ञेतिमत्वपिहादाविमनेनेवसिद्धम

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पचिभं संप्रयोगानन्तरपदस्य लोपविधायकाभावादुत्तरपदलोपे ऽस्य तस्यान्तरतमत्वाद्ग्राह्यं षड्गुलीनि एवं च सफलितरिति भावः नुरवेन
सादिनितनन्तस्वादप्रमाधायीसकार्यमहानियोगनयाप्रवं ननत्वमिति भावः ननु नावः स्थानिवत्वं किं न तदादेशास्य मतग्राह्यलोपस्य

पचिभे षड्किरति षडङ्गुलिपाह्यादनुकंपायां वहुचो मनुष्यनाम्नः इति ठच् विह्वते पञ्जाद्यवृद्धमिति ह्गुलिशाह्यस्य लोपे यस्येति
चेमकारलोपे च ह्वते तनुस्वावधिकृयाभसंज्ञापामत्यप्रवृत्तेन सर्वं नपदमिति मामापाः पदसंज्ञापा वाधनाज्ञल्वेन सादिनिवव
ने सिद्धमिव इति ग्रचोलोपस्येत्यर्थः तत्र भसंज्ञायां विधीयमानायां ग्रकारलोपस्य स्थानिवत्वादकारान्तत्वसंज्ञामतीनिमन्नाव

पचिभे भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे षषः प्रतिषेधः भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे षषः प्रतिषेधो वक्तव्यः ग्रनुकंपि
तः षडङ्गुलिः षडिकः सिद्धम् वः स्थानिवत्वात् सिद्धमेतत्कथं वचः स्थानिवद्भावात् भसंज्ञानभविष्यति
रह्यपितर्हि मामोनिवागीशाद्ंतः वाचिक इति ॥

धिकत्वात् भपदसंज्ञयोर्बाध्यबाधकभावाभावः नपदान्तेति स्थानिवत्वनिषेधोऽत्र न भवति पदपरान्तो विधीयतेन ग्रासेति
षेधः यथा कौमुः कानि सन्तीति ग्रत्र हि वकारोपकारस्य पदान्तो विधेयः इहत्वपूर्वमेव जत्वं महतनानितराणीविधेयं ॥

ति यत्र पदान्त इति परत्वरमावयवइत्यर्थः नचिति उक्तरीत्या पूर्वमेव महतेतिरिदं चिंत्यं तस्मादयमर्थः षष्ठादीनि वचनवोपि
नाहिनीयादवङ्गुर्धेलोपविधायकवचनमहप्रिप्रमाणाद्त्वभवेन स्थानिवत्वप्रतिषेध इति ॥ ० ०॥ ० ०॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

म॰च॰चद्रि॰ भाष्ये षषेरीति राकान्तरपूर्वपदानामिमत्रवद्वाभित्रेकान्तरेति वाच्यमित्यर्थः न भोगिरिरिति भाष्ये ग्रवतिलेनतत्त्वामिमारिर्विशिष्टः न
नुपमनुपूर्वाहे सोनतत्वाभावेन नुमाषा सेर्मतमनर्थेन मतग्रारुसमामिति पुनेहासिवीडुलकार्थितिभावः नतुवानिके हषणोलिणात्र
15 वणोनणानपाहे भतेत्रयर्थमतग्रारुपदान्तस्येति भयोगस्यहानणनाज्ञुकरणानादितिभावः अगसंज्ञायाअभावादिति अतवर्तिनिविभक्ते

सिद्धमिति उत्तरपदलोपस्य हलन्तादेशत्वाद्विशिष्यानिवत्तमितित्वस्यावीधकपाभसंज्ञणापदसंज्ञाबाधते मनुषदितिसमीप
दूसंज्ञायां कृतं तस्यान्त न यवं अपदान्तस्येति वचनात् हृषपवहरिति पदत्वे सति पदान्तस्येति निषेधास्मत नस्मात् नपोपश्च अस्मे
न भवेत्त सत्यहलोपो न इम्मकारलोपोऽत्र न भवति अंगसंज्ञायामभावादंगस्येति च तत्राधिकारात् उपसंख्यानाभ्यनानिर्देशाद्वे

वस्त्मेनत सिद्धमेकान्तरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपवचनादिति इहापितर्दिशामोतिषड्गुलिः षड्गुलिरिति वस्त्मेनत
षषष्ठ्यानादिवचनान्नसिद्ध्यति नभोगिरोमनुषावत्वपसंख्यानेन भोगिरोमनुषावत्वपसंख्यानं कर्तव्यं न भवत्त अगिर
सत्यउपत्नहषपवसम्पोश्चहषाणामेनमत्वसम्पोर्भसंज्ञावकव्याहषपवमः हषणावसपातिः हषणाम्वसमने
नसोमतर्थे अर्धग्रहणं किमर्थं नतसोमत्वाविमेवोध्येन सोमताविनीमसम्रमानेरहेवस्मात्पशुस्थानुपशावान्रहनस्मा
न् घस्री यशसीत्यग्रहणाभुनः क्षिपमाणोमनुपचीसिद्धभवति पश्चात्मसत्नेनसत्तानार्थः तसिद्ध ॥ ० ॥

षपाणीत्याहुः नसोमसर्थे अर्धग्रहणमिति त्यादिष्विनिवर्तते नवैवं संबंधः क्रियते मतोपः सादिर्वर्ततश्रुतिशाहेवत्वस्मे
भवानरर्थेहोतिर्विज्ञासतत्रश्नितिप्रश्नः इहेवस्यादिति मतोसादाविनिसामानाधिकृरण्येनमुख्यकत्वेन तत्रैव भवतित्यर्थग्र
हणेनलभ्यतेरतिभावः यघलानितिमसर्वीयमकरणेऽग्रमतरस्याग्रहणानुवर्तनान्नविनिनामतत्परनबाध्यते ॥ ५

लेकान्तमत्वान्नवसो अमस्यत्वाभावादितिभावः छंदेर्विषयाणीतिभावः यामपोगादिनितत्तभावः तसोम नतुर्यास्रहणाभा
वेमत्तावेवस्यात्रामत्रेमतग्रारुस्यादित्येवीत मतोपुरनिसामानाधिकरण्येऽहिनरत्रहीनीतिष्फलासादभिवादितिभावः श्रुत्येति
उपात्रंकनयाविशेषणमितिभावः नत्वतंत्रमाहुनिनामतश्राध्येनेमतग्रारुमतर्थीयेति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अन्योपलक्षणे अमवाध्यने जस्त्व वर्णयांचक्रे तद्गुणवहुव्रीहौ चोपलक्षणस्य कार्ययोगो न दृश्यते इति भावः नन्पलक्षणस्या
पि कार्ययुक्तत्वे ति सर्वसंयोगे नञ्द्वारा अयमेव तिथय रूपांतरेणेति यथा दृश्यते देवदत्तेनोपलक्षणेनाग्राह्मणानेन कार्ययोगः तथायमत्रैते
मनुत्वे नोपलक्षणानामनर्थकत्वेन कार्ययोग इति यो भावः रूपांतराभावात्तिविशेषलक्ष्यत्वावच्छेदकरूपसोपलक्षणाभावे ति सर्वशः प

रहिमत विति उपलक्षणस्या सोपलक्षणे चरितार्थत्वात् सतः कार्यमति निमित्तत्वावगमाभावात् मतवपीति अस्यासित्रिते
मतयोर्थः सर्वविद्यादीनामिव मतयोपीतिभावः तद्यथेति अयमत्रार्थः यत्र रूपांतरेणोपलक्षणं सरूपांतरेण च कार्ययोगः मतिप
ये ते तत्रोपलक्षणस्याप्युपलक्ष्य रूपसद्भावे सति योगो भवति तद्यथा देवदत्तशालायां ब्राह्मणमानीयतामित्युक्ते सति ब्राह्मणे देवदत्त शा
आनयने भवति तत्र्ययोनिमित्त रूपांतराभावेन तु न भवत्युपलक्षणस्य कार्ययोगः यथा देवदत्तशालामभिधत्तामिति अयसमया आनंतर्य

यदर्थं ग्रहणं क्रियते यद्यतावद्ग्रहणमाप्नोतीति किं कारणं तद्दिमत मत सर्वं वर्तते मतवपि मतसर्वं वर्तते तद्यथा देवदत्तशालायां ब्रा
ह्मणमानीयतामित्युक्ते यदि देवदत्तोपि ब्राह्मणो भवति सोप्यानीयते तसोमत अयसमयादीनि छंदसि भयसंज्ञाम्पीति
वक्तव्यं समसृष्टभासमस्तत्वानागणेन अपयस्मय वहुभ्य वहुवचनं वहुष्वबहुवचनमित्युच्यते केषु वहुषु ॥

दुसंज्ञाविधानद्वारेणैव निपातनं मामामित्याह उभयसंज्ञाम्पीति स्कृतेनेति यदित्वा कृतं भवान्तरत्वेन भवति तयत्वविधाना
र्थयदसंज्ञावाधनाय भसंज्ञा भवति नात्र तन्निबंधनकार्याभावः वहुषु केषु वहुषु षितिजातिवादी मन्यते इति जातेः यानि पदार्था
र्थत्वेन स्यापकत्वात् वहुत्वासंभवात् तत्र हृवयित इत्यागतं वहुत्वमाश्रयणीयं ततश्च हेमन्तशवयवगतवहुत्वसद्भावात् स्याहृद्वव
नमिति भावः ॥

षात्लायोत्वेन देवदत्ते इति भावः अपसमयाद्माहेति रमत आदेत्यर्थः ननु भवेत्किं फलमत आह जातिवादिनि वहुष्ववचन वहुषु रसुतेसम
न्वयनियमत्वात् महत्त्वमर्थेषु वहुषु तत्र्यर्थः कलभोन याह जातिवादीति अवयवगतेति अवयवानामोपहृत्यमासेन्या इव्यवहारात् जाति

[illegible] ॥

म.व.चर्हि. नन्ववयवैर्नितान्तादृश्यपरंपराग्रहरोमाणामभावादिति भावः ननु नैवं दाराश्मादावाधारगतबहुत्वाभावादयाभिः अवयवगतत
दाश्रयणेन हृतश्मादावपि दोषानव्याहृतावस्थेति रेदपार्थे रापचारेणाहृतश्मादेन्यानिष्टापादनमनभिधानादिति भावः वीप्सितरा
णश्माप्रभृतेर्याहृत्पर्याप्य अवयव्याश्रयणीयः एवं च हृतश्मादेर्दोषइति भावः ननवयवगतबहुत्वाश्रयेणाबहुवचनेन संज्ञिनेपकवच

10

यदोनवे यर्थेष्विति अस्याप्ययं भावः इयं पदार्थं नत्वाभिधेयगतमेव बहुत्वमाश्रीयते हृतशाह्स्रवावयवीवास्थः ननवयवा
माहृौनिपलीयमसामानदुधाद्ध्यगतं बहुत्वमाश्रीयतेनवयवगतदाराश्मादौनवयवाकाश्चभेदविवक्षायां बहुत्वमाहृ
माधारगतमेव बहुवचनवाच्यमिति दोषः इतरोगदृहृताभिमायमाह यद्येवमिति अर्थयाद्वोभवतावत्पर्यायः मधुकं मूला

अर्थेषु यद्येवं हृतः सतः अत्रापि मामोतिवहुवत्लेर्याः मूलस्नेपः फलं यतारामि
तिएवमाहृ एकवचनेद्विवचनेबहुवचनमिति शाह्संज्ञापताः ॥

दौनिचवहूनिवल्कनिमन्यते एवं नहीति अथमर्थः नेदंस्यानेनैवणविधायकं किंतर्हि विहितानामनेननियमः क्रियते बहुव
चनादिभिर्निष्पन्नशाह्संज्ञाभिः हृामिश्चोयमनाप्यते नेषां च शास्त्रान्तरेणास्यित्वैविधानेतरमाद्ध्यमाणाणिनियमायभवति न १५
निदमेव विशिष्टार्थानुवादेन हृामिश्चौविधायकमिमेनत्वहृसंज्ञापनाश्मेनेनमदर्शयते ॥

नादीनांसंहृसंज्ञानवक्थनमसंगतमनन्याहृवेदमिति विहितानामितिनन्वहृासिद्धिः ध्ववकवाकानयाविधायकमेवेदं अयोप्या
अपपरिहृरायभाविसंज्ञाविज्ञानाश्रयणायनेः निष्पन्नशाह्संज्ञाभिरितिन्निष्पन्नशाह्स्यसंज्ञाभनेरिमर्थः मदर्शयतश्तनिप
मन्न्यपद्मनैकवादिषुमामालहिषयपवकर्मादिगनेकवादिषुवनेषांमामिरितिनमलादिगनबहुत्वेनेषांमाभिरितिभावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तदाह भाष्ये येषां चैषां विरोध इत्योतत्परं शब्दवाक्यपदार्थानि नियमोपपादकत्वात् तत्र योत्यनन्तरपपाद्यमिति पंचक इति न त्वेवं विभक्त्यर्थयं
अर्थं न न त्वाद्यविभक्त्यर्थमित्यति कर्मादिष्वास्मेति अनेन कर्मादिष्वहेभ्यो विभक्तीनां धर्म इति नः इत्तरः समासस्या कर्तृगत बहुत्वे बहुवचन
मिति नावयव गत बहुत्वमाश्रयादिति संग इति मतादृ न वैश्माद्यभिधेयमाधास्येन सर्वविभक्तिर्योत्यन द्योत्काश्मर्थः तत्रैकत्वादिष्वर्थेषु द्योतित
वत्वमयावरिति भावः ननु कर्मणि द्वितीयेत्याद्युत्पत्तिनाकृतं धर्मसमवायं नन्वनर्थान्तरभ्रान्तिरिति अनुवादमनेन द्योतकत्वेनाप्युपपन्नमि
तिभावः किञ्चानभिहिताधिकारेणाद्योतकत्वेनयथामहानकमवति एवं नित्यादिभिरभिहितेऽर्थे तिन द्योतमर्थं मनभिहिताधिकारस्या
येषां चैषां विनिद्यो चिन्त्यपादः एवं तर्हि येषां चैषां विनिद्यो चिन्त्यपादः एवं तर्हि येषां चैषां विरोधे एक वचनमित्यादिना भाष्येनात्येव अयमर्थः पंचकः प्रातिपदिकार्थे तथाद्विषेयप
रोपमाहैं विभक्तिश्रवणं मन्तरेणापि पंचवाप्य र्योदयः विभक्तियत्नकाचिद्योतकत्वेनापेक्ष्यते तथानिर्दिश्यते समर्थाः सार्थो भवतीति
संयोगा कर्मादिषु वसिद्धाप्येवसाद्यः अनेकत्वनियम्यते तत्र कर्मादिष्वनेकार्थसमवेत एव बहुत्वे बहुवचनं भवतितन्न वयवगत नवव
येषां येषु सारूप्यविधीयते तेषु बहुषु केषु च साहचर्याविधीयते कर्मादिषु न चैव वचनीद्योतविभक्त्यर्थाः केन तर्हि एकत्वादयः एकत्वादि
अपि वै विभक्त्यर्थेषु वयस्कर्माद्यानिमित्तत्वेनोपादेयः कर्मणापकत्वे कर्मणा हित्वे कर्मणो बहुत्व इति एतर्हि नयानिर्देशः कर्तव्यः न
त्वनेरेणभावमत्यवगणमथानाभवतिनिर्देशः ॥
कर्मादयुत इति अनभिहित इति सत्रारंभसामर्थ्यात् कर्मादीनां नैव विभक्तिवाच्य
त्वमिति न न्यनेनेषांहि विभक्त्यर्थत्वेनिरूक्तनहि समासे कृत्सु के खगगनार्थत्वात् हितीयादीनां प्रसंग एव नास्ति किमनभिहिता
धिकारेणएकत्वादिषुपीतिवाकेकवाअन्वेसनि महावाक्ये सपद्यते कर्मत्वपनभिहिते परेकत्वनत्रे एकवचनमित्यादि एतर्हीदि
वयवकृतिभावः अनभिहितसत्रेमादेर्थं यस्यापि मनीके उपयोगः स्मिन्मः अनन्तरानवर्वे कुर्मीश्वर इति मनीकपाटो संभवा यक पनि वहवःनदपे
त्वकशानिपदिकार्थपक्षोपपद्यते कोपंशेषः अशपिष्ट एकत्वादीनामाश्रयाकांक्षाया वर्मादीनामेव समासमासंभवेन वचनानामप्रायनादभा
ध्येएकत्वादिष्वपीति सूत्रप्रभाधाने नवविभक्तिद्योतनयोकाषिमर्थः तत्र समासे निर्दश्यते वाक्ये केमाधिकारमर्थवाकर्मणपनभिहिते परेकत्वमिति एक
मादेस्य अयाकांक्षानिवत्वयप्रकते कवाक्येनेति भावः भाष्ये कर्मादयो निमित्तमेनेत्यर्थः तद्यतरेणानित्यर्थे भावमन्यप्रसासापुनर्याद्यान्नेनवे

बहुवचनमित्यादिरुनभिहितेति भावः

म॰च॰वृ॰ नन्वसंख्यावाचकत्वाभावान्न दोषो न स्यादिह द्व्येकयोरिनमेत इति नन्वस्य पूर्वत्वेन परत्वादित्यसंगतमिति मन्वादिद्वयदीति नन्वकर्मणि वे
मादिष्वष्टी समासनिषेधः स्यादत्र स्यादिह स्यान्न पर्वेति स्यन्निमनस्य भाष्यानुक्तत्वादिह दोषेति सामानाधिकरण्यं कार्यं हनिनानगुणागुणि

एवेकमन्येन शनि यानि पदिकार्यं एकत्वमप्यत्रादित्वद्वन्द्वे वद्व्येकयोरिमत्र त्वविशेषात्तु पादानाधावनकश्चिदेकपाह्रापंः तु समग्रहणेन
भाष्येतत्र परत्वादेकवचनप्रसंगः इहत्वेति द्व्येकयोरिति योगात्मवोधयोगः ज्ञापतेनतदा विशेषाभावादिहैव स्यत्तूपस्थापि वद्वन्द्वस

द्व्येकवचस्त्येकेमम्येनेन नदेकेमम्येनशनि प्रक्षादेकवचनं प्राप्नोति वद्वृत्तवद्ववचनमिमेषयोगः परः कविष्येनेन सत्र विपर्यासः
कृतो भवति द्व्येकवद्वद्वोप्नोवद्वः सप्तशनि परत्वाद्ववद्ववचनं प्राप्नोति नैष दोषः एतावदुक्तेन नद्यन्तरेणाभावमत्ययं गु
णमधानो भवतीति निर्देशात् इति न त्रयन्तरेणापि भावमत्यये गुणप्रधानो भवतीति निर्देशः कथं द्व्येकदा चिद्गुणागुणि वि
शेषको भवतीति यथाः पटः शुक्ल इति कदाचिद्गुणिनागुणोपव्यपदिश्यते पटस्य शुक्ल इति नद्यदानावद्गुणा गुणिविशे
षको भवति पटः शुक्ल इति तदा सामानाधिकरण्यं तु गुणागुणिनोः तदानान्तरेणाभावमत्ययं गुणप्रधानो भवतीति निर्देशः
यदा तु गुणिनागुणोव्यपदिश्यते पटस्य शुक्ल इति स प्रधानत्वदागुणो भवति ॥

प्रहणो सनि परत्वाद्द्वववचनप्रसंगः गुणिविशेषकत्वानिर्वचनादनित्यत्वनका म्यांकर्तरीति षष्ठी समासप्रतिषेधः शेष १७
षष्ठ्यावा समासः सामानाधिकरण्यमिति मनहोपादिभेदोपचाराद्धनदानान्तरेणेति गुणवाचिनः शुक्ल शब्दान्भावमत
येहत्वे गुणः मनीषनेनाम्यपत्ययः ॥
नोरसनभेदात्कथ्यनदित्यत मत्रहस
नत्वलोपादिश्चित्रभेदोपचाराद्धेतिउपचरिताभेद
स्योऽनन्तेनविवक्षणादिति भावः गुणः मनीषतेश्चेति निकृष्टो गुणः मनीषनेश्चयः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ननु इदंशेषषष्ठीति भाष्यदर्शनाद्धि भक्तं न तस्य किमसाधुत्वं नेत्याह उपलक्षणमिति पठेदमुक्तं इति प्रयोगात्सम्बन्धेन सकर्तृकाद्यव्यवहारैवकि
याव्यपदेश इति गुणिनो गुणाश्रयव्यपदेशाकतैवोपि समानीभवतीति भावः अत्र व्यतिरेकविभक्तिश्चैव प्रधानत्वात् तात्पर्यग्राहकोपलक्षणेन न
नानाख्यायामिनादिस् तस्य भाष्येण न विरोधः तदानन्तरेणापीति ग्रन्थभावः नेत्याह शोभानीमारोपयामन्त्रवत्सतस्यैवारोपात्मवत्ते

इदंशेषषष्ठीति षष्ठीग्रहणं व्यतिरेकविभक्तेरुपलक्षणं येन गुणिनो साधारणत्वविवक्षायां समत्वमपि भवतीत्यर्थे वेदकर्मणि णासं
शेषेति कथमिति वहुत्वैकत्वात् वहुत्वाविनिर्माणमिति न प्रश्नः एतदेवेति आश्रयगतं वहुत्वं वहुत्वे गुणे आरोप्यानिर्देशः इतः तस्म

तदाह इदंशेषषष्ठीनर्देशन्तरेणाभावमनयं गुणप्रधानो भवति निर्देशः न चेद्द्रव्यमेकत्वादिभिः कर्मादीन्विशेषयिष्यामः किं तर्हि
कर्मादिभिरेकत्वादीन्विशेषयिष्यामः कथं एकस्मिन्नेकवचनं कस्मिन्कर्मणि द्वयोर्द्विवचनं कयोर्द्वयोः कर्मणोः वहु
षु वचनं केषां वहुषु कर्मणामिति कथं वहुषु वहुवचनमिति एतदेव स्तापयमाचार्यः नानाधिकरणवाचीयो वहुशब्दः
न सङ्ख्याग्रहणं न चैकत्वं चाविनमिति ॥

तत्र योजनं भिन्नवचनाधारस्य वहुत्वस्य सङ्ख्यारूपस्य ग्रहणं यथा स्यात् एकाश्रयवर्तिनो वैश्यरूपस्य माभूत् ॥

नैवं नह्येवं तथा मुक्तं गुणेन सैव भेदेनारोपात्तु णामकाश्रक एव गुणबोधः गुणे रोपेण तु नारोपस्यादार्थ इति किं वहुना सर्वत्र लक्षणा
स्थलमन्यत्र नित्यं नारोप आहार्य एव भाष्येन चेद्द्रव्यमिति एकं कर्मैवमित्यर्थः एवं च पदस्यमुक्तं इति वत्मे दीन्न यथन संसर्गावो
धकविभक्तेरेव नियम इति गुणमनीनेरुपपद्यत्रनाग्राव्यमपापेदानास्तीति भावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

म॰ व॰ च्चिह्निः

बहूनां सेनिघसत्संनपरेन संबंधिनिर्देशात् हूणा परत्वेनेति भावः न न साधने शंकिते भयोजननकथं नमूसंगमत न ग्राह्यत्राय्यगतमिति एव
मेव बहूपोर्हि वचनेकयोर्द्वयोः कर्मणोरिति भाष्ये हूयोरिमाद्हि वचनाद्युपपन्निर्देश्या एवं च यमपरात्वेपिनी हि शब्दसंकवचनांत्तं
विनेरारशाद्वत् आरोपितेन संख्यानिमित्तमेवममयत्नस्मात् समासेन विभक्त्यश्रवणाद्दारोपमानाभावेनद्येकयोरिति द्विवचने प

18

एकशाहोयमिति येकयोरिमव संख्यापदेन हिशाहेन साद्रूवर्णादेकशाहसामित्ति संख्यावाचिनो ग्रहणं हि नैकान्नपाद्यवेक
याहो वनैनेत्तरनिद्येकयोरिति द्विवचनेन निर्देशः अन्यथा बहुवचनं स्यात्प्रमितिध्याच संख्येपार्थन्नमेकादीनामष्टादशानां नाशुच

किमेन स्यतापनेमयोग्नेपड्केवहूशोदनोवहूः स्यपड्ति परत्वाद्बहुवचनं प्रामोतीति सन्देहो भवति यद्ग्रहणे रमे
केममेनेनदेकेममेनेत्तेशनिपरत्वादेकवचनेप्रामोतीतिनैषदोषः एकशाहो यवद्वयः अस्यैवसंख्यावाचीतद्ययापेकोहाव
द्वशनिय्यत्वस्य हायवाचीतघयापकाग्रयः पकद्वत्तानिपकाकिभिः तद्देके निनमिति अत्वमार्थवनेनेतघयातधमा
रोघत्वपकालः अन्याङ्मर्थःनघः अन्यार्थवर्तनेनतस्येवमयोगः किमर्थंगुनरिदंगुच्यते हामिन्द्रपविशेषणाविधानादश्रे
मयोगन्नाम्बनियमार्थवचनेस्थः अविशेषणमात्तिपादकमानानान्विधीयेनेतिद्रु अविशेषणपाकमायानविधीय
ने ॥ १८

नेकिमर्थमिति तोद्वैकाद्देवमयोगात्तबहूनादिशवहूवचनादीनांव्यवस्थाभाविष्यतीतिमत्वा हामिन्द्रामिति हशतिद्र
विधानवाकेसंख्याविशेषानिर्देशानविशेषानुपादानेनतेषांविधा ॥

वेचदाप्रयतीअमेजसीरमेवसायुशनिवोधं एकाभ्रयेतिप्रवेचवैपुरस्वाविग्रहणोबहुवचनमनुपपन्नं स्यादिति भावः नन्वलेकेन ३
मनेनिमयोगोमार्थस्तस्येनसापिग्रहणाङ्गतोनेमानग्राह्यद्येकयोरिति नन्वेवबहुवचनापत्तिरनग्राह्यहितेविनन्वेवमारशानः ॐ
संख्याः संख्येशांतिसंख्यायावाच्येतिमत्वस्यभावासमनमवारीवतोधोनग्राह्ममितिध्येवेति संख्यार्थकनेनेकाविकामर्यासिहामिमारा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

लौकिकादेवेति महासंज्ञाकरणसामर्थ्यादपि बोध्यं हि साहचर्यान्निपकवदुपादानेऽपि संज्ञायां हकौ संख्याधाहावेवेति नानिष्टसंगः बहुनापि यत्रिपदि
कार्यं बहुत्वादिषिष्टमर्थः ननु सार्थे विहितानां कथन विशेषविधानवत् आह संख्याविशेषेति इदम् पलक्षणं कारकविशेषस्यापि स्मृतमेवक
र्मणाहूती येमाद्रे निपमनत्वोहिहुः मयोगादेवेति प्रसनिविरुद्धमयोगमयोगाधवस्थासिध्यतीति भावः आख्येलसतद्दोऽप्यतादृष्टविप्रयोग
त्वाचेत्याहद्वनाद्गणकाननु सार्थे विधानेऽपि संख्यापाविधानार्थमेनत्स्वमाह स्वयमिति सार्थे इत्येति अवसायेनाहेन प्रतीतानिमितस्य
प्राह नविशेषप्रमतोगुणपरम्परादिनाहे नायामिः लौकिकादिनिष्टत्वमादौ ज्ञानो थर्कोवेन्यादिनिर्णीपवदिति भावः एवं कर्मणाहितो

यद्यपीति आख्येत्वपातोऽप्यर्थः प्रयोगादेवव्यवस्थाप्यतइत्यर्थः स्वपरत्वावसायार्थे विधीयमानाः तार्थद्वय लिंगसंख्याकर्मादित्वलक्षणः पं

तदेतत्स्यात् यद्यपि विशेषणाविधीयंतेनैव विप्रयोगो लक्ष्यते इति दृष्टविप्रयोगताच्च दृष्टपनेत्वल्पापि विप्रयोगः ॥

एवं समानिपदिकार्थ इति दर्शने संख्यायां सिद्धः संख्याविशेषावगतिस्तु लौकिकात्सिद्धत इति ज्ञोपिकर्तृकर्मत्वोविधीयमानाः संख्यायु
क्तयोरेवनयोर्वाचका
येत्यादीनामपि नियमतंयेवकपदत्वयवेनिसयवपदोमस्यहिकादिपदत्वम्भुत्त्वपदइतिनत्वेनन्नेवमपितिः स्वनुपपत्तिः नोदितत्वात्वमर्थः
संख्यावत्कोशाकेत्यतत्याह तिङोपीति संख्यायुक्तयोरेव तयोरिति तयोः संख्याय्यपुत्रादिति भावः पचतिभवतिपचंतेम्यवतीत्यादौ कर्तृ
कर्मणोः भवत्यादिवदकृतिङ्र्थे संख्यायुक्तयोरभावादिदं चित्यं तस्मादारोपिता संख्यायुक्तक्रियाकारकभूतयोरिस्तु चिंतउक्तोहारपूर्वा
योरनारोपितकतव्रतीक्रियाकारगतसंख्यारोपकाननम आरोपितसामग्रारोपाभावात् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सभावनरति रदं चिंतमेवं सभावत्वारा अयोनसापनुमिमारेद्वैपर्य्यापत्तिः सात्तारंभवैवयथैव तस्मानिङ्ग्येपविशेषेणपात
म॰ च॰ वृ॰ मानाद्दिपीयंनश्शनि भाष्यान्सप्यविशेषाघनुपारानेनेनयथकान्यतिपदिकेसवथानोऽपितेणाकारकेऽप्रथः लः कर्मणीमपिनिय
मपवर्तमानेनलिंगाद्दिनास्वार्थविहितलान्नुवारेननत्यहूनेः करणादिवयावर्म पाकेनहूतेनवैरमिमारेनन्नवमतीतेः निष्ठिनिय
19 मेधानकाभावात्तसमीतिनिसमयतू तःकर्मणिवेमसापिकर्मादिहूनाहूनोर्लिशुमेवार्थः वर्नमानेलोरीतवतथ्वनितेचेदं लक्षणो
विनिसस्तेभावकर्मणोत्विमसभावकर्मणिहूनाहूनोरित्यर्थमदर्पणनाभाष्यकारेणासत्याघायामकामकसेवात्रिपापामेवानपीलद्गौ

भविष्यंतिसभावनः संख्याविशेषः प्रयोगदर्शीनादखंगम्यतरतिभावः ॥

निर्ङ्गासत्तेउपपारपिद्याप :कर्मादयः शाहाः हशनियामकेऽशक्तिपराःनिद्दःसंबंधिपात्तेऽशक्तिमत्यराःश्चनपवनिरङ्गयोमानोभ
हूसर्थविशेषणाना नारूशक्तिः सात्त्वान्त्रिपभाना एवंचसपानिङ्गाचयोतकनेमेवभाष्यंसेमनेनवशाद्यादिविषयत्वसोपिद्योतकत्वा १९
पत्रोनशपि कर्नादेविशेषणानेवसाविनिमद्दनिष्टनिङ्गामसत्वभूतभावार्थनेनतन्स्यानिलस्यतदर्थवतेपि अस्यनेशपमाने
चगतङ्मारोद्यानुवसत्वभूतभावर्मानीमानन्स्यानिलसनदर्पकतापभावेऽसमाहूमार्थद्दुपवोधकत्ववनकरीघयो
पाहूमाकर्त्रारेवनेमानात्कर्त्रारावर्थेत्वलकारणांविधानेनाद्दने॰ ॥ ॥ ॥

भाष्ये नियमार्थमिति अष्टाध्याय्यादेरसाधुत्वमिति भावः वाक्यभेदेन च नियमो मंदमतेरेकवाक्यतानानात्वासंभवादेकवाक्यतापन्नेऽपि फलतो नियमः एवं नहि नापि न त्वसिद्ध इति नितरामर्थे नन्वभ्यस्यनियमेऽपि सनातीयापेक्ष नियमाश्रयणादभ्येभ्यः सिध्यतीत्यत

अष्टाध्यायीनिर्दिष्टेऽपि लोकेऽवइवचनं दृश्यत इत्यर्थः विरुद्धः प्रयोगो विप्रयोगं नत्वभ्यस्यनियम इति प्रत्ययाः विशिष्टा परिसंख्याया निपता इति निः सर्वेभ्यो भाष्योपस्थानिर्देशमनुसारात्प्रदत्ताभावात्तत्त्ववधर्त्वरुवाधभावप्रसंगः अर्थनियम इति अर्थानियता इति

तद्यथा अष्टाध्याय्यामेवार्थनीयानियादामेसत्कृमारा इति स्त्रियमिश्रेरविशेषविधानार्थं विप्रयोगत्वाच्चुत्वनिकारः मायो निहृत्यनेत्वा यनिकरः स्यादिति नज्ञातवेलापत्वेन निश्यती निःप्रयोगार्थवचनं एवमर्थमिदमुच्यते अर्थेनस्मिन्निप्रयोगार्थेत्वनिकिंचुवचयमनस्यवानियमः एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति ज्ञापकेऽस्मिन्न्यर्थनियमः एकस्मिन्नेकवचनमेववद्बहुषु बहुवचनमेवेति कश्चात्र विशेषः तत्र प्रत्ययनियमेः अपापदसंज्ञाभावोऽस्त्ववनतत्वात् तत्र प्रत्ययनियमे अप्यपानापदसंज्ञानप्राप्नोति उच्चैर्नीचैरिति किंकारणा अस्त्ववनतत्वात् अर्थनियमेऽसिद्ध अर्थनियमे सिद्ध भवत्यत्वयनियमः अथवा पुनरस्तु प्रत्ययनियमः ननु चोक्तं तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययानापदसंज्ञाभावात्स्त्ववनमादिति नैष दोषः ॥

न तेषु वचनांतराभावः प्रत्ययास्तु निपत्वादव्ययेभ्योऽपि सिध्यंतीत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आदप्रत्यया इति सामान्यापेक्षनियमे यं दोष इति भावः नन्वर्थनियमेऽपि प्रत्ययनियमस्यप्रयोगेमानाभावादोषपवात आदप्रत्यायत्वनि विधिनियमस्यैकवाक्येनात्वाभावादित्यर्थः ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰च॰वृद्धि॰ २०

ननु प्रकरणान्तरविहितसुपां निरूढं च कथमेते योग्यताख्यां त्यक्त्वा कर्मणीति प्राप्तान्ता वयश्शाह्वा वैकत्वाकान्तमनुभूयैवं वने स्वां ललसंख्या एकत्वामित्यर्थः । स्वादिसूत्रेणोति निरूढं सूत्रसाम्यु पलक्षणायैकत्वाकानयान्वयेन कर्मत्वादियोग्यार्थकमात्रिपदिकार्थमात्रगतेपक ते प्रथमैकवचनसहकर्मशक्तिसमो नाधिकरणेपकते द्वितीयैकवचनमिमा द्विप्रकारे णवा प्राप्ताशाख्यपादो मानुपणादपि नम यावैवकिं चार्थनियमप्रसक्तानामापेक्षमत्ययनियमस्य सूत्रमत्ययनियमौ तिकयो श्छेदपदवप्रकवचनादिशाह्यभावित्वसत्ता वित्तानेगौ

सुपामिति कर्मणि द्वितीयेत्यादिः प्रकरणात्स्वबहुषु बहुवचनमित्यादेश्च स्वादिसूत्रेणासह्रपकत्वाकान्ता निरूढं येसिद्धतस्मा द्वैदेनसूत्रद्वपमनुपणाते नत्रैकास्मिन्कर्मणीत्येवगुणोनिशुमानो स्वामानाधिकरणेन संबंधे सति संख्याकर्मादयप्रस्तयाम ।

सुपांकर्मादयोप्यर्थाः संख्याचैवतथा निरूढा सुपां संख्याचैवा
र्थः कर्मादयस्तथा निरूढा प्रसिद्धो नियमस्तत्र प्रसिद्धस्तत्र नियमः

र्यो भवंति प्रसिद्धो नियमः शत्ति मर्थोनियमश्चत्यर्थः ॥ ० ॥

२०

एवं चानेवा क्वैकवाक्यतैवायैकवाक्यतापदेनविविदितमेनिरिक्तनवमत्रपाठोपयति तप्राप्तानिरूढं पंक्तिमिति सुपामर्थाश्रित वोत्याशत्यर्थः निरूढं स्वपियोतकनेत्सुपपादिनमाख्येनत्रैनित नखहेनपूर्वापक्रान्तार्थपपदपरा प्रपत्तरस्यस्यर्थोनिपूर्वाधेनसामा न्यापेक्षप्रत्ययनियमासंभवो दर्शितः अर्थस्यपस्वेककर्मण्येवेत्यादेर्वेद्वतनशक्यत्वामितिभावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र·च·द्वि· मस्यायनियमपक्षेऽपि प्रत्ययेभ्यः स्वाद्युत्पत्तये ग्राह्यः प्रकृतेष्वेवेति न तु प्रकृते एवानाम्प्रत्ययेनावलम्ब्यते न तथैव प्रकृत नियमे विषयेऽनि
यमो न ग्राह्यः तल्लजानीयस्यैतिन न प्रकृतनापेक्ष प्रत्ययनियमे प्रमर्थः कर्मत्वादिर्योऽण्वार्थं कस्मान्नित पादिकाद्वन्द्वान्नियर्दकार्थ
एवं कर्मणेवनामप्रकरणादाविति यचनिकल्पमिमासैश्चयाविभक्तिर्नैष्वनेसानभिधानाहारणीयेति एवमर्थे नियमपदे

२१

नियमः प्रकृतेषु वेति तल्लजानीयस्य नियमेन व्याहृतिः क्रियते स्वप्रत्ययेभ्यः स्वादीनां व्याहृतिः अपवेति भवतमस्यायो

नियमः प्रकृतेषु वा अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः के च प्रकृताः एकत्वादयः एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु
द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु बहुष्वेव बहुवचनं न द्वयोर्नैकस्मिन्निति अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उभयतो नियमः
भ्यः स्वादय इति यदयमन्यपादादपबृंहयति अथ पाह्लकेशालि बहुषु बहुवचनं इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते
व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकं ॥

सामान्येन नियमस्तथापि तावत्प्रत्ययेभ्यः स्वादिसिद्धिरित्यर्थः इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे प्रथ
मस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकं ॥

२१

प्रियोऽयम् परेऽकवाक्यनर्थानपेक्षामन्यापेक्षायमस्यायनियमे चायं प्रत्ययेभ्यः स्वाद्युत्पत्तिर्मा आह भाष्ये अथवा चार्येति इति शिवभट्ट
सुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्य चतुर्थे द्वितीयमाह्निकं ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri